НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Київський славістичний університет

Всеволод Іванович

НАУЛКО

Пошуки
Роздуми
Студії

Збірник наукових праць
до 80-річчя від дня народження

Київ
«Український письменник»
2013

УДК : [930.1+39+379.85] 167

Наулко В. І. Пошуки. Роздуми. Студії: Збірник вибраних праць до 80-річчя від дня народження. – К.: Український письменник, 2013. – 392 с.

У збірнику наведені публікації відомого етнолога і археографа, члена-кореспондента НАН України, заслуженого працівника освіти, професора Всеволода Івановича Наулка, які відтворюють науковий доробок і особистість вченого в різних проявах і життєвих ситуаціях.

Редакційна колегія:

Сохань П. С., *Алексєєв Ю. М.*, *Бурім Д. В.*,
Євтух В. Б., *Маврін О. О.*, *Пінчук Ю. А.*,
Скрипник Г. А., *Старков В. А.*

За редакцією

В. А. Старкова

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 2 від 6 березня 2012 р.)

ISBN 978-966-579-347-2

© В. Наулко, 2013

Від автора

У збірнику представлено деякі автобіографічні та мемуарні розвідки, які характеризують основні етапи мого життя, а також вибрані твори, в яких висвітлено пріоритетні наукові інтереси в галузі етнології та археографії. Ми намагалися відтворити сферу своєї діяльності і предмет дослідницьких зацікавлень, які торкаються насамперед проблем етнонаціонального та демографічного розвитку України, рис етнічної специфіки, національної своєрідності, тобто тих явищ, які досліджуються спільними зусиллями фахівців різних галузей знань – історії, етнології, соціології, демографії, психології, мовознавства. З археографічних проблем я назвав би передусім епістолярну спадщину видатних постатей минулого, насамперед Ф. Вовка і М. Грушевського, а також унікальні альбоми Де ля Фліза.

У багатьох публікаціях наголошується, що культура будь-якого народу – визначне, неповторне явище. Згідно з постулатами, поширеними серед етнологів, хто знає один народ – не знає жодного. І справді – життя "чужинців", особливо споріднених генетично або територіально, дає змогу краще визначити і з'ясувати роль і місце власного народу в колі інших.

В економічному і суспільно-політичному розвитку України, творенні її культури брали участь представники інших народів, що живуть серед українців і ста-

новлять понад чверть населення. І тому культура України – це доробок і сина молдовського господаря, видатного політичного, церковного й освітнього діяча Петра Могили, й одного із засновників Слов'яно-греко-латинської академії білоруса Симеона Полоцького, й художні полотна росіянина Іллі Рєпіна, який оспівував героїчне минуле України, й полум'яні вірші поляка Юліуша Словацького, й проникнуті теплим гумором твори єврея Шолом-Алейхема, й пейзажі грека Архипа Куїнджі, й етнографічні альбоми француза Де ля Фліза, що обрав Україну своєю другою батьківщиною. Це і творча спадщина дослідників українського фольклору поляка Зоріяна Доленги-Ходаковського і грузина Миколи Цертелєва, відомих вчених болгарина Марина Дринова, серба Дмитра Княжевича, росіянки Олександри Єфименко і багатьох інших.

Загальновідомо, що "чистих" народів або рас узагалі не існує. Історія людства відтворює складні процеси формування, розвитку і зникнення одних етнічних спільнот і заміни їх іншими. Хто в цьому не переконаний, хай згадає вірш відомого українського археолога Бориса Мозолевського: "Мов сон пройшли сармати, готи, гуни, авари, печеніги, кипчаки".

Слід наголосити, що всі вміщені у збірнику статті були опубліковані у різні часи. Однак автор не вносив жодних корективів, намагаючись відтворити реалії минулих часів такими, якими вони були. Хоча, поза сумнівом, авторська позиція щодо деяких тез зазнала кардинальних змін.

Поза увагою читача, зрозуміло, залишилися монографічні праці, підручники і доповіді на наукових форумах. Про них йдеться у списку публікацій.

Висловлюю щиру подяку всім, хто доклав зусиль до підготовки та видання цієї праці, насамперед президенту НАН України Б. Патону, академікам Я. Яцкову, М. Жулинському, Г. Скрипник, директорові Інституту української археографії та джерелознавства П. Соханю, президенту Київського славістичного університету Ю. Алексєєву, завідуючій науково-редакційного відділу НАНУ Г. Радченко і моїм шановним колегам О. Мавріну, Д. Буріму, Ю. Пінчуку, В. Старкову, Н. Зіневич, В. Левикіну.

Висловлюю також подяку працівникам видавництва "Наукова думка" за слушні зауваження, подані на початкових етапах підготовки цієї праці до видання.

Замість передмови

Короткий нарис життя
і творчої діяльності ювіляра

З початком війни семирічний Всеволод разом з матір'ю був евакуйований до Актюбинської обл. Казахської РСР, а згодом у м. Самарканд Узбецької РСР. Згадуючи ті важкі роки, завжди каже, що вже тоді зародився інтерес до етнографії, науки про народи. І це зрозуміло: село Богословка Ключевського району Актюбинської обл., куди потрапила родина, складалося з українців, поляків, болгар, молдован і інших етносів, депортованих під час колективізації, – вони принесли з собою мову, своєрідні риси характеру, культури та побуту; не менш вражаючим було знайомство з корінними народами – казахами та узбеками. На все життя збереглися спогади не лише про національну екзотику, а й чудові людські риси тих, хто допоміг у часи лихоліття.

Мабуть, бажання всебічно пізнати різні народи і краї визначило й вибір професії: після закінчення 147-ї київської середньої школи В. Наулко 1951 р. вступає на географічний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Ще студентом першого курсу об'їздив у складі експедиції АН України, якою керували відомі вчені професор І. К. Половко і член-кор. Є. С. Бурксер, Південь України, під час навчальних практик – Крим та Кавказ, а виробничої – надзвичайно цікавий з етнографічної точки зору регіон суміжного розселення українців і росіян – Курщину і Бєлгородщину.

Не пройшла для нього марно і дворічна праця на посаді інженера Київської військово-картографічної фабрики. Обізнаність із картографічними методами сприяла тому, що 1958 р. його запрошують до Відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР для складання етнічних карт. Обраний ним фах надалі сприяв розвиткові в Україні етнічної географії, важливої, недостатньо розробленої галузі знань на перетині етнографії і географії. Наслідком його багаторічної праці, яку він удосконалював у 1962–1964 рр. як аспірант Відділу етнічної статистики і картографії Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР, стало створення низки карт етнічного складу населення України і суміжних теренів. Першою серед них була складена разом з А. Я. Поріцьким карта розселення українського народу кінця XIX – початку XX ст. до монографії "Українці", яка так і не побачила світу. Лише через багато років цю карту було надруковано в атласі "Українці. Східна діаспора" (К., 1992).

В. Наулкові пощастило на вчителів, першим серед яких він вважає завідувача Відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії члена-кореспондента АН УРСР Костя Григоровича Гуслистого. Разом з тодішнім директором інституту академіком Максимом Тадейовичем Рильським він багато зробив для відродження етнографічної науки в Україні. У цю галузь знань прийшли молоді талановиті дослідники А. Поріцький, Я. Прилипко, В. Зінич, М. Приходько, В. Горленко та ін., сповнені бажання піднести рівень народознавчих знань. На жаль, з початку 1970-х, внаслідок репресивних заходів, розвиток етнографії в Україні фактично припинився, а багато науковців зазнало переслідувань. Велику роль у становленні В. Наулка як науковця відіграли заступник директора згаданого вище інституту ім. М. М. Миклухо-Маклая С. І. Брук і відомий львівський економіст В. П. Огоновський.

Закінчивши аспірантуру в зазначеному інституті, В. І. Наулко достроково, 1964 р., захищає кандидатську дисертацію на тему "Етнічний склад населення Української РСР" і повертається до Києва, наслідком чого стала його однойменна монографія (К., 1965). Як і наступні студії В. Наулка, його книга багато в чому була новаторською: в ній наводився ґрунтовний аналіз формування і розвитку населення України, вперше у порівняльних кордонах, – на возз'єднаних українських землях, – досліджувалася динаміка кількості й розміщення етносів, було критично осмислено та використано статистичні, картографічні джерела і, що особливо важливо, введено уточнення до цих джерел на підставі польових експедиційних обстежень, даних наукової літератури та архівів.

В основу іншої монографії – "Географічне розміщення народів УРСР", яка вийшла друком наступного 1966 р., було покладено крупномасштабну "Карту сучасного етнічного складу населення УРСР". На цій карті завдяки оригінальній методиці картографування (було застосовано сполучення різних методів: "людності" для показу національного складу міст і "етнічних територій" – для сільського населення) автор зумів всебічно охарактеризувати як етнічний склад загалом, так і окремо міського й сільського населення. Разом з тим карта давала уявлення про регіони етнічно мішаного розселення за двома градаціями відсоткового співвідношення народів: приблизно однакове співвідношення народів (40–60%) і кількісне переважання (60–80%) одного з них. Показово, що, як і в першій монографії, особлива увага приділялася уточненню показників офіційної статистики – в даному випадку перепису 1959 р., чому сприяли експедиційні дослідження автора. Ці уточнення (інколи досить суттєві, наприклад, кількість тюркськомовних греків-урумів Надазов'я в першоджерелах перепису була зменшена на 40 тис. чол.) врахувало ЦСУ УРСР.

В Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії В. Наулко 1966 р. очолив групу з дослідження різних етносів для "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії", до складу якої увійшли провідні фахівці з різних республік СРСР. В. Наулко і його колеги підготували десятки оригінальних карт, типологічних таблиць і нарисів, які, однак, теж не були опубліковані.

Слід сказати, що шлях В. Наулка в науці далеко не завжди був безхмарним – не вийшло друком багато розвідок, підготовлених ним. Йдеться не лише про згадану монографію "Українці" і "Регіональний історико-етнографічний атлас...", а й численні статті, що мали ввійти до різних видань. Якщо глянути на список публікацій В. Наулка, більшість їх, особливо тих, що стосуються етнічної статистики і демографії, вийшли друком тільки у 1990-х рр. Останню в цьому ряду монографію "Хто і відколи живе в Україні" було опубліковано 1998 р.

Окремо слід сказати про монографію "Розвиток міжетнічних зв'язків в Україні (історико-етнографічне дослідження)", яка 1975 р. вийшла друком російською мовою у видавництві "Наукова думка". Вже на стадії другої верстки набір цієї праці був розсипаний. Лише після додаткових скорочень і "уточнень" книгу опублікували. Однак після її виходу було створено три поспіль комісії ЦК КПУ з метою віднайти в ній "ідеологічні хиби". І їх знайшли – авторові інкримінувалася "недооцінка слов'янського компоненту в етногенезі молдован",

хоча цієї проблеми він взагалі не торкався. Так чи інакше захист докторської дисертації з цієї теми було загальмовано на тривалий час. Разом з тим монографія викликала схвальну оцінку провідних фахівців, оскільки в ній на величезному фактичному матеріалі, зібраному під час експедицій, з широким використанням архівних, музейних, статистичних та інших джерел було простежено особливості етнічного розвитку України і міжетнічні культурно-побутові взаємини. Значною заслугою дослідника було те, що ці надзвичайно складні процеси розглядались комплексно, з використанням даних різних наук. Об'єктом конкретних досліджень автор обрав населення чотирьох регіонів, умовно названих Приазовським, Середньоукраїнським, Поліським та Чернівецьким. Причому одночасно провадилися конкретно-соціологічні (було обстежено майже 20 тис. чол.) і етнографічні дослідження для визначення міжетнічних взаємин за матеріалами традиційно-побутової культури, розглянуто в історичному розвитку три важливі елементи культури: народне житло, землеробську техніку і народний одяг.

Значення цієї праці виходило далеко за рамки чисто етнографічної проблематики. Зокрема, для демографів інтерес становили відомості про природний рух людності в етнічному аспекті, міграційні та етнічні процеси; мовознавці зазначали важливість монографії для дослідження етносоціального аспекту мовних характеристик, лінгвістичної географії, взаємозв'язку етнографічних та діалектологічних описів. Особливий інтерес викликали розроблені автором мовні характеристики, які стосувалися рідної мови в осіб різних соціальних і етнічних груп, збігу рідної мови з основною розмовною, функціонування мов у різних сферах сімейного і громадського побуту, ступеня вільного володіння мовами і сфери її побутування. Побудова монографії на оригінальному матеріалі, – зокрема всі ілюстрації вперше впроваджувалися до наукового вжитку, – забезпечила глибину її змісту.

За цією монографією 1976 р. В. Наулко захищав докторську дисертацію, що, безперечно, сприяло розвиткові етнографічних досліджень в Україні.

Далеко не все вдалося опублікувати В. Наулку і з багатої експедиційної спадщини, а об'їздив він за три десятиліття майже всю Україну. Експедиційні часи він взагалі вважає найкращими у своєму житті. Вони назавжди залишили в пам'яті спілкування з простими мудрими людьми, сивочолими дідами і бабусями, які вражали своїм природним розумом і людяністю.

Хоча провідною ділянкою наукових зацікавлень В. Наулка завжди була етнічна демографія і картографія, без яких неможливе дослідження проблем

етногенезу та етнічної історії, а опосередковано – процесів формування етноспецифічних рис, коло його наукових інтересів надзвичайно широке. Багато праць вченого присвячено питанням загальної етнографії і теорії етносу, народним знанням, матеріальній культурі, обрядовості, проблемам зарубіжної, зокрема українсько-діаспорної, етнології, музеєзнавству, викладанню народознавства у школах і вишах, а в останні роки – історіографії української етнографії. В. Наулко зробив внесок у розвиток музейної і краєзнавчої справи в Україні – від публікації численних праць про етнографічні експозиції до участі в організації Музею народної архітектури та побуту України і створенні навчально-етнографічного музею при Київському університеті.

Багаторічна наукова праця і хист до лекційної діяльності забезпечили В. Наулку плідну навчально-педагогічну роботу. Два десятиліття, з 1972-го до 1992 р., він з успіхом викладав загальну етнологію та етнографію України і низку спецкурсів на історичному, філософському і географічному факультетах Київського університету та в Академії образотворчого мистецтва. Не одне покоління випускників цих закладів з теплотою згадує лекції професора Наулка. Наукову роботу він багато років сполучав з викладанням етнології в Київському славістичному університеті і був першим директором Міжрегіонального гуманітарного інституту цього закладу, який охоплював 17 регіонів України.

Очолюваний ним колектив, до складу якого увійшли провідні етнографи, створив 1991 р. (згодом, у 1993 р., перевиданий) перший в Україні підручник з народознавства “Культура і побут населення України”, який і дотепер, на думку фахівців, залишається кращим завдяки змістовності, виваженості, логічній структурній побудові та об’єктивності. В цьому велика заслуга керівника праці і автора майже половини тексту.

Вихід цього підручника став важливою подією в культурному житті України. Праця подає самобутній образ українського народу. Вона містить цінну інформацію з широкого кола питань. Розкриває основні етапи етнічної історії та етнографічного дослідження України (кількість населення і географічне розміщення, формування української народності й нації; історично-етнографічне районування та етнографічні групи; етнічний склад). Досліджуються основні та допоміжні галузі господарської діяльності та матеріальна культура. Репрезентується духовна культура українського народу – громадський побут і звичаєвість: сім’я і родинна обрядовість; народна творчість; народні знання; світоглядні уявлення, вірування, мораль; культура традиційна і сучасна; розкриваються етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в

країні. Праця містить також термінологічний словник і бібліографію етнографічної літератури, професійно підібраний ілюстративний матеріал. Як зазначали рецензенти, за характером використаних джерел (чимало з яких маловідомі друковані та рукописні матеріали, дані багаторічних польових етнографічних досліджень) і за формою викладу ця праця виходить далеко за рамки і завдання навчального посібника.

Науково-організаційна діяльність В. Наулка як члена ряду вчених рад із захисту дисертацій і Експертної комісії ВАК України сприяла підготовці кадрів етнографів. Він виступав опонентом або рецензентом праць більшості провідних етнологів України: В. Горленка, Ю. Гошка, Т. Косміної, Г. Кожолянка, К. Матейко, Т. Ніколаєвої, С. Павлюка, А. Пономарьова, О. Пошивайла, С. Сегеди, О. Сидорович, Г. Скрипник, М. Тиводара, О. Франко та ін., підготував дванадцять кандидатів наук, був членом редколегії вищезгаданого "Регіонального атласу...", членом вченої ради з організації Музею народної архітектури та побуту України, редколегій часописів "Народна творчість та етнографія", "Пам'ять століть", "Людина і політика", "Берегиня", "Вісник Київського славістичного університету", "Український керамологічний журнал" і низки наукових видань, а нині очолює відділ етнології міжнародного видання "Енциклопедія сучасної України".

В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, куди В. Наулко перейшов 1992 р. і працює дотепер, він очолив Сектор етнографічної і фольклорної спадщини, а згодом Відділ пам'яток духовної культури. В цьому закладі по-новому розкрилися творчі можливості дослідника. Під його керівництвом було здійснено видання альбомів французького лікаря де ля Фліза, який жив і працював в Україні в першій половині XIX ст. В. Наулку належить відкриття багатьох невідомих сторінок з творчої спадщини цього дослідника, віднайдення у французьких архівах його особистої справи і відомостей про життєвий шлях, а в українських – ймовірного портрета. Альбоми де ля Фліза було вперше видано у двох фундаментальних томах (К., 1996 і 1999).

Про це видання часопис "Всесвіт" (1998. – № 3. – С. 190) писав: "На сьогоденному книжковому ринку не часто зустрінеш видання, виконане з такою любов'ю, самовідданістю й ретельністю", а відомий французький історик Данієль Бовуа зазначав: "Дослідження пана В. Наулка про склад і зміни населення України мають велику цінність для французьких вчених. Особисто я користувався його працями про Поділля. Але найбільшим його здобутком, на мій погляд, стало наукове видання альбомів де ля Фліза, які так чудово показують життя

державних селян Київської губернії середини XIX ст. Це видання є також яскравим прикладом франко-українського культурного співробітництва тих часів" (лист Д. Бовуа до Президії НАН України від 23 жовтня 1997 р.).

У цьому ж інституті під керівництвом В. Наулка вперше на академічному рівні було підготовлено до видання всю етнографічну спадщину видатного українського етнографа, антрополога й археолога кінця XIX – початку XX ст. Ф. К. Вовка, видано та проаналізовано його епістолярій, зокрема листування з М. Грушевським, М. Біляшівським, В. Гнатюком, В. Кравченком, О. Фотинським, Д. Яворницьким, М. Сумцовим, А. Кримським, Б. Грінченком, В. Шухевичем, П. Рябковим, С. Петлюрою та ін. Ці листи вперше побачили світ.

1998 р. вийшла друком чергова монографія В. Наулка "Хто і відколи живе в Україні", в якій розглянуто питання поширення українців у часі й просторі, етномовні процеси серед української діаспори "близького" та "далекого" зарубіжжя і сучасні етнічні процеси. У наступних роках були опубліковані ґрунтовні розділи В. Наулка у двотомній монографії "Українці" (Опішня, 1999) і однойменному російськомовному виданні (Москва, 2000).

Справжньою енциклопедією етнонаціональних процесів в Україні визнано колективну монографію "Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність", виконану провідними фахівцями в цій галузі знань під керівництвом В. Наулка (К., 2001). У ній на підставі досягнень сучасної науки, зокрема соціологічних досліджень та архівних джерел, розглянуто деякі теоретичні питання, які стосуються українського етносу в аспекті державотворення, висвітлено питання формування етнічного складу населення України і його динаміку, проаналізовано тенденції розвитку етнонаціональних процесів та етномовну ситуацію в Україні, етнічні аспекти міграційних процесів, сучасний стан різних етнічних спільнот і міжетнічні взаємини. Майже третина цієї монографії, яка налічує 423 сторінки, написана В. Наулком.

Наступного, 2002, р. під керівництвом В. Наулка також уперше побачив світ навчальний посібник "Країнознавство. Вип. 1", присвячений культурі народів слов'янських країн (автори Алексєєв Ю. М., Наулко В. І., Руденко Н. В.), який широко використовується у навчальному процесі вишів України.

В. Наулко ніколи не був чисто кабінетним вченим. Важливим напрямом його діяльності залишається науково-пропагандистська робота, яка знаходить свій вияв у двох аспектах: публікаціях науково-популярних нарисів, зокрема у таких авторитетних виданнях, як багатотомна серія "Страны и народы", де вміщено його ґрунтовні студії про культуру та побут українського народу й найважливі-

ші історичні події, і, з другого боку, – усній пропаганді: численних лекціях, виступах у пресі, на радіо і телебаченні. Зокрема, великою популярністю користується розроблений ним цикл лекцій "Культура і побут народів світу". За плідну лекційну діяльність В. Наулко неодноразово одержував різні нагороди, зокрема дипломи Виставки досягнень народного господарства України.

Його завжди змістовні наукові доповіді можна було почути на багатьох вагомих форумах, включаючи міжнародні. Він брав участь майже в усіх щорічних сесіях етнографів та антропологів колишнього СРСР, у чотирьох поспіль Міжнародних конгресах антропологічних та етнологічних наук – у Москві, Токіо, Чикаго і Делі, європейських конгресах з етнології і фольклору – у Суздалі та Лісабоні, IX–XIV Міжнародних з'їздах славістів у Софії, Києві, Братиславі, Кракові, Любляні та Охриді; конгресах Міжнародної асоціації україністів у Києві, Харкові та Одесі, XX Всесвітньому конгресі істориків (Сідней, 2005), XIV Міжнародному форумі з економічної історії (Гельсінкі, 2006), XXXVIII Конгресі сходознавців (Анкара, 2007), престижних конференціях, присвячених 100-річчю української еміграції до Канади (Едмонтон, 1991) і діяльності Наукового товариства ім. Шевченка і Українського вільного університету (Пряшів–Свидник, 1993), Міжнародному конгресі, присвяченому єврейському населенню пострадянського простору (Хайфа, Ізраїль, 2002). Він виступав з лекціями в Ягеллонському університеті Краків), вищих навчальних закладах Москви, Загреба, Брно, Мельбурна, Інституті українознавства при Гарвардському університеті, Університеті Ла-Валетти (Мальта), Інституті Росії та Радянського Союзу ім. Дж. Кеннана у Вашингтоні та багатьох ін. Він спілкується і підтримує творчі наукові зв'язки з багатьма зарубіжними вченими, зокрема з іноземним членом Національної академії наук України Аркадієм Жуковським, професором Чиказького університету Солом Таксом, директором Інституту етнології Ягеллонського університету Лешеком Дженгелем, професором Університету Альберта в Канаді Богданом Медвідським, Головою славістичної асоціації Австралії професором Марком Павлишиним і багатьма вченими з країн СНД.

Свідченням незаперечного міжнародного авторитету В. Наулка є обрання його на II Європейському конгресі у Суздалі до Адміністративної ради етнології та фольклору Європи від України. Наприкінці 1997 р. його цілком заслужено було обрано членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю "етнологія", а 2003 р. присвоєно почесне звання "Заслужений працівник освіти України".

Безперечно й те, що далеко не все зі значної творчої спадщини дослідника витримало випробування часом. І він це, мабуть, розуміє краще за інших. Були

тези і висновки, важкозрозумілі з позицій сьогодення, які, однак, відбивали реалії минулих часів. Але, хай там як, у своїй основі праці цього неординарного дослідника, поза сумнівом, надовго залишаться в арсеналі української етнологічної науки.

У наші дні ця галузь знань переживає не найкращі часи. На місце ідеологічних перешкод прийшли інші – економічні: бракує коштів на дослідження, публікацію праць, експедиції, оплату праці. Незважаючи на це, В. Наулко у свої 80 років багато і плідно працює, він сповнений сил і прагнення піднести рівень науки, якій присвятив життя. Тож побажаємо йому міцного здоров'я, творчої наснаги і нових звершень у праці й житті.

П. С. Сохань, член-кор. НАН України,
директор Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
Ю. М. Алексєєв, президент Київського
славістичного університету

Основні дати життя та діяльності

Відомий етнолог і археограф, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Всеволод Іванович Наулко народився 8 грудня 1933 р. в м. Тараща на Київщині, в родині вчителів.

1941–1945 Перебував в евакуації в Актюбинській обл. Казахської РСР та у м. Самарканді Узбецької РСР.

1946–1951 Навчався у Київській середній школі № 147.

1951–1956 Студент географічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

1956–1958 Інженер Київської військово-картографічної фабрики.

1958–1962 Молодший науковий співробітник Відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

1962–1964 Аспірант Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР.

1964 Присуджено вчений ступінь кандидата історичних наук. Брав участь у роботі VII Міжнародного конгресу антропологічних і етнологічних наук (Москва).

1965–1971 Молодший, згодом (з 1968 р.) старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР.

1968 Брав участь у роботі VIII Міжнародного конгресу антропологічних та етнологічних наук (Токіо–Кіото).

1971–1991 Доцент, заступник декана, професор (з 1978 р.) історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

1973 Брав участь у роботі IX Міжнародного конгресу антропологічних та етнологічних наук (Чикаго).

1977 Присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

1978 Брав участь у роботі X Міжнародного конгресу антропологічних та етнологічних наук (Делі).

1980 Присвоєно наукове звання професора.

1981 Стипендіат ЮНЕСКО від України у США, Канаді і Великій Британії.

1982 Брав участь у II Конгресі етнології і фольклору Європи (м. Суздаль, Росія). Обрано членом Європейської адміністративної ради етнології і фольклору від України.

1983 Брав участь у IX Міжнародному з'їзді славістів (Київ).

1991 Брав участь у Міжнародній конференції, присвяченій 100-річчю української еміграції до Канади (Едмонтон).

1992–2005 Завідувач Сектору етнографічної та фольклорної спадщини, згодом Відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

1993 Брав участь у Міжнародній науковій конференції "Від НТШ до УВУ" (Пряшів, Словаччина). Брав участь у XI Міжнародному з'їзді славістів (Братислава).

1997 Обраний членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю "етнологія".

1998 Брав участь у XII з'їзді славістів (Краків, Польща). Член редколегії часопису "Пам'ять століть". Експерт ЮНЕСКО з етнології та фольклористики (Стражниця, Чехія). Віцепрезидент Українського біографічного товариства.

2001 Професор кафедри країнознавства Київського славістичного університету.

2002 Брав участь у Міжнародній конференції, присвяченій єврейському населенню пострадянського простору (Хайфа, Ізраїль).

2003 Директор Міжрегіонального гуманітарного інституту при Київському славістичному університеті. Брав участь у XIII з'їзді славістів як керівник української національної делегації (Любляна, Словенія). Присвоєно звання "Заслужений працівник освіти України".

2005 Брав участь у XX Всесвітньому конгресі істориків (Сідней, Австралія).

2006 Виступ з доповіддю на XIV Міжнародному конгресі з економічної історії (Гельсінкі, Фінляндія).

2007 Виступ з доповіддю на XXXVIII Міжнародному конгресі сходознавців (Анкара, Туреччина).

2008 Брав участь у XIV з'їзді славістів (Охрид, Македонія).

2012 Завідувач кафедри країнознавства Київського славістичного університету.

2008 – дотепер Головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

мемуарні праці

Дім на розі Лютеранської і Круглоуніверситетської

Кажуть, тільки пам'ять дає можливість знову пережити минуле. З іншого боку, мій суб'єктивний погляд на вже далекі події середини XX ст., хочеться вірити, викличе порозуміння принаймні серед людей мого покоління. І хоча зараз звичним явищем стала нещадна критика нашої спадщини, поза сумнівом, і в ті часи було багато привабливого і доброго, а більшість людей вірила у світле, хай удаване, майбутнє, докладаючи зусиль, аби його досягти. Цим людям я і присвячую свої скромні спогади.

Батьківщина починається з родинної оселі, звідки для кожного розкриваються життєві шляхи. Я розповім лише про один будинок у старому аристократичному районі Києва Липках, на межі Печерського і Старокиївського районів – перехресті Лютеранської і Круглоуніверситетської вулиць (28/19), де у 30-х–60-х роках XX ст. пройшла перша половина мого життя.

Цей будинок височить на одному з найвищих київських пагорбів, від якого стрімко спускається до Хрещатика вулиця Лютеранська, а з іншого боку – Крутий узвіз і покручена, ніби змія, Круглоуніверситетська. До війни по ній навіть ходив трамвай, поки не відбулася жахлива трагедія з людськими жертвами. Зведений наприкінці XIX ст., цей будинок добре зберігся і, завдяки міцній статурі (товщина стін сягає півтора метра), треба сподіватися, ще простоїть не один рік. Тут 1936 р.,

разом з батьком і матір'ю, ми й оселилися на верхньому п'ятому поверсі, що за теперішніми стандартами відповідає висоті не менш як сьомого поверху.

Будинок був відомий серед старожилів як "дім Мухіна", оскільки належав цьому знаному російському домовласнику. На початку XX ст. окрему велику квартиру на одному з престижних поверхів нашого будинку займала родина Надії Василівни Сундман (уродж. Абаза), а верхній поверх належав "челяді". Після жовтневого перевороту на цей же поверх потрапила і сама Н. В. Сундман, а згодом тут, у комунальній квартирі, утворилася суто інтернаціональна громада: я з батьком і матір'ю, польсько-українська родина Мокрицьких, єврейська Р. Шерман–Л. Кіперман і згадана Надія Василівна – з дворянського роду молдовського походження. Крім того, короткий час у 1960-х рр. тут жила білоруська родина Конколовичів. Попри змішаний етнічний і соціальний склад, стосунки між сусідами були вельми толерантними.

Мій батько Іван Петрович Наулко (1904–1968) походив із села Березна Володарського району Київщини. Закінчивши сільськогосподарський технікум у Білій Церкві й Інститут народної освіти, працював учителем, інспектором шкіл, а перед війною навіть очолював профспілку робітників освіти і наукових закладів, яка знаходилася на Володимирській, 45, де тепер Будинок вчених, і викладав у київських вишах. Мати, Гулько Ніна Трохимівна (1908 р. народження), родом із м. Тального Черкаської області, працювала вчителькою молодших класів.

Р. Шерман з чоловіком приїхала з Ольгопільського району Одещини, родина Мокрицьких – з Берестейщини. Тобто структура людності нашої квартири чітко відбивала бурхливі історичні події, які мали місце в Україні у 20-ті–30-ті рр. минулого століття. Отже, всі мешканці нашої комунальної квартири не були корінними киянами.

Н. В. Сундман походила з роду Абаза, відомого в Україні з кінця XVIII ст. Цей рід прославили визначні державні діячі, підприємці, військові, науковці, митці. Згідно зі спогадами моїх батьків, вона була споріднена з Костянтином Костянтиновичем Абазою (1841–1905), відомим письменником і педагогом, автором багатьох військових підручників. Надія Василівна знала багато іноземних мов, до революції об'їздила майже всі європейські країни, мала значне листування і, до речі, в голодні 1930-ті, за спогадами моєї мами, за безцінь продала епістолярій Тургенєва, Гоголя, Шевченка і інших видатних людей. Помітивши мій інтерес до філателії, Надія Василівна подарувала мені чимало іноземних поштових марок і навіть почала навчати німецькій мові, що, на жаль, було перервано війною. Мабуть, від чоловіка, полковника царської армії, у неї

залишилися деякі “трофеї” Першої світової війни: тогочасна шабля, офіцерська каска чорного кольору з позолоченим шпилем і солдатська зеленого кольору. Зберігала вона також стародавні ордени та медалі.

У житті мешканців нашого будинку, як і кожної родини, чітко визначилося два етапи: довоєнний і післявоєнний. Із довоєнного пам’ятаю перше “знайомство” з містом, коли у п’ятирічному віці, разом зі ще меншим сусідським хлопчиком Павликом Мокрицьким, ми, взявшись за руки, пішли вниз Лютеранською і дійшли до Хрещатика, де нас своєчасно помітила сусідка і повернула в лоно переляканих батьків. Ще пам’ятаю булочну на розі нашого будинку, де продавали чудові “французькі” булки, які ми особливо часто згадували у голодні воєнні роки. Після війни там зробили пункт з прийому білизни.

Добре пам’ятаю наш дитячий садок для дітей наукових працівників, який знаходився на розі Пушкінської (1–3) і Прорізної і був зруйнований під час знищення Хрещатика у вересні 1941 р. До війни в ньому перебував також перший Будинок вчених.

Норовом лагідним я не вирізнявся. Одного разу батько вів мене додому з дитячого садка, і, як завжди, ми зайшли до філателістичного магазину у Пасажі, де я запропонував батькові купити мені якісь надзвичайно дорогі екзотичні марки. А коли він не погодився, зробив снігову кулю і збив шапку з його голови. Дома батько, хоча і був педагогом і надзвичайно доброю людиною, застосував жорсткі методи виховання – взяв указку і кілька разів відчутно врізав мені по п’ятій точці: “Це тобі за марки, за істерику, за шапку!..” Подібного я заслужив ще одного разу, коли, перебуваючи з батьком у готелі “Континенталь” (тепер будинок Академії музичних мистецтв) почав виливати з другого поверху чорнило на голови трудящих. З довоєнних часів згадую також землетрус 1940 р., тупіт переляканих людей, крики, гомін, страшенну паніку…

Дуже добре пам’ятаю початок Великої Вітчизняної війни, бомбардування Києва, виступ по радіо Молотова. А вже за кілька днів на Хрещатику якісь вусаті сержанти з шаблями везли кіньми на лафетах гармат перших загиблих… Місто поглинула темрява, в нашому будинку, як і скрізь, вікна були заклеєні навхрест смугами паперу, і щодня за сигналом повітряної тривоги ми бігли у цокольне приміщення свого будинку. Переживши фінську кампанію, всі думали, що і ця війна буде короткочасною і закінчиться нашою блискавичною перемогою.

Батька мобілізували в армію, а мене з матір’ю і тіткою Оленою товарним потягом евакуювали на схід. Нас скинули у м. Актюбинськ (Казахстан), звідки кіньми повезли до с. Богословки Ключевського району – типового степового

поселення, яке сформувалося з розкуркулених осіб різних національностей – українців, молдован, поляків, болгар. На все життя ми будемо вдячні родині молдован Петрашка, яка у важкі часи лихоліття виявила чудові людські риси і допомогла нам, надала дах і хліб.

Як склалася доля батька, свідчить його лист, який я навожу без корективів: "11 липня (1941 р. – *В. Н.*) розпрощавшись з сусідами, з болем оглянувши свою квартиру, в якій прожив чотири роки зі своєю невеличкою, милою, любою родиною – боляче було залишати близьке оточення. Кожна річ нагадувала щасливе життя, нагадувала Нінушку, синульку – доходило до того, що я плакав, як колись в дитячі роки, цілував речі.

Надежда Василівна тепло мене провожала, поцілувала, вона була близькою мені в той час. Да, війна зблизила Н. В. зі мною – вона хороша людина.

В 11 год. з'явився у Ленінський райвоєнкомат, де був зареєстрований і опреділений в команду № 2, а о 2 годині вирушили в Бровари. В Бровари йшли пішки до 30 км. Прибули увечері, лагеря не знайшли і зупинилися ночувати в лісі. В ночі пережили ще одну неприємність – над нами відбувся повітряний бій. Враження гірше ніж при бомбардуванні – коли сиділи в будинку, але можна, як виявилося, звикнути й до цього. Ховались під деревом.

У Броварах ми провели ще одну ніч проти 13/VII; нас там зібралося багато – і мабуть через це вирішили розбити всіх по командах і направити в різні міста Лівобережжя. Наша команда № 13 була визначена в м. Слов'янськ. Маршрут понад 600 км треба було пройти пішки.

Перша ночівка (проти 14/VII) була в Борисполі. Прийшовши туди, ми не застали своїх речей, їх повезли в Рогозів. Ми після 36 км дороги були залишені без харчів. У Борисполі ми побачили сліди війни – бомбардування. Ночували голодні край містечка в якійсь клуні – пустирі. Стали на пустирі і комари такі кусали, як ніколи в житті. Комари були величезні, голодні. На ранок багато вийшло з опухлим обличчям. Підчас цієї ночівлі і після неї згадував життя дома в рідному Києві. Як не уміли ми цінити різні "дрібниці", хоча й би таку, як чиста постіль. Як це було звичайно тоді!

Зі мною йде багато знайомих, зокрема Штепа, Дашківський[1]. В поході ви-

---

[1] Йдеться про Костя Феодосійовича Штеппу (1896–1958), викладача історії античної культури, автора багатьох публікацій, що народився у м. Лохвиця Полтавської губернії у німецькій з походження родині. Залишається загадкою, чому і за яких обставин він покинув ополчення. Можливо, його свідомо залишили на окупованій території, де він у 1941–1942 рр. був навіть ректором Київського університету. Дашківський був товаришем мого батька, викладачем

явилося, що я добре хожу, не пройшла даром моя тренiровка в роки учоби, коли я ходив у день 50–60 км.

14/VII ранком вирушили в с. Рогозів. Йшли під дощем, увесь час слідкували за "воздухом". Поставали в хаті однієї селянки. Ставлення хазяйки погане, дивиться, щоб побільше з нас зірвати".

Війна принесла страшенне лихо всім мешканцям нашої квартири. У перші дні війни загинули Микола Мокрицький і Лазар Кіперман, померла під час окупації і Надія Василівна, яка встигла зробити ще одну благородну справу – вона повідомила батькові, який забіг на кілька хвилин додому, нашу казахстанську адресу, і він зміг нас викликати до Самарканда, де було дислоковано Друге харківське танкове училище.

Після війни батько ще понад рік перебував в армії, а ми з матір'ю, хоча і не одразу, повернулися до рідної оселі. Як ми того чекали! Київ нас зустрів страшними руїнами. На моїй рідній Енгельса (Лютеранській) непошкодженими залишилися лише кілька будинків: кам'яниця Армашевського (№ 23) біля ЦК, німецька кірха і, хоч як дивно, дерев'яний триповерховий дім (№ 31). Вулицями, особливо пізньої пори, було небезпечно ходити: жодного ліхтаря, зяючі чорні діри замість вікон, погрозливо звисають шматки арматури і балконів, завали з обпаленої цегли. Банди "Румуна", "Фінна", "молоточки" – все це було. Як були і обов'язкові "розборки" у шкільних подвір'ях після уроків з застосуванням не лише кулаків, а й "писок" (лез), кастетів, ножів. А скільки дітей гинуло від снарядів, мін, запалів і інших "залишків" війни, як це було з моїм давнім другом по школі та університету Володимиром Вараковим, потім головним редактором газети "Друг читача", який три роки тому пішов з життя. Він прямо на уроці розбирав міну, внаслідок чого втратив око і руку, а його товариш загинув.

Коли ми з величезними труднощами, через суд, попали 1946 р. у власну квартиру, у нас була лише одна табуретка, яку я приставляв до підвіконня, щоб робити уроки (добре, що воно було дуже широким), мідна чорнильниця і два стільці. Прикрасою кімнати була величезна піч, увінчана статуеткою якоїсь античної богині і своєрідним ліпним орнаментом. Коли, з появою газового опалення, ми її розібрали, у підвалині знайшли ⅛ копійки 1899 р., залишену будівельниками "на щастя". А до того опалення було дров'яним. Дрова ми з батьком

суспільствознавчих наук у київських вишах. Принаймні до середини 1950-х рр. він мешкав у кооперативному будинку Академії наук України на розі Енгельса і Банкової, де жили академіки А. Кримський, М. Птуха, О. Корчак-Чепурківський та ін.

пиляли і рубали у підвалі під нашим двором, а потім несли у великих мішках на п'ятий поверх. На кухні, до появи газових плит, по одній на дві родини, панували примуси і керогази.

Наслідки війни простежувалися на кожному кроці. На розі Лютеранської та Круглоуніверситетської багато років стояв сліпий продавець цигарок і цукерок, неподалік сидів безногий швець з інтелігентним обличчям і орденами на офіцерському кітелі. Одяг дітям зазвичай перешивався з батьківського: на фото 1947 р. багато з нас, учнів сьомого класу, у гімнастерках, кітелях, шинелях і армійських чоботах.

Тоді неймовірний дитячий гомін стояв у всіх без винятку подвір'ях, на будь-яких майданчиках і пустирях. Грали у класи, скакалки, коца, стінку, лапту, квача, жмурки, чехарду, ножики, маялку, цурку-паску, фантики, фільми, слова та ін. Але найпопулярнішою грою був безперечно футбол, наслідком чого були вибиті шибки, вимащена білизна і розбірки з домогосподарками. М'яч був нерідко матерчатий, а то й ним слугувала консервна банка, але битви були, повірте, не на життя, а на смерть, причому кількість гравців часто не регламентувалася, грали за принципом: "хто вище б'є, той краще грає". Пам'ятаю, яким щасливим для мене був день, коли батьки купили справжній м'яч, кирзовий зі шнурівкою.

У футбол грали на пустирях, яких у Києві по війні не бракувало. На одному з них до 1948 р. продавали гас. Потім з появою дашавського газу і газифікацією Києва ця ділянка перетворилася на спортивний майданчик, де ми з ранку до вечора, інколи замість школи, грали в футбол. Я полюбляв бути воротарем. За кілька років тут (Круглоуніверситетська, 13) з'явився висотний будинок зі шпилем, де оселився легендарний воротар київського "Динамо" Олег Макаров. Згодом я жартував, що недарма у ті роки, коли він ще не став видатним, я вже торував йому воротарський шлях.

З ранку і до пізнього вечора вся величезна орава дітей снувала по Печерську. На невеличкій ділянці Липок, крім нашої 147-ої школи, було ще вісім шкіл, які працювали у дві й три зміни. Крім них, працювали вечірні школи. Тогочасні школярі користувались старими, затертими підручниками, які діставалися від попередників. Писали авторучками, переважно трофейними німецькими, хоча дехто навіть у шостому класі користувався традиційними шкільними чорнильницями-"невиливайками" для молодших класів.

У Києві я попав у чудову 147 школу. Моїми вчителями були такі великі педагоги, як фізик Георгій Люціанович Будераський, наш класний керівник Арон

Натанович Горовиц, родич видатного піаніста, "русак" Григорій Прокофійович Григор'єв, автор книги "У старому Києві" (К., 1961), вчитель української мови Пилип Григорович Моренець, дуже відомий географ Георгій Петрович Скарлато, книга якого "Цікава географія" витримала кілька видань.

Школа наша була чоловічою. А вже десь із сьомого класу з боку наших хлопців, і я не був винятком, проявився інтерес до дівчаток сусідньої 78-ої школи, яка була на Енгельса, 25, а згодом її перенесли на Бессарабку. Зараз важко уявити, але з дівчатами цієї школи ми по кілька годин грали у волейбол, у "кружок" на проїжджій частині Енгельса. Тією ж вулицею ми спускалися на лижах і санках аж до Хрещатику!

Хоробрий з батьками, я був досить соромливий у спілкуванні з дівчатами. Можливо, це пояснювалося тим, що мати виховувала мене, аби, як вона казала "я не зазнавався". Усвідомлення меншовартості покинуло мене лише тоді, коли я відчув з боку дівчат, що і я не гірший за інших. Першою моєю подругою була полька Ядвіга Семенович. Якось, у червні 1948 р., ми з нею і ще однією дівчиною пішли на футбол. Під час матчу дівчата запропонували мені покуштувати цукерки. Я спочатку засоромився їх взяти, а коли захотів, вони, сміючись, сказали, що вже їх з'їли. Ще гірше було те, що матч той кияни програли ЦДКА з рахунком 0:5. Тоді грали такі великі футболісти, як Бобров, який забив два м'ячі, Федотов, Дьомін, Ніколаєв, Гринін. Я вже тоді був футбольним фанатом. Пам'ятаю, як виміняв за квиток на матч з московським "Динамо" дуже дорогий складаний ніж, який я привіз із Самарканда. Назви команд "Динамо", ЦДКА, "Зеніт", "Трактор", "Торпедо" на мене діяли магічно.

Десь із восьмого класу під впливом своїх однокласників, які згодом стали кандидатами в майстри спорту, Валі Данилова і Шури Козієвського, я став відвідувати шашкову секцію, що працювала при Київському палаці піонерів та школярів, у приміщенні школи № 6 на Михайлівському майдані, під керівництвом одного із найсильніших шашкістів, чемпіона СРСР 1950 р. Марата Михайловича Когана. Особливих успіхів на цій ниві я не здобув, хоча за участь у командній першості вишів Києва мені присвоїли перший розряд, а наприкінці 1980-х рр., на такому ж змаганні, я зайняв навіть перше місце на провідній університетській дошці, чим дуже потішив своїх студентів.

У ті ж роки я став відвідувати волейбольну секцію при Палаці піонерів. Цьому передувала наша щоденна гра на подвір'ї, що прилягало до Національного банку України на Інститутській вулиці, де жив наш однокласник Ленор Ярмоленко. Згодом майже вся наша дворова команда увійшла до волейбольної

секції, якою керував чудовий тренер Леонід Олександрович Небилицький. Наша команда, до складу якої входили такі відомі тоді гравці, як Толя Дубинський, Володя Бистрик, Валя Лукінов, займала навіть перші місця у чемпіонаті Києва серед школярів. Змагання відбувалися спочатку на стадіоні "Динамо", а потім на спортивних майданчиках ДЮСШ на місці зруйнованого у 1930-х рр. Михайлівського храму.

Ще одне місце, де ми проводили вільний час влітку, був пляж на Трухановому острові. З жахом згадую, що перебували ми під сонцем від раннього ранку до півночі. Пішохідного моста тоді не було, і переправлялись на лівий берег катерами або човнами. А яких тільки кораблів не було тоді: столітньої давнини з лопатями або величезними колесами, баржі, що перевозили залізну руду, вугілля, каміння, тут же снували яхти, плоскодонки, шлюпки. А десь на початку 1960-х рр. з'явилися славнозвісні човни на підводних крилах – "ракети".

Багато часу ми проводили у чудових київських парках на схилах Дніпра, передусім у ближчому до нас Маріїнському, де навіть готувались до іспитів. Мешканці Печерська, ми часто відвідували Зелений театр, створений 1949 р. на схилах Дніпра, на місці фортифікаційних споруд середини XIX ст. Пам'ятаю, яке сильне враження на киян справив перший справді професійний джазовий оркестр, яким керував дуже популярний тоді французький композитор Мішель Легран.

Взимку місцем паломництва був каток, який заливали на стадіоні "Динамо". Вхід до нього був безкоштовним, згодом напрокат можна було взяти ковзани. Спочатку ми користувалися не дуже швидкісними "снігурками", які прикріпляли до черевиків або навіть валянок, потім з'явилися "гаги", "ножі", які йшли вже в комплексі із взуттям. Але такі ковзани були надбанням далеко не кожного. Перебуваючи на "Динамо", я часто згадував свого діда, Петра Вікторовича Наулка, який на початку XX століття служив на Печерську у війську та пожежній команді і відвідував тодішній "Шато де флёр". У 1955 р. він розповідав мені, що оркестр, який там грав, складався зі скрипки, бубна і … саксофона – така собі народна троїста музика на капіталістичний лад.

Своєрідною була соціально-професійна структура людності нашого району і відповідно школярства. Тут знаходилися провідні державні і громадські установи – ЦК Компартії України, Міністерство закордонних справ, Верховний суд і прокуратура, дуже багато закладів силових структур, зокрема КДБ і МВС, їхні міністерства, клуби, поліклініки. Серед моїх однокласників більшість становили діти саме цих категорій населення. Іншу, досить значну частину складали

нащадки підприємців, робітників і торгівців, які приходили до нашої школи переважно з сусідніх районів міста, передусім Бессарабки. Це і визначило, зокрема, національний склад випускників 1951 р., до яких я належав. Із 37-ми школярів, по 14, за національністю, були росіяни та євреї і 9 – українці. Коли на початку 1990-х рр. вийшла друком книга Ю. Шаповала і В. Пристайка про довоєнне СБУ, на її сторінках я зустрів прізвища багатьох своїх ровесників, батьки яких до війни займали високі посади в цій структурі, а потім були репресовані. Зрозуміло, про це ми з однокласниками не говорили.

На відміну від більшості будинків у Липках наш дім не належав до відомчих. Тут мешкали службовці, інженери, робітники (переважно "Арсеналу"), діячі культури та освіти. Добре пам'ятаю літнього латиша Брандта, який мешкав на третьому поверсі і вважався майстром на всі руки, завжди допомагав дітям. Всі знали Юрка Каткова на прізвисько "Рижий", згодом робітника "Арсеналу", який, на жаль, рано покинув цей світ. У другому під'їзді жила Тетяна Козюра, жвава дівчина, згодом студентка факультету журналістики Київського університету, яка несподівано стала кількаразовою чемпіонкою і рекордсменкою України з плавання. На четвертому поверсі мешкав викладач консерваторії Луфер, на третьому – інженер Барабаш і багаторічний оператор Українського телебачення Владислав Ренський. А хіба можна забути щоденну самовіддану працю нашого двірника Романа Кириловича, який за будь-яких погодних умов в ідеалі тримав наш будинок. З часом склад мешканців змінювався, комунальні квартири дедалі більше стали перетворюватися на індивідуальні, люди змінювали свій сімейний стан.

Хоч школа і була престижною, вчилися там різні діти. Був, наприклад, згаданий вище Валя Данилов, син двірника, він мешкав на горищі свого будинку на Шовковичній, і був Миша Косякін, син заступника командувача Київського військового округу, генерал-лейтенанта. Він жив проти готелю "Київ", у особняку на Липській, 4.

Мені здається, що у повоєнні роки люди були більш дружними, об'єднаними якимось спільними інтересами і мотивами. Всі йшли у кінотеатри, аби побачити радянські патріотичні або так звані "трофейні" стрічки – "Індійську гробницю", "Дівчину моєї мрії", не зважаючи на те, що там їх чекали величезні черги за квитками. На видовища часто приходили не стільки подивитися, скільки себе показати. Вулиці, парки, сквери були місцем щирого спілкування, як і кухні в комунальних квартирах, де обговорювалися новини, вирішувалися різні питання, точилися жваві дискусії, а діти нерідко навіть робили уроки. Починаючи з

1960-х рр., коли багато людей перейшли із комунальних квартир у “хрущовки”, таке спілкування значно послабилося.

Доля мешканців нашої квартири була різною. М. Г. Мокрицька, незважаючи на нелегкі умови життя, зуміла виховати чудових дітей: їхня дочка Ляля закінчила Інститут іноземних мов, а сини Віктор та Павло – автодорожній. А перед тим Віктор відбував військову службу на Далекому Сході. Петро Кіперман після Інституту легкої промисловості працював разом із матір’ю інженером на Четвертій взуттєвій фабриці.

Давно нема мого батька, який лише два останні роки життя встиг пожити в окремій квартирі. Коли йому, проректорові педінституту, декану, казали, що варто “зробити” окрему квартиру, він відповідав: “Якось-то буде, люди живуть і гірше”.

І нарешті про найдорожчу для мене людину – мою маму. Боюсь навіть писати: їй зараз 99 років, з яких останні три вона прикута до ліжка. Мати моя прожила нелегке життя. У громадянську війну залишилася повною сиротою – від “іспанки” померла її мама, а у лихолітті подій 1918 року на Волині, у Ковелі, загинув батько. Працювала на цукрозаводі, млині, потім, закінчивши курси, вчителькою молодших класів, а в війну у військовому училищі та колгоспі. Нестачу професійної освіти з лишком покривала неабияким природним розумом і мудрістю. Вона поховала двох своїх синів, у тому числі мого брата-близнюка, потім сім років буквально на руках тягала мого паралізованого батька, виховала обох моїх дочок. Завжди була опорою родини і користувалася величезною повагою.

Підходячи до свого будинку від Шовковичної вулиці, я нерідко помічав, що він дуже нагадує великий океанський лайнер. Цей корабель багато років водив мене невідомими шляхами життя крізь бурхливі шторми, оминаючи підступні підводні течії та рифи, і зрештою виводив у безпечні гавані. Провівши на ньому майже половину життя, я лише у 33 роки покинув його борт, що хронологічно збіглося із завершенням молодості. Починався новий етап життя. Але це вже інша історія (див. також наведену тут розвідку: “Роздуми про минуле та сучасне”, в якій йдеться про родину Сундманів).

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Спогади про будинок на розі Лютеранської і Круглоуніверситетської // Київський альбом: Історичний альманах – Вип. 5. – 2007. – С. 68–74.

Сімдесят років на стадіоні “Динамо”

Уболівальницький стаж професора Всеволода Наулка стрімко наближається до семи десятків років, і весь цей час предметом його футбольного захоплення було київське “Динамо”. Іншого для киянина, мешканця Печерська, жителя Круглоуніверситетської вулиці, не могло б бути.

З чого почалися Ваші футбольні вподобання?[1]

Скільки пам’ятаю себе, ми багато часу проводили з м’ячем. Узагалі після війни на Печерську у футбол грали в кожному дворі й на кожному вільному майданчику. Батьки, звичайно, мали гроші на квиток, але законний вхід на стадіон нас не цікавив, хотіли потрапити на футбол безкоштовно. Треба було якимось чином подолати міліцейський кордон, і ми всіма правдами й неправдами намагалися це зробити: або ховалися за якимись конструкціями чи то трибунами на стадіоні до “зачистки”, або прикидалися спортсменами на тренуванні на тенісних кортах, які розташовувалися там, де зараз автомобільний майданчик, а після проходу міліцейського ланцюжка спокійно перебиралися на трибуни. Мушу сказати, що всі школярі, принаймні мого району, входили до Товариства “Юний динамівець”. Ми з гордістю носили його посвідчення та значок.

[1] Бесіду провів Валерій Старков.

Чим був для Вас стадіон “Динамо”?

Про місцевість, де зараз знаходиться стадіон “Динамо”, я вперше почув від свого діда Петра Вікторовича, який служив у війську на початку XX ст. на Печерську. Він часто розповідав про свої молоді роки, коли проводив дозвілля в містечку розваг, що звалося “Шато де флёр”. Там постійно проводилися розважальні заходи, запускалися феєрверки, грала музика.

Дід розповідав, що українські троїсті музики грали в дещо несподіваному складі: цимбали, бубон і... саксофон, тобто на “капіталістичний” зразок. Для нас, підлітків, після війни стадіон “Динамо” був чимось більшим, ніж рідний дім. Там не тільки проходили змагання з багатьох видів спорту, він став своєрідним культурним центром відпочинку, де зустрічалися люди і проводили своє дозвілля. 1950 р. чемпіонками Радянського Союзу тут стали баскетболістки київського “Динамо”. Я й зараз пам’ятаю їхні прізвища: Піменова, Факторова, Козловська; Ольга Калмикова та Валерія Кузьменко перемагали в першості СРСР з тенісу. Григорій Новак бив світові рекорди з важкої атлетики. Я був свідком того, як Катерина Адаменко, мати Олега Блохіна, повторила світовий рекорд у бігу на 100 метрів (11,9 с.). Тут відбувалося змагання плавців СРСР – США. На трибуни неможливо було потрапити…

Узимку стадіон перетворювався на величезну ковзанку. Спочатку заливали доріжку, а згодом – усе поле. Тут я брав участь у першості міста з легкої атлетики серед шкіл, а згодом – і вищих навчальних закладів. Тут проходила й першість міста з волейболу. На стадіоні праворуч від центральної трибуни була спеціальна сцена, де проводилося багато різноманітних концертів. На тренування футболістів збиралося багато людей. Подивитися на своїх кумирів приходили вболівальники з усіх кінців міста. Узагалі, мені здається, що глядачі були тоді більш доброзичливими й для них важливішою була якість гри. Вони віддавали шану суперникам, якщо ті виступали краще (московські ЦДКА, “Динамо”, тбіліське “Динамо”), і водночас раділи успіхам своїх. На трибунах сиділо багато військових. Музичний супровід був відповідний: лунали пісні воєнних та повоєнних років. Багато разів умикали записи “Хороша страна Болгария, а Россия лучше всех” та “Путь-дорожка фронтовая...” у виконанні Бунчикова та Нечаєва.

У перерві між таймами прогулювалися між легкоатлетичними доріжками і трибунами, аби побачити знайомих, поїсти морозива, попити води з фонтанчиків. За п’ять хвилин до кінця гри звучав гонг, і футболісти кидалися на вирішальний штурм воріт суперника.

Що Ви можете сказати про видатних гравців та тренерів київського "Динамо"?

Щодо футболістів, то вони були для нас, як боги, що спустилися на землю. Павло Віньковатов, Абрам Лерман, Віктор Жилін, Федір Дашков здавалися казковими персонажами, і тільки згодом ми зрозуміли: вони – звичайні люди. З багатьма я познайомився пізніше й переконався, що популярна думка про начебто невисокий інтелектуальний рівень спортсменів не завжди виправдана. Запам'ятався 1949 рік, коли в "Динамо" з'явилася велика група молодих гравців із Закарпаття і футбол у виконанні команди якісно змінився. Спортсмени були різні, але, на мою думку, найкращим гравцем команди за всі часи був Петро (Пека) Дементьєв, який 1947 р. прийшов із тренером Михайлом Бутусовим і відіграв за "Динамо" два чудових сезони. Він не став найкращим бомбардиром, але демонстрував фантастичну техніку й чудово керував атакуючими діями команди. Узимку, коли заливали частину кортів під ковзанку, ми туди теж ходили. Пека набирав велику команду і грав проти неї в хокей із м'ячем, демонструючи чудеса техніки.

Які матчі "Динамо" Вам найбільше запам'ятались?

Узагалі, я добре пам'ятаю сезон 1947 р. Після провального 46-го, коли команду залишили в тодішній вищій лізі завдяки рішенню влади, "Динамо" під керівництвом Михайла Бутусова посіло четверте місце й показало якісну гру. Особливо ж запам'ятався матч проти одноклубників із Тбілісі наступного сезону, з якими кияни не дуже вдало грали. Але тоді "банабаки", як ми чомусь називали цю команду, були биті (3:1). Голи Жиліна, Дашкова та Севастьянова й зараз стоять перед очима. 1950-ті роки запам'яталися тим, що основний склад "Динамо" грав уже не на стадіоні "Динамо", а на великому Республіканському стадіоні. Атмосфера тут була вже не така домашня, як на "Динамо", хоча вболівальники лишилися таким ж вимогливими й доброзичливими, але іноді, коли гра не складалася, вони починали скандувати: "Пашу – на поле!" Тренер випускав Віньковатова, та після того, як той не дуже вдало входив у гру, починалося зворотне скандування: "Пашу – з поля!" Узагалі, Віньковатов разом із Георгієм Грамматикопуло, Михайлом Команом, Олегом Макаровим – тогочасні улюбленці трибун. Окремих стільців тоді не було, і номери місць писалися на довгих лавах. Тож замість п'ятдесяти людей уміщувалося шістдесят, а то й більше. Заповнювалися й усі проходи між секторами. Отакою була атмосфера на стадіоні.

Стосовно Комана. Є доля істини в жарті, що Михайло Михайлович пише книгу "Десять років в офсайді"?

Трохи є (*сміється*). Він дійсно грав на межі офсайду й чудово відкривався. Щодо Комана, то тут справедлива інша сентенція: не він шукав м’яч, а м’яч шукав його.

У шістдесяті роки Ви певний час мешкали в Москві. Чи ходили тоді на ігри киян?

Жодного матчу не пропустив! Звісно, москвичі вболівали за своїх, але й шанувальників киян було багато. Особливо вони захоплювалися грою у воротах Віктора Банникова.

Що скажете наостанок?

Тогочасний футбол, на мою думку, характеризувався тим, що, як сказав у одному інтерв’ю Олег Блохін, “гравці гризли землю”. Нині ж вони гризуть землю, якщо добре заплатять. Я розумію, що зараз інші часи, багато що змінилося, але я так само люблю київське “Динамо”. Однак, якщо суперник грає краще, віддаю і йому належне. Що стосується мене, то я грав у футбол для себе з друзями. Під час роботи в Національній академії наук ми ходили на спортивні майданчики біля стадіону “Динамо” і там усю обідню перерву ганяли м’яча. І під час експедицій не вщухали футбольні баталії. Чомусь мої спогади торкаються більше післявоєнних років, хоча я до останнього часу ніколи не пропускав матчів динамівців. Це цілком зрозуміло: усі ми закохані в своє дитинство, у молодість. І чим далі віддаляємося від них, тим цінніша згадка про ті часи. Нинішньому “Динамо” хочу побажати успіхів у досягненні спортивних висот. Ми зачекалися, коли нарешті команда вийде з групи в Лізі чемпіонів, набридло вже згадувати Валерія Лобановського й 1999 рік. Хочеться нових перемог!

Вперше надруковано в журналі «Динамо Київ». – 2010. – № 3. – С. 64–67.

Роздуми про минуле і сучасне

Наведені тут спогади про наукові пошуки різних років і події, пов'язані з сучасними реаліями життя, не є академічними. Вони, треба сподіватись, є лише свідченням, передусім, того, що в інформаційну епоху, позначену досягненнями фундаментальних наук, можуть мати місце і певні здобутки в галузі гуманітарних знань.

Щодо цього наведу лише кілька прикладів зі своєї наукової практики.

1. "Зустріч" з... Федором Кіндратовичем Вовком крізь десятиліття

1951 рік. Я студент першого курсу географічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Етнологом я став пізніше, оскільки тоді в Україні не було жодної кафедри або спеціалізації з цього фаху, і в етнологію (етнографію) приходили "звідусіль".

Всі, хто навчався на початку 1950-х років на природничих факультетах, добре знали тодішнього завідувача кафедри геодезії та картографії професора Миколу Микитовича Бєлоніна. Вже літня людина, він мешкав поблизу університету і щовечора відвідував велику 301-шу аудиторію, де ми, студенти геологічного, географічного та біологічного факультетів, готували свої креслярські проекти.

Людиною він був неординарною, надзвичайно енергійною, з великим почуттям гумору, багато блукав світом, перебуваючи в різних експедиціях та мандрах, із яких

привозив екзотичні розповіді, що можна було слухати годинами. Писав непогані вірші. Крім того, ми знали, що він був визначним фахівцем у галузі землевпорядкування, внісши значну частку в формування в Україні полезахисних смуг – поза сумнівом, одного з найвизначніших досягнень радянської доби.

І от, через 50 років, уже на початку XXI століття, працюючи в науковому архіві Інституту археології НАН України над епістолярною спадщиною видатного українського етнографа, антрополога та археолога Федора Вовка, я віднайшов адресовані до нього листи 1908 р. етнографа і фольклориста професора Василя Кравченка, який очолював Товариство краєзнавців Волині.

У зв'язку з приїздом до Житомира Ф. Вовка в одному з листів В. Кравченка повідомлялось, що його зустрінуть члени зазначеного товариства і серед них "молодий, дуже енергійний землемір... Микола Микитович Бєлонін".

Ця згадка стала ніби своєрідним єднальним ланцюгом, довжиною у 100 років, між мною, дорогим для мене професором М. Бєлоніним і найкращим українським етнологом усіх часів Федором Кіндратовичем Вовком. Отже, Ф. Вовк, опосередковано, через М. Бєлоніна, ніби простягнув мені крізь десятиліття свою руку.

2. Як розшукали Дем'яна Петровича в Парижі

Коли в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України розпочалася робота над виданням рукописних альбомів француза Де ля Фліза, упорядники зіткнулися з великими труднощами.

Навіть після того, як у 1890-х роках ці альбоми були віднайдені в Церковно-археологічному музеї і вперше описані академіком М. Ф. Біляшівським, не було відоме справжнє ім'я їх автора, оскільки в Російській імперії, куди він потрапив після полону у листопаді 1812 р. під Смоленськом, його "охрестили"... Дем'яном Петровичем, а прізвище перекрутили на Деляфліз.

За таких умов пошуки свідчень про нього у паризьких архівах тривалий час не привели до позитивних наслідків.

Лише після ґрунтовного опрацювання наукової літератури наша група (до якої, крім мене, входили Голова асоціації українок Франції Дарія Триндяк і кандидат фізико-математичних наук Ярослав Матвіїшин) вийшла на архів французького історика Сежура з бібліотеки Св. Женев'єви Університету Сорбонни, в якому містилися копії свідчень про події війни і зокрема "батька військової хірургії" генерала Домініка Ларрея, під чиїм проводом служив Де ля Фліз. Поступово, крок за кроком, ці свідчення привели нас до одного з військових архівів Парижа, в якому містилися відомості про підрозділ військової медицини, де він

служив, і його особисте досьє (Service Historique de L'Armie de Terre. Officers de Santé du XIX s. – № 556).

Отже, Домінік П'єр де ля Фліз народився 18 грудня 1787 р. у м. Нансі провінції Мьорт у родині військового лікаря.

З армією Наполеона пройшов пів-Європи. Після полону оселився у Ніжині, де й помер 1861 р., залишивши нам 9 чудових історико-етнографічних альбомів України (див.: Де ля Фліз. Альбоми. – Т. І. – К., 1996. – 254 с.; Т. ІІ. – К., 1999. – 688 с.).

3. Чому німці мали кращі "очі" армії

Після закінчення університету протягом двох років я працював інженером на Київській військово-картографічній фабриці.

Зокрема ми користувалися німецькими трофейними мапами. Всіх дивувало, як німці могли створити чудові топографічні карти на всю територію України. Запитати не було в кого – заклад був, зрозуміло, секретним.

І от, через 50 років, 2006 р., я ознайомився з зізнаннями, зробленими на допиті відомого географа академіка Степана Рудницького (його було безпідставно страчено 3 листопада 1937 р.), з архівів, які були опубліковані доктором історичних наук Василем Михайловичем Даниленком. Наведу без змін цитату одного із свідчень С. Рудницького від 3 липня 1933 р.: "Під час військової окупації України в 1918 р. німецькими й австрійськими арміями по цілій території було проведене аерофотоздіймання, прив'язане в части до відміток давнішніх, у части (малій) до нових пунктів. Я бачив зразки цих здіймань в 1919 і 1920 р. у Відні в військово-географічному інституті, куди я часто заходив, бо там містилось австрійське географічне товариство, якого я є досмертним членом. На скільки розуміючи на цій справі, думаю, що ці здіймання дають просто доскональну основу для спорудження дуже докладної військово-топографічної карти України в мірилі 1:100000 ба навіть 1:50000. Такої самої думки був про це проф. Брикнер у Відні. Від проф[есорів] Пенка й Кребса знаю, що такої самої або й більшої цінності матеріали є в посіданні німецьких центральних військових установ і пильно використовуються.

Цілком згідні з попередніми інформації давали мені теж у Празі співробітники чеськословацького військово-картографічного Інституту Ройш і Гопль. Від них знаю, що Австрія вже під час імперіалістичної війни виготовила доволі значну кількість карт української території в масштабі 1:75000 на підставі трьохверстки, двохверстки, аерофотознімання й нових власних топографічних знімок. Я сам бачив декілька листів цих карт з території сучасної УССР і мушу з жалем при-

знати, що всі наші карти далеко не досягають їх своєю досконалістю, багатством подробиць і, що найголовніше, великою чіткістю.

С. Рудницький. Харків. 3.VII.1933". (ЦДАГО України. – Ф. 57190. – Арк. 58–86.)

Коментарі, як то кажуть, зайві. Прикро лише, що не ми, а німці мали такі карти на початку війни, адже карти небезпідставно називають "очима армії".

Ми ж натомість, і то не є великим секретом, подекуди складали карти на зарубіжну територію за... туристськими планами, які можна було придбати у будь-якому кіоску. Я особисто таким чином свого часу склав план міста Оксфорд у Великій Британії.

4. Капітан Сундман і Україна

До альманаху "Київський альбом" я нещодавно підготував мемуарний нарис про будинок у київському районі Липки, де провів перші десятиліття життя. У ньому, зокрема, йшлося про те, що нашою сусідкою у комунальній квартирі була літня інтелігентна жінка з відомого молдовського аристократичного роду – Надія Василівна Абаза. До революції вона разом із матір'ю і чоловіком на прізвище Сундман, полковником царської армії, займала всю багатокімнатну квартиру.

Доля її чоловіка мені невідома, а сама Надія Василівна померла під час німецької окупації Києва. Лише, за спогадами мого батька, відомо, що Сундман походив із шведської родини, яка мешкала у Фінляндії, а згодом переїхав до Росії.

Після того як нарис було передано до редакції, я наприкінці серпня 2006 р. перебував у Гельсінкі на XIV Міжнародному конгресі з економічної історії, де випадково знайшов у центрі міста, на набережній будинок родини... Сундман. У проспекті до цього будинку, де зараз розміщено ресторан, зазначено, що це одна з найстаріших кам'яних споруд, збудована 1817 р. за проектом відомого петербурзького, згодом гельсінського, архітектора К.-Л. Ангеля для капітана Густава Вільгельма Сундмана (1777–1835). Ним же у середині XIX століття було зведено всесвітньо відомий гельсінський кафедральний собор. Відповідно до тогочасних норм життєдіяльності, нижній поверх становила виробнича частина, а у верхній знаходилися житлові й гостьові апартаменти. Будинок стоїть у центрі гельсінської гавані, що згідно із зазначеним проспектом "відповідало стану цієї родини моряків". Будинок репрезентував петербурзький архітектурний стиль.

Зазначене можна було б залишити поза увагою, якби не одна обставина – зі спогадів моїх батьків, чоловік Надії Василівни походив із фінсько-шведської родини. У Гельсінкі мені сказали, що прізвище це не поширене у Фінляндії. Не

маючи аргументованих даних, важко говорити про прямий генеалогічний зв'язок між гельсінськими і київськими однойменними родинами Сундманів, хоча вірогідність цього, на наш погляд, досить значна. Можливо, у майбутньому хтось зможе вирішити це питання (див. фото будинку Сундманів у цьому збірнику).

5. Палеоліт і статистика

Наприкінці минулого року в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України відбувся захист докторської дисертації Олександра Кислого з Сімферополя, в якій ішлося про співвідношення демографічних та історичних чинників у процесі розвитку людства. Особливістю цієї роботи було те, що вона присвячувалась передусім найдавнішому й найменш дослідженому періодові, прожитому людством – палеоліту.

Цей захист показав, що і в наші дні є багато невирішених питань щодо періодизації історичного процесу. Деякі із членів Вченої ради не могли погодитися з тим, що дисертант до всесвітньої історії відніс, так би мовити, "доісторичні" часи, акцентуючи увагу на тому, що історія як наука розпочалася лише тоді, коли з'явилися писемні джерела, тобто лише кілька тисяч років тому. Але ж людство пройшло в своєму розвитку набагато довший шлях.

Коли розпочався захист, досить авторитетні члені Вченої ради запитали, на підставі яких джерел була виконана ця робота, і несподівано почули... "статистичних".

Здивуванню не було меж, адже більшість статистичних джерел здобуваються саме сучасними засобами (облік, комп'ютерна обробка даних та ін.), і далеко не всі зрозуміли вагомість дослідження, автор якого використав дані спеціальних археологічних антропометричних досліджень, на підставі аналізу викопних останків, з точки зору їхньої кількості, статі, віку, природного приросту, чисельності членів родин, сімейних відносин, тогочасних хвороб, продуктів харчування, міграційних процесів, засобів життєдіяльності та багатьох інших чинників. На підставі цих матеріалів дисертант склав ґрунтовні, саме статистичні таблиці, які відтворили тодішній демографічний стан людства.

Чому ж виникло таке непорозуміння? Річ у тому, що ми подекуди все ще живемо у полоні догм або усталених стереотипів. Так, зазначену дисертацію взагалі не хотіли ставити до захисту за спеціальністю "всесвітня історія", оскільки вона стосувалася нібито "позаісторичних часів". Дозволили провести захист лише після спеціальної експертизи ВАК України.

І це зрозуміло. Адже людство пройшло мільйоннолітній шлях розвитку, поки, кілька тисяч років тому, з'явились писемні джерела, від чого, як нас вчили, розпочався відлік "історії" людства. Поділ за суспільно-економічними формаціями (первісне суспільство, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне, комуністичне), проголошений марксистами, не виправдав себе. Досить сказати, що на XX Міжнародному конгресі істориків, у якому авторові пощастило брати участь (Сідней, липень 2005 р.), ніхто із 2000 учасників про "формаційний" поділ навіть не згадував, натомість йшлося про "присвоюючі", "продуктивні" або "інформаційні" суспільства.

Треба сказати, що етнологи ще в радянські часи висловлювали сумнів щодо наукової вартості "формаційного" поділу. Зокрема, вірменські вчені ніяк не могли погодитися з тим, що їхній етнос, створивши найдавнішу державу на теренах колишнього СРСР – Урарту, сформувався в "націю" тільки за часів капіталізму. Або нас учили, що найвищій формації відповідає найвища культура як явище надбудовче. Але як це узгоджується з тим, що в період капіталізму були створені газові камери, в яких знищували людей, а, скажімо, стародавні елліни, за античних часів, мали неперевершену скульптуру? Так яка ж культура була вищою!?

Вчені не могли погодитися і з зіставленням етнічних спільнот за відповідними суспільно-економічними формаціями: за часів первісного ладу це були "племена", рабовласницької епохи – "народності", феодалізму теж ... "народності" (правда, "феодальні"), при капіталізмі – "нації", в соціалістичну епоху знову... "нації" (правда, "соціалістичні"). Навіть дефініцій не вистачало! А що говорити про те, що багато історичних явищ з історії країн Азії та Африки взагалі не вписувалося у формаційні "рамки".

Про те, що історія розпочинається не з писемних джерел, свідчить хоча б той факт, що у всіх музейних експозиціях, навіть радянської доби, "історичний" розвиток людства був представлений з... доісторичних часів. Те ж саме стосувалося підручників історії для шкіл та ВНЗ. Натомість формаційний поділ на догоду кон'юнктурним потребам подекуди спотворювався у хронологічному плані. Так робилося, зокрема, коли треба було підкреслити пріоритет радянської дійсності. Наприклад, у десятитомній історії Української РСР 1970-х рр. їй було присвячено переважну частину видання.

Захист дисертації, про яку йдеться, показав, що відголоси "п'ятичленної формаційної схеми" все ще мають місце, хоча ця періодизація всесвітньої історії, визначена економічним детермінізмом, у наш час виглядає принаймні наївною.

Останніми роками і в працях вітчизняних дослідників з'явилися нові погляди щодо етапів історичного розвитку людства (див., зокрема *Павленко Ю*. История мировой цивилизации. – К., 2004. – С. 31–44).

Отже, не відкидаючи всього позитивного, що створили вчені попередніх часів, слід разом з тим критично використовувати їхню наукову спадщину в ім'я об'єктивного висвітлення історичного процесу і разом з тим шукати нові шляхи, зокрема щодо визначення основних етапів історичного розвитку людства.

Вперше надруковано: Університет. – 2007. – № 2. – С. 5–9.

Мої університети

Розпочалися вони восени 1941 р. в північноказахстанському селі Богословка Ключевського району Актюбинської області під час евакуації на початку війни. Навчання у початковому класі було недовгим, і першу вчительку я погано пам'ятаю. Швидше за все це була одна з місцевих дівчат, яка мала кілька років освіти і не працювала в колгоспі.

Якщо в перші дні, до холодів, ще можна було милуватися степом, перекотиполем або ховрахами, яких там було безліч, то з настанням холодів єдиною проблемою було, як дістатися до школи, оскільки снігові заноси не дозволяли навіть відкрити двері помешкання.

Десь наприкінці 1941 р. нас викликав батько до Самарканда, де він служив у II Харківському танковому училищі. Там я почав вчитися у 41-ій міській школі. У другому класі мені навіть дали грамоту, – це був мій перший і останній шкільний успіх – надалі я був "звичайним" учнем.

Ми жили на теренах училища, а школа знаходилась досить далеко. По дорозі, як і інші хлопчики, встигав пограти в різні ігри – передусім маялку, ножика або коца.

Вчили ми узбецьку мову, яку я непогано знав на побутовому рівні. Багато учнів були "воспитанниками", тобто дітьми, які втратили батьків, і їх взяло на забезпечення військове училище. Пам'ятаю їхні прізвища: Герасимов, Міносян, Борисов. Всі вони носили військову форму.

У цій школі я вчився чотири роки. Діти війни, та ще виховані у військовому училищі, ми бавилися різною зброєю. До училища там був кавалерійський полк ще за часів громадянської війни, і у багатьох старожилів залишилися будьонівські шаблі і кашкети. Потім ми цілі дні проводили на танкодромі, де знаходилася різна військова техніка. Одного разу я захотів з допомогою ножа дослідити, що знаходиться в капсулі патрона, і від вибуху тільки випадково не втратив ока – осколки розбили мені лоб над бровами. Але, так чи інакше, всі ми прагнули швидше вирости і піти на фронт. А коли батько привіз із фронту німецький пістолет парабелум, ми влаштували змагання зі стрільби на березі річки Зеравшан.

Тоді ж почав займатися спортом. В училищі були гімнастичні снаряди і непоганий басейн (хаус – узбецьк.), стадіон, на якому грали одним м'ячем одразу сотні військових курсантів. Зрозуміло, ніяких тактико-технічних засад у цих іграх ніхто не дотримувався. Хоча відомо, що в одному із середньоазіатських училищ розпочав свій спортивний шлях видатний воротар Олексій Хомич.

Деякі з дітей військових залишилися моїми друзями. Це, зокрема, однокласник Діма, один з чотирьох синів начальника училища, полковника Чугункова і, насамперед, Валентин Гамачек, який жив у нашому будинку і відіграв у подальшому важливу роль у моєму житті.

Ніколи не забуду побачену на власні очі жахливу депортацію кримських татар до Середньої Азії, коли літні люди падали і вмирали на дорогах. У мене й досі у вухах стоять їхні волання: "Ваді! Ваді!"

Іншого разу я на власній шкурі відчув "дружбу" радянських народів, коли, провадячи канал (арик – узбецьк.) до свого городу, заліз на дерево при дорозі. В цей час на ішаку проїжджав літній узбек. Він не поспішаючи зійшов з осла, поправив чалму і, не зважаючи на присутність батька, щосили врізав мене величезною палицею. Згадка про це у вигляді яскравого синця залишалася принаймні ще рік. Зробивши свою справу, цей "акин" спокійно поїхав далі.

Однак скажу про інше. Саме в евакуації я зустрів славетний день перемоги у Вітчизняній війні. Чотири роки ми чекали цього, відмічали на мапі лінію фронту, і для нашої родини це не пустий звук – під час війни загинули троє моїх дядьків, під Ленінградом, у Будапешті і у партизанському загоні, під Ніжином, а в Бреслау (Вроцлаві) – двоюрідний брат. Тому цей день залишився у моїй пам'яті, і не тільки в моїй, як справжнє свято – незнайомі люди браталися, божеволіли від щастя.

Вчила мене не лише родина, а й "вулиця". Це була справжня школа життя. Одного разу, після приїзду батька з діючої армії, – він воював на І Прибалтій-

ському фронті, яким керував генерал Черняхівський, – я почав перед своїми однолітками хвалитися деякими “трофеями”, які він привіз (запальничками, цигарками). Один із школярів підійшов до мене і без зайвих слів, абсолютно справедливо, врізав мені по пиці: його батько загинув на фронті.

А вже десь наприкінці весни 1945 р. я, разом з мамою і родичами, кількість яких зросла до семи осіб, – їх ми прийняли звідусіль, – поверталися майже місяць товарним потягом в Україну. “Університети” я цього разу продовжував у Фастові, де вчився протягом року у 5 класі залізничної школи № 19. Наша київська квартира тоді була зайнята.

У Фастові все нагадувало війну і окупацію. На туалетах ряснів напис “Nur Deutsch” (тільки для німців), вулиці зберігали назви типу “Грушевського”... Зараз багато пишуть про цивілізаторську місію німців на окупованій території. Мені ж родичі розповідали, що нацистам нічого не варто було помочитися у присутності наших людей, яких вважали за бидло. А 1945 р., коли військовополонених вивозили до Німеччини, я приніс кілька яблук на продаж. Німець довго вдавав, що шукає гроші, радянські, з портретом Леніна, – вони їх тримали у широких пасках, які розрізали. Це тривало доти, доки потяг під улюлюкання і регіт німців, його друзів, не рушив – раділи, що надурили 11-літнього хлопця.

Школа була переповнена. Вчили у три зміни. Проблемні питання між учнями з’ясовувалися далеко не завжди мирним шляхом. Звертала увагу на себе своєю монолітністю єврейська частина учнів, вони були дуже дружні між собою на противагу іншим. У цьому я переконався і пізніше, через рік, коли переїхав до Києва. Така риса їхньої ментальності мені імпонує і заслуговує поваги. Разом з тим вони ніколи не зраджували в дружбі, завжди готові були прийти на допомогу, якщо ти до них добре ставився.

У Києві я вступив до 147-ої школи, яку закінчив 1951 р. Про цю школу я писав у “Спогадах про будинок на розі Лютеранської та Круглоуніверситетської” і тому не повторюватимусь. Скажу лише, що аби такі школи були скрізь, наша освіта була б найкращою на планеті.

Швидко промайнули шкільні роки, з першими дівчатками, яких ми любили, спортивними баталіями, мандрівками, вірою в світле майбутнє.

Потім чверть століття моє життя було пов’язане з Київським університетом ім. Т. Шевченка. П’ять років (1951–1956) я був студентом і двадцять (1971–1991) – викладачем. Чи змінився університет за ці роки? Безперечно, хоча б тому, що на першому етапі я дивися на світ очима 17-річного юнака, а на другому – літнього ветерана. Жарт...

1951 р., коли я вступив на географічний факультет, студенти зголодніли за роки війни жадобою знань. Багато хлопців ще було у військовому одязі, а дівчата у шкільній формі. Вони завзято зубрили твори класиків марксизму-ленінізму, здавали "знаки" і загалом були надзвичайно заідеологізовані.

А наприкінці XX ст., коли я вийшов за кафедру як викладач, студент став дещо іншим. Усіх нас змінили бурхливі події життя, які мали місце в нашу неспокійну епоху. Але це окрема тема.

Всі факультети 1950-х рр. були в одному червоному корпусі, що сприяло нашому спілкуванню – разом проводили вечори, дозвілля, змагалися на спортивному майданчику на розі Володимирської і Бульвару Шевченка або зустрічалися в актовому залі КДУ, де відбувалися творчі вечори, концерти, демонструвалися фільми. З будівництвом нових навчальних корпусів і гуртожитків про таке спілкування залишилося тільки мріяти.

Як студент пам'ятаю жваві спортивні баталії між факультетами, а я був капітаном волейбольної команди географічного факультету і виступав за одну з університетських збірних. А яку радість приносили нам чудові вечори, що їх організовували факультети! На жаль, останніми роками ця діяльність була практично згорнута.

Ще в університетські роки у мене склалися дружні стосунки зі студентами інших факультетів, які згодом переросли у творче і особисте спілкування. Йдеться, зокрема, про Вадима Лялька, нині академіка НАН України, директора Наукового центру аерокосмічних досліджень Землі; іншого геолога, чемпіона СРСР серед студентів з боксу, Юрія Прилипка; економіста, згодом доктора наук, Валерія Поповкіна та ін.

Однозначно говорити про КДУ на кшталт відомої приказки "Університет – червоний, ректор – білий..." взагалі неможливо. Багато було привабливого і доброго, хоча далеко не все, про що скажу далі.

Найкращим були і залишаються самі студенти, а найбільше щастя для викладача є та ситуація, коли між ним і слухачами утворюється невидимий зв'язок взаєморозуміння і поваги.

А яка чудова практика провадилася в університеті! Так, студенти кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, де я працював, за чотири роки навчання під моїм керівництвом відвідали Прибалтику, "Золоте кільце Росії" і Кижі, всі кавказькі республіки і Західну Україну.

У досить "специфічних" умовах відбувалася практика в Кавказькому регіоні. Коли я зі своєю групою, де кількісно переважали дівчата, з'являвся на Про-

спекті Руставелі у Тбілісі, транспорт практично зупинявся, а на тротуарі застигало все чоловіче населення від п'яти до п'ятдесяти ... "Вах, вай, какой девочки! А ти хто (до мене), ти їх папа?" Все це супроводжувалося сигналами машин, загальним емоційним піднесенням, схвальними вигуками…

Як студент я проходив учбову практику в Криму, у Закавказзі, виробничу на Курщині і Бєлгородщині, а деякі мої однокурсники – в Середній Азії і Приураллі, де пригод теж вистачало. Так, під час виробничої практики в районі Курської дуги ми, риючи яму для геодезичного знака, натрапили на триметрову німецьку авіабомбу, яка не розірвалась у гіпсових прошарках.

Дуже значну роль у моєму житті відіграла праця по лінії товариства "Знання". Це теж була реальна школа пізнання життя і засіб удосконалення ораторського мистецтва. Адже лише завдяки лекційній роботі, – а я багато років читав цикл "Культура та побут народів світу", я об'їздив усю Україну і суміжні Білорусь, Молдову і Росію. Я побував там, куди пересічна людина із власної волі ніколи б не потрапила: на військових кораблях і підводних човнах, прикордонних заставах, шахтах, тюрмах, на "режимних" підприємствах: пам'ятаю у Миколаєві прочитав лекцію на суднобудівному заводі, а після того мене звідти не хотіли випускати. І найголовніше, лекторська робота давала можливість спілкування із чудовими людьми.

Траплялися, щоправда, і різні казуси. Якось після лекції для працівників їдалень про Японію до мене підійшла жінка і запитала (це було у 1970-х рр.): "А як поїхати в цю Японію?" На Чернігівщині один відставний офіцер читав лекцію на військово-патріотичну тему. А перед тим його, мабуть, чимось пригостили. В сільському клубі спекотно, і лектор поступово почав спускатися під кафедру. Організатор лекції: "Тов. Петрову стало погано". Голос із залу: "Так треба ж було закушувати!"...

Справжнім "жахом" для чесних викладачів університету і, не побоюсь сказати, інших вишів, були вступні іспити. Ні для кого не секрет, що "давили" і зверху (міністерство, ректорат, деканат), і знизу – свої ж колеги. Як і інші, я повертався з цих сесій з переповненими кишенями "побажань" і "пропозицій". Не скажу, що у нас ця процедура мала такі ж масштаби, як, приміром, у Середній Азії або на Кавказі, – деякі з узбецьких колег на ФПК розповідали, що за кожну вступну сесію мали як мінімум "Волгу": "А що тут особливого – я даю йому путівку в життя"! Якось ми приймали іспит з чудовою людиною, доцентом Геннадієм Сургаєм, і, коли нам дали занадто багато вказівок, він сказав: " А може, ви самі проставите оцінки, а ми лише розпишемося". Це було давно.

Мабуть, зараз щось змінилося, враховуючи сучасні засоби "автоматизованого тестування", але, як кажуть, "неприятный осадок остался".

З пияцтвом у 1950-ті–1960-ті роки не боролися, і коли йшли демонстранти, на кожному кроці розливали горілку. А до горбачовської реформи багато викладачів, і я не був винятком, "водили козу тропою Хо Ши Міна", як називався Хрещатик і прилеглі вулиці з величезною кількістю шинків і буфетів.

Одного разу, будучи заступником декана з вечірнього навчання, я сидів у деканаті жовтого корпусу на Бульварі Шевченка, 14, була десь 9-та година вечора. Раптом чую страшенний гуркіт – адже східці металеві, а ними піднімається цілий почет: міністр вищої освіти Ю. Даденков, його заступники, ректор М. Білий, усі проректори, парторги – коротше, величезна група осіб, чоловік 25. І тут із однієї аудиторії на цей гуркіт виходить мій колега по кафедрі, прекрасний викладач Михайло Данилович Мелащенко. Він подекуди перед лекцією вживав оковиту, як було і тоді. Ректор Білий вчився з ним і жив у гуртожитку на вул Жертв революції. І от картина: зверху стоїть Михайло Данилович як капітан корабля, широко розставивши ноги, і промовляє: "Здрастуйте, товариші!" До нього потягнувся ректор, щоб привітати. Простягнувши руку, той, однак, відчув густі пари алкоголю, але нічого не сказав.

Наступного дня я сиджу в деканаті напроти декана. Дзвінок з прямого ректорського телефону: "Юрію Юрійовичу, я вас ніколи ні про що не просив. Єдине побажання, чи можна так зробити, щоб ваші викладачі не приходили п'яними на лекції..."

Останніми роками я багато спілкувався з Леонідом Черновецьким, який наприкінці 1980-х рр. був помічником ректора з юридичних питань. Він займав кімнату на другому поверсі ректорату, де міг розміститися хіба що один стіл. Мушу сказати, що в ті часи він був зовсім іншим, ніж коли став градоначальником – зокрема, багато допоміг мені у створенні етнографічного музею університету.

Після закінчення університету я два роки працював інженером військово-картографічної фабрики. Праця там була "від виробітку" – скільки зробиш, стільки й одержиш, згідно із прислів'ям: точка – копійка, штришок – п'ятачок. І ми, вільнонаймані, дійсно одержували копійки, тоді як люди в погонах – великі гроші.

Після картфабрики я розпочав працювати, 1957 р., в Академії наук молодшим науковим співробітником відділу етнографії, очолюваного відомим істориком, чл.-кор. НАН України Костем Григоровичем Гуслистим. Моїми колегами були такі ж молоді науковці, як і я, – Анатолій Поріцький, Володимир

Зінич, Микола Приходько, Василь Дяченко, Володимир Горленко, Яків Прилипко. Вчились ми один у одного, виконуючи такі фундаментальні праці, як історико-етнографічна монографія "Українці", "Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусі та Молдови". К. Г. Гуслистий зумів створити чудовий працездатний колектив. Ми всі його щиро любили і поважали.

Потім, у 1962–1964 рр. я навчався в аспірантурі Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Це теж була справді чудова високопрофесійна школа наукового вдосконалення.

Хочу згадати принаймні деяких своїх наставників і колег. На вершині високої етнологічної драбини багато років стояв академік Юліан Володимирович Бромлей. В етнологію він прийшов з історії феодалізму і очолив 1966 р., до смерті в червні 1990 р., Інститут етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Він помітно підняв теоретичний рівень нашої науки. Під час Всесоюзної сесії етнологів 1976 р. на банкеті в гроті "Скеля" Ужгорода я запитав його, чи правда, що він шотландського походження і одночасно внук режисера К. С. Станіславського і син відомого історика, професора Московського університету В. С. Сергєєва. Юліан Володимирович відповів, що це саме той рідкісний випадок, коли все відповідає дійсності. І додав, що в Росію його предки попали під час наполеонівської навали 1812 р., коли троє братів шотландців одружилися з трьома латиськими сестрами, звідки і пішла одна з гілок, до якої він належав за материнською лінією.

Часто згадую етнографа № 1 на пострадянському просторі Сергія Олександровича Токарева, який багато років очолював кафедру етнографії Московського університету і відділ в Інституті етнографії. Надзвичайною ерудицією відзначався інший професор МДУ Микола Миколайович Чебоксаров, опонент моєї докторської дисертації, який, до речі, як і моя мама, народився у Тальному на Черкащині того ж 1908 р., правда, прожив на 30 років менше за неї.

Величезну фахову і людську допомогу мені постійно надавав заступник директора інституту Соломон Ілліч Брук. Після війни він, кавалер чотирьох бойових орденів, очолив Відділ етнічної статистики і картографії, в якому я навчався в аспірантурі під його керівництвом.

А хто не знав Рудольфа Фердинандовича Ітса, завідувача кафедри етнографії Ленінградського університету, автора чудових праць! Це він від імені радянської делегації громовим голосом вітав учасників VII Московського конгресу МКАЕН. А коли на моє прохання прочитав лекцію для студентів Київського університету, всі мої вихованці, понад 150 осіб, влаштували йому тривалу овацію.

Михайло Михайлович Герасимов, видатний антрополог, розповідав, що любов до антропології в нього викликав знайдений у дитинстві скелет кішки. Згодом у його величезній квартирі біля метро "Аеропорт" я побачив скульптури реконструйованих постатей багатьох діячів минулого.

А як забути колег із інших республік! Академік Георгій Читая запросив мене на своє 90-ліття. Олексій Робакидзе, відкриваючи Всесоюзну археолого-етнографічну сесію 1971 р. у Тбілісі, після Б. Рибакова і Ю. Бромлея назвав українську делегацію... "у складі Наулка, Приходька та ін.", що викликало певне невдоволення москвичів. А чого варта моя багаторічна дружба з Теймуразом Чиковані, з яким я зустрічався в Україні і Грузії...

Такої взаємоповаги, яка була на конференції, присвяченій українсько-грузинським взаєминам (Тбілісі, 1967 р.), я взагалі не зустрічав більше ніде. До речі, на цю конференцію я прилетів пізніше за інших. І от, спускаючись по трапу літака, бачу велику групу людей, у центрі якої стояв високий представницького вигляду чолов'яга, а поряд маленький. Останній підійшов до мене і прошепотів: "Вас вітає заступник міністра. Хай грузинська земля буде для вас раєм. «Чайки» подано". Почувши останню фразу я зрозумів, що мене з кимось сплутали. В цьому я переконався, озирнувшись і побачивши за своєю спиною африканців, азіатів та ін. Дійсно, в ті дні у Тбілісі відбувався Міжнародний конгрес педіатрів, а оскільки я вийшов першим та ще з футляром, в якому ніс мапи, мене прийняли за керівника цієї делегації. Після слів про "чайки" я почав ретируватися і шукати, де б прихилити свою голову.

Доїхавши до проспекту Руставелі, я довго не міг ніде влаштуватися і вже пожалкував, що не поїхав разом з педіатрами. Раптом у центральному готелі "Сакартвело" дівчина на "рісепшн" випадково запитала, звідки я? "З Києва?! Я вас влаштую в кращому номері, в люксі. Мене так чудово прийняли в Києві!" І дійсно влаштувала у... величезному трикімнатному номері, причому оформила як звичайний. Це до того, яку роль у нашому житті відіграє випадковість.

Ніколи не забуду Юлію Павлівну Аверкієву-Петрову, американістку, що тривалий час очолювала журнал "Советская этнография", яка пройшла школу навчання в 1930-х рр. у видатного американського етнолога Франца Боаса. З теплотою згадую завжди привітну мою землячку з Єлисаветградщини, дочку царського генерала Тетяну Олександрівну Жданко, яка досліджувала народи Середньої Азії, як і Людмилу Миколаївну Терентьєву, що багато років була заступником директора Інституту етнографії.

Тісні взаємини пов'язували нас, українських етнологів, з нашими сусідами: молдаванами, незабутнім Валентином Зеленчуком і Миколою Демченком, білорусами Василем Бондарчиком, Володимиром Гурковим, Еллою Соболенко. Ми не тільки зустрічалися на наукових конференціях і вчених радах, а й разом працювали в експедиціях.

А скільки душевного тепла нам віддавали наші закавказькі і середньоазіатські друзі, такі як Дареник Вардумян або Юрій Мкртумян із Вірменії. До речі, Мкртумян, з яким я був на конгресах у США та Індії, в останні роки свого короткого життя працював послом Вірменії в Росії.

А як не згадати дагестанця Мамайхана Агларова, з яким ми майже одночасно одружилися, але через десять років у мене так і залишилася одна донька, а у нього – вже семеро дітей. Незважаючи на відмінності у ментальності, ми були і назавжди залишилися справжніми друзями, будьто Махачкала, Ленінград, де він навчався, або Київ.

З азербайджанцем Емілем Керімовим мене пов'язувала дворічна аспірантська дружба, як і з осетином Людвигом Чибіровим і москвичем Семеном Козловим. Завжди багато допомагав мені колишній завідувач кафедри етнографії МДУ Геннадій Марков.

А ще можна назвати трагічно загиблих Володимира Басілова, Тетяну Станюкович і депутата Верховної Ради СРСР, ленінградку Галину Старовойтову, у якої я був рецензентом дисертації.

Хіба всіх згадаєш? Вони представляли нашу чудову науку про народи і, як могли, піднімали її.

Майже всі вони залишили цей світ. Вірю, що перед ними широко відкрилися врата раю, якщо він справді існує.

Крім експедицій, важливим джерелом етнографічних досліджень завжди були музеї. Це передусім Музей Олександра III, за радянських часів Музей народів СРСР (тепер Росії), в якому працюють або працювали такі чудові науковці, як Людмила Тимофєєва, Наталія Калашникова, Зоя Предтеченська. А чого вартий Музей етнографії і антропології (колишня Кунсткамера) в особі О. Решетова, М. Бутинова та ін. Багатством експозиції привертав увагу Етнографічний музей у Тарту (Олексій Петерсон, Вільве Калитс, Ільді Лійв) і скансени в Латвії та Естонії.

Величезну подяку я висловлюю, зрозуміло, музеєзнавцям Львівського музею етнографії і художніх промислів (Ю. Гошко, В. Васьків та ін.) і працівникам Республіканського музею народної архітектури та побуту України, до створен-

ня якого на початкових етапах ми доклали певних зусиль. Але насправді формували його незабутній П. Т. Тронько і такі працівники, як Л. Орел, Л. Щербак, М. Ходаківський, О. Пошивайло та ін.

Мені особисто значну допомогу надали і зарубіжні колеги, згадаю, принаймні, деяких з них. Це Делчо Тодоров і Веселин Хаджиніколов з Болгарії, угорка Юдіт Морваї, з якою я працював в експедиції на Закарпатті 1969 р., поляк Лешек Дженгель, на запрошення якого кілька разів працював у Славістичному інституті Ягеллонського університету, чех Рішард Єрабик з університету Масарика, який організував мені кілька лекцій у Брно. Завдяки зарубіжному академіку НАН України зі Словаччини Миколі Мушинці, з яким знайомий ще з 1960-х рр., я неодноразово брав участь у наукових конференціях у Пряшеві та Свиднику і чудових фестивалях народного мистецтва, а з професорами Загребського університету Браніміром Братаничем і Вітоміром Белаї ми навіть написали підручник з культури та побуту хорватів, який, на жаль, з незалежних від нас обставин, не вийшов друком.

Я був особисто знайомий з Туром Хейердалом, англійцем Ернстом Геллнером, американцями Солом Таксом і Майклом Новаком, лауреатом міжнародної премії імені В. Некрасова Ароном Шнейєром з Ізраїлю.

Багато моїх знайомих вважають, що я народився “під щасливою зіркою”, що все давалося в житті легко. Це зовсім не так. Якщо я чогось і досяг (а не хизуючись скажу, що міг би зробити набагато більше), то лише завдяки моїм батькам і важкій, часом титанічній, праці. Так в аспірантському гуртожитку я, зокрема, працював по 20 годин на добу, а щоб не заснути, пив міцну каву.

Аби не бути голослівним, наведу лише один приклад, який засвідчує, що мій творчий шлях далеко не завжди був безхмарним.

1971 р., ще працюючи в Академії наук, я підготував докторську дисертацію і того ж року вона була рекомендована до захисту. Виступаючи на Вченій раді, К. Г. Гуслистий відзначив, що це унікальний в етнографії випадок, коли дисертанту лише 37 років. Але склалося не так, як гадалося: десь за кілька місяців потому звинувачений у корупції ВАК СРСР припинив свою роботу на три роки, а коли його очолив відомий В. Г. Кирилов-Угрюмов, або, як його називали в народі “Угрюмов-Бурчеєв”, з’явилися нові вимоги і серед них необхідність представляти монографію для захисту докторських робіт. Коли я і з цим впорався, підготувавши книгу “Розвиток міжетнічних зв’язків в Україні”, обсягом близько 22 друкованих аркушів, постали чергові перепони. Видання книги під всілякими приводами гальмувалося, і зрештою керівництво видавництва “Нау-

кова думка” “люб’язно” повідомило, що набір її на стадії ... другої верстки розсипано. Чому це відбулося, ніхто не пояснив, навіть ті люди, які “ходили” в моїх друзях.

Але життя показує, що в мене були і справжні друзі. Серед них, царство йому небесне, Анатолій Ірлін – відповідальний працівник Міністерства культури, який керував саме видавничою справою. Він вирішив це питання, і, здавалося, треба б тільки радіти – шлях до захисту відкритий, але тут розпочалося нове коло негараздів.

Коли книга вийшла друком, в Інституті історії, за вказівкою ЦК КПУ, створили комісію для розгляду моєї праці. Керівник цієї комісії Ф. П. Шевченко, зробив висновок, що книга дуже добра. Тоді створили другу комісію, яку очолив С. М. Пархомчук, і той теж не знайшов “хиб”. Нарешті знайшли старого “бійця” М. Н. Лещенка, і той сформулював те, чого вони дуже хотіли: “В книзі є недооцінка слов’янського компоненту в етногенезі молдаван”, хоча я взагалі цього питання не торкався. Все це робилося таємно, і я взагалі нічого не знав. Але цього було досить, щоб справу знову загальмувати, а то й взагалі заблокувати захист.

Коли я пішов до секретаря парткому університету, щоб одержати обов'язкове, за нових умов, клопотання (“ходатайство”) для захисту, той сказав, що не може його підписати, бо в книзі “є ідеологічні хиби”. “Які?” – “Я зараз не скажу, зайдіть за кілька днів”. І так тривало півроку. Тоді я пішов до відомого своїми зв’язками декана нашого факультету Ю. Ю. Кондуфора і попросив, якщо не хочуть дати позитивний відгук, хай дадуть будь-який, аби припинити знущання, яке триває кілька місяців. Не знаю, що спрацювало, але всемогутній Юрій Юрійович “дав добро”, і у листопаді 1976 р. я захистився.

Я намагався проаналізувати, в чому причина моїх “детективних” пригод, пов’язаних із захистом докторської дисертації. Зрозуміло, що цей захист, м’яко кажучи, не дуже подобався дружині секретаря ЦК Вікторії Антонівні Маланчук, яка переїхала зі Львова і очолила Відділ етнографії, в якому я працював. Але це була, на мій погляд, лише верхівка айсберга, головне полягало в іншому. У радянські часи теоретико-методологічні засади, планування і видання наукових праць, як і загальний клімат людських стосунків, незрівнянно більшою мірою, ніж тепер, залежали від адміністрування. Зрозуміти це можна лише в контексті поширеної тоді теоретико-методологічної домінанти, яка називалася марксистсько-ленінською теорією і наскрізь пронизувала науку про народи і міжетнічні взаємини. Адже етнографія була тісно пов’язана з теорією національних

відносин. Писати можна було лише про дружбу народів, інтернаціоналізм і пережитки минулого.

Так чи інакше, я п'ятнадцять років був єдиним в Україні доктором наук з етнографії, – і не тому, що був розумнішим за інших, – це стало наслідком того ставлення до цієї науки, про яке сказано вище.

Друкується за виданням: *Наулко Всеволод*. Мої увінерситети // Університет. – 2012. – № 1. – С. 46–54.

Дорогами світу

Бажання мандрувати, мабуть, у мене в крові. Побувавши у понад 70-ти країнах, я знову і знову, попри різні негаразди, прагну в дорогу, кличе “щемливе почуття мандрів”.

З транспортними засобами я познайомився також рано; у два роки страшенно перелякався гудка паровоза, припав до мами: “Ти мене не кинеш? Не кинеш?” – волав я. Мій галас потім став брендом нашої родини. Згодом, у п’ять років разом із сусідським хлопчиком помандрував по Лютеранській (тоді вул. Енгельса) до Хрещатика. А у сім років доля вже закинула мене у степи Казахстану і передгір’я Тянь-Шаню. Причому до селища Богословка Актюбинської області їхали кіньми серед ночі.

З набуттям статусу науковця майже щороку проводив по кілька місяців в експедиціях, об’їздивши всю Україну і суміжні республіки. Тільки-но вириваєшся з Києва, зникає міська метушня, і ти ніби потрапляєш у зовсім інший світ спокою, добрих і мудрих людей.

А після закінчення університету розпочалися зарубіжні поїздки. Величезний сучасний літак… Екран телевізора. Навкруги розмови чужою мовою, і ти летиш на висоті 10 км над Атлантичним океаном. У голову приходять честолюбні думки: “Може, взагалі це не ти, а якщо так, то все-таки чогось вартий! Ну хоча б що зумів пройти партком, державний кордон і митницю”.

Мої поїздки викликали, м'яко кажучи, недобрі почуття з боку багатьох, – адміністрації університету, колег, владних структур. "Ви багато їздите!" – повчав мене ректор, а начальник міжнародного відділу Мінвузу навіть прямо сказав: "Може, Ви там залишитесь!". Це був полковник у відставці. Згодом з'ясувалось, що ми з ним сусіди по Русанівці, і я бачив, як у 90-х роках він збирав пляшки – так йому віддячили за багаторічну вірну службу. Якось зустрівся з ним і привітавсь. Він, мабуть, згадав мене. В його очах, замість сталевого блиску, я побачив щось людське і зрозумів, що фразу "не пущать" він вигадав не сам.

Якщо інколи кажуть, що я народився під щасливою зіркою або витягнув виграшний квиток, що мені в житті дуже таланить, згадую, яких зусиль все це коштувало. Коли й були якісь успіхи, то передусім завдяки величезній праці і трохи "генам". Батько взагалі не дуже протегував мені. Навпаки, коли я вирішив працювати в Академії наук, він попередив, щоб я добре все обдумав, бо науковий шлях не надто легкий. Сам, будучи проректором Київського педінституту ім. М. Горького, він практично все життя прожив у комунальній квартирі.

Хочу також підкреслити, що майже всі мої зарубіжні поїздки відбувалися по лінії так званого наукового туризму, тобто за власні кошти, і ніхто не звинуватить мене в тому, що я їздив "за бугор" за рахунок держави. Скажу більше, держава не стільки допомагала, скільки перешкоджала. Аби не бути голослівним, наведу кілька прикладів.

Весною 1981 р. я перебував стипендіатом ЮНЕСКО у США, Канаді й Великій Британії. Після цього канадці запросили мене взяти участь в експедиції, у зв'язку з підготовкою монографії про українців західної Канади. Наводжу тут копію цього листа. Такий самий лист було надіслано керівництву Київського університету.

У відповідь міжнародний відділ Київського університету та керівництво історичного факультету кілька років надсилали в Канадський інститут українських студій (КІУС) листи, в яких "щиро" дякували за запрошення "нашого" професора, підкреслювали, що це велика честь для університету. Одночасно під різними приводами справа гальмувалася: нібито внаслідок хвороби професора, його надзвичайної зайнятості, підготовки підручника, участі у з'їзді славістів і т.п. (копії цих листів зберігаються у мене).

Врешті-решт, у листі тодішнього проректора з міжнародних відносин проф. Л. В. Губерського, що наводиться нижче, який наводиться нижче, повідомлялося, що моя поїздка можлива тільки через три роки.Зрозуміло, після такої відповіді, канадці припинили будь-які стосунки зі мною і надрукували моно-

THE CANADIAN INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES
335 ATHABASCA HALL
TELEPHONE (403) 432-2972

THE UNIVERSITY OF ALBERTA
EDMONTON, ALBERTA, CANADA
T6G 2E8

23 листопада 1981 року

УРСР 252017
м. Київ
Шевченківський бульвар, 14
Київський Державний Університет
Історичний Факультет
Наулкові Всеволоду Івановичеві

Вельмишановний Всеволоде Івановичу!

З приємністю згадую Ваші відвідини нашого інституту минулого травня і хочу запросити Вас провести два або три місяці як гість-професор літом 1982 р. (травень, червень, липень чи серпень), або котрогось літа, що Вам краще підходило б.

Як Вам добре відомо, чимало українців поселилося в західній Канаді від кінця XIX ст. Тепер є велике зацікавлення побутом та культурою перших піонерів, тих еміґрантів, що прибули до Канади перед 1914 р. Одна з найбільших проблем перед ученими - зібрати точні дані про матеріяльну культуру наших піонерів. Тому що Ви так добре обізнані з українським фольклором, Ви могли б дуже допомогти встановити з котрих околиць України походять різні прояви матеріяльної культури і як вони змінялися у зв'язку з переселенням.

Наскрізь можливо, що інститутові вдасться намовити проф. Джона Лера з географічного відділу Манітобського університету співпрацювати з Вами. Він спеціяліст історичної географії та географії поселень (зокрема групових поселень етнічних груп у західній Канаді). Вислідом Ваших дослідів міг би бути атлас української матеріяльної культури в Канаді.

Інститут радо заплатив би за Ваш перелет з Києва до Едмонтону й назад, а також виплачував би 1 500 дол. місячно. Із цих фондів Ви покрили б Ваші витрати на квартиту й харчування. Інститут підшукав би Вам відповідне помешкання до Вашого приїзду.

Якщо Ви згідні приїхати, будь ласка подайте прізвища осіб, до яких я повинен звернутися, щоб наладнати формальності.

З правдивою пошаною до Вас,

Маголіт Лупул

М.Р. Лупул
Директор

графію (“Continuity and Change. The Cultural Life of Alberta’s First Ukrainians. – Edmonton, 1988”) без моєї участі.

Хочу, однак, зауважити, що у мене з шановним Л. В. Губерським, нині ректором Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завжди були дуже добрі стосунки і не його провина в тому, що так склалося. Я тільки із сумом згадав тоді відому емігрантську пісню “Гоп, стоп, Канадо…”.

Ще один приклад. Як подекуди здійснювалися міжнародні зв’язки Київського університету із зарубіжжям, засвідчує наведений нижче лист директора Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая АН СРСР академіка Ю. В. Бромлея до ректора Київського університету М. І. Білого. В ньому йдеться, що рішенням Генеральної асамблеї Міжнародного товариства етнології і фольклористики Європи (МТЕФЄ) професора В. І. Наулка обрано представником Української РСР до складу Адміністративної Ради МТЕФЄ.

Бачили б, як цього домагалися делегати різних країн на європейському конгресі етнологів в Суздалі (1982 р.), висуваючи своїх кандидатів. Здається, варто було б тільки радіти, що “нашого” професора пропонують на авторитетну міжнародну посаду. Куди там! Ректор надсилає цього листа проректору І. І. Ляшку, а той “спускає” його на… історичний факультет, тобто коло замкнулося, а отже, офіційно я так і не був оформлений членом адмінради МТЕФЄ.

Заради справедливості слід, однак, сказати, що міжнародні зв’язки Київського університету тих часів були значними. Дуже добре, зокрема, були налагоджені творчі взаємини між Київським університетом і навчальними закладами інших споріднених міст. Так, з колегами із Загребського університету (проф. Б. Братанич, В. Белаї) мною був підготовлений до друку навчальний посібник “Культура та побут людності Хорватії”. Працюючи з викладачами Ягеллонського університету (проф. Л. Дженгель), я брав участь у міжнародних наукових конференціях у Кракові, ґрунтовно досліджував експозиції та фонди багатьох музеїв Польщі. Мені пощастило знайти могилу свого брата Юрія Березницького, який загинув у квітні 1945 р. у Вроцлаві (тоді Бреслау). Слід також сказати, що дуже добре було організовано студентську практику у зарубіжних країнах і еквівалентні прийоми із багатьох університетів.

Після закінчення аспірантури я брав активну участь у Міжнародних конгресах антропологічних і етнологічних наук (*далі* – МКАЕН). На цих конгресах, які відбувалися кожні п’ять років, збираються провідні науковці світу. У центрі уваги – дослідження змін у житті народів і з’ясування можливостей використання народознавчих знань для вирішення практичних завдань економічного і

КИЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

УРСР, 252601, м. Київ-17,
вул. Володимирська, 64, тел. 20-85-46

КИЕВСКИЙ ОРДЕНА ЛЕНИНА ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. Т. Г. ШЕВЧЕНКО

УССР, 252601, г. Киев-17,
ул. Владимирская, 64, тел. 20-85-46

Пану М.Р.Лупул
Директору Канадського інституту
українських досліджень
Альбертський університет
Едмонтон
Канада

30 червня 1982 року.

Шановний пан Лупул !

Нам було приємно дізнатись, що в Канаді цікавляться етнографічними дослідженнями щодо життя та побуту переселенців з України. Зважаючи на Ваше запрошення професора В.Наулко до Канади, ми обговорили це питання з керівництвом історичного факультету і дійшли до висновку, що в зв"язку з підготовкою наукової монографії, професор В.Наулко зможе відвідати Ваш інститут не раніше 1985 року.

З повагою до Вас та найкращими побажаннями

Проректор Л.В.Губерський

культурного розвитку. Крім того, такі конгреси сприяють зміцненню співробітництва вчених різних країн.

Перший конгрес МКАЕН відбувся 1934 р. у Лондоні. Мені пощастило виступати на VII–X конгресах у Москві (1964), Токіо (1968), Чикаго (1973) і Делі (1978). На конгресі у Ванкувері (1983) зачитувалася моя доповідь.

Кожен з цих конгресів запам'ятався як неповторна подія, можливість набуття наукових знань, розширення всебічних творчих контактів із зарубіжними колегами.

Так, на VII МКАЕН у Москві величезний інтерес викликала доповідь відомого норвезького мандрівника і вченого Тура Хейєрдала, в якій доводилися можливості здійснення сполучень морським шляхом між Південною Америкою та Океанією. Запам'ятався також виступ польського антрополога Наполеона Волянського про вплив зросту і віку батьків на нащадків, підготовлений на підставі ґрунтовних соціологічних досліджень. Свої виступи на конгресах залишаю поза увагою, оскільки про них йдеться у бібліографії моїх праць (К., 2003) і книзі академіка Ю. В. Бромлея "Современные проблемы этнографии" (М.,1981. – С. 156, 163, 169).

На VIII МКАЕН (серпень, 1968) у Токіо більшість виступів торкалася сучасності, насамперед, співвідношення традицій та інновацій у народній культурі. І це не дивно, адже Японія була й залишається країною, в якій органічно поєднані національні традиції та модернові риси високорозвиненої країни. Всім надзвичайно запам'яталася японська гостинність. Були, щоправда, й анекдотичні випадки. "Рус карашо. Хай ариготе!" (дуже добрий). "А звідки Ви знаєте?"– запитали ми. "А я, – каже, – як військовополонений рік перебував у тюрмі в Хабаровську".

Слід сказати, що участь радянської делегації була затьмарена вторгненням військ Варшавського блоку до Чехо-Словаччини. Навіть наші давні знайомі чехи, з якими ми раніше постійно спілкувалися, поверталися до нас спиною: "Ваші танки, ваші танки…!". Рятувало те, що я був наймолодшим у складі радянської делегації. Приїхавши з конгресу, я зробив висновок, що треба вивчати англійську мову, оскільки німецька практично не була робочою.

Найбільш представницький форум етнологів і антропологів всіх часів відбувся у вересні 1973 р. у Чикаго. Він охопив три тисячі вчених з понад 100 країн. Цей конгрес проходив під девізом "Єдність походження – багатобарвність культур". Були розглянуті різні аспекти життєдіяльності людства: біологічні, економічні, соціальні, культурні, мовні, етнічні, що обумовлювалося характер-

АКАДЕМИЯ НАУК СССР

ИНСТИТУТ ЭТНОГРАФИИ
им. Н. Н. Миклухо-Маклая

117036, Москва, В-036,
ул. Дмитрия Ульянова, 19.
Тел. 126-05-80

№ 1410/4122
На №

Ректору Киевского
государственного университета
им.Т.Г.Шевченко

члену-корреспонденту АН СССР,
профессору М.У.Белому

04.11.82

Глубокоуважаемый Михаил Ульянович!

Институт этнографии АН СССР в период с 30 сентября по 6 октября 1982 г. провел в г.Суздале Второй Конгресс Международного общества этнологии и фольклора Европы (МОЭФЕ).

В соответствии с Решением Генеральной Ассамблеи МОЭФЕ от 4 октября 1982 г. в состав Административного Совета избран представитель Украинской ССР д.и.н. В.Наулко. Просим оформить его членство в вышеуказанном обществе в установленном порядке.

Приложение: Копия Решения Генеральной Ассамблеи

Директор Института
этнографии АН СССР
академик Ю.В.Бромлей

10.11.82
1080 р/1110

ним для англомовних країн розумінням самого терміна “антропологія” як науки, спрямованої на всебічне дослідження людства.

Учасникам найбільше сподобалося відкриття конгресу. Воно відбувалося, м’яко кажучи, у “невимушеній” атмосфері. Коли президент конгресу американець Сол Такс, до речі, виходець з України, головував, всесвітньо відома етнопсихолог Маргарет Мід, екзотична постать, – завжди ходила з величезною палицею, вище її зросту, яку привезла з Океанії, – весь час перебивала доповідача: “Сол, ти вже повторюєшся! Не говори так багато, бо народ не витримає і побіжить у буфет, а там дають безкоштовно каву і булочку…”

На цьому конгресі було організовано зустрічі з різними етнічними громадами Сполучених Штатів Америки. Я, зрозуміло, обрав українську, завдяки чому познайомився з такими відомими людьми, як літератор Юрій Лавріненко, політолог Михайло Сосновський, історик Юрко Гаєцький та ін., а також відвідав музей українського сучасного мистецтва і українські церкви.

Х конгрес МКАЕН, який відбувся у Делі 9–16 грудня 1978 р., зосередив свою увагу на проблемах соціально-економічного, культурного і політичного життя країн, які розвиваються. Це було обумовлено тим, що він відбувався саме в одній із таких країн. Про те, яку увагу цьому надавалося, свідчила обставина, що відкрив конгрес у Палаці науки тодішній прем’єр-міністр Індії Л. Б. Шастрі, а також міністри закордонних справ, оборони і освіти.

Після відвідання Індії у багатьох змінилася уява про цю країну як “бідну” і “економічно не розвинену”. Значною мірою це так. Але разом з тим тут живуть одні з найбагатших людей, а за кількістю студентів вже тоді Індія займала третє місце, після США і СРСР. Економічно “відстала”? А наявність ядерної зброї, а те, що вона є одним із найбільших в світі експортерів програмного забезпечення! Коли в нашій країні ще мало хто знав слово “комп’ютер” або вживалося воно в негативному плані, ми бачили комп’ютерні класи в Делійському університеті та школах Бомбея.

Крім того, я брав участь практично у всіх всесоюзних наукових сесіях етнографів і археологів, починаючи з 1958 р. Вони проводилися почергово у Москві, а наступного року в одній із радянських республік. Зокрема, 1960 р. такий форум відбувся в Києві, 1970 р. – у Львові, 1976 р. – в Ужгороді, 1983р. – в Чернівцях.

1972 рік ознаменувався розгромом української етнографії. Річ у тому, що до конференції, яка відбулася в Ужгороді під рубрикою “Культура та побут населення українських Карпат”, один із наших колег Я. П. Прилипко, до речі, та-

лановитий етнолог, опублікував бібліографію праць, в якій навів роботи В. Кубійовича, Голови НТШ Європи. Цього було досить, щоб "полетіли голови" – було звільнено з роботи самого Прилипка, заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії В. Т. Зінича і ще кількох осіб. Розпочалися часи діяльності відомого українофоба В. Ю. Маланчука.

А загалом всесоюзні наукові сесії були чудовими. Хіба можна забути колег, з якими нас пов'язували довгі роки дружніх стосунків! У мене в кожній республіці були близькі і рідні друзі. Взявши участь у цих форумах, я побував у всіх колишніх радянських республіках. Лише Туркменістан відвідав вже 2011 р., у зв'язку з конференцією, присвяченою тюркським народам. Кожна участь у таких форумах давала щось нове, збагачувала науково, сприяла взаєморозумінню, не кажучи вже про величезне пізнавальне значення, знайомство з тією чи іншою країною і, що особливо важливо, її людьми.

Крім того, такі зустрічі відтворювали, так би мовити, своєрідність і національний колорит. Скажімо, у президії XX Всесвітнього конгресу істориків (Сідней, 2005) сиділи австралійські аборигени, одягнені у традиційні костюми; на 38-му конгресі сходознавців (Анкара, 2007) відкриття розпочалося гучним вшануванням авторитетних професорів, які заполонили президію, а офіційні особи, навіть президент Туреччини Р. Ердоган, з'явилися пізніше. До конгресу в Ізраїлі (Хайфа, 2002) всі ретельно готували доповіді англійською мовою, але організатори нам сказали, що "здесь говорят и понимают по-русски". В Едмонтоні (Канада, 1991), на конференції, присвяченій 100-літтю еміграції, за один стіл сіли українці, які представляли різні країни. Потім щось подібне влаштовувалося і у нас в Україні. Маю на увазі конгреси Міжнародної асоціації україністів (МАУ).

Я брав участь у перших конгресах МАУ (Київ, Харків, Чернівці, Одеса) і хочу сказати, що такої невимушеності і щирості, яка мала місце на вказаній конференції та подібному форумі у Пряшеві (Словаччина, 1990 р.), потім уже не було. Як один з учасників образно висловився, "трудно впрягать вместе осла и трепетную лань" – дуже багато залишилося такого, що, на жаль, не стільки об'єднує, скільки роз'єднує нас. Зустрічі стали формальними і нещирими, а контакти, на радість тих, хто сіє ворожнечу між українцями, серед яких і без того панує девіз: "два українці – три гетьмани", значно послабились.

З інших моїх зарубіжних "вояжів" безперечно найяскравішою, з точки зору духовного збагачення, була тримісячна поїздка по лінії ЮНЕСКО до США, Канади і Великої Британії.

Розпочалася вона досить несподівано: 10 серпня 1980 р. мене запросили до Міністерства закордонних справ. Я сказав, що не можу прийти, оскільки їду в відпустку до Керчі. “У Керчі Ви завжди побуваєте, ми пропонуємо стипендію ЮНЕСКО”. – “Куди?” – “Країни Ви самі обираєте, тільки не більше трьох”. Після таких слів у мене, як то кажуть, підкосилися ноги. Я відправив родину на відпочинок, а сам залишився оформляти потрібні папери. Все було добре, поки оформлявся виїзд для закордоння, а потім, як завжди, розпочалося жахливе оформлення “для нас”.

Уявіть собі: партком Київського університету, сидить чоловік тридцять. “А чого посилають саме Вас, ви ж етнолог, а у нас є фізики-ядерники, яким це більше потрібно?!” Я відповів, що у мене в МЗС нема ні кума, ні свата, і пропонують мою кандидатуру, можливо, тому, що я єдиний доктор наук зі спеціальності, яку висуває ЮНЕСКО, – “культурна антропологія”, тобто етнологія.

І знову, як це вже бувало, розпочалася боротьба добрих і сатанинських сил. Іду в міжнародний відділ КДУ, а чиновник, до речі, мій колишній студент-вечірник, каже: “Ми несли Вашу характеристику від університету до Мінвузу і по дорозі загубили”, при цьому навіть не приховує посмішки. Потім справу передали в Ленінський райком, але й там пролунала команда, щоб “загальмувати процес”, про що мене своєчасно попередив працівник цієї організації, теж мій колишній студент.

І тоді нічого не залишалося, ніж, якто кажуть піти “ва-банк” – довелося звернутись до свого товариша по Самарканду Валентина Гамачека, який став завідувачем відділу медичних закладів і ВНЗ ЦК КПУ. Справа вирішилася буквально за кілька годин, “на дорозі” знайшли характеристику і, відповідно, дали зелене світло. Отаким тоді всемогутнім був ЦК.

Мабуть, усі ці жахливі перипетії так вплинули на мене, а ще багатогодинний переліт над Атлантикою, потреба спілкуватися англійською мовою, загальний стрес, – що, приїхавши до готелю у Вашингтоні, я не знайшов своєї сумки, в якій були… всі гроші, одержані у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Нью-Йорку, паспорт, круговий авіаквиток на три країни, всі документи, програма. Гірше за все – я не пам’ятав, де міг загубити валізу, яку вже почали шукати через комп’ютерну систему по всій Америці. Повертаючись “по слідах”, слава Богу, знайшов її на “рісепшені” офісу ЮНЕСКО. Я, бачите, перейнявся долею багатостраждального негритянського населення, співчуваючи вахтеру, і забув про все на світі: “Ви залишили свою сумочку, сер!”

Везе мені на резонансні події. Одразу по приїзді до Вашингтона, другого дня, хлопець, син заможного підприємця зі штату Колорадо, намагався застрелити нового президента США Рональда Рейґана, тяжко його поранив, простреливши легені. У травні того ж 1981 р., коли я перебував у Сан-Франциско, саме в цьому місті вперше виявили СНІД. Під час мого відвідання Рима відбувся замах громадянина Туреччини на Папу Римського. Деякі мої зарубіжні колеги, проаналізувавши ці події, навіть похмуро жартували, що всі вони пов'язані з моїми візитами. Тоді ми сиділи у Представництві України в ООН разом з відомим фізіологом, згодом академіком Сергієм Васильовичем Комісаренком і дивилися сцени замаху, які без кінця прокручувало американське телебачення. Часи були неспокійні, напередодні із синагоги, розташованої навпроти, був обстріляний будинок нашого представництва, на підлозі валялися кулі, були вибиті вікна.

Перебування за кордоном по лінії ЮНЕСКО – це окрема тема, яка потребує уваги.

Мені, наприклад, дуже подобалася чітка система візитів в американських закладах: тебе зустрічає секретар, потім супроводжують до особи, з якою призначена зустріч. Він уже має на тебе повне досьє і уточнює програму дій.

Слід сказати, що американці досить пильно опікають прибулих. У першому закладі, який я відвідував згідно із програмою, – смітсонівському інституті – секретар привів мене до зали, де за довгим столом сиділи співробітники. З мене ввічливо зняли піджак ("зараз тепло, сер"), а потім влаштували справжній всебічний допит. І, треба сказати, вони були добре обізнані з нашими проблемами: "А хто такий Дей? (тоді редактор часопису "Народна творчість та етнографія"). Розкажіть про Гордійчука (тодішній заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії)" і т.п. Думаю, що випадкові люди, далекі від науки, ніколи не пройшли б крізь таке сито.

По лінії ЮНЕСКО я об'їздив багато міст, переважно університетських центрів, бібліотек і музеїв, і в кожному з них, при спільних рисах, була своя специфіка: у Гарвардському університеті діяв Інститут україністики, очолюваний О. Пріцаком; у м. Боулдері (Колорадо) добре представлено культуру населення Середнього Заходу, а в Каліфорнійському (Лос-Анджелеса, Сан-Франциско і Стенфорда) – індіанів і чиканос (етнічних мексиканців у США). У Колумбійському університеті Нью-Йорка значна увага приділена культурі слов'янських народів.

Найбільшу радість для мене скрізь, і не тільки у цій поїздці, становило людське спілкування. Абсолютно переконаний, що добрих людей у світі більше.

Всі, як писав Волтер Дісней, скрізь однаково люблять сміятися, танцювати, співати. У всіх людей на планеті однакові радощі і проблеми.

У Центральному парку Нью-Йорка до мене підійшов літній емігрант з Румунії і запитав: "Чому ви хочете напасти на нас війною?". Я йому відповів, що те ж саме запитання ставить моя мама, тільки стосовно американців.

Одне поза сумнівом, – американці надзвичайно дружелюбні, відкриті, готові завжди прийти на допомогу. Коли 29 квітня, перебуваючи в Сан-Франциско, я дізнався, що в Києві у мене народилася донька, це було святом для всіх, хто асистував мені, – і для суворого на вигляд адміністратора хостелсу, де я жив, і випадкових супутників-студентів з Великої Британії і США, і для тих, хто турбувався про мене по лінії ЮНЕСКО. Вони з радістю розпили зі мною пляшку віскі.

З американськими, канадськими і британськими вченими завжди складалися доброзичливі творчі взаємини. Це ж стосувалося справжніх вчених українського походження. Недоброзичливці теж зустрічалися, але не серед науковців. Так, бібліограф Чиказького університету Галина Паньків зустріла мене шквалом іронічних запитань: "Ваше прізвище часом не Панібудьласка?", "А чи Юрківський (викладач географічного факультету Київського державного університету) дійсно вчений?", "На Вас все імпортне, тільки зуби радянські" – тут, ніде правди діти, вона була права – так відзначилися наші стоматологи, проводжаючи мене в далеку Америку.

На шляху від м. Боулдера до Денвера ми невимушено розмовляли з особою, яка мене супроводжувала, поки той не запитав, чи я комуніст. Коли я відповів ствердно, розмова вже, м'яко кажучи, не пішла…

Були і досить дивні зустрічі. У Вашингтоні, замість зустрічі з проф. Ростиславом Серафимовичем згідно з програмою, мені запропонували зустріч з волонтером Мері Фітцджеральд. Це була екзотична особа, яка сиділа в кебі позаду водія з величезною банкою для наведення косметичного марафету і демонстративно цим займалася. Вона трохи поводила мене по музеях Вашингтона і далі наша зустріч не мала продовження. Не можу сказати, що Мері була добре обізнана з історичними і культурними пам'ятками столиці США.

Дуже цікаві фестивалі влаштовують американці. Це, зокрема, свято "Cherry Blossom" (цвітіння вишні), яке провадиться 4 квітня на центральній вулиці Вашингтона – авеню Конституції. У ньому беруть участь представники всіх штатів у барвистих костюмах. Кожну делегацію очолює міс штату. Дуже яскраво виглядають різні етнічні групи, особливо японці і мексиканці.

Канада дещо поступається Штатам видовищністю і рівнем соціально-економічного розвитку. В чомусь вона нагадує Україну. Але там привертає увагу надзвичайно дбайливе ставлення до навколишнього середовища. В самому центрі Оттави, біля парламенту, я бачив дивовижну картину – поблизу мосту із нори виліз бобер і кілька хвилин уважно оглядав все навкруги, а потім спустився додолу. І це у столиці Канади!

Одного разу ми з професорами Саскачеванського університету Зеноном Погорецьким і Юрієм Фотієм відвідали одне із селищ. Вражало, що ошатні будинки і садиби були покинуті людьми – двері й вікна хрест-навхрест забиті дошками. Працювала лише одна крамниця при дорозі, і в ній – українець і поляк. Ми запитали їх, як іде бізнес, на що вони з сумом сказали, що ніякого бізнесу нема, оскільки бракує людей – їм ніде працювати. “А ви що, бізнесмени?” – запитали вони в свою чергу. Я сказав, що бізнесом займався тільки у вісім років під час евакуації у Самарканді. У ті важкі часи мати виготовляла різні речі, щоб прогодувати родину із семи осіб, а ми з тіткою Оленою їх продавали. Якось поїхали на базар, і тітка залишила мене самого, щоб я продавав бюстгальтери по 10 карбованців за штуку. Підходить одна жінка. Питає скільки, кажу “десять”. “Ти що, хлопче, вони більше двох не коштують!” Збіглися інші жінки, розхапали “товар”, ділять його між собою. Коротше, продав, як вони хотіли. З’являється тітка: “Чудово, продав так швидко! А за скільки?”…! ... “А щоб тебе чорт узяв!” Відтоді я бізнесом більше не займався. Олігарха з мене не вийшло.

З канадськими етнологами ми відвідали кілька українських ферм, зокрема зникаючих, яких було чимало. Одна з них ніби генетично пов’язана з козаками Байди-Вишневецького. Також відвідали чудове господарство гутеритів – конфесійної громади німецького походження, до речі, переселенців із Південної України. У Канаді вони займаються птахівництвом і кілька разів одержували загальнодержавні дипломи і нагороди. Тут же, у Саскачевані, я вперше в житті відвідав індіанську резервацію племені крі.

Роль З. Погорецького і Ю. Фотія в ознайомленні мене з Канадою можна порівняти хіба що з тою, яку відіграли вельмишановні професор університету ім. Монаша з Монреалю Марко Павлишин або родина Василя і Дарії Гладких із Сіднея, “відкриваючи” мені Австралію у липні 2005 р. А що сказати про іноземного члена Національної академії наук України Аркадія Жуковського, завдяки якому я двічі у 1993–1994 рр. досліджував фонди Ф.К. Вовка і Де ля Фліза в архівосховищах Парижа!

Можна багато говорити про міжнародні з'їзди славістів, в яких довелося брати участь – у Києві, Братиславі, Кракові, Любляні та Охриді. Вони не були такими масштабними як конгреси МКАЕН, але приваблювали конкретністю тематики й можливістю широкого спілкування. На деяких з них, особливо у Братиславі (В. Сєдов, О. Трубачов, М. Толстой), обговорювалися важливі проблеми етногенезу слов'ян. На XIII з'їзді славістів у Словенії мене було обрано керівником національної славістичної делегації.

Зарубіжні поїздки надзвичайно збагатили мене з точки зору ознайомлення з величезною мистецькою спадщиною людства. Не буду, зрозуміло, говорити про музеї Метрополітен, Лувр, Національну галерею Конгресу, музеї антропології, або Національний музей Єгипту. Із особливим захопленням згадую парк скульптур Густава Вігеланда в Осло, створений митцем на гроші простих норвезьких громадян, який відтворює весь життєвий шлях людства, або "космічні" скульптури шведа Карла Мілеса, як і нашого земляка Олександра Архипенка або картини Василя Курилика, співця української зарубіжної еміграції.

Від конячок, які везли мене у темну казахстанську ніч, до ультрасучасного лайнера якось непомітно промайнуло 70 років. На цьому перегоні були тяжкі часи, були здобутки і перемоги, були поразки і невдачі. Щасливих днів було все-таки більше, хоча б тому, що поряд була моя мати, яка прожила 101 рік; мені щастило на добрих і мудрих вчителів, і я знайшов радість від обраного фаху. Не скажу, що вичерпав потенціал, даний мені природою, міг би, безперечно, зробити більше.

Крізь призму років помічаєш, як багато змінилося в нашому житті! Це передусім сама країна, її люди, взаємини між ними. Не скажу, що всі ці зміни були на краще – чимало привабливого залишилося і в тій країні, з якої всі ми вийшли. Так я думаю, мабуть, тому, що був тоді молодим.

Пам'ять, чудовий дар, не дає забути минуле. Завжди, навіть коли ми домагалися удаваних світлих ідеалів, мало місце соціальне розшарування суспільства, зокрема студентів, принаймні в аспекті "місто–село". Пам'ятаю, як мій однокурсник з Полтавщини казав, що й він теж "хтів би походити по асфальту", тобто залишитися в Києві.

Під час конкретно-соціологічного дослідження, проведеного в одній з експедицій, окремий пункт анкети стосувався питання, коли люди краще жили – до революції чи за радянських часів. Цікаво, що скрізь, і в центральній Україні, на сході, в Галичині або Буковині, ми чули одне і те саме: "Дивлячись кому! Раніше це був пан – тепер голова колгоспу".

Коли 1953 р. помер Сталін, багато з нас не приховували сліз, але знайшлись такі, що зателефонували у клуб Київського університету і запитали, чи будуть танці.

Завжди були і такі, хто прагнули кар'єри і домагалися її. Багато з моїх колишніх студентів історичного факультету Київського університету стали згодом відомими людьми: Володимир Литвин, Микола Томенко, Дмитро Табачник, Володимир Бондаренко, Олександр Гуржій, Олена Малиновська, Юрій Шаповал, Олексій Толочко, Ігор Верба та ін. Честь і хвала їм! Але не менш зігрівають моє серце і приносять величезну радість зустрічі з усіма моїми "звичайними" вихованцями, які несуть свою нелегку вахту на різних ділянках життєдіяльності нашої країни. Їх дуже багато.

Кардинально все змінилося зі здобуттям незалежності. Коли у вересні 1991 р. я прийшов в університет читати лекції, мої ж студенти, які стояли біля входу, ввічливо порадили мені прогулятися: "Гарна погода, Всеволоде Івановичу", а на даху червоного корпусу вже майорів жовто-синій прапор. Ще за кілька років до того подібне не могло навіть приснитися.

Поряд з певними здобутками чимало в моєму житті було й негараздів. Деякі з них пов'язані з багатостраждальним захистом докторської дисертації, про що вже писав. Перебуваючи у відрядженні, потрапив до Першої міської клініки Москви. Закінчилось це тяжкою операцією – видаленням нирки. У цій лікарні я провів три місяці. Цікаво, що в тому ж урологічному відділенні тоді ж перебував Володимир Висоцький, завжди в оточенні численних прихильників. Але я його не впізнав: він був дуже малого зросту, рудим. Це було весною 1977 р. На жаль, познайомитися з ним не довелося.

Були й інші негаразди. Мабуть, не був я добрим чоловіком і батьком, переживши два "шлюборозлучні" процеси. Якщо інших жінки надихали на досягнення, у мене все було навпаки. Але жінок я любив і люблю.

Мандри і сьогодні захоплюють мене. Досягши поважного віку, переживши низку складних операцій, і зараз шукаю найменшу можливість для нових поїздок. Тільки минулого 2011 р. я побував у багатьох країнах Африки, Скандинавії, Південної Америки, в Малайзії, Сінгапурі й навіть у зятя-геолога на о. Борнео.

Коли буває важко, згадую великого данця, всесвітньо відомого письменника і казкаря Г.-Х. Андерсена: "втома від мандрів минає, а враження залишаються"

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Дорогами світу // Київська старовина. – 2012. – № 1. – С. 156–167.

Незабутній Рильський[1]

Всі, хто знав цю прекрасну людину, можуть підтвердити, що навіть її присутність створювала ауру добра і світла. Улітку 1957 р. за рекомендацією Костя Григоровича Гуслистого мене прийняли на тимчасову посаду молодшого наукового співробітника у відділ етнографії. Тоді Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії містився на верхньому поверсі будинку Академії наук, на розі Володимирської і Леніна. Половину кімнат уздовж коридора займав Інститут органічної хімії, половину – ми. Умови праці були жахливі. Мало того, що ми перебували у невеличких кімнатах по 10–15 чоловік – нас іще хіміки добряче труїли. Вони мали витяжні шафи, а все інше йшло у коридор та до наших келій.

В одну таку невелику кімнату і привів мене Кость Григорович. У передпокої сиділа секретар інституту, все-

[1] 18 березня 2000 р. виповнюється 105-та річниця від дня народження видатного українського громадського діяча, поета, академіка АН СРСР і АН УРСР Максима Тадейовича Рильського.

Про нього вже багато написано. Разом з тим про творчу діяльність і життя видатного поета і науковця, лауреата Ленінської і державних премій СРСР і України ще багато можуть сказати ті, хто спілкувався з великою людиною. Нижче наводимо спогади члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Всеволода Наулка; у 1950-х–1960-х рр. він працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, яким керував Максим Рильський.

могутня Олександра Георгіївна Маркіянова, в іншій кімнаті – директор інституту Максим Рильський. Взяти перший "бар'єр" було досить важко, – Маркіянова була жінка надзвичайно рішуча і енергійно охороняла спокій директора. Кость Григорович довго пояснював їй, хто я, і лише по тому ми увійшли до кабінету директора.

Ніколи не забуду тої першої зустрічі. Коли ми зайшли, Максим Тадейович вийшов із-за столу, уважно на мене глянув і простягнув свою м'яку інтелігентну руку. Відтак дружньо усміхнувся і побажав успіхів. Мені тоді здалося, що М. Рильський і не запам'ятав мене. На мій подив, надалі він завжди і чомусь першим вітався зі мною. Він не так уже й часто бував в інституті, але кожна його поява ставала справжнім святом для всіх. Академік вражав своїм розумом, полонив теплим гумором.

Максим Тадейович відіграв вирішальну роль у становленні й розвитку інституту, який згодом одержав його ім'я. Це загальновідомо.

Хочу згадати найцікавіші зустрічі з цією великою людиною.

Десь наприкінці 1950-х рр. ми підготували до друку історико-етнографічну монографію "Українці". Її макет одразу ж підпав під шквал нищівної критики. Критикувати, як відомо, завжди легше, особливо за умов ідеологічного пресингу, адже жодна тодішня республіка колишнього Союзу, насамперед Росія, не спромоглася на щось подібне. Росіяни ще й не починали готувати монографію про свій народ! А в той час, за аналогією з Османською імперією, жодна будова не могла бути вищою за турецьку мечеть. Як ми, наприклад, не могли збудувати стотисячний стадіон, аж поки не з'явився такий стадіон у Лужниках.

І от ми на черговому обговоренні макету "Українці" – цього разу у Відділі науки ЦК КПУ. Одне з зауважень тодішнього завідувача цього відділу Юрія Юрійовича Кондуфора (знав би він, що через півтора десятиліття я буду його заступником на істфаці КДУ) стосувалося мене: чому на карті показані українці за межами УРСР? Я підвівся і сказав, що державні кордони не збігаються з етнічними і що будь-який народ переходить в інший не одразу, а десь так, як, скажімо, лісова зона – в степову. Мене рішуче підтримав Максим Тадейович та інші. Але резюме Юрія Юрійовича було беззаперечним: "Ми самі знаємо, що і як треба показувати". Отже, Максим Тадейович і тоді не був всесильним, і, як наслідок, монографія "Українці" так і не вийшла у світ.

Всі, хто знав Максима Тадейовича, не забудуть його теплого гумору.

Якось в інституті йшло обговорення п'єси Предславича про сучасне сільське весілля. П'єса оспівувала добробут і розквіт села і була написана в дусі найгірших надбань соціалістичного реалізму. Тож критичних зауважень не бракувало. Заступник редактора журналу "Народна творчість та етнографія" Павло Павлій,

зокрема, сказав, що у цій п'єсі чомусь забагато цілуються, на що Максим Тадейович зауважив: "Мабуть, автор пішов за принципом: всіх не перецілуєш, хоча до того треба прагнути".

Ювілей Т. Шевченка. Конференц-зала АН України. Наша працівниця Шура Кувеньова читає уривок з "Катерини". Після вечора її вітають, кажуть, що вона добре прочитала місце, яке стосувалося зради москаля. Вона в якомусь надзвичайно емоційному запалі повертається до М. Рильського і енергійно жестикулює: "Максиме Тадейовичу! Це ж така подія! Це ж така зрада!", а він їй: "Спокійніше, ви так жестикулюєте, що люди подумають, ніби ви до мене маєте якісь претензії".

На початку 1960-х років, уже в новому приміщенні на Грушевського, 4, йдуть вибори до партбюро. Як завжди, коли приходив Максим Тадейович, були вщент заповнені його приймальня, кімната секретаря і навіть коридор. Коли настала черга висувати кандидатури, один із членів нашого колективу несамовито закричав, що він пропонує кандидатуру Максима Рильського, на що той зауважив: "Хто там з таким пафосом надривається? Можна подумати, що тут, крім Максима, є ще якийсь інший Рильський".

У 1961 р. на Вченій раді інституту виступає відома болгарська дослідниця музичного фольклору проф. Райна Коцарова-Кукудова. Її чудовий виступ у музичному супроводі було вислухано з величезною увагою. Але наприкінці вона попросила пробачення за погану російську мову, на що Максим Тадейович відповів: "Дай Боже, щоб наші співробітники так погано знали болгарську, як Ви російську".

Максим Тадейович дуже любив Польщу, часто її відвідував. Здається, у 1962 р. його нагородили найвищою польською нагородою. На честь цієї події з поздоровленнями на Вчену раду прийшло дуже багато людей. Всі захоплювалися почесним орденом, говорили, який він гарний, як личить М. Рильському. Дехто намагався навіть його помацати. Це тривало досить довго. Коли всі вгамувалися, Максим Тадейович усім щиро подякував, зауваживши, що орден він залишив удома, а це лише знак, яким його нагородила польська асоціація мисливців.

На жаль, роки спливають надто швидко. Колектив інституту майже повністю змінився. Давно вже нема і його засновника і директора. Але і зараз, як і сорок років тому, мені інколи здається, що у довгому коридорі інституту раптом з'явиться незабутня постать Максима Тадейовича і всі замруть у пориві щирої любові і поваги.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Незабутній Рильський // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 63–65.

Слово про друга

Кінець 1950-х рр. був часом відродження українського народознавства. Зусиллями директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії академіка Максима Рильського в Академії наук було створено Відділ етнографії, який очолив відомий історик Кость Григорович Гуслистий. Одночасно подібні осередки виникли у Львівському музеї етнографії та художніх промислів і в окремих вишах та культурних центрах.

В інституті з'явилася ціла плеяда молодих науковців, вихованців різних вищих навчальних закладів. Із Київського університету прийшли Микола Приходько, Яків Прилипко і Всеволод Наулко, з Одеського – Анатолій Поріцький і Володимир Зінич, з Московського університету були запрошені Володимир Горленко і Василь Дяченко. Останнім, на відміну від інших, не доводилося навчатися азам етнології, оскільки така спеціалізація була в МДУ.

Зокрема, Василя Дяченка цілеспрямовано готували для впровадження антропології в Україні під патронатом відомого вченого професора Георгія Францовича Дебеца. Пам'ятаю розмову Г. Дебеца з К. Гуслистим, в якій йшлося про "необхідність продовження в Україні справи Федора Вовка". Такий підрозділ і було створено, хоча спочатку ним керував увінчаний багатьма титулами академік І. Г. Підоплічко.

Василь Дяченко зразу ж енергійно взявся за справу: домігся окремого приміщення, були підготовлені антропологічні кадри – кандидати і навіть доктори наук (В. Дяченко, Г. Зіневич, Є. Данилова та ін.), з'явилася ціла низка аспірантів (Г. Старовойтова, В. Діденко, В. Романенко, І. Кухтенко), небувалого розмаху набула експедиційна діяльність.

Я особисто кілька разів брав участь у антрополого-етнографічних експедиціях, якими керував В. Дяченко. Найбільше запам'яталася експедиція 1958 р. Вона провадилася три місяці, все літо, і охопила Луганську, Донецьку, Запорізьку, Херсонську, Одеську, Вінницьку, Чернівецьку, Закарпатську та Житомирську області і Республіку Молдову.

Умови для роботи були вкрай важкими. Їздили на старій, списаній з армії вантажній машині, набитій людьми, як тюльками в діжці, по оспіваних недобрим словом вітчизняних дорогах. Оскільки ніяких бензозаправок не існувало, брали з собою металеву діжку з бензином, на якій – страшно згадати! – спокійно палили. Єдиним джерелом інформації подекуди був гучномовець у центрі села, про телевізор навіть не мріяли, як і про електрику у більшості сіл. Оскільки Василь Дмитрович не дуже дотримувався режиму виробничих норм, працювали при свічках і гасових лампах. Враховуючи виняткову працездатність "шефа" робочий день тривав від 7-ої до 23-ої години. В цьому не відставали від нього й "інформатори" – коли він запитав 80-річну бабусю, чи не втомилася вона, та відповіла: "А хіба це робота – говорити?"

Наукові інтереси Василя Дяченка були надзвичайно широкими. Він цікавився суміжними галузями знань, особливо ономастикою і топонімією, опублікувавши на підставі досліджень географічних назв ґрунтовну статтю про етноніми в їх генетичному розвитку, схвально оцінену Комісією з ономастики Академії наук. Окремої розмови заслуговує, зрозуміло, його антропологічний внесок. Скажу лише, що директор Інституту етнографії Сербської академії наук Петер Влахович розповідав мені, що саме порівняльні дослідження антропологічних типів, які провів в Югославії В. Дяченко, спонукали його займатися антропологією.

Василь постійно цікавився новітньою літературою, особливо поезією, толерантно ставився до інших народів, особливо малочисельних, загалом був дуже доброю, інтелігентною і водночас принциповою людиною. Співробітника, який його образив, він негайно відправив з експедиції. Василь любив і цінував гумор, чудово співав українські пісні, хоча більшість його життя пройшла поза Україною. З інших пісень нашого експедиційного репертуару слід назвати "Флібустьєрів",

"Таганку", дисидентські пісні О. Вертинського та П. Лещенка; наш керівник знав багато приказок і прислів'їв, чим постійно нас тішив.

Про свою родину Василь не любив говорити із згодом зрозумілих причин. Його батько, Дмитро Михайлович, був талановитим архітектором, автором багатьох відомих споруд, зокрема комплексу будівель Української сільськогосподарської академії у Києві, головного входу на Всеросійській виставці в Москві, земської лікарні в Лубнах, будинку Кам'янець-Подільського церковно-археологічного музею та ін. Протягом 1918–1923 рр. очолював Київський архітектурний інститут, був головою Товариства українських архітекторів, професором Української сільськогосподарської академії і художнього інституту, членом-кореспондентом Всесоюзної академії архітектури. У своїх працях постійно намагався надати архітектурі виразних рис українського народного стилю. Не випадково, за словами академіка В. Чепелика, його називали "генієм українського необароко", стилю, якому притаманні "святковість, добрий настрій, патетика і навіть тріумфальне звучання"[1].

Але на початку 1930-х рр. Дмитро Михайлович був звинувачений у контрреволюційній націоналістичній діяльності, певний час жив у Москві, що, за словами того ж В. Чепелика, врятувало родину, але не його. У травні 1942 р. він загинув у концтаборах НКВС Саратовської області. Мати і троє синів жили в Москві. До речі, обидва брати Василя – художник і вчитель – брали участь у згаданій експедиції.

Досить випадково у науковому архіві Інституту археології НАН України мені пощастило віднайти листи Дмитра Михайловича до видатного українського етнографа і антрополога Федора Вовка, з яким він познайомився на початку XX ст., коли той працював у Етнографічному відділі Російського музею, а Д. Дяченко вчився в Інституті цивільних інженерів. Про існування листів батька не знав навіть Василь, хоча і працював останніми роками життя в Інституті археології. Користуючись нагодою наводимо ці листи, які засвідчують, що Дмитру Михайловичу були властиві активна громадянська позиція і патріотичні почуття, які передалися його сину.

На жаль успішно розпочата діяльність антропологічного осередку ІМФЕ невдовзі припинилася. Вже в перші роки свого існування осередок, як і його керівник, Василь Дяченко, неодноразово підпадали під гострі критичні стріли тих, хто не хотів, щоб ця галузь знань була представлена в інституті. На багатьох

---

[1] Див.: *Чепелик В.* Творець українського необароко // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17–18. – С. 307–330.

партійних і профспілкових зборах йшлося про те, що антропологія ближча до біології, ніж до мистецтва, а "така багатопрофільність" не потрібна інституту.

Зрештою антропологів після відомих подій початку 1970-х рр., пов'язаних з розгромом етнографії, спіткала практично така ж доля: їх перевели в Інститут археології, де, м'яко кажучи, сліди їх загубилися. Не йдуть в рахунок фундаментальні антропологічні праці Сергія Сегеди, створені внаслідок його особистих професійних якостей, таланту і працьовитості.

Швидко промайнуло півстоліття, а пам'ять не дає забути давно минулі події... Бачу, як у центрі села зупиняється наша машина, до якої вмить збігається все село на чолі з його "активом"... З машини повільно виходить Василь Дяченко і, поправляючи капелюха, трохи зніяковіло промовляє: "До вас приїхала експедиція Академії наук України...".

Листи Д. М. Дяченка Ф. К. Вовку[1]

1

Високоповажний Хведір Кіндратович

Не знаю напевно чи Ви зараз є у Петербурзі, але справа громадська. Нас, Лубенців турбує сучасне українське безголовє; не відомо чи робляться яки заходи у Вас у Петербурзі – подати і свій голос в оборону свого народу, своїх потреб. Чи не час би скористуватися і нам сучасним моментом для якоїсь депутаціи, якоїсь відозви до громадянства про себе, про наши думки, про наши надії, наши потреби.

В сей час, коли всі, навіть дрібненьки нації в Росії подають свої голоси про себе, здавалося що нам, українцям слід би закричати на увесь світ про свої кривди, про Галичину, про все що так близько торкається нас в ці воєнні часи. Та щось не чути! Всі говорять, всіх згадують, тільки ми, позбавлені свого представництва, своєї пресси знову і знову мовчимо!

Отож від ймення і по бажанню з щирим проханн'єм нашого Лубенського гуртка звертаюся я, до Вас Хведір Кіндратович – дайте відповідь чи робиться що у Вас, чи заворушилися з якоюсь Депутацієй до Игнатьева[2], Щербатова[3], то що?

---

[1] Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. В/ 22/87 л.

[2] *Ігнатов Павло Миколайович* (1870–1926) – міністр народної освіти царського уряду. Вихованець Київського університету.

[3] Ймовірно, йдеться про Щербатова Олександра Григоровича, російського державного діяча, голову московського Товариства сільського господарства.

Може треба і нашої помічи з місць чи депутатом, чи гришми чи якимись підписами, петицією. Будь ласка сповістить. Сидимо ми у глухих закутках і не маємо крім щирого бажання чимсь допомогти нашій справі – іншої можливости – як довідатись про все це людей з столиці.

Живу у Лубнах тепер, на посаді Земельного інженера, восени приїду до Вас у Петербург. Збираю матеріяли, та що можу роблю потроху.

Бувайте здорові

Ваш Дмитро
Дяченко
23/VII 15 року.

2

Шановний Федір Кіндратович, маю повідомити Вас що збори членів жюрі за для присуду премій за проекти музея "Камянець-Подольський Церковного Історико-Археологічного Об-ва" відбудуться у середу 27-го лютого у 2 год. дня у інституті.

На сей раз прибудуть всі члени від інституту.

Будь ласка одірвіть яку годину, аби врятувати стільність проектів, яки Ви с д. Васильківським[1] та Самокишем[2] намітили премирувати.

З пош. Дмитро Дяченко.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Слово про друга // Університет. – 2010. – № 1. – С. 73–78.

[1] Васильківський Сергій Іванович (1854–1917) – видатний український живописець.

[2] Самокиш Микола (1860–1944) – визначний український художник-баталіст.

Зустрічі з Володимиром Станком

З Володимиром Никифоровичем Станком мене познайомили київські археологи. Один з них, Микола Шмаглій, як завжди, повідомляв, що з "енського міста на березі Чорного моря" прибув Станко. Ми, як правило, збиралися на Хрещатику в популярному тоді місці спілкувань – кафе "Кулінарія", де між кавою і коньяком, Володимир знайомив з новітніми закордонними часописами, переважно легкого жанру.

Відбувалося це так – він трохи привідкривав свій "дипломат" і показував ті або інші сюжети, а ми, згаданий Микола Шмаглій, Юрій Колосов, Василь Бідзіля та ін. їх жваво коментували. Інколи нашу компанію збагачував одеським колоритом відомий професор П. Й. Каришковський.

Але молодість, на жаль, швидко промайнула, і характер наших спілкувань помітно змінився. Дедалі частіше в нашому лексиконі з'являлися слова типу "шеф", "тема", "дисертація", "експедиція" та ін., і спілкувалися ми найчастіше вже восени після завершення експедиційного сезону.

Згодом ми зустрічалися з Володимиром на багатьох наукових конференціях і нарадах. Особливо запам'ятався Третій міжнародний конгрес україністів, який відбувся в Харкові наприкінці серпня 1996 р. Ми жили тоді в одному номері, де нас часто відвідував теж, на жаль, вже покійний професор Харківського університету і

його проректор Володимир Кузьмич Міхеєв. Тривалий час наш "тріумвірат" був непорушним. Так було і на черговому IV Міжнародному конгресі україністів, який відбувся 1998 р. в Одесі, так було, коли обидва вони як члени Вченої ради Інституту археології НАН України постійно приїздили до Києва і зупинялися в готелі, орендованому археологами біля Києво-Могилянської академії.

Я не скажу, що Володимир завжди був лагідною людиною. Подекуди вирувала південна кров, а в деяких випадках він не визнавав ніяких компромісів, гаряче відстоюючи свої погляди, разом з тим був принциповим.

Якось у нього вдома, обговорюючи мій підручник "Культура та побут населення України", він сказав, що я надто мало написав про болгар. Я з ним погодився, але зауважив, що як автор був обмежений в рамках "простору", адже треба було сказати й про всі інші етноси України. Однак він наполягав: "Треба було більше сказати!". Хочу лише додати, що і дотепер не створено пристойних монографій на цю тему, принаймні зразка академіка М. С. Державіна.

Ми часто обговорювали з ним проблеми вузівської етнології. Пам'ятаю, як одного разу на шляху до Великої Британії він заїхав до мене в Київ. Було досить пізно, а ми хотіли зайти до якогось кафе, але всі вони були зачинені. Тоді я сказав, що це не Британія – о 10-тій вечора на Русанівці вже ніхто не працює. Ми присіли на лавці і проговорили з ним до півночі. Наступного дня він, не виспавшись, вилетів до Лондона.

Всі ми добре пам'ятаємо, скільки сил і енергії віддавав Володимир піднесенню історичного факультету Одеського університету і створенню спеціалізації з етнології. Незважаючи на несприятливі умови, незрівнянно поліпшилася матеріальна база закладу (самий лише "трон" декана чого вартий!), покращився навчальний процес і розширились творчі зв'язки, було залучено молодих талановитих фахівців, створено етнологічний музей, посилилася експедиційна діяльність.

Приємно, що в цьому процесі я теж не стояв осторонь, на прохання В. Станка, знайомлячи його з досягненнями етнології, читаючи лекції для студентів, беручи участь у наукових конференціях, які за своїм характером були міжвузівськими. А ще були численні рецензії, захисти дисертацій тощо.

Думаю, що якби Володимир Никифорович Станко нічого взагалі більше не зробив, всі ми – і студенти, і сивочолі викладачі – щиро вдячні йому за організацію і проведення так званих "студентських конференцій", які ставали справжнім святом, фестивалем, де невимушено спілкувались, набували знань та досвіду, вчилися людяності та поваги. Для мене особисто це були надзвичайно

щасливі незабутні дні, які назавжди залишаться в пам'яті. Такі зустрічі були не позбавлені гумору: "Володимире Никифоровичу, можна доторкнутися до професора Наулка?"

Він з величезною любов'ю згадував своє рідне болгарське село Тирнівку у передмісті Миколаєва, своїх рідних і близьких. Особливо багато розповідав про дядька, члена Етнографічної комісії ВУАН і Кабінету нацменів Сергія Цвєтка.

Володимир був надзвичайно доброю людиною, вірною в дружбі. Ніколи не забуду, як одного разу він запропонував мені жити на своїй дачі в Лузанівці, як він казав, "на все літо". А з якою теплотою він відгукнувся на мій ювілей, спеціально приїхавши до Києва.

Пам'ять про Володимира Никифоровича Станка залишиться зі мною назавжди, як про прекрасного дослідника, організатора вузівської науки і чудову людину.

Друкується за вид.: *Наулко В. І.* Незабутні зустрічі з Володимиром Станком // Человек в истории и культуре. – Вып. 2. – Одесса, 2012. – С. 51–53.

Ярослав Романович Дашкевич: людина і вчений

Я вперше зустрівся з Ярославом Дашкевичем у червні 1963 р., будучи аспірантом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, але у зв'язку з браком спеціалізації етнічної статистики і картографії проходив навчання в Інституті етнографії ім. М. Миклухо-Маклая всесоюзної Академії наук.

Ярослав Романович тоді працював в Інституті суспільних наук разом з відомим львівським економістом Володимиром Петровичем Огоновським, який нас і познайомив. Добре пам'ятаю першу зустріч з високим струнким чоловіком, дуже жвавою й інтелігентною людиною. Дізнавшись, що я займаюсь етнічною статистикою України, Ярослав Романович тільки зауважив, що багатьох моїх колег вже нема, а "тє далєчє". Що таке "далєчє", він, зрозуміло, добре знав.

Я йому дав автореферат своєї дисертації, а він мені монографію "Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX в." (Єреван, 1962). Один з його колег, на прізвище Чуприна, побачивши в моєму рефераті прізвище заступника директора Інституту етнографії АН СРСР С. І. Брука, тут же зауважив, що "всяке добре діло без жида не обходиться", на що Я. Дашкевич сказав: "А що ви хочете, їхня культура принаймні на дві тисячі років давніша за нашу".

Я. Р. Дашкевич разом з тодішнім завідувачем відділу Львівського музею етнографії і художнього промис-

лу Василем Васьковим був одним із рецензентів моєї першої монографії "Етнічний склад населення УРСР" (К., 1965), яка викликала значний інтерес широкої наукової громадськості. При всіх "за" і "проти" книга не залишила байдужим читача і розійшлася в продажу за кілька днів. Коли я перебував в Едмонтоні 1981 р., разом із головою КІУС Богданом Кравченком, в гостях у професора Івана Лисяка-Рудницького, той попросив підписати примірник моєї книги, яку він придбав від відомої правозахисниці художниці Алли Горської, що трагічно загинула. Цей примірник Горська одержала через мою двоюрідну сестру, теж художницю Галину Зубченко. Цікаво, що Галина не сказала мені, для чого вона просила примірник.

Назвавши рецензію "Досліджено вперше" ("Молодь України", 27 вересня 1968 р.), автори мали на увазі, що вперше були "підняті" невідомі статистичні першоджерела, вперше на возз'єднаній українській території визначався її етнічний склад, вперше були введені корективи в облікові дані на підставі ґрунтовних досліджень. "Ярлики" ж на буржуазних націоналістів цікавили передусім тих, хто залишав поза увагою зміст праці. Хоча, я повторююсь, ця критика була б більш об'єктивною, якби Главліт не викинув посилання на праці тих же С. Рудницького, М. Кордуби або В. Кубійовича.

В усякому разі вважаю, що ця праця була чесною і об'єктивною. Треба пам'ятати, за яких жахливих умов вона писалася. Незважаючи на коротку хрущовську "відлигу", радянська статистика була під сімома замками. Кожна проголошена цифра давалася буквально з кров'ю. Про греків не можна було взагалі писати, враховуючи діяльність "чорних генералів". Геноцид євреїв? "А хіба винищували тільки їх?" Сотень тисяч депортованих нібито не існувало, і в статистичних обліках їх приraховували до "інших". Про болгар і угорців теж практично не згадували, адже вони воювали на боці Німеччини. І тому книжка вийшла з величезними "купюрами" і без посилань.

З іншого боку, вона давала уявлення про величезні людські втрати від воєн, голодомору, депортацій, безглуздої національної політики, "уточнення" кордонів, що супроводжувалося переселенням тисяч людей.

Хоча, повторюю, багато з того, що я написав у 23 роки, я вже б ніколи не повторив. Без ярликів на "ізми" взагалі книгу б не видали, як і будь-яку іншу, як і без обов'язкових згадок про партійні з'їзди. Розумного читача це не повинно було дезінформувати.

І тому зрозуміло, чому ця праця викликала величезний інтерес. Купували по кілька примірників, і з полиць магазинів вона зникла дуже швидко.

До речі, як ставилися "українські буржуазні націоналісти" до моїх праць після "критичних" зауважень, свідчить лист Голови НТШ Європи професора Аркадія Жуковського від 10 січня 1991 р. (зберігається в моєму особистому архіві). От що він писав: "Мені надзвичайно приємно нав'язати з Вами листовний контакт. Мені приходилося викладати примітивний курс географії України в Паризькій Сорбонні (філії її ІНАЛКО) і я все був гордий за Вашу етнічну карту за переписом 1959 р. А для Кубійовича ця карта була за євангелію. Разом з ним ми постійно числили квадратики для обчислення національностей в поодиноких містах України. Радію, що українська антропогеографія має гідного продовжувача піонерської роботи Ст. Рудницького".

Ярослав Дашкевич, на відміну від деяких наших удаваних "патріотів", умів читати праці поза ярликами або дифірамбами на честь владних структур, звертаючи передусім увагу на їхній зміст.

Моє листування з Я. Р. Дашкевичем кінця 1970-х рр. було пов'язано із Всесоюзною сесією, присвяченою польовим етнографічним і антропологічним дослідженням, яка відбулася в Єревані 19–22 квітня 1978 р.

Він мав виступити на цій сесії з доповіддю про етнографічне дослідження вірменів України, а я – про динаміку чисельності вірменського населення. Згодом ми домовились зробити спільну працю, присвячену чисельному і територіальному розміщенню вірменів у межах сучасної України, оскільки я мав першоджерела різних обліків стосовно Наддніпрянської України, зокрема перепису 1926 р. з архіву АН СРСР. На жаль, виконати цю роботу нам не судилося.

Як свідчать листи Ярослава Романовича, він унаслідок хвороби не зміг побувати на єреванській сесії, але я йому надзвичайно вдячний за те, що він зробив добру справу, познайомивши мене зі справді легендарною особою – славетним бібліографом Федором Максименком, якому згодом він присвятив свою розвідку в книзі "Постаті".

Як дивно подеколи переплітаються людські долі! 1957 р. мене прийняли на посаду молодшого наукового співробітника Відділу етнографії ІМФЕ для складання карт до монографії "Українці". До того я закінчив кафедру геодезії та картографії географічного факультету Київського університету і два роки працював інженером на Київській військово-картографічній фабриці.

Заступник директора інституту і завідувач відділу етнографії відомий історик Кость Григорович Гуслистий приніс мені відбиток великої за обсягом статті Федора Максименка "Межі етнографічної території українського народу", опублікованої у "Бібліотечному збірнику" (ч. 3 за 1927 р.). У ній на 31-ій сто-

рінці було відтворено повну бібліографію вкрай важливої, у науковому і політичному розумінні, теми, включаючи роботи А. Шафарика, К. Черніга, А. Ріттіха, Гр. Величка, Є. Фішера, М. Грушевського, О. Русова, Л. Нідерле, С. Томашівського, С. Рудницького, В. Охрімовича, М. Кордуби, В. Гериновича, Є. Карського та ін. К. Гуслистий попередив мене, що цей відбиток я повинен використовувати тільки «для службового користування» і його не слід нікому показувати. До речі, в моїй монографії посилання на цю роботу були вилучені цензурою.

К. Гуслистий також сказав, що відбиток розвідки Ф. Максименка він дістав від Максима Тадейовича Рильського, тоді академіка і директора нашого інституту. Але на відбитку стоїть автограф відомого історика Миколи Ткаченка, який, як відомо, зазнавав також не найкращих часів. Чому і коли ця праця потрапила до М. Рильського від М. Ткаченка, залишається невідомим.

Я запитав у економ-географа, професора Олексія Тимофійовича Діброви, хто такий Федір Максименко. Він відповів, що про його долю він нічого не може сказати, швидше за все – вона трагічна.

Яке ж було моє здивування, коли Ярослав Романович порекомендував мені для доповіді в Єревані використати шематизми про вірменів західноукраїнських областей, що зберігаються у відділі бібліографії Львівського університету, яким керує … Федір Максименко. Це було восени 1977 р., тобто через півстоліття після написання ним його чудової роботи.

А тоді Ярослав Романович, покинувши всі справи, як він це робив неодноразово, повів мене крутим схилом до університетської бібліотеки на вул. М. Драгоманова, де я вперше на власні очі побачив цю непересічну людину, одного з найкращих українських бібліографів (про нього див.: *Дашкевич Ярослав*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. – С. 671–679). Таким чином, завдяки Ярославу Романовичу і Федору Максименку я познайомив учасників Всесоюзної наукової сесії з вірменськими шематизмами.

Про це джерело не буду багато говорити, оскільки один з листів Ярослава Романовича до мене, від 31 березня 1978 р., майже повністю йому присвячувався. Скажу лише, що багато з того, що передбачав Ярослав Романович, підтвердилося при дослідженні мною шематизмів. Вони, зокрема, містять інформацію про чисельність вірменів за парафіями Східної Галичини і Буковини від 1843 до 1939 р. Починаючи від XX ст. помітна тенденція з боку обліковців перебільшувати чисельність вірменів, що зрозуміло з точки зору намагання зберегти, принаймні на папері, їхню кількість від негативної дії міграційних і етнічних процесів. Це меншою мірою стосувалося великих міст (Львів, Чернівці), Тран-

сільванії та Закарпаття, де залишалися сприятливі умови для вірменської торгівлі.

Згодом надзвичайно приємно було прийняти пропозицію Ярослава Романовича підготувати розвідку до його ювілейного збірника. Вона була опублікована спільно з О. О. Франко (під назвою "Етнографічна та народознавча спадщина Ф. К. Вовка". Див.: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 675–697).

Він дуже багато допомагав мені, коли я в бібліотеці ім. В. Стефаника працював над книжкою, присвяченою листуванню Федора Вовка з Володимиром Гнатюком, яка вийшла друком 2001 р. у Львові.

Не пам'ятаю, щоб хоча б раз він відмовив у кваліфікованій консультації!

Надзвичайно добрий дослідник, готовий завжди прийти на допомогу, Ярослав Романович був дуже принциповим і відвертим у своїх поглядах, визнаючи обґрунтовану критику на свою адресу.

Як відомо, академік К. Студинський опублікував листування між О. Барвінським і Ф. Вовком (Записки НТШ. – Т. CL. – Львів, 1929. – С. 405–407). Ці ж листи були передруковані у збірнику "У півстолітніх змаганнях" (К., 1993). Причому п'ять листів Ф. Вовка до О. Барвінського упорядники "переадресували" К. Студинському. Насправді Ф. Вовк надіслав йому лише два листи за 1904 і 1905 р. (див.: *Наулко В. І.* Листування Ф. К. Вовка (з фондів архівів) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи. – К., 1997. – С. 97–102). Коли я про це сказав Я. Дашкевичу, який керував зазначеним виданням, він без зайвих слів погодився із зауваженнями і подякував мені.

Нарешті, останній лист від Ярослава Романовича я одержав у жовтні 1989 р. Подальша необхідність в епістолярному спілкуванні між нами відпала, оскільки ми стали співробітниками одного закладу – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Він очолив Львівське відділення, а я – Відділ пам'яток духовної культури, і зустрічалися ми, як мінімум, щомісяця.

Багато років ми спілкувалися з Ярославом Романовичем на різних наукових форумах, як-от на конгресах МАУ, конференціях, присвячених НТШ або окремим проблемам. Пам'ятаю його чудові виступи на Міжнародній конференції "Україна – Польща" у Кам'янці-Подільському (1992 р.) і на Міжнародній конференції з історії і культури греків у Маріуполі в 1996 р.

Останній лист Ярослава Романовича також був пов'язаний з нашою участю у представницькій науковій конференції з історії, економіки, літератури і мови

Скандинавських країн і Фінляндії, яка відбулася в Архангельську 10–17 жовтня 1989 р.

Для цієї конференції я підготовував розвідку про шведських колоністів в Україні, згодом опубліковану в збірнику "Проблеми історичної географії України" (К.: Наукова думка, 1991. – С. 77–84).

Перед публікацією я дав Ярославу Романовичу прочитати цю доповідь, і він зробив слушні зауваження (див. лист від 30 жовтня 1989 р.). Якщо я знав про шведське походження Софії Русової, то, наприклад, зовсім невідомою залишалася розвідка А. Лойта про переселення шведів з естонських островів до України. А чого варті зауваження Ярослава Романовича про "епітети" біля прізвища Івана Мазепи, про які він написав не без притаманного йому гумору. Хоча у своє виправдання хочу сказати, що я прагнув навести різні погляди щодо Мазепи, які побутували в українській народній творчості, як позитивні, так і негативні.

Кожна зустріч з Ярославом Романовичем приносила, принаймні мені, величезну радість: ніякого чванства, зверхності, постійне намагання допомогти, теплий гумор, загалом чудові людські якості. Таким він був. А ще з приємністю згадую нашу співпрацю в керованій ним експертній комісії ВАК України.

Згадую і свою останню зустріч з дорогим Ярославом Романовичем. Було це наприкінці листопада 2009 р. на бенкеті після захисту дисертації молодого викладача Чернігівського університету (про що він потім мені нагадав!) Володимира Пилипенка.

Я. Дашкевич, хоча і мав тонке почуття гумору і займався кавказькими народами, ніколи не був прихильником барвистих фраз, особливо на застіллях. Не знаю чому, може, відчуваючи, що я його бачу востаннє, я підвівся і запропонував підняти келихи за Ярослава Романовича. Всі встали зі своїх місць, а я назавжди запам'ятав його вдячний погляд…

* * *

Нижче наведено листи Я. Р. Дашкевича до В. І. Наулка. Вони збереглися у науковому архіві автора.

Листування між нами розпочалося в середині 1960-х рр. у зв'язку з підготовкою до друку моїх перших монографій "Етнічний склад населення Української РСР" (К.: Наукова думка, 1965) і "Географічне розміщення народів в УРСР" з картою етнічного складу населення (К.: Наукова думка, 1966).

Перший лист, без дати, Ярослав Романович надіслав мені не пізніше 1964 р., після того як я, знаючи зацікавленість Дашкевича караїмським етносом, попро-

сив надіслати мені невелику довідку. Як бачимо, насправді він прислав ґрунтовну статтю з широким використанням різних зарубіжних видань – російських, польських, американських, німецьких.

Я уважно переглянув бібліографію праць Ярослава Романовича (див.: Ярослав Дашкевич: Бібліографічний покажчик. – Львів, 2006. – С. 259) і можу констатувати, що попри значну увагу, приділену караїмам, цієї розвідки серед інших праць нема і вона може бути зарахована до його наукової спадщини.

Інші наведені тут листи стосуються нашої спільної участі у різних наукових форумах.

Листи Я. Р. Дашкевича до В. І. Наулка

Лист 1

[Б. д., ймовірно 1964 р.]

Караїми – одна з дрібних тюркомовних народностей України. Самоназва "карай" (в множині "карайлар") пов'язана не з національною, але з релігійною сферою: арамейсько-староєврейське "караїм" – це "ті, що знають письмо" або "ті, що пояснюють письмо", тобто – "ті, що вірять в біблію".

Походження караїмів досі не з'ясоване. З кількох основних теорій (наприклад, що караїми – потомки хозарської верхівки, яка прийняла юдейську релігію, чи що вони – кипчаки, які прийняли юдейську релігію десь в XIII ст.) найбільш правдоподібне, що караїми – залишок прихильників юдейської секти, яка виникла у VIII ст. серед євреїв Месопотамії. Ці сектанти, мабуть, у XIII ст. емігрували на Крим і там присвоїли кипчацьку (половецьку, куманську) мову як розмову. Мовою релігійного обряду залишилася староєврейська.

Караїми Правобережної та Західної України завжди говорили по-кипчацькому, мовою, близькою до мови т. зв. Куманського кодексу, що постав у першій половині XIV ст. в Криму. В мові помітні також староєврейські, арабські, іранські, греко-візантійські, монгольські, українські та інші елементи, які й, в зв'язку з відсутністю достовірних писемних джерел, в певній мірі пояснюють складну етнічну історію караїмів.

На українських землях караїми появилися, можливо, ще в XIII ст., в період існування Галицько-Волинської держави. Найдавніші документальні відомості про караїмські колонії в українських містах походять з XV ст. (колонія в Києві згадується в 1462 р.). Караїмські легенди говорять, що на Україну караїми переселилися з Литви, куди їх з Криму спровадив великий князь Витовт (Вітавтас)

в кінці XIV ст. Діалект українських караїмів однак в деяких відношеннях відрізняється від діалекту литовських караїмів (їх центр в м. Тракай біля Вільнюсу) і відбиває давнішу стадію розвитку караїмської мови. Це й може бути підставою гіпотези про те, що українські караїми покинули Крим раніше від литовських.

Антропологічні дані про українських караїмів бідні – вони говорять лише про відмінність антропологічної будови караїмів як в порівнянні з євреями України, так і в порівнянні з українцями.

В середньовіччі (XV–XVIII ст.) кількість караїмів на Україні ніколи не виходила поза кількасот осіб. Караїмські колонії існували в Києві (згадка 1462 р.), Львові (згадка про ліквідацію колонії в 1475 р.), Луцьку (найдавніша згадка в 1506 р.). В Галичині відомі колонії в Кукизові (від 1692 до 1831 р.), Жовкві, Самборі, Бережанах, Тисьмениці (в усіх цих містах приблизно до 1820-х рр.). На Волині – в Деражні (до 1768 р.). Одна з найдавніших колоній, залишки якої збереглися до сьогодні, існувала в Галичі (особливо в присілку Залуква). Найдавніша згадка про галицьких караїмів походить з 1550 р. В 20–30-х рр. XIX ст. туди переселилися караїми з усіх, згаданих вище, галицьких містечок. В 1929 р. колонія в Галичині налічувала близько 130 осіб; в Луцьку тоді ж було близько 80 караїмів.

В умовах феодального міста караїми користувалися самоврядуванням та мали повні права громадян міста. Вони утворювали окремі громади на чолі з хазаном, який виконував як адміністративно-судові, так і релігійні функції голови громади. Судово-адміністративне самоврядування караїмів у Галичі та Луцьку зберігалося до останніх десятиріч XVIII ст.

Караїми займалися, в основному, сільським господарством, вони бували також дрібними торгівцями (торгували переважно воском, полотном, тютюном), шинкарями, пекарями, різниками, візниками, Ці професії, як традиційні, зберігали вони до Другої світової війни і, навіть, зберігають їх до сьогодні. Відомо, що караїми вступали до козацького війська і доходили до високих посад (в XVII ст. – полковник Ілля Караїмович – противник Богдана Хмельницького).

В науці найкраще досліджена мова караїмів. Їх етнографія вивчалась дуже поверхово.

Відповідно до своїх релігійних принципів, караїми завжди вели замкнуте життя в межах своїх громад. Шлюби допускалися лише з одновірцями, що й довело, в значній мірі, до фізичної дегенерації караїмів. Фольклор бідний через сильний вплив релігійної літератури, яка до середини XIX ст. відігравала основ-

ну роль в культурному житті караїмів. Записи фольклору походять переважно з кінця XIX – початку XX ст. В 20–30 рр. були спроби утворити власну літературу, яка не виходила, в основному, поза фольклорне русло.

Звичаї караїмів регламентувалися релігійною обрядовістю; зрештою, про них відомо небагато. Для прикладу – відомо, що караїм не міг бути присутній при смерті іншої людини, якщо таке траплялося, мусів пізніше проходити спеціальний обряд очищення; одружувалися звичайно в зрілому віці – весілля дуже скромне; розлучення незвичайно просте. В матеріальній культурі, в XIX – на початку XX ст., нібито цілком не відрізнялися від свого оточення – українського та польського міського населення: різко відрізнялися від єврейського.

В уяві довколишнього населення для караїмів характерна ціла низка етнопсихологічних особливостей: вони дуже чесні, в торгівлі – не спекулянти, працьовиті, тихі й спокійні, але не боязкі, відважні, в стосунках з іншими національностями – привітні.

Незважаючи на суворий національно-релігійний бар'єр, постійно відбувалася асиміляція караїмів – вихід з громад через одруження з некараїмами. Ще в середньовіччі караїми стали двомовними, а навіть тримовними (паралельно вживалися караїмська, українська і польська чи російська мови). На початку XX ст. поглибилося заникання рідної мови, яка почала відігравати функцію своєрідної потайної мови, незрозумілої для оточення. Асиміляційні процеси відбилися також на антропоніміці: в Галичі караїми мали патронімікальні прізвища на -ович, -евич; в Луцьку, переважно, прізвища чисто українських типів.

Під час німецької окупації деяку частину караїмів окупанти винищили фізично. В 1944–1945 рр. приблизно $^{2}/_{3}$ караїмів – з тих, що залишилися в живих, емігрувало до Польщі й там остаточно розпорошилося. На сьогодні залишилися окремі родини караїмів у Луцьку та Івано-Франківську, а також рештки колонії на передмісті Галича – Залукві. За переписом 1959 р. на території тогочасної Станіславської області проживало 65 караїмів, з яких 47 вважало караїмську мову рідною.

Караїмам Галичини і Волині присвячена чимала наукова література (не менше 100 назв), в першу чергу – лінгвістичного характеру. В дослідженнях побуту караїмів у 10–20-х рр. XX ст. брали участь також українські вчені, зокрема Володимир Гребеняк та Богдан Януш.

Література (основна, лише новіша):

К. М. Мусаев, Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, М., 1964, 344 стор.

Його ж, Караимский язык, "Языки народов СССР", т. 2, М., 1966, стор. 260–279.

B. Janusz, Karaici w Polsce, Kraków, 1927, 114 стор.

S. Szyszman, Die Karäer in Ost-Mitteleuropa, "Zeitschrift für Ostforshung", 1957, S. 24–54.

O. Pritsak, Das Karaimishe, "Philologie Turcicae fundamenta", t. 1, Wiesbaden, 1959, стор. 318–340.

W. Zajączkowski, Die bibliographichen Materialen zur Erforshung der Karaimischen Sprache und Volkskunde, "Folia Orientalia", t. 1 (1959), Krakow, 1960, fasc. 2, стор. 338–346.

[без підпису]

У листі, який зберігається у науковому архіві В. І. Наулка, наведені правки Я. Р. Дашкевича, зроблені ним власноручно.

Лист 2

Львів, 31 грудня 1977 р.

Дорогий Всеволоде Івановичу,

Сердечно вітаю Вас з Новим роком – бажаю міцного здоров'я, багато щастя та дальших наукових досягнень.

Дякую Вам за листа. З приємністю виконаю Ваше прохання – на єреванську конференцію, про яку Ви згадуєте, я запропонував повідомлення на тему "Вірмени України. Підсумки та завдання етнографічного дослідження". В найближчих днях перешлю Вам копію тез; правда, вони досить малоконкретні (як звичайно тези). Пізніше, коли в мене буде готове повідомлення, його текст.

Очевидно, я не мав би нічого проти, щоб у Єревані ми виступили разом, та про свою тему я повідомив оргкомітет ще 5 грудня, а Вашого листа отримав лише 25 грудня.

Всього Вам найкращого, міцно тисну Вашу руку

Ярослав Дашкевич

Лист 3

Львів, 3 лютого 1978 р.

Дорогий Всеволоде Івановичу,

Дякую Вам за приємне повідомлення – я переконаний, що в успішному полагодженні справи моєї доповіді є й Ваша рука – спасибі. Мені буде дуже радісно зустрітися з Вами в Єревані, під південним – там вже майже літнім – сонцем. Там ми й зможемо обговорити деталі нашої майбутньої співпраці, до якої я ставлюся, цілком зрозуміло, лише прихильно.

Я таки витиснув з дирекції інституту суспільних наук польську статистику за 1931 р., але переконався, що там немає жодних даних. Вірмени-католики подаються там всюди разом з римо-католиками, а по мові, очевидно, жодних екзаменів немає. Так що це джерело відпадає.

Одночасно хочу звернути Вашу увагу на статтю Житецького "Смена народностей в Южной России" ("Киевская старина", т. 6, 1883, май) – там на с. 3, 5 та в таблиці подається спроба підрахувати кількість вірменів на цілій Україні. Це, мабуть, Вам пригодиться.

Бажаю Вам всього найкращого, а найбільше здоров'я. До зустрічі,

Ваш Ярослав Дашкевич

Лист 4

Львів, 31 березня 1978 р.

Дорогий Всеволоде Івановичу,

Кілька слів про шематизми. В науковій літературі про шематизми як про довідково-статистичне джерело немає нічого – просто цим питанням ніхто не займався.

Згідно з існуючою на Заході традицією – та й правилами (особливо в римсько-католицькій церкві) – кожна Єпархія, очолювана єпіскопом повинна видавати щорічно друком довідник з переліком усіх парафій даної Єпархії, переліком всіх священників Єпархії та короткими персональними даними про них, а також історико-статистичними даними про саму парафію. Шематизми складаються в центрах Єпархій переважно секретаріатами Єпіскопій – їх використовували і використовують для довідкових цілей. Щорічно шематизми розсилаються по всіх парафіях та інших церковних установах даної Єпархії – а також по адміністративних установах (цивільних) цієї ж території. Шематизми це одночасно звітне джерело для поставленої вище церковної влади – архієпіскопа, митрополита, центральних установ у Римі (для католицьких і уніатських

церков). Наукове значення шематизмів, зокрема поданих у них статистичних даних, різне. В статистиці Галичини та Буковини, зокрема, їх використовують як контрольне джерело, вважаючи, що дані шематизмів часто (але не завжди) докладніші і достовірніші від офіційної статистики, якій не без підстав закидали фальшування даних про етнічну і релігійну приналежність. Для Галичини це, як Вам відомо, було фальшування в сторону збільшення чисельності осіб польської національності й римсько-католицької релігії.

Це, в основному, найважливіше з характеристики шематизмів. Вартість вірмено-католицьких шематизмів найкраще визначите Ви самі на підставі зібраного матеріалу.

До речі, я також досі ще не отримав запрошення на сесію.

Цього листа, на жаль, пишу Вам на лікарняному ліжку. В середині лютого я раптово важко захворів й з цього часу я в лікарні. Маю надію, що до середини квітня лікарі виженуть мене відціля і я, можливо, й поїду на сесію. Ось так виглядають тепер мої справи.

Всього Вам найкращого,

Ваш Ярослав Дашкевич

Лист 5

Москва, 30 жовтня 1989 р.

Вельмишановний Всеволоде Івановичу,

Прошу Вас вибачити мені, що пишу Вам лише тепер, а повинен був це зробити вже давніше. Дома, після Архангельська, я перечитав уважно Вашу статтю, а також листа, що чекав на мене.

В зв'язку з статтею я порадив би Вам подивитися (і використати) статтю А. Лойт, Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века. – Скандинавский сборник. Т. 32. Таллин, 1988, с. 104–116. Про Софію Ліндфорс Русову я згадував під час зустрічі з Вами. А взагалі Ваша стаття мені подобалася, тільки я б познімав епітети біля прізвища Мазепи. Бо вже якщо хтось зраджував Україні і зобов'язанням відносно України, то це вже, без сумніву, Петро Олексійович…

Текст Вашої статті поверну поштою коли буду вже дома.

Всього Вам найкращого – мені було дуже приємно бачити Вас, несподівано, цілком, так далеко від Києва.

З повагою

Ваш Ярослав Дашкевич

Окремі статистичні відомості, надіслані Я. Р. Дашкевичем В. І. Наулку:

Згідно з переписом населення 1851 р. в Австрії було 15996 вірменів

З них в Галичині	2733
Буковині	2240
Угорщині	3144
Трансільванії	7879

* K.v. Czoernig, Ethnographie der österreichischen Monarchie, Ba. 1, Abt. 1, Wien, 1857, c. 73, 80.

* В. А. Микаелян, История армянской колонии в Крыму (1801–1917).

Єреван, 1970. – 351 стор. (вірм. мовою)

*Ще є шематизми вірм. архієпархії.

Catalogus universi cleri saecularis et regularis archiclioecesis Neopolietans Armeni… Neopoli, 1843–1939

*УБ 65082 І

[Наведено власноручно Я. Дашкевичем, без підпису]

Друкується за: *Наулко Всеволод*. Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 16–17. – К., 2012. – С. 539–549.

Фахові публікації

Український етнос у часі і просторі

Цифри, цифри, цифри... За їх сухими колонками стоять людські долі – щасливі, часом трагічні, різні.

Далеко не завжди щасливою була і доля тих, хто ці цифри досліджував чи аналізував. Галузь науки – етнічна демографія – постійно привертала увагу дослідників, адже перш ніж вивчати народ, потрібно знати його чисельність і територіальне розміщення. Без цього важко зрозуміти витоки його родоводу, історичний розвиток, взаємини з іншими народами. Та ще донедавна статистичні дані були або недоступними, або з'являлися з запізненням, від чого втрачалася їх актуальність.

Більше того, українські етнографи зазнавали репресій або були позбавлені можливості видавати свої праці. Не повернулися із заслання відомі дослідники українець Арсен Хоменко і литовець Микола Черлюнчакевич, які у 20-х роках видали ґрунтовні праці з етнічного складу населення України, що надійно приховувалися у спецхранах; така ж доля спіткала більшість членів Кабінету нацменів при Всеукраїнській академії наук; зазнали всіляких утисків всесвітньо відомий демограф М. Птуха і бібліограф Ф. Максименко, котрий досліджував проблеми етнічних меж українського народу; майже нічого не видав зі своєї багатющої спадщини видатний дослідник населення західноукраїнських земель Володимир Огоновський, а праці його земляка Ярослава Дашкевича виходили друком у Франції, Вірменії, тільки не на рідній землі; більш як тридцятиліт-

ню перерву в дослідженні етнографічних питань вимушений був зробити і автор цих рядків.

Про ґрунтовні дослідження етнографів зарубіжної діаспори (С. Рудницького, М. Кордуби, В. Кубійовича, Т. Олесевича, А. Жуковського та інших) дозволялося говорити лише в негативному плані або не згадувати зовсім. Разом з тим, завдяки їм значною мірою стало можливим вирішення важливих наукових проблем, і нині їхні праці, імена повертаються нашому народові. Цікаво, що матеріали дослідників базувалися нерідко на даних офіційної радянської статистики. Прикладом цього є "Атлас України й сумежних країв" Володимира Кубійовича. До речі, і зараз ще конкретні матеріали переписів, крім загальних цифр, практично неможливо одержати, вони поки що приховані в загашниках Міністерства статистики України і невідомо кому служать.

Хотілося б наголосити, що, досліджуючи проблеми чисельності і територіального розміщення українського етносу, ми жодною мірою не ставимо за мету перегляд національних кордонів або висування якихось геополітичних домагань на землі сусідніх народів. Це потрібно для з'ясування історичної правди, а вона незаперечно засвідчує хиби національної політики як країн, до складу яких у минулому входила Україна, так і колишнього Союзу, що постійно здійснював денаціоналізаторську місію щодо багатьох народів, і українці тут не були винятком.

Нашого цвіту та по всьому світу

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістич-ної сім'ї. Поряд з росіянами і білорусами вони генетично становлять її східнослов'янську гілку. Українці являють собою стійку спільність людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури (виключаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Як і будь-який етнос, український типологічно неоднорідний. Він включає в себе: 1) основний етнічний масив формування українського народу, який в цілому збігається з територією його формування і сучасними адміністративними кордонами країни. Сюди ж входять суміжні райони компактного розселення українців поза адміністративно-політичними кордонами; 2) етнічні групи українців, що проживають за межами основного етнічного масиву (останнім часом поширений щодо них термін "діаспора"), як у колишніх республіках Радянського Союзу, так і за його кордоном. Формування їх обумовлені передусім міграційними процесами, що особливо посилилися з кінця XIX – початку XX ст.; 3) субетнічні групи – утворення в середовищі українського народу зі специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки тощо).

Всі ці етнічні спільноти відрізняються ступенем соціально-економічного розвитку, "ієрархічності" та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: доки вона зберігається, існує етнос. Як відомо, на підставі етнічної самосвідомості у більшості країн визначається етнічний склад населення. Зміни етнічної самосвідомості та інших етноспецифічних рис українців відбуваються у двох умовно визначених нами сферах: етногенетичній, тобто від початкових етапів походження і формування українського народу по лінії "руські – русини – українці", і просторовій або територіальній, яка склалася внаслідок особливостей їхньої етнічної історії. Основним територіальним центром формування українського народу, як відомо, були Середня Наддніпрянщина, правобережна Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина. Саме тут уперше утвердилася назва "Україна", яка згодом поширилася на всю територію розселення українського народу і стала його етнонімом. Одночасно майже до XVII ст. продовжували побутувати спільні для всіх східнослов'янських земель назви "Русь", "Руська земля", етноніми "руські", "русини".

При цьому чисельне співвідношення між населенням основного етнічного масиву і діаспорних утворень постійно змінювалося, особливо в регіональному аспекті. Так, з 1719 до 1989 років (див. табл.) питома вага українців у сучасних межах країни зменшилася з 85,6 % до 81,0 %, а в державах зарубіжної Європи – з 6,6 % до 1,1 %. Водночас на Американському континенті від 1897–1900 до 1989 рр. питома вага зросла з 0,6% до 3,1% при загальному збільшенні чисельності українців у світі за цей період з 5739,8 до 46136,0 тис. чол., хоча на її зростання негативно вплинув ряд факторів (відсутність власної державності й політичне розмежування у складі різних країн, значні втрати від воєн, які відбувалися на території України, голодомору та інших демографічних втрат, про що піде мова далі). Як і раніше, більшість українців розселилася в межах основного масиву (1989 р. в УРСР нараховувалося 81% всіх українців). Однак їх питома вага за межами республіки (в колишньому СРСР) значно зменшилася внаслідок ганебної політики національно-територіального розмежування у зв'язку з утворенням союзних республік (мільйони компактно розселених українців залишилися поза Україною – у суміжних регіонах Кубані, Північного Кавказу, Приазов'я, Центрально-Чорноземного регіону тощо) та асиміляційних процесів. Те ж саме можна сказати про урегулювання проблем польсько-українського етнічного прикордоння.

З іншого боку, процеси етнічної консолідації сприяють внутрішньому єднанню українського народу, нівелюванню відмінностей між його етнографічними групами, кількість яких помітно зменшується.

Чисельність і розміщення українців у XVIII–XX ст. (тис.чол.)

Роки	СРСР (без України)	Зарубіжна Європа	Україна в сучасних межах	Америка	Австралія	Всього
1719	448,9	379,4	4911,5		–	5739,8
	7,8%	6,6%	85,6%			
1795	1059,8	885,0	8695,3	–	–	10440,1
	10,2%	6,5%	83,3%			
1858	2299,3	941,5	12776,7	–	–	16017,5
	14,4%	5,8%	79,8%			
1897–1900	4370,2	847,4	20977,9	170,0	–	26365,5
	16,6%	3,2%	79,6%	0,6%		
1910–1917	7082,7	1021,2	27050,8	380,0	–	35534,7
	19,9%	2,9%	76,1%	1,1%		
1926–1931	8344,4	745,8	27567,6	570,0	–	37227,8
	22,4%	2,0%	74,1%	1,5%		
1939	4524,7	876,1	29606,8	609,0	–	35616,6
	12,7%	2,5%	83,8%	1,7%		
1959	5063,3	335,0	32158,4	1053,0	15,0	38624,7
	13,1%	0,9%	83,3%	2,7%	0,0%	
1979	5858,3	490,0	36495,6	1220,0	20,0	44083,9
	13,1%	1,1%	82,8%	2,8%	0,0%	
1989	6764,0	500,0	37419,0	1428,0	25,0	46136,0
	14,7%	1,1%	81,0%	3,1%	0,0%	
1989*	11060,0	853,0	37400,0	2516,0	35,0	51864,0
	21,3%	1,6%	72,1%	4,9%	0,1%	

* За даними “Енциклопедії українознавства”.

Таблицю складено В. Наулком та Н. Чорною за джерелами, зазначеними в журналі “Народна творчість та етнографія” (1990, № 5, С. 5). Чисельність українського населення в країнах Американського континенту подано за офіційними даними цензів і еміграційних служб. За конфесійними показниками їх значно більше. Зокрема у США наприкінці 1970-х рр. налічувалося 1,1 млн українців (див.: Ukrainian Settlements Handbook, New York, 1980. – С. 266). Є

дані, які можуть бути використані як допоміжні. Однак вони вимагають перевірки. Так, за адміністративним обліком Канади 1986 р. нараховувалося 420,2 тис. осіб, у яких обидва батьки з походження були українцями і 541,1 тис., де один з батьків був українцем (див.: Ukrainian Canadian Population Regions, 1986; додаток до книги: Gerus and Rea. The Ukrainians in Canada, Ottawa, 1985). На 1989 р. наведено також дані англомовного видання "Енциклопедії українознавства", яка видається в Торонто (Канада). Оскільки ми не знаємо, на які джерела вони покликаються, наводимо їх без коментарів. Поза сумнівом, складна проблема визначення чисельності українського етносу потребує дальших досліджень.

Зупинимося на аналізі динаміки чисельності українців у XVIII–XX ст. за найбільшими регіонами світу. Як свідчать дані, наведені в таблиці, на території, яка становить сучасну Україну, завжди була зосереджена переважна більшість українського населення. Протягом XVIII ст. питома вага українців, які проживали на терені сучасної України, знизилася з 85,6% до 83,3%, у XIX ст. вона трималася на рівні 80%, а в XX ст. до 30-х років стала мінімальною за весь досліджуваний період – 74,1%. Це викликане міграціями українців за межі своєї етнічної території, а також тим, що деякі суміжні частини основного українського етнічного масиву внаслідок довільного національно-державного розмежування не увійшли до складу УРСР.

Значна кількість українців залишалася у Східній Галичині, яка з 1918 р. увійшла до складу Польщі. Це був регіон, де українці традиційно складали значний відсоток. Так, у Сяноцькому повіті 1857 р. вони становили 55,5%, 1931 р. – 48,1%, у Ярославському відповідно – 48,6% і 35,3%, Перемишльському – 80,8% і 45,3%, Цеханівському – 72,9% і 51,9%, Ліссько́му – 74,4% і 73,1%. Навіть 1931 р. українці становили абсолютну або відносну більшість у багатьох повітах Східної і значний відсоток у деяких повітах Західної Галичини. Разом з тим від 1947 р. внаслідок операції "Вісла" – примусового переселення польською владою лемків з земель межиріччя Попраду і Ослави в західні воєводства – практично перестала існувати їхня етнічна територія.

Зменшення питомої ваги українців у межах України викликане також зміною співвідношення між міським і сільським населенням, зокрема перетворенням окремих сільських населених пунктів на селища міського типу або об'єднання їх з містами. Тільки за 70-ті роки чисельність міського населення зросла на 4,8 млн чол., з них за рахунок природного приросту в містах – на 2 млн, а внаслідок перетворення сільських населених пунктів на міські та міграції в міста – на 2,8 млн. Ці процеси супроводжувалися зникненням величезної кількості

Динаміка чисельності українців

ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
в кінці XIX–на початку XX ст.ст.

сільських пунктів у всіх без винятку областях України. Протягом лише 1959–1979 рр. в цілому по Україні кількість сіл зменшилася з 42 229 до 29 806, окрім того ще 5975 поселень було знесено. За 1961–1978 рр. кількість сіл зменшилася за рахунок об'єднання, знесення і приєднання до міст на 12,6 тис. одиниць, або на 30%.

На чисельність сільського населення України особливо негативно вплинуло падіння його природного приросту, величезні демографічні втрати й інші фактори. Якщо наприкінці минулого століття народжуваність в Україні була найвищою в Європі, а її сумарний показник становив 7,5 дитини в середньому на одну жінку, то у 1989 р. лише 1,9 дитини (1,8 у містах і 2,3 – в селах) і був найнижчим серед республік колишнього СРСР. Падіння народжуваності почалося з другої половини 1920-х рр. і триває й понині. 1990 р. загальний коефіцієнт народжуваності становив 13,3% серед усього населення і 12,9% – в селах.

Порушення статевовікової структури сільського населення, зумовлене інтенсивними міграційними процесами, призвело до того, що при більш високій інтенсивності дітонародження в селах загальні коефіцієнти народжуваності були нижчими, ніж у містах, набагато вищою смертність (9,8% – у містах, 15,2% – в селах). Внаслідок високих загальних коефіцієнтів смертності при недостатньо високих показниках народжуваності серед населення сіл з 1979 р. спостерігається депопуляція. 1990 р. природний приріст населення України в цілому становив +0,6%, у тому числі в містах – +2,5%, селах – -3,4%.

Природний приріст сільського населення особливо низький в регіонах з великими промисловими агломераціями. Отже, зниження природного приросту сільського населення викликане кризовими явищами в економіці, міграцією населення сіл у міста, несприятливим станом економічного середовища і особливо наслідками Чор-

Карта "Етнічна територія українського народу в кінці XIX – на початку XX ст." (автори В. Наулко і А. Поріцький) складена за даними переписів Росії (1897 р.) та Австро-Угорщини (1900 р.) і уточнена, щодо міжетнічного прикордоння, на підставі матеріалів пізніших переписів (зокрема 1926 р., оскільки перепис 1897 р. проводився за "мовою") й показників лінгвістичних та етнографічних досліджень. Так, для Закарпаття було використано етнічну мапу С. Томашівського, для північно-західних кордонів – В. Францева, Бессарабської губернії – Л. Берга, смуги східних українсько-російських меж – діалектологічну карту А. Міртова, для українсько-білоруських меж – "Этнографическую карту Белорусского племени" Є. Карського та ін. Для Курської губернії використано дослідження С. Введенського. Важливим джерелом визначення етнічних меж українців у західних регіонах були карти С. Рудницького, В. Кубійовича і А. Жуковського.

нобильської катастрофи. Демографічні диспропорції спричинені також війнами, які охоплювали територію України, і жахливими втратами людності під час голодомору 30-х років. За свідченням лише щомісячних статистичних архівних даних з вересня 1932 р. по лютий 1934 р. в Україні, внаслідок штучно створеного голодомору, померло 4 млн чол., з них 3,4 млн в селах (або 85%).

Падіння природного приросту населення сіл негативно вплинуло не лише на стан економічного і соціально-політичного розвитку України, але й на генофонд її народу, оскільки село було і залишається основним джерелом збереження і відтворення українського етносу.

Впроваджувані у зв'язку з колективізацією "ліквідація куркульства" і усуспільнення фондів колгоспного господарства супроводжувалися переселенням величезної кількості селянських сімей з України. За даними сучасних дослідників лише на початку 1930-х рр. було вислано щонайменше мільйон чоловік з числа так званих куркулів і заможних середняцьких сімей. Висилка цієї категорії селян провадилася і в повоєнний період, особливо із західноукраїнських областей. Такі акції викликали непоправні соціально-економічні збитки, оскільки Україна втрачала трудовий потенціал тієї частини сільського населення, яке відзначалося високою культурою сільськогосподарського виробництва.

Не обійшли Україну і величезні втрати внаслідок воєн. Тільки в роки Другої світової війни на окупованій території республіки загинуло понад 5 млн цивільного населення і військовополонених, сотні тисяч людей було примусово вивезено до Німеччини. Лише 1960 р. було досягнуто довоєнної чисельності населення (42,1 млн).

На приріст українського населення надзвичайно негативно вплинули етнічні процеси, особливо останніх десятиліть. Про це свідчать дані щодо поширення української мови. У 1960–1980-ті рр. мало місце швидке скорочення відсотка україномовного населення (з 71,8% у 1959 р. до 65,6% у 1979 р. і 63,9% у 1989 р.). Це стало прямим виявом процесів етнічної асиміляції. Досить сказати, що у Донецько-Придніпровському районі за 1959–1979 рр. питома вага українців скоротилася з 69,3% до 64,3%, а за мовою з 61,9% до 51,9%, у Південному районі відповідно з 56,9% до 53,5% і з 49,2% до 42,1 %. Не менш інтенсивно процеси етнічної асиміляції відбувалися в інших регіонах України, особливо серед міського населення. У цьому зв'язку є необґрунтованими твердження про "природну" асиміляцію, оскільки вона не може бути природною за відсутності шкіл з рідною мовою навчання, громадських та інших закладів, спроможних забезпечити соціально-культурні потреби населення.

Територіальне розміщення українців

Розселення українців у ареалах основного етнічного масиву показано на мапі (див. цю статтю у: Берегиня. – 1992. – № 1. – С. 15–26), складеній автором цих рядків В. Наулком і А. Поріцьким, а згодом уточненій на підставі нових досліджень, зокрема зарубіжних. Хронологічною межею обрано кінець XIX – першу чверть XX ст. Саме в цей період етнічний масив українців був найбільш компактним, менш залежним од етнічних процесів, що обумовлено, крім інших причин, надзвичайно високим відсотком сільського українського населення.

Характер розселення українців, як і етнічні процеси серед них багато в чому залежали від соціально-політичного розчленування основного українського територіального масиву, який входив до складу різних країн – Російської імперії, Австро-Угорщини та ін.

Визначення етнічних меж українського народу стало можливим з проведенням переписів населення, які враховували національну приналежність. З цієї точки зору переписи, які провадилися наприкінці XIX – на початку XX ст., слід визнати достатньо вірогідними, незважаючи на різні принципи визначення етнічного складу.

Проблема етнічних меж українського народу постійно привертала увагу дослідників. Одні з них (С. Рудницький, М. Кордуба, Н. Дурново, В. Кошовий) зазначали, що компактним етнічним масивом слід вважати територію, де українці становлять серед сільського населення абсолютну (понад 50%) або відносну більшість (менш як 50%, але більш ніж будь-яка інша народність). Інші, наприклад, А. Вилимович, прираховували до цих територій місцевості з абсолютною і відносною більшістю українців у складі всього населення, тобто не тільки сільського, а й міського. О. Русов до української етнічної території відносив лише місцевості з абсолютною більшістю українського населення. Значними були розходження у різних авторів щодо визначення показника етнічної приналежності (мова, віросповідання, самосвідомість тощо).

Несприятливі умови соціально-політичної і територіальної роздробленості українського етносу, відсутність власної державності й політика денаціоналізації, яка провадилася на терені України як у минулому, так і за комуністичної тиранії, призвели до різкого зменшення ареалів розселення українського народу. Наведені нами етностатистичні дані свідчать про асиміляцію значних груп українців у суміжних регіонах Центрально-Чорноземного району, Кубані, Західної Білорусі і Молдови. Цьому вирішальною мірою сприяло національно-державне розмежування, яке провадилось у 1917–1925 рр., внаслідок чого за межами Української республіки залишилися величезні масиви українців. Тільки у Ростовській області

Українці в світі. 70-ті рр. XX ст.

УКРАЇНЦІ ПОЗА УКРАЇНОЮ (кінець 1980-х — початок 1990-х рр.)

Північний Льодовитий океан
Тихий океан
Атлантичний океан
Індійський океан
Середземне море
Чорне море
Каспійське море
Росія
Грузія
Вірменія
Азербайджан
Туреччина
Іран
Україна
Канада
США
Мексіка
Бразилія
Аргентина
Парагвай
Уругвай
Чилі
Казахстан
Монголія
Китай
Індія
Пакистан
Афганістан
Іран
Ірак
Сирія
Ліванська Республіка
Ізраїль
Єгипет
Лібія
Алжир
Марокко
Нігерія
Мадагаскар
Південна Африка
Австралія
Нова Зеландія
Японія
Корея
Філіппіни
Індонезія
Малайзія
Таїланд
Бірма
Непал
Бангладеш
Шрі Ланка
Німеччина
Польща
Чехія
Словаччина
Угорщина
Югославія
Румунія
Болгарія
Греція
Італія
Іспанія
Португалія
Франція
Бельгія
Нідерланди
Ірландія
Великобританія
Данія
Швеція
Норвегія
Фінляндія
Естонія
Латвія
Литва
Молдавія
Україна
Росія
Білорусь
Грузія
Вірменія
Азербайджан
Туреччина
Іран

(Таганрозький і Шахтинський округи), Краснодарському і Ставропольському краях, за даними перепису 1926 р., їх нараховувалося 3075,6 тис. чол. Якщо врахувати, що на початку 1930-х рр. за межами республіки були ліквідовані всі школи з українською мовою навчання, культурні й громадські заклади, стане зрозумілою причина різкого зменшення чисельності українців поза межами своєї країни.

Формування етнічних територіальних груп українців, які знаходяться поза основним етнічним масивом – як у Російській імперії, так і за кордоном, – було викликане передусім міграційними процесами, що посилилися з кінця XIX ст. і продовжувалися в наступні періоди.

Українці поза Україною

Більшість українців живе на своїй історичній батьківщині, на терені, де вони сформувалися як етнос і створили свою державу – Україну.

Одночасно поза Україною (див. мапи у вищезгаданому виданні) лише в республіках колишнього Союзу налічується понад 6,8 млн українців (1989 р.). Крім того, за офіційними даними, принаймні два мільйони українців мешкає у країнах зарубіжної Європи, на Американському континенті та Австралії.

Хоч українці не мешкають на одній території, належать до різних соціально-політичних утворень, країн і навіть не завжди розмовляють однією мовою, не можна не помітити, що між ними існують певні об'єднувальні фактори. Це стосується окремих рис національної психології, особливостей культури й етнічної самосвідомості, тобто усвідомлення приналежності до свого народу; їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури, прагнення зберегти їх і примножувати, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною. Свідченням любові до землі предків є і величезна кількість топонімів, які пов'язані з колишньою батьківщиною. Їх можна зустріти на величезних просторах від Молдови до Далекого Сходу, в канадських провінціях і американських штатах. Лише в Канаді їх близько 180: Київ, Карпати, Дніпро, Дністер, Коломия, Сокаль, Тернопіль та багато інших назв, які були перенесені з України на американську землю. Іменами відомих діячів української культури – Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського, Миколи Лисенка, Маркіяна Шашкевича – названо школи, культурні центри, громадські організації. В різних країнах українці становлять певну частину суспільства і органічно пов'язані з його соціально-політичною організацією. Тому українці, які, скажімо, живуть у Канаді – це одночасно і українці, і канадці.

Українська діаспора має певні особливості. Основна маса українського з походження населення поза Україною проживає в республіках колишнього Со-

юзу, передусім Російській Федерації (4,4 млн), Казахстані (896 тис.) і сучасних Молдові (599 тис.) та Білорусі (290 тис.). За межами колишнього СРСР більшість українців проживає у Канаді (близько мільйона), США (738,5 тис) за переписом 1980 р. і сусідніх європейських країнах – Польщі (близько 300 тис.), Румунії (55 тис.) та Чехо-Словаччині (понад 47 тис.) (для порівняння у вищезгаданому виданні наведено мапу розселення зарубіжних українців на початок 70-х років).

Українська еміграція була викликана низкою факторів, передусім соціально-економічного характеру. До масових переселень кінця XIX – початку XX ст. у східні регіони Російської імперії та країни Американського континенту мали місце лише окремі переселення, викликані перш за все політичними та іншими мотивами. Йдеться, зокрема, про кілька хвиль переселень запорозьких козаків за Дунай, еміграцію із західноукраїнських земель до Північної Америки, інших країн внаслідок релігійних утисків і переслідувань або участі в антикріпосницькому русі, як це було з першим українським емігрантом до США Андрієм Гончаренком.

Найбільш компактні діаспорні ареали утворили переселенці з аграрно перенаселених регіонів України, які вимушені були шукати виходу зі складного соціально-економічного становища в еміграції. Ці переселенці й у місцях свого нового поселення утворили значні масиви. З 1871 по 1896 р. у райони Сибіру і Далекого Сходу, за даними С. Брука і В. Кабузана, тільки з Лівобережної України переселилося 725,6 тис. чол. У наступні роки чисельність переселенців ще зростала: з 1897 по 1916 р. з Лівобережної України у Сибір переселилося 572,3 тис. чол., а з Правобережної – 340,5 тис. Більшість переселенців становили колишні селяни Чернігівської, Полтавської та Київської губерній.

Сучасне територіальне розміщення українського з походження населення Америки значною мірою обумовлене особливостями його формування. У США більшість українських переселенців досить швидко увійшли в структуру міського населення переважно східних штатів – Нью-Йорку, Пенсільванії, Нью-Джерсі та Іллінойсу. В Канаді, за наявності кількох міграційних хвиль, найчисельнішою була “аграрна” хвиля кінця XIX – початку XX ст., внаслідок чого і дотепер українці становлять там значний відсоток сільського населення.

Надалі значний відсоток української еміграції становили переселення внаслідок політичних мотивів, подій, пов’язаних з війнами на терені України, репресіями та різного роду переслідуваннями, про які вже йшлося вище. На жаль, протягом багатьох років замовчувалося взагалі існування українців в імперії, а про зарубіжних переселенців можна було говорити лише як про ворогів або таких, що животіють у жалюгідних умовах.

Безперечно, доля українських емігрантів склалася по-різному. Якщо в перші пореволюційні роки для них у республіках колишнього Союзу існували сотні освітніх закладів з рідною мовою навчання, включаючи середні і навіть вищі, десятки видавництв, національних театрів і засобів масової інформації, то досить скоро (на початку 30-х років) ситуація різко змінилася – всі вони були розгромлені. Більш того, внаслідок вищезазначеного національно-територіального розмежування, поза створеною Українською РСР залишилися мільйони українців. В результаті відбулася активна насильницька асиміляція українців не лише в діаспорі, але й на терені їхніх історичних земель, у суміжних районах Росії та Білорусі. Досить нагадати, що у Воронезькій губернії за даними Всеросійського перепису 1897 р. українців налічувалося 887,2 тис. чол. (36,2% всього населення), а в Курській – 50,2 тис. чол. (22,9%), причому в деяких повітах (Острогозькому, Богучарському, Бірюченському) вони становили абсолютну більшість, тоді як в останні десятиліття їх відсоток катастрофічно зменшився. За даними перепису 1979 р. у Воронезькій області було лише 5,4% українців, Бєлгородській – 4,8% тощо.

Останнім часом ми маємо змогу дізнатися і про те, що зарубіжні українці – це не лише хлібороби і гречкосії (хоча варто схилити голову перед ними за їхній внесок у сільськогосподарське освоєння багатьох країн), а й видатні громадські та політичні діячі своїх країн, всесвітньо відомі вчені, поети, письменники, митці. Вони не лише підносили економіку і культуру своїх країн, а й багато в чому допомогли нам, українцям метрополії, зберегти свою історію і культуру, піднести національну гідність.

Досить сказати, що сьогодні україністика викладається у 28 університетах та коледжах США і 12 університетах Канади, видаються енциклопедії українознавства, провадяться ґрунтовні наукові дослідження в Гарвардському інституті українських досліджень, Канадському інституті українських студій, Національному товаристві ім. Т. Шевченка, Українській вільній академії наук та інших закладах.

Та й попри несприятливі умови українці за межами своєї метрополії збереглися як етнос. Інтерес до них має не лише величезне науково-теоретичне значення з точки зору побутування в іншоетнічному середовищі і особливостей взаємодії з різними народами, а й з позицій духовного єднання зі своєю колишньою батьківщиною, її національно-державним відродженням.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Український етнос у просторі і часі // Берегиня. – 1992. – № 1. – С. 15–25. Див. також: *В. Наулко*. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 33–71.

Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам

Наиболее крупные грузинские поселения на Украине были основаны в 40-х годах XVIII в[1]. Их образование тесно связано с именем картлийского царя Вахтанга VI, эмигрировавшего в Россию в 1724 г., в расчете на военную помощь Грузии со стороны Петра I в борьбе против турецких и персидских поработителей. Вместе с Вахтангом в пределы России переселилось значительное число грузинских князей и дворян.

Они получали денежное пособие, продовольствие и, вступив на военную службу, вскоре приняли русское подданство. Из грузин была образована особая гусарская рота, впоследствии преобразованная в полк.

В 1738 г., в царствование Анны Иоанновны, грузинам были "пожалованы" земли казенных деревень на Украине. В специальном указе отмечалось, что земли отводились "в пристойных местех" в вечное потомственное владение "каждому по пропорции". Согласно этому указу, князья получали 30 дворов, дворяне – 10. На Украине они поселились вначале на территории Полтавского, затем Миргородского, Лубенского и При-

[1] Эти наиболее известные поселения, связанные с именем великого грузинского поэта Давида Гурамишвили, достаточно широко освещены в ряде работ. См.: *Плохинский М.* Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. (по архивным документам). – Харьков, 1893; *Барамидзе А. Г.* Давид Гурамишвили. – Тбилиси, 1955; *Косарик Д. М.* Співець братнього єднання. – К., 1955 и др.

лукского полков. Грузины основали типичные для юга Украины того времени военные поселения. Как в военное, так и в мирное время они носили обмундирование и имели различное воинское снаряжение и лошадей.

Согласно М. Плохинскому, в Полтавском полку грузинам было роздано наибольшее количество дворов – 1070, в Миргородском – 540, в Лубенском – 490 и в Прилукском – 205. Всего 2305 дворов. По другим сведениям они получили гораздо больше дворов – свыше 5 тысяч[1].

Некоторое представление о численности и географическом размещении грузин могут дать данные о распределении дворов в отдельных населенных пунктах Украины.

В Полтавском полку такими пунктами были Старые Санжары (184 двора), Новые Санжары (156 дворов), Великие Будищи (150 дворов), Белики (145), Кобеляки (170), Соколка (50), Кишинка (60), Келеберда (210); в Миргородском полку – Голтва (40), Омельник (10), Остапье (25), Белоцерковка (60), Борка (10), Богачка (50), Устивица (65), Яреськи (55), в сотне Сорочинской с. Барановка (30), Хорол (70), Бакумовка (20), Миргород (80), в полковой Миргородской сотне с. Зубовка (10); в Лубенском полку – Пирятин (120), Чернухи (58), Ковали (2), Лохвица (60), Ризы (Лохвицкой сотни) и с. Венекава (15), Ромны (163), Ярмолинцы (2), Глинское (70). По Прилукскому полку данных нет.

По архивным данным, приводимым М. Плохинским, земли получили в Полтавском полку 28 князей и 32 дворянина, в Миргородском – 19 князей и 33 дворянина, Лубенском – 22 князя и 3 дворянина.

Таким образом в Лубенском полку больше земель получили князья, Миргородском – дворяне. В Полтавском – распределение было примерно одинаковым.

Однако эти данные не позволяют судить о всей численности грузин, так как поселялись они со своими семьями и слугами – “фамилиями”, по выражению документов того времени.

По словам украинского писателя и этнографа Д. М. Косарика, изучавшего грузинское население на Полтавщине, всего переселенцев из грузинской московской колонии в долины рек Ворсклы, Псла, Сулы и Хорола насчитывалось около 1500 человек. Он же считает, что численность эта не была постоянной. Например, после Отечественной войны 1812 г. многие грузины, принимавшие в ней активное участие, получили земельные наделы на Украине, в частности в Полтавской губернии.

---

[1] Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С. 328.

Известно, что в настоящее время компактные грузинские поселения на Полтавщине не сохранились. Какова же их судьба?

В какой-то мере, безусловно, сказалась ассимиляторская политика царского самодержавия по отношению к малочисленным народам, жившим вне своей этнической территории, вследствие чего некоторая часть грузин ассимилировалась. Другие, вступив в браки с местными жителями, постепенно утратили национальное самосознание и знали о своем прошлом лишь по рассказам предков, как это было, например, с известным украинским скульптором и кинодеятелем Иваном Кавалеридзе.

В конце XVIII в. в связи с отменой на Украине автономного строя и ликвидацией Запорожской Сечи с целью "упорядочения" Украины в плане внедрения общеимперского порядка и образования наместничеств, по указанию Екатерины II, появляются их описания. В описании Черниговского наместничества, в состав которого вошли грузины, содержатся сведения об их языке, некоторых чертах культуры и быта. В частности, там отмечается заметное влияние инонациональной среды на грузинское население.

"Грузины, – писал А. Шафонский, – в Роменском и Глинском уездах больше живущих, кроме русского языка, своим грузинским языком говорят. Нрава тихого и доброго. Они, служа в прежних гусарских и других регулярных полках и живучи между малороссиянами, одеяние гусарское и немецкое (очевидно, в смысле западноевропейское. – *В. Н.*) употребляют и обычай русский приняли"[1].

Известно также, что большинство грузинских фамилий было русифицировано.

Таким образом, ассимиляционные процессы среди грузин безусловно имели место.

Но трудно представить себе, чтобы эти процессы проходили с такой легкостью, как об этом сообщают некоторые авторы, например, писатели братья Тур: "Быстро самодельные украинские свитки заменили поношенные черкески с газырями. Бывшие джигиты переженились на Одарках и Парасках и только необычная синева кудрей и странные тут, в Ромнах, грузинские фамилии вскрывали в их детях кавказское происхождение"[2].

Во-первых, как известно, грузины стойко берегут свое национальное самосознание, тем более если окружающая их этническая среда заметно отличается по языку, антропологическому типу и культуре. Во-вторых, определенную роль

---

[1] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 185.

[2] Известия. – 1935. – 26 авг.

в данном случае должны были сыграть и социальные факторы. Грузинские князья и дворяне, владевшие на Украине значительными поместьями, вряд ли вступали в тесные контакты с закрепощенным украинским крестьянством, а со стороны местных помещиков, которые видели в грузинах своих конкурентов, они испытывали резко негативное отношение.

"Для крестьян помещик-грузин, – писал М. Плохинский, – не представлял собой ничего отличного от другого пана-малоросса. Другое дело шляхетство: поселение грузин в Малороссии и отдачу им поместий оно считало нарушением своих прав и привилегий"[1]. В обращении к Екатерине II в 1764 г. в одном из пунктов украинское шляхетство даже требовало удаления грузин.

Кроме того, многие грузины, жившие на Украине, получали образование в кадетских корпусах, московском училище иностранных языков, некоторые (например, Цертелев) переезжали в Москву и другие города.

Очевидно, большая часть грузин выехала с Украины в первой половине XIX в., особенно в связи с поражением восстания декабристов. На это, в частности, прямо указывается в сборнике "Русские писатели о Грузии": "Николай I сослал в южную Сибирь" сотни декабристов и их единомышленников. Кроме того, в Грузию были сосланы многие "прикосновенные" к восстанию декабристов "и весь Черниговский полк"[2].

Таким образом, главную роль в уменьшении численности грузин на Полтавщине сыграли миграционные процессы, вызванные социально-экономическими и политическими факторами.

Некоторые работы (А. Скальковского, Г. Писаревского, Т. Чернышевой, Х. Караманицы и др.)[3] содержат сведения о другом компактном поселении грузин на Украине – с. Старой Игнатьевке в Донбассе, основанном в 1779 г. после провозглашения Крыма независимым ханством. Переселение части крымского населения относится к одному из первых этапов "невоенной" колонизации Новороссии. Переселение грузин, а в большей степени греков и армян из Крыма в Приазовье явилось следствием побед России в войне с турками и проводилось царским

---

[1] *Плохинский М.* Поселение грузин… – С. 11.

[2] Русские писатели о Грузии. – Т. I. – Тбилиси, 1948. – С. XVII.

[3] *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийской губ. – Т. II. – С. 275; *Писаревский Г.* Из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным материалам). – М., 1909. – С. 212; *Чернышова Т.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты. – К., 1958. – С. 17; *Караманица Х.* Донецкие греки. – С. 3 (рукопись, переданная в журнал "Народна творчість та етнографія").

правительством с целью освоения пустующих южных земель и заселения их “единоверцами”, какими были крымские христиане – греки, армяне, грузины, “волохи” и др.

В упомянутом селе в момент его основания насчитывалось 219 грузин (по Г. Писаревскому 287, в т.ч. 68 женщин). Современный исследователь населения Приазовья Х. А. Караманица отмечает, что в настоящее время они называют себя греками (согласно переписи 1959 г. большинство населения села составляют греки), хотя у них одновременно сохранилось и самоназвание “гурджи” – грузин с тюркского[1]. Говорят и на греко-татарском диалекте. Фамилии грузинские, обычно русифицированные, встречаются часто: Ломидзов (от Ломидзе), Ревазов, Имерели, Сачли.

Х. Караманица считает, что в Крыму грузины не имели своих сел и переселились преимущественно из городов. Вначале они были поселены вместе с молдаванами, однако те вскоре выселились, основав по соседству с. Новоигнатьевку[2].

Попадали грузины на Украину и другим путем. Вот что пишет в своей автобиографии о поселении его предков на Украине Иван Петрович Кавалеридзе[3]: “Утром первого апреля (ст. ст.) 1887 г. в хуторе Ладанском Перекоповской волости Роменского уезда Полтавской губ., в семье крестьянина Петра Васильевича Кавалеридзе родился сын. Соседи, тоже украинские крестьяне: Цинаридзе, Чониа, Каркузаки, Орбелиани, скоро узнали, что у Василия Ивановича Кавалеридзе родился внук – Иван Петрович Кавалеридзе.

Кто же они, эти украинские крестьяне с грузинскими фамилиями?

В середине XIX в. генерал Ладанский, командир Нижегородского полка, воевавший на Кавказе с Шамилем (не с Грузией), привез несколько семейств непокорных грузин, подозреваемых в сочувствии Шамилю, вождю, объединившему горцев Дагестана и Чечни в их борьбе с русскими за независимость.

---

[1] Следует отметить, что в реестре Запорожского войска 1649 г. часто встречаются фамилии кавказского, в частности грузинского, происхождения, например, Кгурджий (см.: Реестры всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 г. октября 16 дня и изданные по подлиннику с предисловием О. М. Бодянским. – М., 1875. – С. 3). Обитание грузин на Украине нашло свое отражение и в топонимике (наличие сел типа Гурджиивка, Гурджии и т. п.).

[2] См.: *Караманица Х. А.* Донецкие греки… – С. 3; *Его же.* Греки в Донбассе. – С. 37.

[3] Материалы неопубликованной автобиографии любезно предоставлены Иваном Петровичем Кавалеридзе автору статьи.

«Непокорных» грузин, независимо и от звания и материальных благ, генерал сделал своими крепостными и поселил в восьми километрах от села Перекоповки, в своем хуторе. Здесь я родился”.

Кроме рассмотренных выше компактных поселений, грузины в дореволюционное время составляли определенную часть населения украинских городов. Причем имело место как стихийное переселение их, так и перемещение в результате различных царских указов. Например, “Журнал Министерства внутренних дел” сообщал в 1837 г.: “Сверх того изданы разные постановления о водворении грузин, армян и греков в южной России, но они не составили особых земледельческих поселений и как склонные более к торговле вошли в состав горожан”[1].

Еще ранее, как известно, грузины нередко бежали из турецкого плена в Запорожскую Сечь. О том, что грузины на Украину попадали “с юга”, указывал еще М. Плохинский. Он писал, что “князю Баратову дано было поручение навербовать в Малороссии в украинских местах в гусарскую грузинскую роту грузинцев и других наций людей, которые переезжают в Малороссию из пределов Турции”[2].

Рассмотрим, как изменились численность и географическое размещение грузин на Украине в советское время.

Грузины, как ни один народ в Советском Союзе, живет компактно в пределах своей республики. Лишь 91 тыс. (3,4%) их насчитывается в СССР за пределами Грузии.

Таблица 1

Распространение жителей коренной национальности в своей республике и за ее пределами в СССР (перепись 1959 г.), в %:

Русские	85,7	–	14,3	Молдаване	85,2	–	14,8
Украинцы	86,3	–	13,7	Латыши	92,7	–	7,3
Белорусы	82,5	–	17,5	Киргизы	86,4	–	13,6
Узбеки	83,7	–	16,3	Таджики	75,2	–	24,8
Казахи	77,2	–	22,8	Армяне	55,7	–	44,3
Грузины	96,6	–	3,4	Туркмены	92,2	–	7,8
Азербайджанцы	84,4	–	15,6	Эстонцы	90,3	–	9,7
Литовцы	92,5	–	7,5				

[1] Журнал Министерства внутренних дел. – 1837. – Ч. XXVI. – С. 441.

[2] *Плохинский М.* Поселение грузин… – С. 4.

На Украине грузин больше, чем, например, в Иране, где по официальным источникам числится их 10 тысяч. Из других союзных республик больше грузин насчитывается только в РСФСР.

Сопоставление данных советских переписей населения 1926 и 1959 годов в современных границах УССР показывает, что численность грузинского населения в республике увеличилась почти в 10 раз и составляет ныне 11 574 чел. (перепись 1959 г.). Увеличение на Украине числа представителей закавказских и среднеазиатских народов является результатом усиления в советское время миграционных процессов.

Союзные республики становятся все более многонациональными, что является одним из показателей всестороннего сближения советских народов и их культур. Заметно изменилась география размещения грузинского населения на Украине. В 1920-х годах большинство грузин жило в Харьковском (262 чел.), Киевском (235 чел.) и Одесском (219 чел.) округах, преимущественно в составе населения трех крупнейших городов Украины. В настоящее время большинство их обитает в промышленных районах Донецкого бассейна, где насчитывается свыше 4 тысяч человек (см. таблицу 2).

Процент горожан среди грузин увеличился с 85,8 до 87,9%, что в общем-то характерно и для других народов, живущих в республике, и связано с бурным развитием промышленности на Украине в годы Советской власти, обусловившим рост городского населения. Оно составляет в настоящее время 52% (в 1926 г. только 19%).

Таблица 2

Распределение грузинского населения по областям УССР (по переписи 1959 г.)

Области	Всего	В том числе с родным языком				
		Своей нац.		Русск.	Украин.	Проч.
		Числ.	%			
Днепропетровская	699	401	57,3	258	39	–
Донецкая	2980	2221	67,8	726	30	3
Запорожская	287	146	50,8	125	16	–
Луганская	1138	778	68,3	339	20	1
Полтавская	215	154	71,6	47	14	–

Сумская	204	132	58,9	54	17	1
Харьковская	780	438	56,1	324	16	2
Винницкая	166	80	49,9	71	15	–
Волынская	371	349	94,0	20	2	–
Житомирская	230	143	62,1	63	24	–
Закарпатская	156	129	69,3	26	–	1
Ивано-Франковская	97	74	76,2	17	6	–
г. Киев	521	185	35,5	327	9	–
Киевская	222	166	74,7	42	14	–
Кировоградская	144	74	51,3	42	27	1
Львовская	439	220	50,0	195	23	1
Ровенская	110	78	70,9	29	3	–
Тернопольская	81	62	76,5	11	8	–
Хмельницкая	127	89	70,0	31	6	1
Черкасская	113	40	35,3	55	18	–
Черниговская	117	81	69,2	29	7	–
Черновицкая	133	94	70,6	37	2	–
Крымская	858	486	56,6	372	–	–
Николаевская	222	115	51,8	88	19	–
Одесская	1026	503	49,0	499	23	1
Херсонская	138	69	50,0	62	7	–

Сопоставление данных переписей по показателям национального самоназвания, родного языка и половозрастного состава позволяет выяснить ряд вопросов, связанных с миграционными процессами среди грузин.

Для грузинского населения на Украине характерно заметное увеличение процента лиц, назвавших своим родным – грузинский язык. В 1926 г. лишь 41,1% грузин назвало своим родным языком грузинский, а в 1959 г. уже 63,1%.

Интересно, что для большинства народов в УССР, наоборот, наблюдается уменьшение процента лиц, назвавших своим родным языком язык своей национальности. Это характерно для русских, евреев, поляков, болгар, молдаван, греков, армян и других народов.

Высокий процент лиц среди грузин, признающих родным язык своей национальности, свидетельствует о том, что большинство из них мигрировало на

Украину сравнительно в недавнее время. Как известно, для народов, численность которых резко возрастает в течение короткого времени, особенно характерно стойкое сохранение своего родного языка.

Это подтверждают и данные приведенной здесь таблицы 2. Именно в районах Донбасса (Донецкой и Луганской областях), где заметно возросла численность грузин, и в западноукраинских областях, воссоединенных с Украинской ССР, на территории которых грузины могли появиться только после 1939–1940 годов (Волынская, Ивано-Франковская, Тернопольская, Черновицкая, Ровенская, Закарпатская и др.), намного выше процент лиц, говорящих на грузинском языке.

Уже по переписи 1926 г. в промышленных районах Украины был несколько выше процент лиц с родным грузинским языком. Очевидно, миграция грузинского населения в промышленные районы Украины имела место в первые годы Советской власти.

Наряду с этим, по сравнению с 1920-ми годами заметно увеличение среди грузин процента лиц, признавших родным украинский и русский языки, которые в республике являются важнейшим средством межнационального общения.

Интересно, что 250 человек – представителей различных народов на Украине – при переписи 1959 г. назвали своим родным грузинский язык. Это, очевидно, лица, ранее долгое время жившие в Грузии, или же члены смешанных в национальном отношении грузинских семей. Среди назвавших родным грузинский язык 99 армян, 69 евреев, 27 осетин, 14 украинцев, 13 русских и т. д.

Статистические сведения по Украине свидетельствуют о высоком проценте грамотности среди грузин. В 1926 г. на 1000 грамотных среди них насчитывалось 808 мужчин и 749 женщин. В целом же грамотных грузин было 995 человек, т. е. 78,9%.

565 человек были грамотными на своем родном языке, 380 – одновременно владевших грузинским и русским, 89 – украинским и русским.

Особенно высокий процент грамотных был среди грузин-горожан.

В 1959 г. неграмотных среди грузин в УССР не было. Значительное число грузин в разные годы училось в учебных заведениях Украины. Так, в 1927/28 учебном году в институтах профобразования их насчитывалось свыше 100 человек[1].

---

[1] Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – С. 282.

В 1961/62 учебном году только в вузах Украины учился 671 грузин (в том числе 140 женщин)[1]. Это очень высокий процент, если учесть, что удельный вес грузинского населения в республике относительно невелик. Только на заочном отделении вузов грузин насчитывалось в два раза больше, чем чехов, словаков и румын, вместе взятых, а представители этих народов по переписи 1959 г. составляли 130 тысяч человек.

Ряд общих черт в материальной и духовной культуре украинского и грузинского народов свидетельствует о давних исторических связях, обусловивших процессы взаимовлияния и взаимообогащения обоих народов. Следует отметить, что этот вопрос еще слабо изучен и требует комплексных исследований со стороны кавказоведов и украинских ученых.

Известно, что Киевская Русь поддерживала тесные связи с Кавказом и Закавказьем, в частности с Грузией и Арменией. Ряд памятников культуры свидетельствует о большой близости культур и исторических судеб восточных славян и народов Кавказа и Закавказья[2].

Архитектура древних храмов Киева и Чернигова имеет много общих черт с храмами Западной Грузии. Известный искусствовед академик Ф. И. Шмит, отмечая этот факт, писал, что “корни древнерусского церковного искусства надо искать не в Царьграде, а на северо-западном Кавказе”[3].

Грузинский исследователь Вано Шадури, основываясь на данных “Киево-Печерского патерика о росписи Лаврского собора”, указывает, что еще в XI в. грузины бывали в Киеве в качестве художников-иконописцев (“... в монастырь пришли иконописцы греки и обезы”, т. е. грузины)[4].

Особенно усилились культурно-бытовые связи между украинцами, северокавказскими и закавказскими народами после переселения в конце XVIII в. на Кубань бывших запорожских казаков.

Сейчас не столь важно, например, где раньше появился тяжелый деревянный плуг. Этот плуг, имевший лемех и резак, деревянный отвал и приспособления для регулировки глубины и ширины борозды, отличался большим совершенством. Он бытовал среди грузин, украинцев и некоторых народов Северного

---

[1] По данным отдела культуры ЦСУ УССР.

[2] См.: *Гуслистый К. Г.* Формирование и развитие феодальных отношений у восточных славян. Древнерусское государство // История Украинской ССР. – Т. I. – К., 1956. – С. 90.

[3] *Шміт Ф. І.* Мистецтво старої Русі-України. – Харків, 1919. – С. 47.

[4] Русские писатели о Грузии. – Т. I. – С. VII.

Кавказа – чеченцев, адыгейцев и кабардинцев[1]. О его применении среди украинцев и грузин писал академик И. Гильденштедт, путешествуя по Украине в XVIII в. Хотя некоторые авторы и считают, что "украинский" плуг отличается от "грузинского"[2], общие элементы в них очевидны.

Некоторые грузинские исследователи считают, что украинский плуг является потомком озимого плуга ("анемус гутани"), известного в Грузии еще по надгробным памятникам XI–XII веков. Этот плуг в XII–XIV веках из Закавказья распространился в Иран и на Украину[3].

В сельскохозяйственной технике грузинского и украинского народов имеется и ряд других аналогичных элементов[4], например, широко распространенная молотильная доска, различные приемы обработки почвы и др.

Некоторые из элементов старинной одежды украинского казачества (жупан, кунтуш, бурка и др.), а также сельской (постолы) имеют аналогии в старинной народной одежде кавказских горцев, грузин и армян. Отдельные фольклорные сюжеты украинцев подобны соответствующим образцам кавказцев[5].

На Украине издавна популярна грузинская песня "Сулико", героический танец "Хоруми". Эти и другие чудесные образцы грузинского народного творчества прочно вошли в репертуар многих самодеятельных коллективов Советской Украины.

В нашей стране народные многоголосные песни находят место в художественном быту только русского, украинского, белорусского и грузинского народов. Особенности их структуры и характер исполнения переданы в профессиональном творчестве композиторов.

Среди композиционных элементов танцев только в грузинском и украинском хореографическом искусстве наблюдаются двойные круги, когда одни исполнители образуют нижний замкнутый круг, а другие, став им на плечи, – второй верхний. На Украине этот композиционный элемент танца называется "церковці".

---

[1] Народы Кавказа. – Т. I. – М., 1960. – С. 145, 348.

[2] *Бежкович О. С.* Еволюція української хліборобської техніки // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 1. – С. 35.

[3] Народы Кавказа. – Т. II. – М., 1962. – С. 239 –240.

[4] Там же. – С. 241.

[5] *Лавров Л. І.* До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 3. – С. 65.

Давние и прочные связи между грузинской и украинской литературами общеизвестны. Интересно, что акад. А. Белецкий отмечал совпадение темы и даже имени героини известного романа классика украинской литературы Панаса Мирного “Повія” с повестью выдающегося грузинского писателя-демократа Э. Ниношвили “Христине”.

Кстати, восприемником Панаса Мирного (т. е. крестным отцом), как сказано в его метрическом свидетельстве, был грузин, подпоручик Михаил Адешелидзе[1]. В рукописных фондах Института литературы АН УССР сохранилась переписка между ними[2].

С Украиной тесно связаны имена гениального грузинского писателя Давида Гурамишвили и первого издателя украинской народной поэзии Николая Цертелева (Церетели), профессионального революционера Ладо Кецховели и композитора – автора комической оперы “Кето и Котэ” Виктора Долидзе.

Грузины вносят заметный вклад в дело развития украинской советской науки, культуры, искусства, спорта.

С Украиной тесно связана деятельность выдающегося режиссера и драматурга Котэ Марджанишвили.

На ниве украинского искусства работают известные мастера – народный артист СССР, главный балетмейстер Киевского театра оперы и балета им. Т. Г. Шевченко Вахтанг Вронский (Надирадзе), солистка того же театра, заслуженная артистка УССР Ламара Чкония, режиссер Государственного драматического театра им. И. Франко народный артист Грузинской ССР, профессор Дм. Алексидзе.

В области науки и техники известны имена многих ученых, например, доктора медицины, профессора Пхакадзе.

На Украине, в Одессе, начала свой выдающийся спортивный путь знаменитая Н. Думбадзе. Можно назвать киевлянина, неоднократного чемпиона СССР по вольной борьбе Зураба Небиеридзе и многих других.

Друкується за вид.: *Наулко В. И.* Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси: Мецниереба, 1968. – С. 38–42.

---

[1] Институт литературы АН УССР, отдел рукописей. – Ф. У/955.

[2] Там же. – Ф. 5/404–5/407.

Естонці в Україні

Естонські поселення в Криму були засновані в 1861–1879 роках учасниками сектанського руху, очолюваного ярвамаським селянином Ю. Лейнбергом. Незважаючи на релігійну оболонку, цей рух по суті був виявом класової боротьби селянства проти прибалтійських поміщиків і духовенства. Про те, чому появилися естонці в південних губерніях, майстерно написав їхній земляк – видатний письменник Едуард Вільде. "Не сліпий порив, народжений брехливими обіцянками, змусив естонського селянина кинути свої березові гаї та ялинові ліси, поля й луки, свої джерела й струмки, гори й долини, з якими він був пов'язаний одвічними узами, і змінити їх на сумні посушливі степи східної і південної Росії. До цього його примусила кріпаччина з усіма її страхіттями"[1].

Перше естонське село Самруки (тепер Берегове) виникло поблизу Севастополя 1861 р. Згодом було засновано цілий ряд сіл у степовому Криму. Під час проведення всесоюзного перепису населення 1926 р. виявлено, що естонці жили разом з іншими народами в Сирт-Каракчора (тепер Гвардійське Первомайського району), Кончи-Шавва (*татар.*– "чорний очерет", нині с. Краснодарівка), Учкуй-Тархан (тепер селище міського типу Первомайське) і невеликих населених пунктах

[1] *Вильде Эдуард.* Пророк Малтсвет. – Таллин, 1962. – С. 686.

Куят-Орка в Первомайському районі, Джурчи–Перекопському, Кантуган і Бешарань біля Севастополя[1].

У цих поселеннях і частково містах Криму й донині живуть естонці. Проте найкомпактніше вони розселені в селі Краснодарівка Красногвардійського району, де і провадились наші дослідження за питальниками до "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії".

Село Краснодарівка започаткувалося у 1826 р. вихідцями з Тартуського, Ярвамаського і частково Таллінського округів. За даними перепису 1959 р., в селі нараховувалось 436 естонців. Їх самоназва "естляне".

У перші роки переселення естонці вимушені були жити в напівзруйнованих землянках, які лишили татари. За словами старожилів, багато будівель, що збереглося, своїм конструктивним планом подібні до тих, що були збудовані при заснуванні села.

Типовим слід вважати дім М. Тальберг (див. схему I). Це двокамерна будівля, що складається з широких сіней, поділених на дві частини: сіни (кода) і кухня (кюек) та кімнати (естуба), теж поділеної на дві частини – залу і спальню (магамізе туба). Очевидно, відокремлення кухні од сіней сталося пізніше. Спочатку сіни в хаті виконували функцію кухні, і весь цей комплекс називався кода. На кухні завжди стояв стіл; це приміщення служило водночас і їдальнею. Інколи в кухні з протилежного боку були двері. Челюсті ж печі завжди виходили в кухню, а в спальні до неї прилягала піч або груба. Піч будувалася квадратної форми, без лежанки. Димарі встановлювалися на поперечних стінах сіней. Для копчення окосту і ковбас будували спеціальну піч – широкий кам'яний комин (сіньгі ахі). Її мали лише заможні, і знаходилася вона на певній відстані од хати. Останнім часом у кухнях кладуть лише плити.

Відзначимо, що класове розшарування на селі розпочалося з часу його заснування. Естонці як казенні селяни діставали неоднакові земельні наділи і пільги. За словами Е. Вільде, подушний наділ, що визначала казна, був різний і становив од 12 до 50 десятин[2].

Трикамерні будівлі мали найзаможніші. У таких хатах через сіни розташовувалися дві досить великі кімнати. Одна з них – перша кімната (есімене туба або саал) вважалася святковою, і в ній ніколи не жили. Цей звичай був досить поширеним

---

[1] Архів АН СРСР (Ленінград). – Ф. 135. – Оп. 3; *Nigol A.*. Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. – Tartu, 1918. – С. 62–63; *Усов С. А.* Историко-экономические очерки Крыма. – Симферополь, 1925. – С. 54.

[2] *Вильде Эдуард.* Пророк Малтсвет. – С. 631.

в Україні й відомий іншим народам (велика хата – в українців, гуляма къшта – у болгар, каса маре – у молдаван тощо), хоч, за словами інформаторів, естонці почали виділяти святкові кімнати вже пізніше. У будинках бідних селян, особливо багатосімейних, наприклад, у А. Відермана (наприкінці XIX ст.), вже не було святкової кімнати. Обидві кімнати завжди опалювали од сіней. Інколи будівлі мали вхід з торцевого боку, що пояснювалося поділом житла між кількома сім'ями.

Традиційне планування житла в селі майже не змінилося. Подальший розвиток відбувався переважно в напрямку його модернізації: стіни і дах здіймалися вище, змінювався матеріал покрівлі, поліпшувалися конструктивні методи. Останнім часом хати будують за типовими проектами.

На матеріалі, що використовувався для будівництва житла, не могли не позначитися нові географічні умови, в яких опинилися естонці. Стіни будували з так званого бутового, не розпиленого ракушняка (ліва – ківі), завтовшки близько 80 см, обмащували глиною і білили. Оселю починали будувати так: після зняття м'якого ґрунту на глибину 30 см клали ракушняк. Підлога завжди була земляна. Спочатку переселенці не обмащували глиною стелю знизу, а лише білили. Дах за формою був двосхилий. Висота його, на відміну від житла німецьких колоністів сусідніх сіл, була нижчою од висоти стін.

Для конструювання даху між кам'яними причілковими стінами клалася балка (ампальк), яка й утворювала гребінь. У балку врубували крокви, які на поздовжніх стінах притискували з боків ракушняком. На поперечні до крокв дошки внатруску клали солому, яку потім покривали землею й обмазували глиною. У старих будинках обов'язково робили виступ покрівлі без стовпців до 30 см завширшки. Як покрівля у 80-х роках широко побутувала черепиця різних сортів (марселька, німецька тощо); її виробляли у сусідніх селах. Тепер її здебільшого замінює шифер.

Цікава літня кухня естонців (иуе кюік) (схема II). Вона виконувала низку функцій. У кухні були піч і стіл, за яким обідала сім'я, тобто кухня служила їдальнею. Одночасно в ній містилася й лазня (саун). Будували кухню дуже високою, без стелі. Лазня займала один кут, приблизно чверть усієї площі, і знаходилась в окремому приміщенні, що прилягало до довгої печі, розташованої у центрі. Плита лазні, в яку вмонтовувався казан і парник з каміння, була з'єднана з піччю. Таким чином, лазня опалювалась фактично ззовні.

Естонські села, як і більшість сіл Півдня пізньої колонізації, характеризуються прямими вулицями з виходом на них причілкових стін осель. Двері орієнтовані переважно "до сонця". Господарства, як і раніше, відокремлюються

Схема I. Типові будинки кінця XIX ст.
1. Кода; 2. Кюек; 3. Естуба; 4. Магамизе тубе; 5. Господарські будівлі;
6. Місце, де раніше стояла піч (тепер груба); 7. Плита

кам'яними загорожами, але тепер їх роблять переважно не з "дикого", а розпиляного каміння. В останні роки поширилися брами.

Для естонців Криму не були характерними розпис житла або офактурювання стін. У нових будинках нерідко фарбують стіни або кути в блакитний колір. Інтер'єр житла досить скромний. Покуть взагалі не існував, оскільки віруючі естонці в минулому вважалися лютеранами.

Багато переселенців на своїй батьківщині володіли міськими професіями (теслі, столяри, дрібні ремісники), жінки займалися ткацтвом, прядінням. Переїхавши до Криму, вони часто-густо вимушені були змінювати свої традиційні заняття. Тут їх основним заняттям стало землеробство. На "незручних" безводних землях – суміш чорнозему з суглинком – естонці вимушені були вирощувати сільськогосподарчі культури, бо кращі землі царський уряд віддав німецьким колоністам. За розповідями інформаторів, на нових місцях ріс високий бур'ян, цих земель "ніколи не торкався плуг". Тому привезені з півночі серпи лишилися без діла, їх замінили коси.

Звичайно, в нових умовах естонці значною мірою повинні були використовувати таке рільниче знаряддя, яке побутувало в сусідніх народів – українців, росіян, татар та ін. Спільність тут безперечна як у комплексах рільничих знарядь, так і в методах ведення господарства.

Спочатку землю обробляли великим дерев'яним плугом (адер) з металевим лемешем (адра тера), в який запрягали близько п'яти пар волів або коней. Про те, якою важкою була праця, свідчить той факт, що за день виорювали менше ніж $^3/_4$ десятини[1] землі. У 90-х роках з'явився саківський залізний плуг; вживався переважно однолемішний, бо земля "була важкою".

[1] *Вильде Эдуард.* Пророк Малтсвет. – С. 35.

Згодом місцеві ковалі почали робити плуги на зразок саківських, але більш практичні на кримському ґрунті.

Борони (еке) спочатку практикували дерев'яні з залізними зубцями, розташованими в шаховому порядку на каркасі прямокутної форми. Далі (початок XX ст.) їх замінили залізні з подібною конструкцією. Інколи для боронування застосовували і більш примітивні знаряддя, наприклад, гілляки з дерев твердих порід.

Серед ручних знарядь для обробки ґрунту були саморобні сапки трапецієподібної форми, з'єднані з держаком за допомогою кільця.

На початку XX ст. ґрунт після плугооранки роздрібнювали і засівали його за допомогою букерів. Для збереження вологи в ґрунті, що важливо в умовах степового Криму, застосовувалися дерев'яні катки (пуу труль) з твердого дерева. До застосування букерів зерно засівали вручну, з мішка.

Дозрілі хліба довгий час косили косами з грабками (вікат). Косарки з'явились пізніше (нииду мазін), і вже перед Першою світовою війною стали застосовувати снопов'язалки (виху сидуя). Одначе їх було небагато – лише по одній на село. У період колективізації в колективних господарствах працювали сіножатки (ейна нииду мазін). Проте коса ще й зараз побутує у власних господарствах.

Граблі (реха) були залізні та дерев'яні. Залізними (рауд реха) користувались здебільшого на городах, дерев'яними (рууст реха) – для підгрібання хлібів на полях, пізніше поширились кінські граблі (обузе реха). Вила (рууст харк) слугували здебільшого дерев'яні: три-, п'яти- і семиріжкові.

Після того, як хліба були зібрані, їх молотили на токах (арман). З цією метою застосовувався семигранний коток (труль), який запозичили у татар. До появи молотарок (рехе пексу мазін) зернові обмолочували за допомогою худоби в такий спосіб. До стовпа прив'язували пару коней, які волокли кам'яний коток спочатку в одному напрямку (це здебільшого робив хлопчик), доки мотузок не закрутиться, потім – в іншому. Так повторювалося кілька разів, після чого дерев'яними вилами знімали солому.

Пізніше з'явилися кінські молотарки з приводом, а в кінці XIX ст. – перші парові молотарки. Клунь, що характерно в цілому для Півдня, тут не знали. Обмолочене зерно довго віяли лопатами і совками. Потім з'явилися саморобні віялки (туулмазін).

Сільськогосподарські продукти зберігалися у склепованих погребах (кельдер) зі східцями (трепіт). Яма погребу називалася кельтаук.

Млини (веськи) будувалися спочатку вітряні (туле веськи) двох типів. В одних обертався весь кожух, в інших – лише дашок. В останньому випадку

Схема II. Літня кухня естонців.
1. Піч; 2. Казан (пада); 3. Духовка з камінням;
4. Полиці; 5. Стіл

робили кам'яний корпус. Млини будували російські та українські майстри. Жорна, наприклад, привозили зі Смоленщини. На початку XX ст. в селі з'явилися перші парові млини.

Якщо в Естонії предки переселенців широко займалися домашніми промислами, пов'язаними з прядінням, ткацтвом і обробкою льону, що слугував для виготовлення одягу, то в Криму ці заняття швидко занепадають. Про одяг (рийдет) перших естонських переселенців є лише окремі відомості в Е. Вільде, який побував тут у 1905 р. Він, зокрема, згадував про чоловіків у коротких до колін штанах і панчохах, обмотаних навхрест мотузком од постолів, у чорних збірчастих кафтанах з олов'яними ґудзиками, які густо насаджені від коміра до пояса, у сорочках з грубого полотна, що доходили аж до колін. Їх підперезували поясом. Жінки ходили у високих яйцеподібних головних уборах, у безбарвному одязі тощо.

Сучасне естонське населення, як показало експедиційне опитування, не пам'ятає одягу своїх предків, що переселилися до Криму. Однак всі вони твердять, що з діда-прадіда широко застосовувалися фабричні матеріали й це призводило до швидкої зміни традиційного костюма.

Наприкінці XIX ст. жіночий костюм складався з сорочки (серк), спідниці (сеелик), кофти, фартуха (пиль), хустини (суурь ретик). Сорочки носили різного фабричного крою, без поперечного шва. Комір (крає) був стоячий або відкладний, на плечах – прошви або вставки прямокутної форми. Виріз на шиї круглий або квадратний. Літні жінки носили сорочки з рукавами до ліктя, молоді – без рукавів. Вишивок та інших прикрас, як правило, не було, лише на подолі інколи нашивали мереживо (рішельє). Спідниці з фабричного матеріалу робили широкі,

сильно призбирані. Відзначимо, що лише літні естонки носили широкі саморобні спідниці, які в поясі стягувались мотузком. Такі спідниці темних кольорів найчастіше носили взимку.

Фартухи (пиль) шили з ситцю в 1–3 пілки. У свята естонки ходили в одноколірних фартухах, але це не святковий одяг, бо такого не було, просто жінки на урочистості одягали щось більш нове. На початку XX ст. серед молоді досить широко був розповсюджений сарафан. Дівчата носили косу, але на відміну від сусідніх народів (болгар, молдаван, українців, росіян) вона не звисала. Не користувалися естонки і стрічками, вінок слугував лише на весіллі, після чого надівався чепець (тану). З прикрас відомі лише каблучки, брошки і, меншою мірою, серги.

Ще менше зберігся традиційний чоловічий одяг. На початку XX ст. він становив однокольорову сорочку (серк) у дві пілки, а згодом "толстовик" – багатострочну зі вставками на плечах і відкладним коміром, штани (пюксіт) фабричного виробництва, жилетку (вєсть).

Верхній одяг досить довго був саморобним. Це насамперед обшитий темним матеріалом кожушок (казукас) – до колін, без зборок з відкладним коміром і тулуп – довгий до землі кожух, з капюшоном. Останнього носили лише заможні. Згодом з'явилися фабричні пальта. Верхній чоловічий і жіночий одяг був однотипним.

Весільний ритуал (пульмад) проходив досить скромно. Свати (косят) були лише в окремих випадках. При виборі жениха або нареченої вирішальне значення завжди мала воля молодих. Весілля починалося в неділю. Спочатку воно відбувалося у молодої (пруут), потім – у молодого (пейкміс). Обрядів, характерних для українців, і спеціальних весільних страв не було. На весіллі співали багато пісень і танцювали.

Свята в минулому відзначались лише релігійні (великдень, зелені свята, храм). Тепер, поруч з революційними і сучасними радянськими, відзначають, зокрема, Свято врожаю.

Протягом багатьох років частина естонців повернулася назад, відповідний відсоток поселився у навколишніх містах, особливо у Сімферополі, а на їх місці з'явилось багато переселенців з українських і російських областей. Тому етнічний склад став більш мішаним. Внаслідок цього колгосп у Береговому дістав назву "Інтернаціонал".

Мешканці села добре володіють українською, російською та естонською мовами. Почастішали етнічно змішані шлюби. Ось типовий приклад. В Оскара

Івановича Торбека, мешканця цього села, мати росіянка, батько естонець, а дружина – українка. Діти ж, як він сам жартома говорить, за національністю "кримські"[1].

Відзначимо також, що в сім'ях естонці переважно говорять рідною мовою, але вживають багато українських або "трансформованих" від них слів: "чи", "співал", "хата" тощо.

Естонці здавна славляться співучістю, великою любов'ю до пісні. Часто влаштовуються співочі свята (лаулу піду). Одне з таких свят у с. Сирт-Каракчора зібрало сотні співаків, які приїхали навіть з Естонії. У свою чергу на співочі свята естонці їздили в села Північного Кавказу, де також живуть їхні земляки-переселенці. Це характерний приклад національної традиції. Популярні серед естонців українські, російські та інших народів пісні. У свою чергу поселенці інших національностей виконують естонські пісні ("Мяе отсас калью сейси", "Кас туннед маад мис Пейнск роннол") і танці ("Ка ера Яан", "Ойрох") тощо.

За роки радянської влади значного піднесення набув матеріальний добробут і культурний рівень естонського населення. На гостинній українській землі естонці стали повнокровними господарями, перетворюють кримські посушливі землі в родючий край.

Вперше надруковано: *Наулко Всеволод*. Естонське населення на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 5. – С. 38–42.

[1] Див.: Кримська правда. – 1969. – 16 січ.

Сучасне і традиційне у весільних обрядах угорців Закарпаття[1]

Сучасне угорське весілля на Закарпатті – складний, урочистий церемоніал, у якому поруч із національними рисами простежується і спільність з духовною культурою сусідніх народів.

Як і в східнослов'янських народів, зокрема українців, перший, підготовчий етап угорського весілля (lakodalom або menyegzou) починається із сватання. З цією метою обираються два свати: старший (nagyvöfél), у деяких селах "перший" – (elsövöfél) і молодший (kisvöfél). Вранці свати йдуть до молодої. Старший у віршованій формі вітає молоду і бажає всім членам її сім'ї здоров'я і щастя. Звертаючись до господарів, він говорить: "Ми прийшли, щоб забрати вашу дочку з собою". Якщо дійшли згоди, молода дарує сватам вишиті рушники (rózsás kendö).

Цей звичай є в українців та інших народів. Зокрема, в сусідніх українських селах він називається "сватанки". В одних випадках свати прикріплюють рушники до спеціальних палиць (vöfelypálca), прикрашених різноколірними стрічками, в інших – пов'язують до талії. Як правило, рушники подавали сватам, але в деяких

[1] Дослідження провадились під час комплексної українсько-угорської експедиції 1969 р. в Мукачівському, Виноградівському, Берегівському та Хустському районах. Крім автора, до складу експедиції входили професор Юдіт Морваї (Будапешт) та наукові співробітники Закарпатського обласного музею народної архітектури та побуту.

селах й іншим особам, що супроводжували сватів. Тому молодій доводилося вишивати близько 40–50 рушників, що свідчило про її працелюбність. На цей же час припадає і "прощання" молодої з батьками та родичами.

Щодо дальших етапів розвитку угорського весілля, то у різних місцях побутують свої локальні особливості; в одних селах, наприклад, весілля проходить паралельно у молодої і в молодого, в інших – лише в молодої тощо. Однак, як і в більшості європейських народів[1], весільні обряди найчастіше відбуваються за узвичаєною традицією, почергово – спочатку в молодої, потім у молодого.

За угорським обрядом, що властивий також іншим, зокрема східнослов'янським, народам, весільний поїзд, як правило, рухається в парах. Якщо йдуть до молодої, поїзд очолює сват, молодий і його близька родичка. Колону ж на урочисту реєстрацію шлюбу в сільській Раді супроводжує молодь.

Коли весільний поїзд прямує після реєстрації до молодої, його зустрічає найближча подруга (baratnö), яка промовляє віршоване вітання, даруючи при цьому квіти від молодого. В минулому молодих із приданим садовили на віз і везли до нареченого. Нині цей звичай не зустрічається, так само як і звичай давати придане.

У хаті майбутню невістку та сина вітають батьки. Подекуди наречену саджають за стіл і подають їй дитину, "щоб мала своїх немовлят". Цей звичай відомий також молдаванам та українцям[2].

Дуже поширений в угорському сучасному весіллі "танок нареченої" (menyasszonytáns). Перед тим, як запросити молоду до першого танку, старший сват виголошує віршовану промову. Для прикладу наведемо два варіанти таких промов:

І. "Щасливий той, у кого добра жінка, бо вона окраса дому. Багато радощів вона приносить із собою, і дерево щастя з нею розквітає. Тільки дуже важко знайти добру жінку. Хороше і красиве треба довго шукати. І краще бути одинаком, аніж одружитися з поганою".

ІІ. "Чому ти так на мене дивишся? – запитує старший сват наречену.– Знаю, що ти любиш тільки мене, такого молодого й гарного. Правди ніде діти, кидай свого чоловіка і люби краще мене".

Старший сват передає наречену молодшому, За звичаєм, кожен, хто танцює з нею, має класти гроші на тарілку, накриту рушником. Молодому доводиться

---

[1] *Зеленчук В. С.* Очерки молдавской народной обрядности. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1959. – С. 32.

[2] Там само. – С. 48.

викладати "на купівлю" найбільше грошей. Щоправда, форма купівлі-продажу молодої, що вважається пережитковим моментом первісно-суспільного ладу[1], помітно зникає.

Своєрідна і багата народна кулінарія угорського весілля. Особливо поширені такі національні страви, як "csirkeparikás" (чиркепаприкаш) – курка в сметані, "cziga" (чіго) – борошняні кондитерські вироби. Обов'язковою стравою угорського весілля є "húsleves" (курячий суп), "káposzta" (голубці), "paprikás" (перець). З інших страв можна назвати "kocsonya" (холодець), "kalács" (калач), "föutt hús" (варена курятина), "süteminy" (тістечко), з напоїв – "bor" (вино) тощо.

Цікаво відзначити й таке: кожна страва, яку подають до столу, супроводжується віршованою промовою старшого свата.

Окремі обряди, пов'язані з весільними стравами, символізують собою щасливе в майбутньому спільне життя молодих; наприклад, у деяких селах поширений звичай, коли молодята їдять на весіллі з однієї тарілки. Аналогічне можна простежити у весільних обрядах українців сусідніх сіл, а також в інших народів, зокрема росіян[2]. Своїм змістом цей звичай, як нам здається, близький до відомого на Україні обряду "з'єднання молодих"[3]. Серед інших обрядів – побажання продовжувати рід. Наприклад, дуже поширений звичай подавати на вечерю молодій великого голубця, в який загорнуто 15–20 малих ("щоб стільки дітей було"). Молода, як правило, їсть один-два або зовсім відмовляється, що завжди викликає пожвавлення серед присутніх.

Угорському весіллю властива алегорія з "підміною нареченої"[4]. Вона широко відома багатьом народам, зокрема українцям і молдаванам. Під наречену перевдягають стару жінку, вона начебто є справжньою молодою, з якою має одружитися жених. Щоб "викрити" підміну, старший сват іноді змушений показувати фотографію молодої. "Наречена", у свою чергу, висловлює "претензії" женихові. Якщо останній здатний до гумору, то діалог між ними затягується, переростаючи в жартівливе дійство.

---

[1] Див.: *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 65.

[2] Див.: *Зеленчук В. С.* Очерки… – С. 51; *Смирнов А.* Народные способы заключения брака // Юридический вестник. – 1878. – Кн. 6. – С. 606.

[3] *Кравець О. М.* Сімейний побут… – С. 71–72.

[4] Однак цей звичай побутує не всюди, а тому його можна розглядати як запозичення.

Найбільше спільного в обрядах угорського і українського весілля спостерігаємо в селах, які межують з компактним українським етнічним масивом. Показовим щодо цього є село Вишкове Хустського району[1], де в основному проживає угорське населення. Наприклад, у багатьох українських селах Закарпаття за день до весілля (у п'ятницю) збираються юнаки і дівчата у молодого або молодої, де грають, танцюють, плетуть вінки тощо. Цей елемент ритуалу, що має назву "прощальний вечір", ми зареєстрували і в селі Вишковому.

Тут також побутує звичай перетинати дорогу женихові, коли той їде за нареченою (аналогічне "перейми" в українців). Це своєрідний відгомін давньої форми шлюбу "купівля – продаж" чи умикання[2]. Свідченням цього є ще й те, що в обов'язки свата входило оберігати молоду, "щоб її не вкрали", хоч, як відомо, "таємне" умикання молодої, яке мало місце в минулому, відбувалося переважно за її згодою.

Як і в українських, в угорських селах досить поширеним є звичай посипати дорогу молодим зерном, цукерками, грішми, "щоб життя у них було багатим і солодким".

Разом з тим у Вишковому ми спостерігали деякі звичаї, характерні для угорського весілля; проте вони зрідка зустрічаються на Закарпатті. Наприклад, ми були свідками, коли весілля відбувалося в спеціальному танцювальному залі ("szála" або "táncterem"). Гості молодого і молодої зібрались окремо. Молоді ж разом були лише в танцювальному залі. Свати ходили з палицями, прикрашеними стрічками, але без весільних рушників, які в цьому селі наречена не виготовляє.

Цікавим щодо вивчення етнічних процесів є село Шаланки Виноградівського району. Воно заселене нащадками двох у минулому релігійних груп: греко-католиків та реформаторів. Греко-католиків називають тут "ороски", тобто "руські" (маючи на увазі не етнічну приналежність, а віровизнання), а реформаторів – мадярами. Нині жителі села розмовляють здебільш українською мовою. В селі кількісно переважають слов'янські прізвища: Глебка, Мичко, Попович тощо. Раніше греко-католики і реформатори жили окремими "кутками". Як свідчать інформатори, шлюби між ними майже не укладалися. Якщо ж і були

---

[1] Цікаво, що в цьому національно однорідному селі спостерігається більше етнічно мішаних шлюбів, ніж у деяких угорських селах, де живе чимало українців. Так, у Вишковому серед опитуваних нами двадцяти родин "мішані" сім'ї становлять 50%, а в Ракошині – немає жодної.

[2] *Кравець О. М.* Сімейний побут… – С. 64–65.

випадки, то часто виникали конфлікти, зокрема з приводу того, яку релігію мають прийняти їхні діти. Зрозуміло, що за радянської влади такі перешкоди втратили під собою ґрунт.

Весільне вбрання молодих зазнало на собі впливу міської моди. Зокрема, костюм нареченої – біле плаття, фата (fátyol), сучасне взуття. У минулому наречена взувала "постоли з ремінцями" (topánka). Молодий одягає чорний костюм, інколи капелюх з квіткою. Нерідко молодому та старшому сватові дівчина нашиває квітку з білої матерії – (csokor); подружки молодої носять невеликі віночки.

Пізно ввечері, коли закінчується весілля, заміжні жінки "роздягають молоду" – знімають весільне вбрання. Подібне має багато аналогій і в інших народів, зокрема в українців та росіян – розплітання дівочої коси тощо.

Цікаво відзначити і таке. Якщо раніше на весіллі виконувалися переважно угорські пісні, то тепер можна почути народні російські, українські та пісні радянських композиторів. Особливу своєрідність угорському весіллю надають темпераментні народні танці, зокрема чардаш.

Сучасна весільна обрядовість угорців певною мірою традиційна. Водночас деякі елементи архаїчності, зокрема ті, що пов'язані з релігійним ритуалом, забобонами, поступово зникають; окремі елементи, втрачаючи первісний магічний характер, мають лише естетичне значення. Процес переосмислення деяких елементів обрядовості, тобто надання їм нового змісту, все більше і більше входить в угорське весілля.

У сучасному угорському весіллі простежується скорочення тривалості ритуалу насамперед за рахунок підготовчого і заключного етапів. Однак такі елементи, як танок нареченої, особливості весільної кулінарії, віршовані вітання молодих та багато інших, що надають йому неповторного яскравого колориту, залишаються постійними атрибутами.

Як ми вже згадували вище, в угорському весіллі національне поєднується із запозиченим у сусідніх народів, зокрема поляків, словаків, румун. Але найбільший взаємовплив спостерігається між угорським і українським весіллям. Це стосується як сімейних звичаїв та обрядовості, що виникли в період первіснообщинного ладу, так і взаємовпливів пізніших епох.

Спільні риси помітні в найголовніших етапах весілля, в його структурі, кількості учасників, термінології, наприклад, назвах деяких весільних страв. Так, в українських сусідніх селах на весіллі подають м'ясо з червоним перцем – "попригом" (в угорців – paprikás), вироби з тіста "sütemény" (та ж назва в

угорців), яєшня – “ратота” (в угорському – “рантото”). Жінок, які готують їжу на весілля, в українських селах Закарпаття називають “сокачками” (від угорськ. “сокач” – кухар). Водночас в угорських стравах спостерігаються назви слов’янського походження “káposzta” – голубці, “kalács” (калач) та ін.

Останнім часом значно зросла кількість міжнаціональних шлюбів серед угорців. Якщо серед 80 опитаних жителів 4-х угорських сіл у поколінні “батьків” не зафіксовано жодного етнічно мішаного шлюбу, то серед “дітей” вони становили 20%.

Таким чином, весільний обряд угорського населення Закарпаття в наш час поступово набуває нових форм і нового змісту, хоч в основі його залишаються прогресивні народні традиції, які передаються з покоління в покоління[1]. Останнім часом на Закарпатті, як і в інших областях республіки, поширюються весільні обряди, розроблені Комісією у справі вивчення та впровадження нових громадянських свят і звичаїв Української РСР. У пропонованих Комісією обрядах зроблено спробу гармонійно поєднати сучасні традиції, вироблені народами Радянського Союзу в епоху соціалістичної перебудови культури і побуту, з прогресивними традиціями минулого. Ці пропозиції становлять основу, яка може бути збагачена кращими традиціями, створеними у процесі етнокультурних взаємин народів.

Друкується за вид.: *Наулко В. І.* Сучасне і традиційне у весільних обрядах угорців Закарпаття // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 1. – С. 51–55.

[1] Див.: *Филипп Л.* Современный свадебный обряд венгерского населения Закарпатья // XII научная конференция Государственного этнографического музея Эстонской ССР. – Тарту, 1970. – С. 28.

Украинская этническая группа Канады

В дореволюционный период голод и безземелье, относительное аграрное перенаселение, социальный и национальный гнет гнали сотни тысяч украинцев за пределы своей этнической территории. Из украинских губерний, которые входили в состав Российской империи, переселение происходило в восточные районы страны. С 1871 по 1916 г. только из Левобережной Украины в Сибирь и на Дальний Восток выехало 1297,9 тыс. человек[1].

В страны Американского континента украинская трудовая эмиграция шла преимущественно из западноукраинских земель, особенно из Галиции, Буковины и Закарпатской Украины, которые находились в составе Австро-Венгрии, а также Волынской, Гродненской, Седлецкой и Люблинской губерний. По далеко не полным данным, только из Восточной Галиции с 1891 до 1911 г. выехали за океан в Канаду и США 302 тыс. украинцев[2]. Эмиграция из Закарпатья превышала естественный прирост и составила за этот период 400 тыс. человек[3].

---

[1] *Брук С. И., Кабузан В. М.* Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма // История СССР. – 1980. – № 3. – С. 84.

[2] The Ukrainian Canadian. – 1980. – Sept. – P. 15; *Кравчук П.* Українці в Канаді. – К., 1981. – С. 10.

[3] *Шлепаков А. М.* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1960. – С. 33–34.

Массовая эмиграция из стран Европы за океан была вызвана в значительной мере экономическими причинами, характером развития как европейских, так и североамериканских стран в эпоху капитализма. В. И. Ленин отмечал, что “только крайняя нищета заставляет людей покидать родину” и переселяться в “быстро развивающиеся в промышленном отношении страны”[1]. К. Маркс и Ф. Энгельс подчеркивали, что “именно европейская иммиграция сделала возможным колоссальное развитие земледельческого производства в Северной Америке”[2].

Украинцы заселили широкую, более 1200 миль, полосу западноканадских прерий, позднее получивших название “хлебной корзины мира”. Единичные украинские поселения возникли в 1891 г., но массовое переселение из западноукраинских земель в Канаду началось позднее – с середины 1890-х годов. Первые поселения были основаны в провинциях Альберта, Манитоба и Саскачеван (Эдна-Стар, Брокенгед, Ламонт, Гонор, Дофин, Стуартберн и др.).

В этих районах можно и сейчас встретить топонимы украинского происхождения, их около 180: Киев, Карпаты, Днепр, Днестр, Прут, Коломия, Бучач, Сокаль, Збараж, Терпополь и много других названий, которые были перенесены с Украины на канадскую землю. Именами видных деятелей украинской истории и культуры Тараса Шевченко, Ивана Франко, Миколы Лысенко, Маркияна Шашкевича и других названы местности, школы, культурные центры.

На этнонациональные процессы среди канадцев украинского происхождения оказали влияние не только исходные социально-этнические параметры страны происхождения, но и особенности формирования в районах поселения, характер взаимодействия с другими этническими группами в новых условиях.

На Американском континенте украинские переселенцы с самого начала встретились с колоссальными экономическими трудностями, социальным угнетением и национальной дискриминацией[3]. “Классовый антагонизм капиталистического общества, – пишет Ю. В. Бромлей, – неизбежно порождает антагонизм этносоциальный”[4].

Украинская иммиграция в страны Северной Америки, как и славянская в целом, относится к сравнительно поздней, так называемой “новой” иммигра-

---

[1] *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 24. – С. 89.

[2] *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии. Предисловие ко второму русскому изданию 1882 г. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные произведения. – М., 1980. – Т. 1. – С. 97.

[3] *Кравчук П.* Українці в Канаді. – С. 11–13, 142.

[4] *Бромлей Ю. В.* Основные тенденции этнических процессов в современном мире // Советская этнография. – 1982. – № 2. – С. 4.

ции[1]. Как и многие другие этнические общности этого континента, по мнению исследователей, канадоукраинцы относятся “к этнически переходным” группам, для которых характерно своеобразное состояние, когда прежняя этническая принадлежность утрачивается или уже утрачена, а новая еще не укрепилась. Наличие этнически переходных групп отражает известную неустойчивость, изменчивость этнического состава населения стран этого региона, особенно городов, сложность этнонациональных процессов[2]. Украинские канадцы – это уже не украинцы, но в известной мере еще и не “канадцы”. Как отмечает Ш. А. Богина, “иммигранты... создают новое этническое образование”[3].

Хронологически украинская иммиграция в страны Американского континента охватывала разные этапы[4], однако основу ее и в настоящее время составляют потомки переселенцев конца XIX – начала XX в. из упомянутых западноукраинских областей.

Важным источником изучения современных этнонациональных процессов в Канаде являются материалы переписей населения.

В июне 1981 г. проводилась очередная перепись, результаты которой пока еще недоступны. Вопросник этой переписи дает представление о принципах и методах канадской официальной статистики[5]. Ее программа мало изменилась по сравнению с переписями 1961 и 1971 гг., что обеспечивает сопоставимость данных за последнее двадцатилетие. Как и предшествующие, эта перепись не дает возможности прямого определения этнической принадлежности. Некоторые пункты ее, на наш взгляд, требуют уточнений, например, вопрос о “культурной группе”.

Следует также сказать, что методические основы канадских переписей дают не всегда сопоставимые данные. Это особенно касается определения родного языка. В разных канадских переписях понятие это не идентично. В частности, в довоенных переписях родным языком считался тот, который опрашиваемый лучше изучил и на нем “разговаривает”, – несомненный факт отождествления

---

[1] *Берзина М. Я.* Формирование этнического состава населения Канады. – М., 1971. – С. 25.

[2] Там же. – С. 25, 26 и др.; *Бромлей Ю. В.* Основные тенденции... – С. 9.

[3] *Богина Ш. А.* Иммигрантское население США.– Л., 1976. – С. 223.

[4] *Шлепаков А. Н.* Славянские группы Канады // Национальные проблемы Канады. – М., 1972. – С. 133–134.

[5] Обстоятельный обзор предшествующих переписей населения Канады содержится в упомянутой монографии М. Я. Берзиной (С. 17– 23).

родного и “разговорного” языков; в послевоенных переписях родным языком считался тот, который опрашиваемый ранее всего изучил в детстве и его еще понимает. Вполне понятно, что в настоящее время в семьях канадцев украинского происхождения во все большей степени возрастает вероятность изучения прежде всего “официальных” языков Канады – английского и французского. Это и отражают данные переписей.

Несомненно, численность украинцев, переселившихся в Канаду, была выше, чем та, которую представляли переписи, особенно первые, поскольку опрашиваемые, не имея четкого представления об этническом “происхождении”, нередко указывали прежнюю государственность или свои этнонимы. Они называли себя “русинами”, “рутенцами”, “украинцами”, “галичанами”, “буковинцами”, “австрийцами”, “поляками”, “румынами” и пр. Такие данные не всегда корректировались при проведении переписей и обработке их материалов.

С другой стороны, в аспекте исследования этнических процессов ряд вопросов, которые предлагаются переписью 1981 г., заслуживают внимания, поскольку создается возможность рассматривать определенные явления в их развитии. Так, пункт 12 определяет родной язык (“ранее всего выученный в детстве и еще понимаемый”) и степень его сохранения. В рубрике этого вопроса выделено пять языков: английский, французский, немецкий, итальянский и украинский, остальные отнесены к “прочим”. Важнейший для изучения этнических процессов вопрос содержится в пункте 16: “К какой этнической или культурной группе относились Вы или Ваши предки, когда впервые прибыли в Канаду?” Выделено 11 наиболее крупных этнических групп, а также “туземное” население (Native Peoples): эскимосы, индейцы и “метисы”. В отличие от предыдущих переписей национальность “предков” теперь не обязательно определяется по отцовской линии.

Для изучения этнолингвистических процессов очень важны вопросы, по которым определяется бытование языка в семейной сфере (“На каком языке разговариваете дома, если не на одном, то на каком чаще?” – пункт 18) и степень владения государственными языками Канады: английским, французским или обоими этими языками (пункт 19).

Некоторые показатели переписи также могут быть использованы для характеристики этнических процессов. Согласно пункту 13 определяется место рождения опрашиваемых по провинциям Канады и пяти странам вне ее пределов, в том числе Польше, откуда в межвоенный период шла массовая эмиграция

украинцев. По пункту 14 определяется гражданство: уроженцев Канады, иммигрантов натурализовавшихся (т. е. принявших канадское гражданство) и уроженцев других стран, еще не успевших натурализоваться. Пункт 17 касается определения вероисповедания.

В целом данные канадских переписей с определенными коррективами могут быть вполне использованы как массовый материал, отражающий тенденции развития этнических процессов[1].

По опубликованным данным последней переписи населения 1971 г. в Канаде насчитывалось 580,7 тыс. человек украинского происхождения, что составляет 2,7% всего населения страны. По численности они занимают пятое место после канадцев британского, французского, немецкого и итальянского происхождения. Почти ¾ канадских украинцев живут в городах и поселках городского типа. Данные разработок свидетельствуют о сложности и многогранности процессов национального развития полиэтнической Канады. Они характеризуются, с одной стороны, дальнейшей консолидацией каждой из двух ее наций, англоканадской и франкоканадской, и, с другой – стремлением отдельных этнических групп к равноправию, к сохранению своего этноса и развитию культуры (этому в значительной мере способствовало движение франкоканадцев 1960-х годов)[2]. Одновременно довольно активно происходят объединительные этнические процессы, особенно межэтнической интеграции. В отличие от США здесь имели место несколько иные исторические предпосылки и особенности социально-профессионального формирования населения: если в США большинство украинских переселенцев сразу же пополнили ряды промышленного пролетариата и были сосредоточены в индустриальных восточных районах, то в Канаде с начала заселения и позже украинцы составляли преимущественно аграрное сельскохозяйственное население.

В дальнейшем особенности этнонационального развития Канады были обусловлены интенсивным промышленным подъемом, что привело к превращению страны из аграрно-индустриальной в индустриально-аграрную, сложной этнической структурой, дискриминацией англоканадской буржуазией представителей других этнических групп.

О динамике этнического состава населения Канады свидетельствует приведенная ниже табл. 1, из которой видно, что общая численность канадцев

---

[1] Canada Year Book (за ряд лет). 1971 Census of Canada. Statistics Canada. Population. Catalogue N 92–735; 1961 Census of Canada. Dominion Bureau of Statistics. Population. Catalogue N 92–561.

[2] *Коленеко В. А.* Квебекская проблема в послевоенной Канаде. – М., 1981.

украинского происхождения возрастает. Это увеличение происходит прежде всего за счет естественного прироста: по данным переписи 1971 г., почти 82% их родились в Канаде.

Таблица 1

Население Канады в 1901–1971 гг. по этническому происхождению (по данным переписей населения)

Распределение населения по этническому происхождению	1901		1911		1921		1931	
	тыс.	%	тыс.	%	тыс.	%	тыс	%
Все население	5371	100	7207	100	8788	100	10 337	100
Британские группы	3063	57,0	3999	55,5	4869	55,4	5 381	51,9
Французская группа	1649	30,7	2062	28,6	2453	27,9	2 928	28,2
Другие европейские группы	458	8,7	944	13,1	1247	14,2	1825	17,6
в том числе украинского происхождения	6	0,1	75	1,0	107	1,2	225	2,2
Азиатские группы	26	0,4	43	0,6	66	0,8	85	0,8
Индейцы и эскимосы	128	2,4	106	1,4	114	1,3	129	1,2
Прочие	49	1,0	53	0,8	39	0,4	29	0,3

Распределение населения по этническому происхождению	1941		1951		1961		1971	
	тыс.	%	тыс.	%	тыс.	%	тыс	%
Все население	11507	100	14009	100	18238	100	21568	100
Британские группы	5716	49,7	6709	47,9	7997	43,8	9624	44,6
Французская группа	3483	30,3	4319	30,9	5540	30,4	6180	28,7
Другие европейские группы	2044	17,7	2553	18,2	4117	22,6	5,073	23,5
в том числе украинского происхождения	306	2,7	395	2,8	473	2,6	581	2,7
Азиатские группы	74	0,6	73	0,5	122	0,7	200	0,9
Индейцы и эскимосы	125	1,1	166	1,2	220	1,2	313	1,4
Прочие	65	0,6	189	1,3	242	1,3	178	0,9

Источники: *Берзина М. Я.* Формирование этнического состава населения Канады. – М., 1971. – С. 76–77; а также наши разработки по данным Statistics Canada, Advance Bulletin. 1971 Census of Canada. Population, Ottawa, 1973. – V. 1. – P. 1–6.

Современное расселение канадцев украинского происхождения отражает в значительной мере размещение украинской трудовой иммиграции конца XIX – начала XX в., которое сложилось исторически: большинство их живет в провинциях, где были основаны первые многочисленные сельскохозяйственные поселения – Манитоба, Альберта, Саскачеван (см. табл. 2); с другой стороны, значительное количество украинского населения, как и других групп, в последние десятилетия переместилось в индустриальные районы – провинции Онтарио, Британская Колумбия и Квебек. В частности, заметное увеличение численности канадоукраинцев в Онтарио произошло вследствие интенсивного промышленного развития в послевоенный период города Торонто. В провинции Онтарио они составляют более четверти (27,5%) всех канадцев украинского происхождения (численность всего населення этой провинции возросла за 1951–1971 гг. на 36,7 %). На современном этапе процессы интенсивного экономического развития происходят в провинциях Альберта и Британская Колумбия, что также сопровождается урбанизацией украинского населения.

Таблица 2

Распределение канадцев украинского происхождения по провинциям Канады (по данным переписи 1971 г., в %)*

Альберта	23,3 (8,3)**
Британская Колумбия	10,4 (2,8)
Квебек	3,5 (0,3)
Манитоба	19,7 (11,6)
Онтарио	27,5 (2,1)
Саскачеван	14,8 (9,3)
Другие провинции и территории	0,8 (0,3)
Все население	100,0 (2,7)

* Statistics Canada, 1971. Census of Canada. Population. Ottawa 1973–1975, Catalogue N 92–735.

** В скобках – процент среди всего населения страны.

Как и в других капиталистических странах, процессы урбанизации Канады сопровождались ростом удельного веса городского населения среди всех этнических групп, массовым разорением мелких фермерских хозяйств, усилением миграционных потоков в крупнейшие города и промышленные центры.

В этих условиях значительно изменилась социально-классовая и профессиональная структура канадского общества. Если в начале XX в. (1901 г.) в сельском хозяйстве Канады было занято 45% самодеятельного населения, а в 1950 г.– пятая часть, то в 1971 г. только 8,9%[1].

В городах создаются предпосылки для интенсификации этнических процессов. Этому способствует более высокая социальная мобильность городского населения, его полиэтническая структура. При этом значительную роль играют социально-экономические факторы, которые, в частности, способствуют унификации социально-классовой структуры этнических групп и всего канадского общества. Это понятно, поскольку под влиянием технического прогресса и экономической интеграции урбанизируется все общество и социально-классовое расслоение касается всего населения. Если в 1921 г. среди занятых техническими специальностями лиц украинского происхождения было на 4,4%, среди служащих на 7,7% меньше, чем среди всего населения страны, а в сфере "первичной индустрии", преимущественно сельскохозяйственной, украинцы численно преобладали – 70% (все население – 36%), то в 60-х годах наблюдается "выравнивание" социальной структуры различных групп канадского общества. В частности, среди служащих лиц украинского происхождения насчитывалось уже 11,1% (у всего населения – 12,9%), в сфере обслуживания и культуры – соотношение соответственно 12,6 и 12,3, среди ремесленников – одинаковый показатель – по 21,1%. Зато среди фермеров был все еще более высок удельный вес канадоукраинцев[2]. Данные переписи Канады 1971 г. свидетельствуют о значительном росте процента лиц украинского происхождения среди профессионалов технических специальностей: их 10,4% (среди всего канадского населения – 12,6%).

Эти данные, как отмечает В. Б. Евтух, отражают влияние научно-технической революции на этнические процессы, "врастание" этнических групп в существующую классовую структуру[3], усиление их социальной и территориальной мобильности, что, безусловно, способствует этнической ассимиляции.

В условиях Канады на протяжении десятилетий неанглосаксонское население подвергалось всесторонней дискриминации. На современном этапе на-

---

[1] *Фурсова Л. Н.* Иммиграция и национальное развитие Канады. – М., 1975. – С. 250.

[2] *Євтух В. Б.* Вплив науково-технічної революції на структурну асиміляцію етнічних груп Канади і США // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – 1976. – Вип. 2. – С. 75.

[3] Там же. – С. 77.

циональная дискриминация, хотя и запрещена законом, фактически существует относительно коренного населения, славянских и других групп[1]. Конечно, формы дискриминации изменились. Сейчас уже трудно закрывать школы для "людей в овечьих шкурах", "плагбоев", как пренебрежительно называли украинцев англосаксы, или объявлять коренное население, индейцев и эскимосов, "обузой" белых – "расы завоевателей". Но существуют другие завуалированные виды дискриминации: в производственной сфере – это ограничение возможностей профессионального совершенствования, меньшая заработная плата, предубежденность при найме на работу; в сфере культуры – это препятствия свободному функционированию родного языка в государственных и культурных учреждениях и пр.

Определенным показателем существующей дискриминации является наличие большого числа "национальных" кварталов в канадских городах; объективно их существование в значительной степени вызвано стремлением этнических групп сохранить себя как этнос, объединиться в борьбе за социальное и национальное равноправие. Исследователи справедливо связывают обособленность расселения с дискриминацией[2]. Такие кварталы есть в Торонто – крупнейшем промышленном городе Канады, в Монреале прослеживается "французская" часть, в Эдмонтоне ряд улиц служит убежищем для обездоленных индейцев, выброшенных в город.

Сохранились и кварталы, компактно заселенные украинцами, например, в Торонто, Эдмонтоне (97-я улица) и пр. Однако их ареалы размыты, часть бывших украинских кварталов заселена итальянцами, пуэрториканцами, выходцами из слаборазвитых стран, приехавшими в Канаду в последние годы. Таким образом, национальные кварталы со временем теряют роль барьера в ассимиляционных процессах, нередко заселяются представителями беднейших слоев населения, независимо от их этнической принадлежности[3].

Однако в целом по стране и в отдельных сферах производства еще далеко до выравнивания социально-экономического уровня развития различных этнических групп и всего населения Канады. Существуют значительные расхождения и в уровне образования канадоукраинцев и других этнических групп, что

---

[1] *Брук С. И.* Население мира: Этнодемографический справочник. – М., 1981. – С. 755; *Кравчук П.* Українці в Канаді… – С. 32.

[2] *Берзина М. Я.* Формирование этнического состава... – С. 159.

[3] *Євтух В. Б.* Вплив науково-технічної революції… – С. 74.

также зависит от социально-экономического положения, доходов семьи. Британцев, не имеющих образования, на 1970 г. насчитывалось 0,2%, в среднем по стране – 0,6%, а украинцев – 1,6%. В то же время, лица с университетским образованием среди британцев составляли 11,5%, в среднем по стране 9,3%, а среди украинцев только 7,0%[1]. В последние годы наблюдается определенное выравнивание показателей образовательного уровня и социальной мобильности канадоукраинцев и всего населения страны в целом.

Приведенная ниже табл. 3 свидетельствует, что, несмотря на технический прогресс, который способствует унификации социально-классовой структуры разных этнических компонентов канадского общества, определенные различия между ними существуют и сейчас. В таблице приведена группировка по занятиям, принятая канадскими социологами; для выявления точного эквивалента социально-профессиональным группам советской статистики требуются специальные исследования.

По мнению исследователей, научно-техническая революция, с одной стороны, способствовала консолидационным процессам канадских наций, с другой – обострению межрасовых и межэтнических проблем[2].

Процессы преобразования Канады в индустриально-аграрную страну сопровождались уменьшением в социально-профессиональной структуре населения удельного веса лиц, занятых сельскохозяйственным производством. Это в значительной мере повлияло на один из признаков канадоукраинского этноса – территорию его размещения, которая вследствие изменения хозяйственной деятельности украинского населения, миграции его в города, заметно уменьшилась. Если в 1901 г. сельское население Канады составляло 62,5%, а среди украинских канадцев в сельских поселениях жило 96,5%, то в 1971 г. эти показатели были почти одинаковы: соответственно – 23,8 и 25%. Однако доля занятых в сфере сельского хозяйства среди канадцев украинского происхождения и в 1971 г. оставалась больше (11,3% против 5,6% – среди всего населения).

В отличие от США, в Канаде процессы урбанизации происходили своеобразно: тут и сейчас преобладают мелкие населенные пункты, в которых живет большинство населения. Сельское население, как известно, отличается обособленностью расселения. Это явилось одной из причин отмеченного исследователями достаточно стойкого сохранения канадцами украинского происхождения

---

[1] Canada Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. – Ottawa, 1970. – V. IV. – P. 14–34.

[2] *Євтух В. Б.* Вплив науково-технічної революції… – С. 77.

основных этнических признаков, в частности родного языка, сравнительно высокого процента гомоэтнических браков, развитого этнического самосознания[1]. Конфессиональные особенности канадоукраинцев также способствуют их этнической обособленности. Большинство их, по данным переписи 1971 г., относилось к униатской (греко-католической) (32,1%) и православной (20,1%) церкви.

В последние годы, однако, под влиянием отмеченных выше факторов наблюдается нарушение той замкнутости, которая длительное время характеризовала украинскую этническую группу в Канаде.

Показательны в этом отношении тенденции развития этнических процессов в сфере распространения и функционирования языков, прослеженные на основании данных переписей населения.

Таблица 3.

Занятость канадских украинцев и всего населения Канады* (1961 г.)

Сфера деятельности населения	Среди всего населения Канады	Среди лиц украинского происхождения (%)
Лица, занятые в управлении	8,3	5,8
Лица со специальным образованием	9,7	6,5
Конторские служащие	12,9	11,1
Продавцы	6,4	4,6
Обслуживание и сфера культуры	12,3	12,6
Транспорт и торговля	6,1	5,0
Фермеры	6,1	13,3
Рабочие сельского хозяйства	3,9	7,8
Шахтеры	1,0	1,3
Ремесленники	24,1	24,1
Прочие	8,0	7,5

* Источники: Slavs in Canada. ‘Proceedings of the First National Conference on Canadian Slavs, Edmonton, 1966, p. 67; Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. К., 1976, вып. 2, с. 75.

В 1931 г. украинский язык считало родным 93,1% канадских украинцев, а в 1971 г. – только 48,9%. В то же время современное распространение англий-

[1] *Берзина М. Я.* Формирование этнического состава.... – С. 159–160; *Брук С. И.* Население мира… – С. 754.

ского языка отражает такая цифра: им владеет почти 98 % лиц украинского происхождения. Соотношение этих языков в семейной сфере канадоукраинцев отражает приведенная ниже табл. 4.

Таблица 4.

Распространение разговорного языка в семьях канадцев украинского происхождения*

Население	Разговорный язык в семье, в %		
	украинский	английский	прочие
Городское	21,0	77,8	1,2
Сельское неземледельческое	24,1	75,1	0,8
Сельское земледельческое	32,2	67,5	0,3

* По данным наших разработок. Источник: Statistics Canada. Advance Bulletin. 1971 Census of Canada. Population. Ottawa, 1973–1975, v. I, III.

Особенно интенсивно этноязыковые процессы протекают среди молодежи. Как показывают результаты исследований государственной комиссии вопросов билингвизма в городах (1973 г.) по соответствующим поколениям (Generation), среди украинцев первого поколения, т. е. иммигрантов, процент лиц, свободно владеющих украинским языком, составил 63,6%, среди “второго поколения” – 18,9, а среди их потомков (“третье поколение”) – только 0,7%[1]. Как отмечает П. И. Кравчук, и его сведения подтверждают наши наблюдения, везде в украинских поселениях Канады можно услышать украинский язык. Но на нем разговаривают преимущественно люди пожилого и среднего возраста, молодежь язык знает, но пользуется им реже[2]. Даже в сфере семейного быта канадцев украинского происхождения распространено двуязычие. Как свидетельствуют данные опроса, проведенного канадскими социологами, в семьях студентов украинского происхождения в Эдмонтоне (1968 г.) преобладало пользование двумя языками – английским и украинским (64,5%), меньше

[1] Non-official Languages. Study in Canadian Multiculturalism / Ed. by K. J. O’Bryan, J. G. Reitz, O. M. Kuplowska. – Ottawa, 1976. – P. 46.

[2] *Кравчук П.* Українці в Канаді. – С. 144–145.

распространено пользование только английским (24,9%) или только украинским языком (10,3%)[1].

Деятельность упомянутой комиссии была направлена также на изучение степени сохранения родного языка среди различных этнических групп пяти крупнейших канадских городов: Монреаля, Торонто, Виннипега, Эдмонтона и Ванкувера. Выборка охватила почти 35% канадцев украинского происхождения. Степень знания украинского языка канадцами украинского происхождения, по данным этого исследования, характеризуется такими цифрами: свободно владеет языком 30,7%, частично – 58,1, не владеет– 11,2%[2]. Интересны данные, которые показывают, как часто употребляется язык своей национальности. Среди канадоукраинцев, свободно владеющих украинским языком, ежедневно им пользуется 78,1%, “часто” – 14,3%, “при случае” – 5,3%, редко – 2,2%. Среди лиц, частично владеющих украинским языком, эти цифры соответственно: 19,3%; 16,2%; 21,8% и 19,2%. Довольно значительную часть здесь составили лица, знающие язык недостаточно для разговорного общения – 19,6%[3]. Эти же исследования показали, что чаще всего пользуются родным языком в семейном кругу и обществе друзей.

Как и везде, процессы языкового взаимодействия наиболее активно происходят в городах или там, где этнические группы расселены дисперсно в иноэтнической среде. В прямой зависимости от компактности расселения и социальной структуры находится процент лиц, говорящих на том или ином языке. Например, среди украинцев второго поколения ежедневно говорящие на украинском языке в Монреале составляли 7,1%, Ванкувере – 8,3%, тогда как в тех городах, где канадцы украинского происхождения расселены более компактно, этот процент был намного выше: в Виннипеге – 31,8, Эдмонтоне – 42,5[4]. В последние годы заметно уменьшение удельного веса лиц, говорящих на украинском языке, среди канадоукраинского населения всех городов Канады, что также характеризует тенденции развития этнических процессов.

Украинский язык сохраняется в районах компактного расселения украинских канадцев, где по традиции среди них сравнительно высок процент сель-

---

[1] Slavs in Canada. Proceedings of theThird National Conference of Canadian Slavs / Ed. by *C. S. Jaenen.* – Ottawa, 1971. – V. III. – P. 50.

[2] *Reitz J. G., Ashton M. A.* Ukrainian Language and Identity Retention in Urban Canada // Canadian Ethic Studies. – 1980. – V. XII. – № 2. – P. 39.

[3] *Reitz J. G., Ashton M. A.* Ukrainian Language… – P. 40.

[4] Changing Realities. – Edmonton, 1980. – P. 150.

ского населения: Манитоба и Саскачеван (по 57,4 %), Альберта (48,1%) или там, где они появились в последние годы в связи с промышленным развитием (Онтарио – 46,4%). В последней провинции сравнительно меньший этот показатель объясняется процессами языковой ассимиляции, господством в сфере производственного быта английского языка, что свойственно многонациональным городам типа Торонто. Показательно, что именно среди малочисленных групп канадоукраинцев, расселенных дисперсно в Атлантических провинциях (3,2 тыс.), наименьший процент лиц, которые назвали родным украинский язык (16,5% – в 1971 г., тогда как в 1931 г. было 92,9%).

Как и в других капиталистических странах, темпы аккультурации, межэтнической интеграции и языковой ассимиляции зависят от многих факторов (обособленный характер поселений, занятость сельским хозяйством, отдаленность от основных индустриальных и культурных центров, отставание процесса урбанизации и пр.), а также дискриминации, “будившей национальное чувство”[1]. Лишь в последние годы, в значительной мере под влиянием национально-освободительного движения франкоканадцев в 1960-х годах, правительственные круги несколько изменили свое отношение к развитию языков этнических групп. В этот период в Саскачеване, Манитобе и Альберте на факультативных правах было разрешено преподавание украинского языка в государственных школах. Но и сейчас такие школы охватывают сравнительно небольшую часть украинских детей, желающих в них заниматься. К тому же существует ряд ограничений: например, в провинции Онтарио преподавание украинского языка разрешено лишь во внеурочное время или в выходные дни, при этом обучение должно проводиться не более чем по полчаса дважды в неделю.

Языковые процессы среди канадцев украинского происхождения подробно исследованы Ю. О. Жлуктенко. Они характеризуются интенсивным взаимодействием с наиболее распространенными языками Канады (особенно английским, частично французским и др.), интерференцией английского языка на всех лингвистических уровнях. Украинский язык в Канаде пестрит английскими заимствованиями, нередко трансформированными, которые употребляются неосознанно. Некоторые из них зафиксированы автором: “сів на кару” (машину), “в мене мати українка, а батько скот” (шотландец) и т. п. Вследствие отрыва от страны происхождения – Украины – происходит, в возрастающей степени, развитие дивергентных явлений в структуре и функциях украинского языка в Канаде, определенное упрощение грамматических и семантических микросистем,

[1] *Фурсова Л. В.* Иммиграция и национальное развитие Канады. – С. 296.

ослабление ориентации на общенациональные украинские языковые нормы[1]. Такой характер развития и взаимодействия языков отражает, с одной стороны, общественные процессы, направленные на консолидацию канадских наций, и, с другой, – тенденции самосохранения этнических общностей вследствие отмеченных выше факторов.

Особенности культуры канадцев украинского происхождения на современном этапе также неотделимы от структуры канадского общества. Социально-классовое расслоение отражает различия в культуре разных социальных слоев канадских украинцев, хотя, безусловно, существуют и некоторые общие черты: одни из них приобрели интернациональный характер, другие отличаются определенной устойчивостью черт этнической специфики.

Формирование и развитие культурно-бытовых явлений также обусловлено социально-историческими факторами. В первые годы поселения в Канаде украинцы образовывали хутора. Такой характер расселения способствовал окончательному распаду крестьянской общины, нарушал родственные связи и, особенно в первые десятилетия после переселения, сохранял отмеченную выше консервативность быта. С другой стороны, развитие капиталистических отношений, общий научно-технический прогресс ускоряли межэтническую интеграцию канадоукраинцев и в сельских местностях.

Автор в период пребывания в Канаде (май – июнь 1981 г.) имел возможность благодаря коллегам из университетов Альберта и Саскачеванского исследовать в экспедиционных условиях быт отдельных этнических групп (украинского происхождения, западноевропейских переселенцев – гутеритов, американских индейцев и пр.).

Наблюдения показали, что в современной Канаде еще сохраняются определенные бытовые явления прошлого (давние типы жилища, отдельные традиционные виды одежды, народнопоэтическое творчество, старинные обычаи и пр.). В них нашли отражение процессы социально-классового расслоения среди разных этнических групп. Например, отдельные виды традиционного жилища, которые бытовали в Украине в местах, откуда пришли переселенцы, а также хозяйственные постройки в наибольшей мере сохранились в бедняцких хозяйствах.

В стране и сейчас имеется множество небольших городов. В прошлом они играли важную роль в аграрно-индустриальной Канаде как своеобразные по-

[1] *Жлуктенко Ю. О.* Українська іммігрантська мова в мовній ситуації Канади // Мовознавство.– 1976.– № 6. – С. 20.

средники между сотнями разбросанных ферм и большими городами. Ныне многие из этих населенных пунктов утратили свое экономическое значение. Один из таких населенных пунктов представлен в экспозиции этнографического музея под открытым небом в провинции Альберта, так называемом "Селе украинского культурного наследия" (Ukrainian Cultural Heritage Village)[1], расположенном в 45 км на восток от Эдмонтона, возле национального парка Элк Айленд.

Музей отражает быт переселенцев украинской трудовой иммиграции в Канаду конца XIX в. – именно на этой территории поселились первые украинцы. В центре музея воспроизведены небольшой поселок первых украинских переселенцев и прилегающие к нему хутора-фермы. Такое структурное построение композиции музея дает представление о развитии капиталистических отношений в сельском хозяйстве Канады.

Поселок был связан железнодорожным сообщением с большими городами, в связи с чем тут воспроизведены железнодорожная станция и ряд построек возле нее: элеватор ("сипанець"), кузницы, магазины, мельницы, гостиницы, почта, церковь, "народный дом", школа. Интерес вызывает украинский фермерский так называемый народный дом "Новый Киев" общества украинских рабочих и фермеров – сторонников социалистического движения в Канаде. Следует подчеркнуть, что образованная в 1918 г. организация "Украинский рабочий дом" (впоследствии – Общество "Украинский рабоче-фермерский дом") развернула культурно-просветительскую и общественную деятельность и сыграла важную роль в воспитании украинцев в духе интернационализма, укрепления дружественных связей с Советской Украиной[2].

Рядом с поселком расположен типичный крестьянский хутор с однокамерными и двухкамерными жилищами первых переселенцев из Буковины и Западной Подолии, хозяйственными постройками, в частности "шпихлером з притулою" – деревянным амбаром, "стайнями" (конюшнями), домашней утварью, народной одеждой, тканями. В административном корпусе музея сохраняется экспозиция, рассказывающая о переселении обедневших украинских крестьян. Здесь хранятся фотографии, планы построек, исторические документы, касающиеся переселенцев, записи бесед с первыми создателями украинских поселений в Канаде.

---

[1] The Ukrainian Canadian. – 1980. – Sept. – P. 7.

[2] *Кравчук П.* Канадці українського походження вчора і сьогодні. // Всесвіт. – 1981. – № 9. – С. 196.

Кроме упомянутого музея, этнографические сведения об украинцах Канады содержатся в двух других музеях провинции Альберта (Шандро и Мондейр), музее украинской культуры и искусства в Саскачеване, музее Т. Г. Шевченко в Палермо (Онтарио) и др.[1].

И сегодня отдельные элементы традиционного быта можно встретить на степных просторах Канады. Селение Бучач, основанное выходцами из Тернопольщины, когда-то было центром "расширенного" села, т. е. нескольких разбросанных ферм в провинции Альберта. Здесь были церковь, почта, народный дом, школа. Сейчас осталось лишь кладбище при дороге и несколько заброшенных домов. Один из них был построен в начале XX в. – двухкамерный в плане типа сени – комната, срубной конструкции, с обмазкой и побелкой. Ферма была оставлена хозяевами несколько лет назад. В этих краях нередко можно увидеть объявление: "Поле продается" – свидетельство дальнейшего углубления классовой дифференциации в канадском земледелии.

Приходят в упадок небольшие города, о которых говорилось выше. Показательны в этом отношении населенные пункты Чимпен, Гиллард и другие в провинции Альберта. В г. Чимпен из трех элеваторов остался один, улицы безлюдны, одни дома заброшены, жители других работают в больших городах. Учитывая конъюнктуру, жители подобных поселков, например, Хеффорда провинции Саскачеван, устраивают дома на колесах: при необходимости, например, отсутствии сферы приложения труда, можно переехать в другое место.

Кроме традиционных видов народного жилища, канадцы украинского происхождения кое-где, хотя и редко, сохраняют отдельные давние орудия труда, сельскохозяйственный инвентарь, домашнюю утварь, предметы быта; среди пожилых людей или как праздничный наряд бытует украинский народный костюм, кожухи, свитки, сорочки, платки, ожерелья, традиции и обряды прежней родины. На праздниках и фестивалях можно услышать многие украинские песни, "троистую" музыку (ансамбли в составе скрипки, цимбал и бубна), традиционные жанры устной поэзии – коломийки, щедривки, колядки и песни "канадоукраинские" о судьбе первых переселенцев, их тяжелом труде[2].

Значительные изменения произошли в народнопоэтическом творчестве украинских переселенцев. Если среди первых переселенцев была распространена аграрная тематика сезонного или календарного цикла, то теперь преоб-

---

[1] The Ukrainian Canadian. – 1980. – Sept. – P. 39.

[2] *Кравчук П.* Українці в Канаді. – С. 145.

ладают “урбанистические” сюжеты, носителями фольклора раньше были только крестьяне, теперь сфера функционирования фольклора расширилась. Многие специфические черты народнопоэтического творчества “старої країни” остались забытыми, неизвестными или непонятными, другие подверглись модификационному или адаптивному влиянию[1].

Отдельные элементы культуры украинского населения нашли последователей среди других этнических групп Канады. В частности, в провинции Саскачеван в быту разноэтнического населения не редкость украинские народные блюда, вышивка, песни и танцы. Интересно, что в основанном украинцами ныне этнически смешанном Вегревилле (провинция Альберта) новые поселенцы в бывших украинских ресторанах, оставленных обанкротившимися хозяевами, чтобы привлечь клиентуру, сохраняют блюда украинской кухни.

Однако, безусловно, в культуре и быту украинского по происхождению населения преобладающими стали интернациональные черты, проявляющиеся в классовом аспекте. Многие общие этнокультурные черты формируются в результате взаимодействия канадоукраинцев с другими этническими общностями Канады. На наш взгляд, процессы межэтнической интеграции в настоящее время являются доминирующими.

Приведенные выше факты свидетельствуют, что украинская группа Канады находится в сфере активного влияния этнонациональных процессов, среди которых имеют место и процессы этнической ассимиляции – как естественной, так и насильственной. Они сопровождаются уменьшением среди украинцев эндогамных браков и отмеченными выше изменениями в характере функционирования языков. Если в 1931 г. среди канадских украинцев процент однонациональных браков составлял 90,6%, а в 1961 г.– 61,8, то в 1971 г. он снизился до 38,7%[2].

Рассмотренные процессы сопровождаются сменой не только основных этнических признаков, но и их “равнодействующей” – этнического самосознания. По данным упомянутого выше этнолингвистического исследования городского населения, среди украинских переселенцев первого поколения (“иммигрантов”) только 26,6% назвали себя “канадцами”, 12,3 – “украинцами” и 59,2% – “украинскими канадцами”; среди второго поколения канадцами назвало себя 54,6%, “украинскими канадцами” – 38,8, “украинцами” – лишь 6,0%; среди

---

[1] *Klymasz R. B.* From Immigrant to Ethnic Folklore. Canadian View of Process and Transition. // Journal of American Folklore. – 1973. – № X. – P. 137.

[2] *Берзина М. Я.* Формирование этнического состава.... – С. 94; Changing Realities... – P. 11.

третьего поколения “канадцев” было 55,3%, “украинских канадцев”– 43,6%, “украинцев” – лишь 1,0%. По этим же данным, только треть детей причислила себя к национальности родителей – украинцев по происхождению[1].

Характеризуя национальные процессы на Американском континенте, В. И. Ленин подчеркивал, что “особо благоприятные условия развития капитализма в Америке и особая быстрота этого развития сделали то, что нигде в мире не перемалываются так быстро и так радикально, как здесь, громадные национальные различия в единую «американскую нацию»”[2]. Как показывают приведенные выше исследования, подобные процессы развиваются и в полиэтничной Канаде. Характер протекания их среди канадцев украинского происхождения противоречив: один факторы, как отмечалось выше, их ускоряют, другие им препятствуют.

Однако было бы крайне преждевременным переоценивать на современном этапе роль этих процессов, особенно процесса этнической ассимиляции. Даже относительно смены одного из важнейших этнических признаков – родного языка – нельзя делать вывод, как правильно отмечает Ю. О. Жлуктенко, о том, что “украинский язык в Канаде уже исчезает”[3].

Еще в большей мере это касается собственно этнической ассимиляции, сопровождающейся сменой этнического самосознания.

В буржуазной историографии последних лет выдвигаются концепции, идеализирующие существование этнических и расовых групп в американском и канадском обществе, подчеркивается их необычайная “устойчивость”, например, в сохранении языка (Language Maintenance), отмечается процветание “национальной мозаики”; при этом игнорируется факт, что само существование этих групп нередко выступает как противодействие социальному и национальному гнету и разным видам дискриминации[4].

Ни в коей мере не отрицая двунационального характера Канады, следует отметить и некоторые намечающиеся тенденции складывания в этой стране метаэтнической общности. Этому, на наш взгляд, способствует общность эко-

---

[1] *Reitz J. G., Ashton M. A.* Ukrainian Language… – P. 40.

[2] *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 30. – С. 354– 355.

[3] *Жлуктенко Ю. О.* Українська іммігрантська мова... – С. 15.

[4] *Жлуктенко Ю. О.* Українська іммігрантська мова... – С. 14; *Євтух В. Б., Шамшур О. В.* Буржуазні теорії концепції етносоціального розвитку США // Народна творчість та етнографія, – 1982. – № 4. – С. 45– 49.

номической базы, тенденции интернационализации в сфере экономики, развитие массовых средств коммуникации, социально-политические моменты, прежде всего фактор государственности (страна, добившаяся независимости от Великобритании, стремится избавиться от “опеки” США), что способствует дальнейшему утверждению, вне сомнения, существующего уже сейчас общеканадского самосознания: называют себя прежде всего “канадцами”, а затем, притом далеко не всегда, – “англоканадцами”, “франкоканадцами” и пр. В связи с этим можно отметить также процессы межэтнической интеграции в пределах страны, этнодемографические моменты, в частности постоянное уменьшение удельного веса британских групп, ослабление их роли в общественно-политической жизни и пр.

На этнонациональные процессы среди канадоукраинцев оказывают влияние связи с прежней родиной, наличие культурных учреждений. Большим авторитетом у трудящихся украинского происхождения пользуется основанное в 1918 г. “Товарищество объединенных украинцев Канады” (ТОУК), в своей деятельности опирающееся на многочисленные прогрессивные украинские общины. Это общество ведет плодотворную культурно-просветительную работу, его деятельность характеризуется бережным отношением к богатым традициям украинской культуры, дружественными всесторонними связями с Советской страной, непримиримостью к ее врагам – украинским буржуазным националистам[1].

Большую и плодотворную деятельность по расширению культурных связей с украинцами за рубежом проводит общество “Украина” – массовая общественная организация Украинской ССР.

Благодаря его деятельности осуществляется систематический прием в республике канадоукраинских творческих ансамблей, организация для зарубежных украинцев курсов по изучению украинского языка, стажировки преподавателей канадских университетов в вузах УССР. Только в последние годы были проведены семинары по хореографии для самодеятельных украинских ансамблей из Канады: “Кобзар” (Ванкувер), “Довбуш” (Саскачеван), “Полтава” (Реджайна), “Черемош” (Торонто), “Трембіта” (Эдмонтон), “Гопак” (Калгари), а также “Черемшина”, “Шевченко”, “Гагилка” и др. Для ансамблей “Полтава” и “Кобзар” были организованы совместные концерты с самодеятельными ансамблями Полтавы и

[1] *Шлепаков А. Н.* Славянские группы Канады...; *Фурсова Л. Н.* Иммиграция и национальное развитие Канады… – С. 346.

Одессы[1]. Сотни зарубежных туристов, в том числе украинского происхождения, посетили Киев в связи с торжественным празднованием 1500-летнего юбилея столицы Советской Украины. Во время многочисленных туристских поездок зарубежные украинцы знакомятся с жизнью всех народов нашей страны.

В то же время делегации общества "Украина" принимали участие в этнографических фестивалях Канады – "Мозаика", "Фольклорама", "Фолвест". Продолжается начатая несколько лет назад традиция выезда украинских литераторов на Шевченковские чтения в университеты Канады[2]. В Канаде воздвигнуты памятники выдающимся деятелям украинской культуры: Т. Шевченко, Лесе Украинке, В. Стефанику, Ив. Франко, – созданные советскими скульпторами. С блеском проходят в этой стране гастроли многочисленных творческих коллективов Украинской ССР.

Приведенные выше данные позволяют сделать некоторые выводы.

Дальнейшая социально-этническая консолидация канадских наций сопровождается их всесторонним взаимодействием с другими этническими группами страны, повышением территориальной и социальной мобильности этих групп, увеличением удельного веса среди городского населения, постепенным приближением их социально-классовой структуры к структуре всего канадского общества. Вследствие этого среди указанных групп протекают процессы этнической ассимиляции, аккультурации и особенно межэтнической интеграции.

В этих условиях среди канадцев украинского происхождения получают развитие явления билингвизма с тенденцией распространения государственных языков и сфер их влияния, уменьшается удельный вес эндогамных браков, исчезают или видоизменяются традиционные этнические черты страны происхождения. В то же время вхождение в структуру канадского общества создает предпосылки для формирования многих общих этнокультурных черт среди всего населения, которые находят свое проявление в классовом аспекте.

Одновременно имеют место тенденции самосохранения украинского по происхождению этноса Канады. Как и среди других этнических групп, эти тенденции действуют в противовес социальному и национальному угнетению и проявляются в сохранении определенных различий в социально-классовой и профессиональной структуре канадцев украинского происхождения и всего населения страны. Отмеченные тенденции находят свое проявление в сохранении отдельных традиционных черт, сознании происхождения и принадлежности

---

[1] *Науменко Г. Ф.* З думою про майбутнє // Вісті з України. – 1981. – № 52. – С. 5.

[2] Там же.

к своей этнической группе, стремлении к сохранению и развитию языка и культуры, расширении всесторонних связей со страной происхождения.

В социально-политическом аспекте классовость этнонациональных процессов среди канадцев украинского происхождения находит свое проявление в сближении эксплуататорской верхушки украинской по происхождению группы с господствующими кругами канадского общества и, с другой стороны, единении трудящихся многонациональной Канады в борьбе за мир и социальный прогресс, стремлении прогрессивных украинцев за рубежом крепить дружеские связи с Советским Союзом, своей прежней Родиной.

Друкується за вид.: *Наулко В. И.* Украинская этническая группа Канады // Расы и народы. – М.: Наука, 1984. – С. 113–130.

Исторический очерк формирования молдавского населения Украины

Нерушимая братская дружба и сотрудничество, исторически сложившиеся между молдавским, русским и украинским народами, воплотили в себе общность происхождения этих народов, их исторических судеб, многовековые контакты на основе доверия и взаимопомощи, всестороннее взаимообогащение культур[1].

В этом отношении значительный интерес представляют взаимоотношения между украинцами и их ближайшим восточнороманским соседом – молдаванами. На протяжении веков взаимоотношения эти основывались на постоянных экономических, политических и культурных связях. Скрепленные на различных этапах истории борьбой против общих врагов – турецких захватчиков, польской шляхты, царского самодержавия, – они особенно усилились и упрочились в годы Советской власти.

Наиболее давние связи славян с романизированным населением Карпато-Дунайских земель относятся к V–VII вв. На этой основе сформировалась этническая общность волохов[2], ближайших этногенетических пред-

---

[1] См. об этом: *Подградская Е. М.* Экономические связи Молдавского княжества с Русским государством в XVII в. // Исторические связи и дружба народов СССР.– К., 1983. – С. 39–44.

[2] “Волохи” – более давний этноним, длительное время сохранялся наряду с самоназванием “молдаване”. Он широко бытовал в русских государственных документах и историографии XVII–XIX вв. и в

ков молдаван, территория расселения которых в X–XIII вв. неоднократно входила в состав славянских государственных образований: Древнерусского государства, Галицкого и Галицко-Волынского княжеств.

С возникновением в 1359 г. Молдавского княжества в его состав вошли некоторые смежные земли, в том числе в конце XV в. и Северная Буковина (территория современной Черновицкой области УССР), где издавна проживали славянские и восточнороманские народы. Последние заселили эту территорию с конца XIII в.[1]. Впоследствии здесь, как и в Бессарабии, часть древнерусского населения была ассимилирована молдаванами, что нашло отражение в своеобразии культуры этой историко-этнографической области. В ней переплелись давние традиционные черты и этнические особенности, сформировавшиеся в результате длительного взаимодействия обоих народов.

Освободительная борьба молдаван против османского господства на протяжении веков осуществлялась совместными усилиями и при всесторонней поддержке русского и украинского народов. В частности, украинское казачество, возглавляемое Дмитрием Вишневецким, принимало участие в освободительной войне молдаван 1563 г., в героических походах против турецко-татарских захватчиков под предводительством Ивана Подковы (1577), Григория Лободы (1594) и Северина Наливайко (1595).

В свою очередь молдаване помогали русскому и украинскому народам бороться против шляхетской Польши и турецко-татарских агрессоров. Так, они принимали активное участие в гайдамацком движении и освободительной войне украинского народов 1648–1654 гг.[2]. Плечом к плечу с отрядами Богдана

известной мере соответствовал общему названию восточнороманских народностей и их языков (*Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России // Труды архива / АН СССР. – 1975. – Вып. 26. – С. 4). В X–XII вв. “волохи” включали различные этнические группы романизированного населения (Страны и народы. – М., 1984. – Т. 18. – С. 307). В ряде сел Украины (Волошское Солонянского района Днепропетровской области, поселения Донбасса) молдаване, вплоть до недавнего времени, называли себя волохами. Это связано с тем, что восточнороманские народы именовались волохами даже после того, как в XIV в. образовалось Молдавское княжество. Название “волохи” настолько укоренилось, что так стали называть себя молдаване, переселившиеся в центральные и восточные районы Украины.

[1] *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы). – Кишинев, 1979. – С. 41.

[2] *Михайлина П. В.* Укрепление связей и боевого содружества украинского и молдавского народов в ходе освободительной войны 1648–1654 гг. // Исторические связи и дружба народов СССР. – С. 44–50.

Хмельницкого при осаде Львова в 1648 г. сражался молдавский отряд. В боях под Берестечком вместе с запорожцами бились буковинцы и молдаване. Успешные боевые действия против иноземных захватчиков осуществляли молдавско-казацкие войска под предводительством Василия Лупула и Тимофея Хмельницкого (1653). Молдавские и украинские крестьяне организованно выступали против феодального гнета (восстание 1490–1492 гг. под предводительством Мухи, движение гайдуков и опрышков в Карпатах). Даже после захвата Северного Причерноморья турками в конце XV в., в условиях последовавшего за этим запустения края, украинские и молдавские крестьяне основали в нижнем Приднестровье ряд сел[1], сыгравших немалую роль в хозяйственном освоении необжитых степей.

С XVI в. молдавские крепостные, спасаясь от феодального гнета местных "господарей" и репрессий турецких захватчиков, под властью которых находилась Бессарабия, целыми семьями бежали в Украину, "в казацкий край", где феодальный гнет был не таким сильным[2]. Очень часто села, особенно на левобережье Днестра и на Буковине, основывали украинцы и молдаване совместно, что способствовало их культурно-бытовому сближению. Молдаване служили в Войске Запорожском. Память об этом сохранилась в украинском фольклоре:

Як прийшли до нас всі волошини,
Всі волошини та всі хороші,
В козаки вони записалися,
З нами побраталися[3].

Оттоманская Порта, как и Крымское ханство, использовала население оккупированных территорий в захватнических целях. Наряду с представителями других народов в турецкую и татарскую армию привлекались и "волохи". В частности, в 1498 г. они вместе с татарами участвовали в походах на Чернигово-Северщину[4]. Многие из молдаван – участников этих походов остались на землях Новгород-Северского уезда, например, в селах Волоховица и Степановка. Молдаване основали здесь и другие села, в том числе Чепелево Сосницкого уезда,

[1] Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1860. – № 1. – С. 354–360.

[2] История Молдавии. – Кишинев, 1961. – Т. 1. – С. 198.

[3] *Чобану І.* Пісні про дружбу молдаван з східними слов'янами // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 23.

[4] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 167. –168.

в котором жил Чепель, сподвижник Ивана Подковы, с 1585 г. господаря молдавского[1].

И позднее молдаване, как и другие подвластные Османской империи народы, не хотели участвовать в войнах против России, на сторону которой переходили целые полки.

Так, в 1739 г. под Ставучанами и Хотином сражались два гусарских полка, сформированных при русском войске из переселенцев из Молдавии и Буковины[2]. В самом начале русско-турецкой войны 1768–1774 гг. на сторону России полностью перешел полк, сформированный из волохов, болгар и других "балканских христиан", который был поселен в "новороссийских степях". В ходе войны в начале 1770-х годов 3595 молдаван сдались в плен; они были поселены в Елизаветградской провинции[3].

В начале XVII в. группы романоязычного населения появляются в Предкарпатье, в частности в Снятине. Известно также, что после поражения России в русско-турецкой войне 1710–1711 гг. несколько тысяч молдавских и украинских крестьян бежали из своих деревень на север вместе с русскими войсками[4]. После Прутского мира 1711 г. опустели, например, захваченные турками земли Хотинской округи, принадлежавшие ранее Молдавскому княжеству.

Стихийное переселение молдаван на земли Украины из областей, захваченных Турцией, вплоть до середины XVIII ст. шло не только в районы Левобережного Приднепровья, но и в Подолию, на восток от Буга, в южные части Брацлавского и Киевского воеводств, на берега Синюхи и Выси.

Молдаване приходили из различных районов, прежде всего Бессарабии, а также "ханской Турции" (нижнего Поднепровья), Буковины, "Польши" (Правобережной Украины) и даже Крыма. Они представляли различные этнографические группы. Кроме упомянутых волохов и "молдаван", встречались этнонимы "мунтены" (жители Мунтении), "цуркане" – горцы, выращивающие особый вид скота[5], "райляне" – украинцы и молдаване, находившиеся под турецким гнетом.

---

[1] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 167–168, 189.

[2] Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – К., 1969. – С. 16.

[3] *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976. – С. 30.

[4] *Димитров С. А.* Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – М., 1969. – С. 141.

[5] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. – С. 53.

Современное молдавское население Украины представлено различными диалектными группами (северо-западная, северо-восточная, буковинская и др.)[1], что отражает не только многовековые тесные контакты со славянами (масса славянских элементов в лексике, словообразовании), но и этноязыковые особенности мест их прежнего обитания.

Молдаване неоднократно обращались к России с просьбой о принятии их в русское подданство. В частности, известный политический деятель, молдавский господарь Дмитрий Кантемир, заключивший с Петром I договор о союзе против Турции и включении Молдавии в состав России, после неудачного Прутского похода (1711) специальным царским указом был поселен с 4 тыс. рядовых и 24 боярами на территории Слободской Украины. В Харьковской губернии они основали села Абазовка, Бузовка, Волохов, Волоховка, Молдова, Троянова, Волошская-Балаклейка. Часть их осела в Курской и Орловской губерниях[2].

После русско-турецкой войны 1735–1739 гг. был сформирован Волошский корпус, насчитывавший тысячу человек. При значительной его этнической неоднородности в нем численно превалировали молдаване.

Молдаване принимали активное участие в русско-турецких войнах на стороне России. Вполне понятно, что царское правительство было крайне заинтересовано в создании военных поселений из молдаван. Эти поселения в соответствии со стратегическим назначением тянулись с запада на восток. В дальнейшем они постоянно смещались к югу и со временем утратили свое былое назначение.

Общие цели военно-стратегического характера, направленные на борьбу с турецким игом, обусловили характер заселения молдаванами различных районов Южной Украины. Достаточно сказать, что большинство молдавских населенных пунктов XVII–XVIII вв. создали там именно военные поселенцы.

Первые воинские подразделения, сформированные из “иноземцев разного выезда”, в том числе и волохов, не были дислоцированы в каком-то одном месте, и о них имеются лишь общие сведения. Например, о том, что в 1628 г. на “Московской Украине” на воинской службе находилось 80 волохов[3].

С появлением “поместных”, т. е. наделенных землей, категорий военнослужащих возникают поселения, жители которых помимо воинских повинностей

---

[1] *Удлер Р. Я.* Диалектное членение молдавского языка. – Кишинев, 1976. – Ч. 2. – С. 161–165.

[2] *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.…– С. 48.

[3] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России… – С. 13.

активно участвовали в хозяйственном освоении края. Кроме земельных наделов, которые обрабатывались в свободное от воинской службы время, поселенцы получали жалованье и определенные льготы.

В созданной в 1752 г. так называемой Новой Сербии – область военных поселений на Правобережной Украине (в междуречье Днепра и Синюхи, южнее верховьев Ингула и Ингульца до рек В. Выси и Омельника) – основу составили не столько сербы, численность которых была невелика, сколько волохи и прочие "единоверные народы", приток которых из-за недостатка иностранцев стимулировался специальными указами сената (1761 г. и др.).

Поселенные полки (гусарский и пандурский пехотный) делились на шанцы, или роты. Каждая рота представляла собой отдельное поселение. Например, с. Мартоноша составило восьмую роту, с. Панчево – девятую, с. Каниж – десятую. Из использованных В. Ф. Шишмаревым документов Днепропетровского архива, к сожалению, не сохранившихся после Великой Отечественной войны, видно, что в гусарском и пандурском полках и Новомиргородском гарнизоне "волохи составляли большинство"[1].

В конце 1754 г. из 3840 поселенцев здесь насчитывалось 2997 молдаван (78%), в основном выходцев из Бессарабии[2] и в меньшей мере – из Валахии. Статистические данные советских переписей, в том числе 1926, 1959 и 1970 годов, также показали, что и позднее в ряде сел этого региона, в частности в упомянутом с. Мартоноша, преобладали молдаване, хотя быстрыми темпами увеличивалась численность украинцев. Переселение украинцев в Новую Сербию имело место уже в первые годы ее образования. Например, в 1754 г. здесь осело много украинских казаков из Левобережной Украины, из которых был сформирован отдельный полк. Однако украинцы, главным образом из числа насильственно выселяемых из Новой Сербии, оседали в этот период преимущественно в соседних Новослободских казачьих поселениях.

Аналогичными были причины формирования молдавских военных поселений в другой административно-территориальной области Украины – Славяносербии, созданной царским правительством в 50-х–60-х годах XVIII в. для защиты южных границ России от турецко-татарской агрессии. В ней молдаване наряду с русскими и украинскими крестьянами и казаками составляли основную массу военных поселенцев. Недостаток воинов в этом районе, как и в Новой Сербии, пополнял-

---

[1] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России… – С. 38.

[2] *Кабузан В. М.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья: (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Кишинев, 1974. – С. 12.

ся за счет придунайских и балканских переселенцев, в частности за счет молдаван. Гусарские и пикинерные полки, сформированные из военных поселенцев, были расположены вдоль Украинской линии (часть современной территории Ворошиловградской, Донецкой и Полтавской областей) и распадались на 16 рот, размещенных по рекам Северский Донец и Лугань. Исходя из данных Архива АН СССР, В. Ф. Шишмарев считает, что последовательность создания молдавских военных поселений в Славяносербском и Бахмутском уездах была такой: в 1765 г. основаны Славяносербск и Желтое (на Северском Донце), в 1766 – Хорошее и Черкасское (на Лугани), в 1700 – Земляное (на Кривом Торе), в 1778 – Луганское и Троицкое (на Лугани), в 1779 – Государев Буерак, в 1822 – Корсунь (на Корсуни)[1]. Еще раньше, в 1747 г., по данным П. И. Кеппена, были созданы военные поселения из молдаван в селах Крымское и Нижнее на Донце и Вергунке на Лугани[2]. Сведения же о динамике численности этих поселений, к сожалению, не сохранились. Известно только, что сербы в них составляли меньшинство. Следует, однако, подчеркнуть, что в целом Славяносербия, даже в период ее существования в качестве административной единицы – в 1750-х годах, несмотря на формальный запрет, заселялась в первую очередь украинцами. В 1763 г. на территории Бахмутского уезда украинцы составляли 75,4%, молдаване – 17,1 и русские 4,7%. Украинцы численно преобладали в одних ротах, молдаване – в других[3]. Во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. из молдавских и балканских переселенцев, в том числе перешедших на сторону России, на территории бывшей Новой Сербии и Новослободского поселения был создан так называемый Молдавский гусарский полк. Он охватывал территорию между реками Черный Ташлык, Синюха и левобережьем Южного Буга. Этнический состав полка был довольно пестрым, но все же “волохи занимали в нем видное место”, причем термины “волохи” и “молдавцы” стояли на первом месте в официальной переписке по поводу перехода полка “под протекцию России”[4]. Приведем список всех рот: 1 – шанец Павловский (Новоукраинка), 2 – Большая Виска, 3 – Песчаный Брод, 4 – Черный Ташлык, 5 – Терновка, 6 – Ингульск, 7 – Добрянка, 8 – Синюхин Брод, 9 – Липняжка (Красная Слободка), 10 – Плетеный Ташлык, 11 – Лысая Гора, 12 – Тыш-

---

[1] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. – С. 49.

[2] *Кеппен П. И.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – С. 138.

[3] *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – С. 94–95.

[4] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. – С. 52.

ковка, 13 – Сухой Ташлык (Глодосы), 14 – Грузская, 15 – Ольшанка (Маслов), 16 – Екатерининский (Ольвиополь)[1].

По данным И. А. Гюльденштедта, в Молдавском гусарском полку к началу 1770-х годов насчитывалось 4 тыс. молдаван. В. Ф. Шишмарев, отмечая, что Гюльденштедт в своем перечне привел не все пункты с молдавским населением, счел возможным увеличить эту цифру до 4,5 тыс. человек[2]. Однако, на наш взгляд, и эта цифра несколько занижена. По крайней мере в 1772 г. в Молдавском гусарском полку насчитывалось свыше 23 тыс. военнослужащих с семьями, большинство из которых были молдаванами[3]. Некоторые сведения об этническом составе рот полка в момент его основания содержатся у того же Гюльденштедта. Они, в частности, показывают, что формировались эти роты из молдаван и украинцев. Например, во 2-ой роте было 100 домов молдаван, в 6-ой и 14-ой ротах вместе – около 100 человек, в 10-ой – 120 семей, 12-я состояла целиком из волохов (100 семей), в 13-ой и 15-ой было в каждой по 150 дворов, в 16-ой –40 семей. В других ротах численно преобладали украинцы[4].

После успешного завершения русско-турецкой войны 1787–1791 гг. и подписания Ясского мирного договора, по которому Россия закрепляла за собой земли между Южным Бугом и Днестром, заселение Северного Причерноморья интенсифицировалось. В созданных в ходе этой войны поселениях Черноморского казачьего войска также значительный процент составляли молдаване. Вначале войско было размещено на территории Очаковского края, Керченского и Таманского полуостровов (всего 9482 человека), а затем переведено на Кубань.

В 1870-х годах молдаване в целом по Елизаветградской провинции занимали по численности второе место после украинцев. В 1775 г. украинцы составляли 64,9%, молдаване – 18,5, русские – 13,4, сербы – 0,7% и т. д. На 1779 г. в Херсонской губернии молдаван насчитывалось 18%, в Екатеринославской – 5%[5].

После успешных русско-турецких войн конца XVIII в. и ликвидации угрозы со стороны турецко-татарских захватчиков молдаване наряду с другими

---

[1] *Скалъковский А. А.* Хронологическое обозрение Новороссийского края.– Одесса, 1838. – Ч. 2. – С. 153.

[2] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России… – С. 54.

[3] *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – С. 107–108.

[4] *Gildenstedt I. A.* Reisen durch Russland und im caucasischen Gebirge. – Petersburg, 1791. – Bd. 2. – S. 174.

[5] *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – С. 109, 134.

народами, прежде всего русскими и украинцами, во все большем масштабе включаются в хозяйственное освоение обширных малозаселенных территорий в степях Южной Украины. Приток молдавского населения, как всегда, шел главным образом из Бессарабии в “традиционные” места поселений: Левобережное Приднестровье, бывшие Новую Сербию и Новослободскую полосу, Побужье.

“Гражданская” колонизация молдавского населения, хотя и имела намного меньший удельный вес по сравнению с военной (даже по переписи населения 1926 г. около 92% молдаван УССР по-прежнему жили в “ротах”), также охотно и многократно поощрялась царским правительством. Этой цели служила деятельность ряда организаций, в частности канцелярии “Опекунства иностранных поселенцев” (1763). После Кючук-Кайнарджийского мира, заключенного в 1774 г. между Россией и Турцией, многие правительственные постановления России касались заселения края именно “гражданским населением”, которое получало особые льготы и обосновывалось на свободно выбранном месте жительства.

Таким образом, в первой половине 1770-х годов на правом берегу Днепра, против Сурского порога, была основана слобода Волошская, состоявшая преимущественно из молдаван. В 1776 г. ее население составляло 1264 человека. Рядом с ней впоследствии образовались выселки из молдаван и украинцев. По-видимому, так же появился Великий Хутор в Золотоношском уезде Полтавской губернии[1].

Созданию подобных сел способствовало и то обстоятельство, что молдавские бояре и чиновники в освобожденных от турок районах получали громадные земельные владения, которые заселялись крестьянами на положении “помещичьих подданных”. Они представляли собой новую категорию зависимого населения, жившего на частновладельческой земле, но сохранившего некоторые личные права: на движимую собственность, свободное вступление в брак, возбуждение исков и пр.[2]. За несколько лет на территории между Днестром и Бугом образовалось множество сел и хуторов, в которых селились преимущественно молдавские и украинские крестьяне.

Причины прихода украинского крестьянства в эти районы нашли свое освещение в устном народнопоэтическом творчестве украинцев:

---

[1] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. – С. 67–68.

[2] *Дружинина Е. И.* Южная Украина: 1800–1825. – М., 1970. – С. 75.

Та запали сіни, хату, ходім на Волощину,
Ой у тоту Волощину, та й Волощиночку, –
Та щоби саме не робили тяжку панщиночку[1].

На "Волощину"[2] переселялись в основном беглые помещичьи крестьяне, особенно после 1783 г., когда на территории Малороссии было установлено крепостное право и часть ее населения стремилась остаться свободной[3].

К "гражданским" поселениям относится и с. Игнатьевка, основанное в 1779 г. в Мариупольском уезде молдаванами, как и другими "православными" (армянами, греками), переведенными из Крыма после русско-турецкой войны 1768–1774 гг. В момент поселения в Приазовье их насчитывалось всего 162 человека. В Крыму удельный вес их был невелик, жили они в основном в городах. В начале 1880-х годов волохи покинули первоначальное место обитания и основали в 10 км от него новое – с. Новоигнатьевка.

Утверждение России на Черноморском побережье гарантировало население этих территорий от турецко-татарских набегов и способствовало экономическому развитию страны. Освобожденные земли раздавались не только русским и украинским помещикам. Крупные земельные владения (латифундии) предоставлялись также молдавским чиновникам и боярам. Причем относительно Очаковской земли в царском указе от 26 января 1792 г. прямо подчеркивалась целесообразность отдавать предпочтение при "отводе земель волошским боярам, переходившим в подданство России"[4]. Вскоре после Ясского мирного договора 260 тыс. десятин земли между Бугом и Днестром получили 26 молдавских бояр и чиновников. Здесь было основано 20 деревень и ряд хуторов (по рекам Куяльник, Кучурган, Барабой, Ягорлык, Свиная Балка). В селах этих жили преимущественно украинские и русские крестьяне, молдаван среди них было около тысячи[5].

Дальнейшее заселение земель между Бугом и Днестром молдаванами, а также естественный прирост привели к тому, что к 1859 г. на территории быв-

---

[1] *Чобану І.* Пісні про дружбу молдаван з східними слов'янами. – С. 23.

[2] Подробнее об украинском населении Молдавии см.: *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.

[3] *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – С. 159.

[4] Цит. по: *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. – С. 76–77.

[5] *Багалей Д. И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – С. 94.

шего Очаковского края, включая Тираспольский, Ананьевский и Одесский уезды, насчитывалось 129 поселений, в которых значительную долю населения составляли молдаване[1].

Последняя крупная миграция молдаван в Херсонскую губернию состоялась в 1812 г., когда из Бессарабии в Тираспольский уезд переселились 2,5 тыс. человек[2].

Анализ официальных статистических источников XIX в., в том числе материалов Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., показал, что, несмотря на значительную смертность, численность молдаван в этот период увеличивалась прежде всего за счет высокого естественного прироста. Это особенно проявилось в Херсонской губернии, где удельный вес молдаван был наибольшим. Так, в 1851 г. их насчитывалось здесь 75 тыс. (7,3% населения), в 1868 г. – 97,7 тыс. (7,8%) и в 1897 г. – 147,2 тыс. (5,4%)[3]. Приведенные данные свидетельствуют, что уменьшение удельного веса молдаван при возрастании их общей численности происходило главным образом во второй половине XIX в. в связи с интенсивным притоком населения в южные районы после отмены крепостного права. Однако оно имело место и в первой половине XIX в., когда прибытие молдаван фактически прекратилось. Если в 1779 г. в целом по Новороссии удельный вес молдаван составлял 11,3%, то в 1857 г. он снизился до 6,2%. Причем в Херсонской губернии – с 18 до 11,1%[4].

В то же время в некоторых районах (бывшей Очаковской области, Елизаветградском и Ольвиопольском уездах) удельный вес молдавского населения по-прежнему оставался высоким. Так, в 1868 г. в четырех уездах Херсонской губернии молдаване составляли от 18 до 20%. В Тираспольском уезде в это время было 66 молдавских сел, Елизаветградском – 64, Ананьевском – 39, Одесском – 12, Херсонском – 7, Александровском – 4 молдавских села[5].

По данным переписи населения 1897 г., в границах будущей УССР на 17 сентября 1939 г. молдаван проживало 195,5 тыс. человек (0,9% всего населения). В западноукраинских областях, согласно переписи населения Австро-

---

[1] *Шишмарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. – С. 80.

[2] *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – С. 165.

[3] Там же. – С. 158.

[4] *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – С. 267.

[5] *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – С. 65.

Венгрии 1900 г., их и румын (в австро-венгерских переписях румыны и молдаване показаны вместе) насчитывалось 223,9 тыс. человек. Таким образом, к началу XIX в. в современных границах УССР восточнороманское население с абсолютным большинством молдаван составляло 419,4 тыс. человек[1]. Учитывая, что молдаване жили преимущественно в сельской местности и говорили на своем родном языке, недостатки переписей, проводившихся на основании языка ("родного" – перепись 1897 г. и "разговорного" – переписи Австро-Венгрии), сказывались минимально. Это подтвердили и данные советской переписи населения 1926 г., обнаружив среди молдаван высокий процент лиц, говоривших на языке своей национальности (в целом по УССР они составили 94,2%). В конце первой трети XX в. численность восточнороманского населения (в современных границах УССР) составила 454,4 тыс. человек[2]. Территориально оно размещалось следующим образом (в тыс. человек).

УССР (в границах до 1939 г. без МАССР)	86,8
Черновицкая обл.	201,1
Одесская обл. (междуречье Днестра и Прута)	95,2
Закарпатская обл.	12,8
Крымская обл.	0,8
Районы, переданные в УССР из МАССР	57,7
Всего:	454,4

Постоянные всесторонние взаимоотношения со славянскими народами и общность исторических судеб определили интенсивный характер этнических процессов среди молдавского населения в Украине.

Исследователи этнических контактов между украинцами и молдаванами неоднократно отмечали взаимосвязанность их этнокультурного развития[3]. Как свидетельствуют многие факты, тенденции развития этнических процессов и степень устойчивости самобытных этнических черт среди молдаван, как и среди других народов, в решающей степени зависели от социально-экономических и политических факторов. Молдаване, входившие в категорию военных поселенцев и получавшие определенные льготы, естественно, в

[1] *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – С. 65–79.

[2] Там же. – С. 69–79.

[3] *Кушнер (Кнышев) П. И.* Этнические территории и этнические границы. – М., 1951. – С. 34.

меньшей мере вступали в контакты с представителями народов, не имевших подобных привилегий, в том числе с закрепощенным украинским и русским крестьянством. С другой стороны, например, в селах Белоусовка и Михайловка Елизаветградского уезда, где поселение бывших военных – выходцев из украинцев и молдаван проходило "добровольно", представители каждого из народов утратили свои особенности. Им одинаково дорого было "как молдавское, так и малорусское"[1]. В селах же, население которых сформировалось в разное время за счет различных социальных групп, в частности военных поселенцев и "казенных" крестьян (села Трояны и Троицкое), долгое время сохранялась некоторая местная замкнутость даже между представителями одного народа. Например, украинцы в с. Троицкое, по "месту выхода" составлявшие два "кутка" – "тираспольцев" и "черниговцев", меньше контактировали между собой в культуре и быте, чем с молдаванами. На землях, "пожалованных" в 1792 г. молдавским боярам в западной Новороссии, длительное время "не присвоенных в крепость", большинство украинских и русских переселенцев, массами бежавших сюда, причисляло себя к молдавской нации[2]. Это было вызвано тем, что молдаване в данном районе получали личную свободу.

Нельзя, конечно, утверждать, что процессы этнической ассимиляции коснулись всех переселенцев. Однако не вызывает сомнения, что сложившаяся ситуация этому способствовала. Очевидно, по той же причине в Закарпатье украинцев, которые жили в поселениях "волоського права", называли "волохами"[3]. "В ходе борьбы за легализацию своего положения между переселенцами разных национальностей, – пишет Е. И. Дружинина,– выработалась классовая солидарность. Украинец или русский, принятый в молдавскую семью и изменивший свое имя, больше не опасался насильственного возвращения к помещику. Молдавские царане, растворившиеся в общей массе государственных крестьян, порывали всякие отношения с землевладельцем"[4]. С другой стороны, некоторые молдавские царане, хотя и имели личные права, особенно в первой четверти

---

[1] *Осадчий Т. И.* Щербановская волость Елизаветградского уезда Херсонской губернии. – Херсон, 1891. – С. 18.

[2] *Дружинина Е. И.* Южная Украина… – С. 79.

[3] *Biderman N. I.* Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. – Insbruck, 1862. – Bd. 1. – S. 34–40.

[4] *Дружинина Е. И.* Южная Украина… – С. 105–106.

XIX в., сами массами бежали с помещичьих земель в Буджак, на казенные земли, заселенные представителями других народов.

По характеру развития этнические процессы среди молдавского населения Украины можно разделить на три группы, особенности которых достаточно четко прослеживаются в территориальном аспекте:

1) регион, охватывающий полосу этнических границ молдавского и украинского народов (Северная Буковина – современные южные районы Черновицкой области УССР). Он представляет собой в определенном смысле историко-этнографическую область со своеобразным симбиозом элементов украинской и молдавской культур, в котором проявились давние этногенетические и этнокультурные связи обоих народов. В то же время благодаря компактности расселения и значительной численности среди молдавского населения здесь достаточно устойчиво сохраняются национально-специфические черты;

2) районы длительного совместного заселения различными социальными группами молдавского и украинского населения (Левобережное Приднестровье, бывший Буджак). Эти районы характеризуются давним и тесным этнокультурным взаимодействием народов, которое нередко, особенно в плане отмеченных выше социально-экономических и политических факторов, сопровождалось процессами межэтнической интеграции и взаимной сменой языка и этнического самосознания. В южных районах Днестровско-Прутского междуречья полиэтнический состав населения в большей мере способствовал сохранению молдаванами своего этнического своеобразия;

3) районы бывших военных поселений XVIII в., в которых молдавское население на начальных этапах в значительной степени сохраняло свою этническую самобытность, что было обусловлено социально-классовыми факторами. С утратой военно-стратегического статуса и потерей молдаванами колонистских привилегий, возрастанием общей миграционной мобильности эти, в основном дисперсные, группы подверглись активной этнической ассимиляции со стороны численно преобладающего русского и украинского населения. Процессы естественной этнической ассимиляции среди молдавского населения этого региона продолжались в 20-х–30-х годах XX в.[1].

Всесторонние взаимосвязи молдаван с другими народами нашей страны, и в первую очередь с украинским, особенно усилились и углубились после при-

[1] Архив АН СССР. – Ф. 135. – Оп. 3. – № 595.

соединения Бессарабии к России, когда молдавский народ освободился от османского гнета и были созданы благоприятные условия для его быстрого экономического развития, широкого взаимодействия с русской и украинской культурами[1].

Друкується за вид.: *Наулко В. И.* Исторический очерк формирования молдавского населения Украины // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 25–38.

[1] См. об этом: *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – С. 234–239; *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975. – С. 132–140, 157–265; Очерки молдавско-русско-украинских литературных связей. – Кишинев, 1978; *Романець О.* Джерела братерства.– Львів, 1971.

З історії шведсько-українських зв'язків

Сивої давнини сягають взаємини Скандинавії й слов'янського світу[1]. На Русі в епоху вікінгів норманські воїни – предки шведів та інших скандинавських народів – були відомі під назвою "варяги". Навіть абстрагуючись від ідей поширеної в минулому норманської теорії походження давньоруської держави, не можна не згадати перебування варязьких воїнів у стані давньоруських князів, діяльність скандинавських купців на "шляху з варяг у греки", династичні зв'язки київських князів із скандинавами: Ярослав Мудрий був одружений з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою, а його дочка Єлизавета Ярославівна стала дружиною іншого скандинава – норвезького короля Гаральда Суворого.

Останнім часом національну символіку, поширену в минулому в Україні, порівнюють із символікою різних народів, у тому числі скандинавських. Зокрема, зазначається, що зображення тризуба знайдено на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському (друга половина XII ст.), на цеглинах деяких інших церков, а також на варязькому мечі, в гербі французької королеви Анни (дочки великого князя Ярослава Мудрого), на надгробку святого Еріка (Швеція), спорідненого з династією Володимира Святославовича. Одночасно підкреслюється,

[1] Див.: Славяне и скандинавы. – М., 1986.

що зображення тризуба у значенні символу влади могло виникнути в різні часи і у різних народів[1].

У різні часи багато шведів перебувало в Україні. Зокрема, у хроніці (1648–1657 рр.) дипломатичної служби Богдана Хмельницького зазначалося, що 28 червня 1654 р. Богдан Хмельницький, прийнявши під Білою Церквою посланця шведської королеви Христини ігумена Данила, відправив з ним до Стокгольма свого посла Івана Макарова. В листі до королеви гетьман висловлював задоволення, що нарешті вдалося встановити відносини, і просив не затримувати у Швеції козацьких послів. Він писав колишньому підканцлеру Ієроніму Радзейовському, що в Україні підтримують проект спільного виступу шведських і козацьких сил проти Польщі. Посли мали передати в Стокгольмі усну подяку гетьмана за те, що Швеція не допомагала Польщі у війні проти козаків, і запевнити, що вони ніколи не помиряться з шляхтою, а будуть підтримувати добрі стосунки зі Швецією, "на Україні хотіли б бачити добросусідськими відносини між Швецією і Росією"[2].

8 липня того ж року Богдан Хмельницький написав російському царю Олексієві Михайловичу про те, що польський король хоче порозумітися з кримським ханом і турецьким султаном; гетьман зазначав, що тепер, на його думку, слід скористатися пропозицією Швеції взяти участь у війні "противно неприятелей ляхов з войсками королевоє шведское нам на помогу ітит маєт, з многими ратми, осемдесятми тысящми людей, через Пруси и Лифлянти"[3].

В описах подорожей шведських дипломатів, які перебували в Україні, містяться цікаві відомості про природні умови, культуру та побут населення. Серед інших можна назвати повідомлення про перебування у 1656–1657 рр. у резиденції Богдана Хмельницького шведського посла Готгарда Веллінга. Цю подорож описав член шведського посольства Я. Гільденбрандт. Його працю було передруковано в "Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка" (Львів, 1937. – Т. 154. – С. 41–67). Вона має певне пізнавальне значення. В описі містяться відомості про маршрут шведського посла по Україні. Він проходив

---

[1] *Мельник Л. Г.* Національна символіка на Україні // Трибуна лектора. – 1989. – № 9. – С. 21–24; *Сивокінь Г.* Про національну символіку України //Літературна Україна. – 1989. – 6 лип.; Національна символіка України (редакційна стаття) // Вечірній Київ. – 1989. – 30 черв.

[2] Цит. за: *Сергійчук В.* Дипломатична служба Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1989. – № 6. – С. 99.

[3] Там само. Див. також: *Коваленко Г. М.* Из истории шведско-украинских отношений середины XVII в. // Вопросы истории Европейского Севера. – Петрозаводск, 1979. – С. 144–149.

через бессарабські міста Бєльці та Сороки, а також населені пункти центральної України: Косниця, Вільшанка, Ободівка, Сумівка, Янів, Умань, Звенигородка, Костянтинівка, Суботів до Чигирина, де був "двір гетьмана Богдана Хмельницького". Вже в "першому козацькому місті" шведи знайшли добре обладнані укріплення (шанці). Сільські хати були досить бідні, вкриті очеретом, в інтер'єрі житла привертала увагу велика піч, на якій спала "на овечих шкурах" сім'я. Коли піч розпалювали, відсували у стелі кілька отворів для виходу диму, а потім ці отвори щільно закривали для збереження тепла. Вікна замість скла були вкриті свинячим бурдюком. У хаті вздовж стін розміщувалися широкі лави. Козацькі церкви були збудовані з дерева і мали круглі бані.

Я. Гільденбрандт зазначає, що козаки носили довгі кожухи без покриття з великим коміром чорного смушку. Одяг мав ознаки військового побуту: вони завжди носили шаблю, прив'язану ременем, рушницю, пістоль, нагайку для того, щоб підганяти коня. Обов'язковою ознакою козака були довгі вуса і "оселедець". Жіночий одяг – довгий кожух, червона запаска, хустка, чоботи.

Слід зауважити, що серед певних верств населення України побутували види одягу, в яких виявилася західноєвропейська мода. В описі Чернігівського намісництва А. Шафонського згадується, наприклад, про поширення "німецького" (в розумінні європейського) костюма. Зокрема, названий один з видів верхнього одягу типу каптана – "шведка". Як і деякі інші види європейського вбрання, він був порівняно коротким, про що в народі іронічно казали: "Нам короткії шведки, повідмерзали литки"[1].

Цікаво, що мовою дипломатичного спілкування шведів з козаками була латинська[2].

Багато відомостей про Україну міститься у спогадах шведської старшини про Полтавську битву (так звані "Дневники каролинских воинов") (Karlinska Krigares Dagböcker. – Lund, 1907). В них йдеться не лише про військові події, а й про географічні особливості України, господарську діяльність, промисли, побут, "вдачу" українців.

Серед етнонімічних назв населених пунктів України зі шведами пов'язано принаймні сім (Шведи, Шведівка, Старошведівка та ін.), що розкидані без певної

---

[1] *Головацкий Я. Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М., 1878. – Т. 2. – С. 109.

[2] Див.: Донесение Готгарда Веллинга королю Карлу XII Густаву о дипломатических переговорах с Богданом Хмельницким и неудачном их окончании (начало февраля 1657) // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 201–207.

локалізації[1]. Досить часто зустрічається прізвище з коренем «швед», зокрема в реєстрі Війська Запорозького[2]. В багатьох народних оповіданнях йдеться про ватажка опришків Олексу (Уласія) Шведа (Шведюка), який діяв на Покутті в 30-х–40-х роках XIX ст.[3]. В українській народнопоетичній творчості відбилися події, пов'язані з Північною війною та її кульмінацією – Полтавською битвою, боротьба проти шведської навали, поразка і втеча Карла XII: "Загинув без слави, як швед під Полтавою", "Пропав, як швед під Полтавою"[4]. Відомо, що народ веде свою хронологію від найважливіших подій, нерідко воєн. Не випадково у фольклорі України можна зустріти "літочислення" від "шведського року" – Полтавської битви. Шведи прийшли в Україну як загарбники. Тому цілком зрозуміло, що деякі прислів'я та приказки, пов'язані зі шведами, мають негативний відтінок: "Очнувсь дурень у Шведчину", "Як дурень у Шведчину", "Добувсь, як швед під Полтавою"[5], "Звіркує шведин вовком там"[6].

Досить широко висвітлено події шведсько-російської війни в українській художній літературі, перш за все у творчості Тараса Шевченка. На відміну від офіційної історіографії XIX ст., що прославляла імперську зброю в Полтавській битві, ідеалізувала дії царя, всіляко підкреслювала його "великодушність" і "любов" до ворогів[7], Т. Г. Шевченко у своїй творчості розглядав перемогу над шведами з точки зору можливостей впровадження царським урядом загальноімперських адміністративних порядків, дальшого посилення соціального та національного гноблення. Поет неодноразово звертається до подій, пов'язаних із шведською навалою (1708–1709 рр.) і знищенням Запорозької Січі (так званої Старої Січі) військами Петра I. Він рішуче засуджує жорстокість царського самодержавства:

---

[1] *Дяченко В. Д.* Про назви населених пунктів України етнонімічного походження// Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 163.

[2] *Шевченко Ф. П.* Участь представників різних народів у визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 19.

[3] *Гнатюк В.* Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник. – Львів, 1910. – Т. 26. – С. 174–177.

[4] Українські прислів'я та приказки. – К., 1984. – С. 365; Історичні пісні. – К., 1961. – С. 306–327.

[5] *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови. – К., 1909. – Т. 4. – С. 489.

[6] *Котляревський І.* Енеїда. – Ч. 4. – К., 1980. – С. 12. – (Факсимільне видання).

[7] Див., напр.: *Ключевский В. О.* Сочинения. – М., 1989. – Т. 4. – С. 52.

Розказали кобзарі нам
Про войни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали, –
Про все розказали.
Що ж діялось по Шведчині!
Той вони злякались!
Оніміли з переляку
Сліпі небораки[1].

Т. Г. Шевченко із співчуттям ставився до запорожців, які опинилися під ханською владою. Разом з тим висловлював протест Петру І та його воєводам за жорстокість, соціальне й національне гноблення, за те, що на будівництві Петербурга і його укріплень, у війні зі шведами загинуло багато козаків. Гнівним осудом самодержавства звучать слова з поеми "Великий льох":

А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живущі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала,
Ні! Встали, погані,
Із шведською приблудою...
Та й тойді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими... а такими
Просто козаками
Фінляндію засіяла...[2]

Дійсно, нічим не можна виправдати жорстоке знищення царськими військами Батурина і багатьох інших селищ, які належали Мазепі. Т. Г. Шевченко висловлював справедливе обурення з приводу того, що царизм, дворянство, козацька

[1] *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1983. – С. 360.

[2] Там само. – С. 259.

старшина скористалися возз'єднанням України з Росією і перемогою над шведами для дальшого посилення гноблення народу.

Цікаві історичні, етнографічні та географічні відомості про Україну містяться в щоденнику Д. Крмана, який під час Полтавської битви був словацьким послом у ставці Карла XII. В його описі йдеться про конфесійний і етнічний склад, мову, топоніміку, норми етикету різних верств населення[1].

На Україні існували постійні поселення, засновані шведами. Шведи, як і більшість інших іноземних поселенців, з'явились на півдні після маніфесту Катерини II 1762 р., за яким вони одержували величезні земельні наділи, значні кошти для господарських робіт і будівництва, звільнялися від податків і рекрутчини. Перше з цих селищ – с. Старошведське – було засноване у 1782 р. в нижній течії Дніпра, навколо колишньої турецької фортеці Кизи-Кермен, у районі м. Берислава. Ось що з цього приводу писав А. Скальковський: "Шведи переселилися з о. Даго (тепер – естонський острів Хийумаа. – *В. Н.)* на Балтійському морі в кінці XVIII ст. До середини XIX ст. жили в двох селах (близько 900 чоловік): Старошведське і Клостендорф"[2].

За даними ґрунтовного аналізу метричних церковних книг і російських ревізьких реєстрів, проведеного сучасним шведським дослідником А. Лойтом, у переселенні з острова Даго 1781 р. взяло участь близько 1200 шведських селян. Однак через дев'ять місяців після прибуття в Новоросію чисельність їх набагато скоротилася. Одні померли на шляху до Новоросії, інші – внаслідок інфекційних захворювань (чума, лихоманка, тиф) і незвичних кліматичних умов на новому місці. Приблизно через два роки після початку переселення залишилося 150 чоловік. У майбутньому за рахунок достатньо високого природного приросту (18,5%*)* чисельність населення шведських колоній поступово стабілізувалася[3].

Після російсько-шведської війни 1708–1709 рр. у зазначених селах осіло кілька десятків шведських військовополонених. У 40-х роках XIX ст. чисельність шведських колоністів в обох селах досягала 900 чоловік[4].

---

[1] *Крман Д.* Подорожній щоденник // Жовтень. – 1988. – № 1. – С. 91–100; № 2. – С. 94–103; № 3. – С. 86–103.

[2] *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850–1853. – Ч. 1–2. – С. 264.

[3] *Лойт А.* Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века // Скандинавский сборник. – Таллинн, 1988. – Т. 32. – С. 104–115.

[4] *Державин Н. С.* Болгарские колонии в России // За народни умотворения и народопись. – София, 1914. – Кн. 29. – Т. 1. – С. 8.

Шведські поселення на півдні України з самого початку були етнічно неоднорідними. Ще А. Скальковський відзначав, що вони частково складалися з німців. За даними інших дослідників, там були також фіни, литовці, поляки, представники різних віровизнань[1]. У 1815–1818 рр. сюди потрапляють учасники так званого Російсько-німецького легіону, які воювали проти наполеонівських військ у складі російської армії. Враховуючи їхній злиденний стан, російський уряд видав їм як виняток грошову позику. Вони відгукнулися на відозву російського командування до німецьких солдат, яке запропонувало їм повернути зброю проти Наполеона і обіцяло допомогу[2]. Проте, як показав аналіз етностатистичних даних переписів населення, шведський компонент у зазначених селах виявився найбільш стійким.

Шведи відіграли значну роль у господарському освоєнні краю. Їхніми основними галузями було землеробство і скотарство, останнє на базі тонкорунного вівчарства. Важливе місце в господарській діяльності шведів посідало також садівництво. Дослідники відзначають і їхню роль у поліпшенні екологічних умов. Зокрема, О. І. Дружиніна пише: "Невідомо, коли саме з'явилися виноградники на піщаних берегах Дніпра в колонії шведській. Повідомляючи про них, К. Ліндеман (дослідник колоній у Росії. – *В. Н.)* підкреслював їх важливе значення для зміцнення ґрунту і зменшення небезпеки піщаних заметів, від яких дуже страждало населення навколишніх місцевостей"[3]. Дослідники відзначали також помітну роль шведів у розведенні шовковиці й виготовленні шовку-сирця. Незважаючи на несприятливі природні умови та інші труднощі, вже у 1811 р. шовковиця вирощувалась у 30 іноземних колоніях, зокрема у шведських.

Це мало величезне значення, оскільки шовк, як і бавовна, до того привозився з-за кордону. У звіті херсонського губернатора за 1810 р. зазначалося, що загальна кількість шовку-сирця, який вироблявся у Григоріополі, Одесі та деяких інших пунктах, спочатку обчислювалася тільки фунтами. У 1811 р. обсяг виробництва зріс до 3 пудів, причому така кількість забезпечувалася виключно болгарськими (с. Паркани, Катаржина, Великий Буялик, Малий Буялик, Тернівка), німецькою (Страсбург) і шведською колоніями. В наступні роки тут спостеріга-

---

[1] *Дружинина Е. И.* Южная Украина, 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 140; *Лойт А.* Переселение шведов... – С. 109.

[2] *Дружинина Е. И.* Южная Украина... Див. також: Освободительная война 1813 года против наполеоновского господства. – М., 1965. – С. 115–116; 269–271.

[3] *Дружинина Е. И.* Южная Украина... – С. 230.

лося ще більше піднесення обсягу виробництва шовку-сирця. У 1828 р. його вже виробляли до 6 пудів[1].

В наступні десятиліття чисельність шведського населення зросла не набагато. В цілому, за даними перепису населення 1926 р., в Україні нараховувалося 965 шведів, з них 133 чоловіка жило в містах і 832 – в селах. За районами шведське населення розподілялось таким чином: у Степовому районі – 853, на Правобережжі – 45, Лівобережжі – 28, в Гірничому – 14, Дніпровському – 13, на Поліссі – 5[2]. У двох вищеназваних селах налічувався 621 швед (всього населення – 682 чол.), у другому – 200 (з 209)[3].

Компактні шведські поселення на півдні України проіснували до 1929 р., тобто періоду колективізації, коли органи радянської влади розпустили старе управління поселеннями. Тоді ж більша частина шведів висловила бажання повернутися на батьківщину до Швеції, і згідно із спеціальним договором між СРСР і Швецією їхнє бажання було задоволено[4]. Відомо також, що і після 1929 р. колонія Старошведська продовжувала існувати: з 884 осіб, які виїхали до Швеції, 237 повернулися в Україну. На думку деяких дослідників, шведи проживали в зазначених місцевостях принаймні до кінця 1950-х років[5].

Привертає увагу досить стійке збереження шведськими переселенцями етнічної самосвідомості, незважаючи на багаторічне проживання їх поза батьківщиною в іншонаціональному оточенні та етнічно мішаний склад поселень (близько 10% становили представники інших народів). Серед шведів України 89,5% назвали рідною мову своєї національності[6], практично не було етнічно мішаних шлюбів[7]. Слід також відзначити високий освітній рівень шведів: з 965 чоловік письменних було 741.

Незважаючи на перешкоди етнічним процесам з боку соціально-етнічних факторів (згадаймо хоча б вищезазначені привілеї), контакти шведів з іншими народами дедалі більше розвивалися. Про це свідчить досить поширене серед

---

[1] *Дружинина Е. И.* Южная Украина... – С. 307.

[2] Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 // Статистика України. – Харків, 1928. – № 124. – Т. 5. – Сер. 1. – Вип. 2. – С. 4–9.

[3] Архів АН СРСР (Ленінград). – Ф. 135. – Оп. 3. – № 614.

[4] *Лойт А.* Переселение шведов... – С. 106.

[5] *Utas J.* Svenskbyborna: Historia och ode fran trettonhundra till nu. – Stockholm, 1959. – S. 291, 296.

[6] Короткі підсумки перепису… – С. 27.

[7] *Лойт А.* Переселение шведов... – С. 112.

шведів явище багатомовності, при високій, як зазначалось, етнічній самосвідомості. Наприклад, серед чоловіків 14% становили особи, письменні мовою своєї національності (серед жінок – 23,7%), 69,3% – двома мовами – своєї національності і російською, 6,8% – російською, 4,0% – українською та російською[1].

Спеціальних досліджень вимагають взаємини між Україною і Швецією у сфері культури[2]. Можна згадати плідну діяльність шведського славіста і поета Альфреда Єнсена, який працював в Україні, вивчаючи українську літературу, зокрема творчість Т. Г. Шевченка, надрукував низку праць ("Український національний скальд" (1909), "Тарас Шевченко. Життя українського поета" (1916), "Україна XIX ст." (1920) та ін.), листувався з І. Я. Франком, дружив з М. М. Коцюбинським[3].

Серед осіб шведського походження – відома громадська діячка і педагог С. Ф. Русова (дівоче прізвище – Ліндфорс), український радянський письменник і теоретик літератури Майк (Михайло) Йогансен, який жив і працював у Полтаві та Харкові. Нащадком (по материнській лінії) шведського генерала, учасника Полтавської битви В. А. Шліппенбаха, був один з піонерів розробки ракетної техніки і теорії космічних польотів О. Г. Шаргей (Ю. В. Кондратюк).

Дослідження скандинаво-слов'янських, і зокрема шведсько-українських, зв'язків показує, що вони мали важливе значення в контексті загальноісторичного процесу. З іншого боку, дослідження шведських поселень викликає значний інтерес з точки зору адаптації етнічних спільностей, в даному випадку шведів, в іншонаціональному середовищі, характеру розвитку їхніх культурних традицій і взаємин з іншими народами. Поза сумнівом, шведи внесли певний вклад у господарське і культурне освоєння південної України.

Друкується за вид.: *Наулко В. І.* З історії шведсько-українських зв'язків // Проблеми історичної географії України. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 77–94.

---

[1] Короткі підсумки перепису... – С. 66.

[2] Наслідки цих взаємин багатогранні. Навіть суто слов'янське слово "скоморохи", на думку В. І. Даля, шведського походження (*Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1980. – Т. 4. – С. 203). Досить сказати, що лише на Тернопільщині було кілька пунктів під цією назвою.

[3] *Шевченко Т.* "Заповіт" мовами народів світу. – К., 1989. – С. 240.

Особливості культури та побуту чеського і словацького населення України в аспекті міжетнічних взаємин

В Україні, за даними перепису населення 1989 р., налічувалося 9,1 тис. чехів, які жили окремими поселеннями у Житомирській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській областях, а також Криму, і 8,1 тис. словаків у етнічно-мішаних західних районах Закарпаття (с. Сторожинці та ін.). З кінця минулого століття чисельність чехів і словаків (у офіційній статистиці вони нерідко зазначалися разом) зменшилася вдвічі: з 34,4 тис. (на 1897/1900 роки) до 17,2 тис. (1989 р.). Причому в окремі роки чисельність чехів досягала майже 100 тис. Згодом внаслідок міграційних і етнічних процесів чисельність чеського і словацького населення набагато зменшилася.

Перші чеські поселення з'являються на початку 60-х років XIX ст. на Волині (Людгардівка), півдні Подільської губ. (Чехівка) і в Криму (Табор, Богемка, Царевич).

Найбільші поселення чехів в Україні були засновані у Дубнівському, Рівненському, Луцькому і Острозькому повітах Волинської губернії. Їхня поява була пов'язана з масовою еміграцією чехів у Російську імперію наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. після скасування кріпацтва. Царський уряд, зацікавлений у більш інтенсивному розвитку продуктивних сил, заохочував переселення чехів різними пільгами: вони звільнялися

від податків і військової повинності, мали право на адміністративне самоврядування та ін.[1].

У той час коли перші чеські переселенці півдня України та Криму одержали від царського уряду офіційний дозвіл заснувати колонії, переселення чехів на Волинь мало певною мірою стихійний характер. Кілька ділків організували в Рівному приватну компанію з переселення чехів на Волинь. Її представники провели відповідну агітацію в Чехії, і навесні 1868 р. півтора десятка уповноважених приїхало до Рівного. Вони купили через компанію поміщицькі володіння у Рівненському і Дубнівському повітах, і вже на кінець літа сюди прибуло багато чеських сімей. Серед переселенців переважала біднота.

У 1870 р. спеціальною урядовою постановою чехам Волині було дозволено приймати російське громадянство зі звільненням на п'ять років від сплати податків та відбування військової служби. Чехів записували переважно до селянського стану і підпорядкували загальному для всіх станів місцевому управлінню. Вони на свій розсуд могли або зараховувати себе до вже існуючих селянських громад і волостей, або утворювати окремі адміністративні підрозділи. Їм також гарантувалася свобода віровизнання[2]. Остання умова однак досить скоро була порушена. Серед чехів-католиків російським царатом силоміць насаджувалося православ'я, і вже на початку XX ст. більшість їх була вимушена змінити віровизнання.

Багато земельних ділянок було куплено чехами у польських поміщиків. Наприклад, вихідці з Богемії у 1870–1872 рр. придбали у них понад 20 тис. десятин землі. Причому від сплати мита при проведенні всіх актів по переходу до них маєтків і земель від польських землевласників чехи звільнялися[3].

На першому етапі колонізації було утворено чотири чеські волості: Рівненська, Дубнівська, Луцька і Купичевська, до складу яких увійшли чеські та українсько-чеські села. Переселенців, які пізніше прибули до Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів, вже не виділяли в окремі волості, а зараховували до українських селянських громад.

---

[1] *Czichocka-Petratycka S.* Kolonie niemeckie i czeskie na Wołyniu // Rocznik ziem wschodnich. – Warszawa, 1939. – S. 50–55.

[2] *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – С. 16; *Vaculik J.* Reemigrace a usídlovaní volyňskych Čechů v letech 1945–1948. – Brno, 1984. – S. 19.

[3] Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (далі – ІМФЕ). – Ф. 7-6/21. – С. 2.

Пізніше від колоній, які були засновані вихідцями з Богемії у центральному Криму, відокремилися чеські поселення Новгородківка[1] (Чехоград) у Таврійській і Богемка у Херсонській губерніях.

Найчисельніші чеські поселення в межах сучасної України існували у 1920-х роках.

Нижче наведено повний перелік чеських поселень на підставі першоджерел – переписних листів 1926 р., які зберігаються в Архіві АН Росії (Санкт-Петербург)[2]:

Бердичівська округа:

с. Миколаївка Козятинський р-н	740 (663)*
пос. Стискало Махнівський р-н	38 (38)
с. Ольшанка Чуднівський р-н	957 (737)
с. Вовче Потієвський р-н	156 (156)
с. Околок Пулинський р-н	423 (406)
пос. Кручинець Пулинський р-н	143 (135)
пос Іванковичі Пулинський р-н	519 (248)
пос. Чеська Слобода Пулинський р-н	223 (124)
с. Чеське Радомишльський р-н	258 (258)
с. Високо-Чеське Черняхівський р-н	411 (361)
пос. Виногради Черняхівський р-н	151 (146)
пос. Горбачи Черняхівський р-н	61 (61)
с. Городище Черняхівський р-н	267 (49)
пос. Пляхів Черняхівський р-н	436 (115)
с. Селянщина Черняхівський р-н	274 (198)
с. Чеська Крошня Черняхівський р-н	640 (439)
пос. Нова Крошня Черняхівський р-н	289 (153)
пос. Олексіївка Ярунський р-н	131 (52)

* В дужках зазначено чисельність чехів серед усього населення.

Коростенська округа:

пос. Гуто-Мар'янівка Базарський р-н	98 (98)
пос. Ново-Кужель Базарський р-н	138 (138)
пос. Славковичі Базарський р-н	178 (98)

[1] Історія міст і сіл УРСР. Запорізька обл. – К., 1968. – С. 463.

[2] Архив АН СССР. – Ф. 135. – Оп. 3.

пос. Чеська Базарський р-н	250 (193)
с. М. Зубовщина Малинський р-н	544 (544)
с. Малинівка Малинський р-н	465 (384)
пос. Провка Малинський р-н	214 (71)
пос. Стремгород Малинський р-н	161 (161)
пос. Желонь Овруцький р-н	454 (73)

Київська округа:

с. Вищеград Макарівський р-н	216 (216)
пос. Мар'янівка	363 (48)
пос. Мануїльський Розважевський р-н	332 (220)
с. Марковка Хабенський р-н	285 (53)
пос. Лан	136 (136)
пос. Ферма Бобрівська	135 (67)
хут. Ферма Бобрівська	122 (61)

Первомайська округа:

с. Богемка Врадіївський р-н	228 (228)
пос. Сергіївка Кривоозерський р-н	241 (98)

Мелітопольська округа:

с. Чехоград Кизлярський р-н	860 (796)

Одеська округа:

с. Чехи Березовський р-н	146 (146)

Херсонська округа:

пос. Конський Затон Кочкаревський р-н	190 (171)

Визначення чеських поселень у Волинському воєводстві дещо ускладнено, оскільки польські переписи 1921 і 1931 рр. включали їх за народністю до графи – "інші". Про наявність їх свідчить топоніміка (Борщовка Чеська, Семидуби Чеські, Младава Чеська, Дорогостає Чеське, Губин Чеський та багато інших) і те, що серед "інших" до числа католиків цього регіону увійшли передусім чехи. До речі, на тій території Волині, яка у 1918–1939 рр. перебувала у складі Польщі, було найбільше чехів (71,4% від тих, що жили в межах сучасної України)[1].

[1] Див.: *Vaculik J.* Roznamky k historii česke minority na Volyni (1868–1945) // Zbornik praci pedagogické univerzity Purkuné v Brne. Rada společenských ved. – Č. 9. – S. 48.

Динаміку чисельності чеського і словацького населення у XX ст. в сучасних межах України[1] відбиває складена нами таблиця[2]:

Динаміка чеського і словацького населення в Україні (тис. чол., %)*

1897–1900	34,4	0,1
1921–1926	84,2	0,2
1959	28,5	0,1
1979	19,3	0,0
1989	17,2	0,1

Дані 1897–1900 у % до 1979 – 50,0

* Складено за даними переписів Російської імперії (1897 р.), Австро-Угорщини (1900 р.), Польщі (1921 р.) і переписів, які провадилися в СРСР у 1926, 1959, 1979 і 1989 рр.

Крім вищезазначених конфесійних обмежень, на чехів були поширені й інші заборони, зокрема, їм не дозволялося виписувати зарубіжні часописи, відкривати школи з рідною мовою навчання та ін. З кінця 1920-х рр. політика духовного гноблення народів, яка провадилася офіційними колами колишнього Радянського Союзу, призвела до занепаду національних мов, культур, традицій. Громадські центри, видання, школи, театри, відкриті в чеських селах на початку 1930-х рр., повністю ліквідували. Все це викликало масове переселення чеської людності. Слід нагадати, що тисячі чехів Волині в роки Другої світової війни брали активну участь у антифашистській визвольній боротьбі у складі 1-го Чехословацького армійського корпусу. У 1947–1948 рр, згідно із чехословацько-радянським договором від 10 липня 1946 р., близько 10 тисяч чехів реемігрувало з Волині. Цікаво, що разом з ними до Чехо-Словаччини переселилося 545 українців[3]. Реемміграція відбувається і в наш час. Тільки за 1991 р., за даними Товариства чехів на Волині, з житомирського Полісся до Чехо-Словаччини переселилося 900 чехів, рятуючись від наслідків чорнобильської катастрофи.

Крім реемміграції, а також переселення чехів у міста та інші республіки СРСР, на зменшення їх чисельності в Україні значно вплинули процеси етнічної аси-

[1] *Наулко В. І.* Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Здоров'я та відтворення народу України. – К., 1991. – С. 12–13.

[2] Відділ рукописних фондів ІМФЕ. – Ф. 7-6/21. – С. 16.

[3] *Vaculik J.* Roznamky k historii česke minority na Volyni... – S. 199.

міляції. Їх викликали такі чинники, як ліквідація на початку 1930-х рр. чеських національно-адміністративних утворень, вищезазначені репресії щодо чехів і, з іншого боку, процеси урбанізації, які супроводжувалися посиленням мобільності населення зі зміною його соціальної структури, близькість чехів за мовою і культурою до кількісно переважаючого слов'янського населення, дисперсний характер розселення, зростання числа етнічно-мішаних шлюбів. Зокрема, за даними перепису 1926 р. в Україні (без західноукраїнських областей), 93,2% чеського населення назвало рідною мову своєї національності[1]. У 1989 р. таких серед чехів було 35,5%, а серед словаків – 35,4%.

Разом з тим нечисельне чеське і словацьке населення України становить значний інтерес з точки зору проблем збереження національної специфіки в іншоетнічному середовищі, сучасних культурно-побутових процесів і проблем національно-державного удосконалення.

Проведені нами польові етнографічні і конкретно-соціологічні дослідження показали, що серед чехів і словаків досить стійко зберігаються деякі специфічні культурно-побутові риси, відносно високий відсоток осіб з рідною мовою своєї національності й усвідомленням свого походження та етнічної належності.

Особливості культури і побуту чехів і словаків найбільшою мірою виявляються регіонально, за відповідними історико-етнографічними районами України, в яких вони живуть (Полісся і Волинь, Поділля, Південь). Слід підкреслити, що передусім саме в цих районах знайшли відбиття процеси міжетнічної інтеграції (тобто формування спільних рис у культурі та побуті без втрати етнічної самосвідомості) з народами, які тут живуть.

Розглянемо зазначене на прикладі чеських сіл Мала Зубівщина, яке знаходиться в зоні житомирського Полісся, і Новгородківки (в минулому – Чехоград), розташованої у Приазов'ї (кол. Таврійська губ.).

Відмінності природно-географічних умов і подібні соціальні умови формування цих поселень значною мірою обумовили особливості їхнього побуту. Загальним для переселенців обох сіл було те, що більшість їх у Чехії була пов'язана з процесами міського виробництва, а згодом, у Російській імперії, одержала вищезазначені колоністські привілеї. Переселення чехів у Новгородківку було більш тривалим і важким (сюди вони добиралися складним шляхом через Крим, Одесу і центральні райони України) і супроводжувалося значними втратами людей і рееміграцією. Хоча чехи М. Зубівщини, які переселилися на Волинь безпосередньо з Північно-

[1] Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. – Харків, 1928. – С. 5, 27.

Східної Чехії, також змушені були долати багато перешкод: висушувати болота, викорчовувати пні, розорювати цілину.

Розпорошеність чеських поселень в іншоетнічному середовищі і те, що в межах їхніх національних адміністративних утворень значний відсоток становили інші народи, передусім українці, сприяли міжетнічним контактам чехів, особливо у сфері господарської діяльності. Хоча переважна кількість чехів займалась хліборобством[1], досить значний відсоток серед них становили ремісники і промисловці: ковалі, стельмахи, пічники, будівельники, пивовари та ін. Деякі чехи М. Зубівщини продавали свою продукцію в навколишніх українських селах. У свою чергу, в українців вони купували гончарні вироби і деякі продукти ткацького виробництва, особливо килими.

Важливим фактором, який зумовив діяльність чехів в обох селах, був той, що прийшли вони з економічно розвиненої країни і досить швидко, і в Поліссі, і в Таврії, стали використовувати в сільськогосподарському виробництві прогресивні методи господарювання. В обох випадках подолати лихоліття перших років їм допомогли висока культура праці і те, що багато з них працювало на місцевих промислових підприємствах.

У Поліссі чехи зіткнулися з багатьма пережитками патріархального побуту, і це певною мірою уповільнювало їхню діяльність; у Приазов'ї мав місце вищий рівень розвитку продуктивних сил і тісніші контакти з навколишнім населенням, зокрема німецькими колоністами, які досягли чималих успіхів у сільському господарстві.

Хоча в обох селах основною злаковою культурою була пшениця, у М. Зубівщині значний відсоток займали також площі під житом і ячменем, а в чеських селах Волинського воєводства, за переписом 1931 р., посіви жита (21,3%) і вівса (18,6%) навіть перевершували ті площі, які займали пшениця (18,5%) та інші культури[2].

Якщо в перші роки серед чехів побутували ті ж рільничі знаряддя, що і в українців (дерев'яний плуг з залізними зубами – "рухало", рало – "радло", дерев'яна борона з залізними зубцями – "брана", коса з грабками – "грабіце", вила – "відле", серп, ручне знаряддя обмолоту – "цеп" та ін., то досить скоро, в силу вищезазначених чинників, в їхніх господарствах помітно збільшується кількість модифікованих або фабричних знарядь праці, нерідко іноземного ви-

[1] За даними Я. Вацулика, у Волинському воєводстві 86% чехів було зайнято у хліборобстві (*Vaculik J.* Roznamky k historii česke minority na Volyni... – С. 36).

[2] Там само.

робництва, і дедалі частіше застосовуються прогресивні методи землекористування. Але їх використання також було регламентоване місцевими умовами. Отож, коли на Півдні був поширений важкий, так званий саківський, плуг, то його використання на Поліссі обмежувалось своєрідними природними умовами. На Півдні досить довго використовувалися традиційні знаряддя праці (молотильна дошка – диканя, кам'яний коток для обмолоту та ін.), пристосовані до місцевих умов.

Чехи Новгородківки з кінця XIX ст. почали широко використовувати відому в усій Україні віялку "астраханка", яка виготовлялася російськими старовірами із с. Астраханки у Приазов'ї. Тут набагато більше застосовували парові машини, косарки, снопов'язалки, багатолемішні фабричні плуги (букери). У М. Зубівщині деякі чехи відкривали невеликі заводи, пивоварні, млини.

Якщо у Новгородківці хліборобство сполучалося з кукурудзівництвом (на базі трипільної системи землекористування на малих ділянках і багатопільної – на великих) і скотарством, то на Поліссі серед чехів значного розвитку набуло хмільництво і вирощування інших технічних культур (льону, коноплі, буряків), а також бджільництво і садівництво. Відомо, що чехи завезли сюди зі своєї батьківщини багато цінних сортів плодових дерев, зокрема груш – якубки, леновки, козачки, ванявки та ін. Цікаво, що серед чехів, за даними польського перепису 1931 р., питома вага ділянок садів (4,2%) була вищою, ніж серед усього населення воєводства[1].

Планування чеських поселень також значною мірою залежало від природних умов і соціально обумовлених можливостей землекористування. М. Зубівщина практично нічим не відрізнялася від багатодвірних поселень вуличного типу, характерних для Полісся, які являли собою різні варіанти сполучення житла з господарськими спорудами і часткового взаємозв'язку цих будівель. За свідченням А. Й. Прибилової, 1894 року народження, чехи, приїхавши до Новгородківки, намагалися утворити поселення "хрестом" з базаром у центрі. Але здійснити ці наміри їм не вдалося у зв'язку з проблемами добування питної води. Тому вони вимушені були забудувати другу вулицю паралельно головній. В цьому селі найпоширенішими були садиби з незв'язаними будівлями. В деяких садибах спостерігалися ознаки однорядної забудови.

У Приазов'ї перші житлові будівлі чехів були напівземляними, на Поліссі, внаслідок високого рівня ґрунтових вод, можливі були лише наземні споруди –

---

[1] *Vaculik J.* Roznamky k historii česke minority na Volyni... – С. 36.

спочатку тимчасові, типу куренів. Досить скоро, відповідно до наявності місцевих матеріалів, у Новгородківці почали зводити стіни з великих глинобитних вальків (чамур) та природного каменю – ракушняка, у М. Зубівщині – зрубні. В обох випадках згодом, очевидно, під українським впливом, стала широко застосовуватися обмазка і побілка зовнішніх та внутрішніх стін.

Найпоширенішим житлом в обох селах на рубежі XX ст. було триподільне, подібне до українського, але з більш ускладненою внутрішньою забудовою. Основу його становили парадна кімната (“светлице”, “зала”), кухня (“кухінь”) і друга кімната (“спална”) або господарське приміщення (“комора”). Особливістю чеського житла, на відміну від українського, зокрема на Поліссі, були опалювані сіни. В українців сіни завжди були неопалюваними, без пічки. Як і в інших слов’янських народів, житлові приміщення у чехів за своїм призначенням чітко поділялися на буденні і святкові. У Новгородківці, як і інших селах Півдня, в сучасних садибах роль буденного приміщення виконує так звана літня кухня – окрема будівля у дворі, в якій живе родина.

Основним матеріалом покриття даху будинків перших поселенців була солома (у Новгородківці використовувався також очерет, а у М. Зубівщині – дранка), а в заможних оселях – черепиця (на Півдні) і залізо (в обох селах).

Якихось особливостей в оформленні інтер’єру чеського житла ми не помітили. Можна відзначити лише прикрашання стін святкової кімнати паперовим мереживом.

Сучасні будівлі, як і в інших селах України, створюються за індивідуальними і типовими проектами.

Будь-які етноспецифічні риси в одязі чехів України не виявлені. Очевидно, це пояснюється тим, що переважна більшість чеських переселенців вийшла з промислово розвинутих регіонів Чехії, де вже побутував загальноєвропейський костюм. В усякому разі, інформатори не пам’ятають переселенців у національному вбранні. Ткацтво серед чехів зазначених сіл мало місце лише у М. Зубівщині, і займалися ним більше чоловіки, виробляючи тканини не для вбрання, а для хатнього начиння (матраци, простирадла тощо). Відсутність ткацтва у Новгородківці А. Й. Прибилова пояснювала по-іншому: “У Чехії наші батьки ткали і пряли. Але сюди прибула молодь, яка вже не знала цих традицій, крім того, на Півдні важко було дістати льон”. За пам’яті літніх інформаторів, одяг виробляли виключно з фабричних тканин або купували в містах. У М. Зубівщині зазначали, що жіночі сорочки чехи інколи прикрашали скромним монохромним орнаментом, тоді як сусідні українці – винятково поліхромним.

Найбільшою мірою сталість рис етнічної специфіки серед чехів і словаків виявляється у сфері духовної культури – звичаях, правових нормах, обрядовості, різних видах народного мистецтва і творчості, віруваннях, топоніміці. Однак і ці особливості обумовлені не стільки традиціями, привнесеними з прабатьківщини, скільки міжетнічною інтеграцією. Наприклад, у сучасній весільній обрядовості чехів, при формуванні спільних рис з іншими народами і регіональних рис, широко побутують традиційні весільні пісні, епічні жанри необрядового фольклору та ін.

У традиційному весільному церемоніалі чехів обох досліджуваних сіл збереглося багато загальнослов'янських і, зокрема, українських рис. Це стосується основних етапів весілля, його учасників, багатьох ритуальних дій, обрядовості. Як і серед сусідніх українців, це сватання, заручини, передвесільні приготування, реєстрація шлюбу, святковий обід, післявесільні обряди. Основні весільні чини: старший сват ("дружба"), посаджена мати ("стара сварбіє"), дружки з боку молодого і молодої ("дружечці", "маршалки", "младенци").

Як і в інших слов'ян, головна функція більшості обрядових дій була спрямована на благополуччя і добробут майбутньої родини. Йдеться про обряди, поширені і серед інших народів, як-от "підміна" молодої, ряджені, переймання весільного поїзду за викуп та ін.

Етноспецифічною рисою чеського весілля в обох селах, на нашу думку, можна вважати обряд читання старшим сватом наказів молодим ("вінч"), які мають характер моральних настанов і регулюють обрядово-правову послідовність весілля. Цікаво, що у весіллі чехів Новгородківки роль старшого дружки інколи передавалася у спадщину від батька сину. В минулому свататися нерідко першим приходив сам молодий, який просив батьків молодої дати згоду на шлюб, і лише наступного дня з'являлися батьки і родичі. На відміну від українського, на чеське весілля в цьому селі не можна було прийти не запрошеним, тому гостям, як своєрідну візитку, видавали невеличкі гілочки з білою стрічкою; символом переходу молодих до стану одружених вважався танець заміжніх жінок з молодим, а жонатих чоловіків з молодою.

Екзотики чеському весіллю у Новгородківці надавали звичай стріляти з рушниць після вдалого сватання і обряди, пов'язані з боротьбою за барвистий вінок з пофарбованого пір'я між боярами ("младенцями") і дружками ("дружище"): ті, хто зазнав поразки, сплачували викуп. Ця передвесільна гра молоді називалася "вєнєчки"[1].

[1] За даними експедиційних досліджень Є. Я. Тимофєєвої. 1977–1978 рр. (С.-Петербург).

Деякі елементи весільного обряду самі чехи вважають наслідком впливу української культури, наприклад, жартівливі обряди вивозу батьків із двору за викуп, а особливо це стосується українських весільних пісень. Слід, однак, підкреслити, що досить часто на весіллі та інших святах виконуються чеські пісні, зокрема давні: "Єдєм про нєвєсту", "Кдє єсі голубічка летала?", "Пані мама, злата, отворіте врата". Під час збирання подарунків для молодих співають пісню "Давайте, пратєлі, на колібки" ("Давайте, приятелі, на колиску"), прощання молодої з батьками супроводжується піснею "Лоучені, лоучені". В інші моменти весілля виконуються чеські пісні "Андулко, Андулко", "Зеленим гаєм", "Пришла я вчера рано", "Знам я дівчину, яко цвет красну" та ін.[1].

Дослідження народнопоетичної творчості чехів в Одеській і Миколаївській областях, проведене С. Чернявською, показало, що з пісень, поширених зараз у Чехії, виконуються передусім ті, які супроводжують кульмінаційний момент весільного обряду – зняття з молодої вінка. Крім того, тут широко побутує необрядовий чеський фольклор: ліричні і соціально-побутові балади, дитячі, любовні, емігрантські, жартівливі і танцювальні пісні. При залученні українського пісенного репертуару текст і наспів зберігається в оригіналі, тоді як манера виконання має національний колорит. Запозичення чехами українського фольклору відбувається вибірково. Найчастіше в активно діючий репертуар потрапляють зразки, в сюжетно-смисловому і музично-стильовому відношенні близькі до чеських національних традицій[2].

Певна своєрідність зберігається в їжі і харчуванні чехів України. Серед найпоширеніших страв можна назвати загальновідомі кнедлики, великі прямокутні пироги (посипані бухти). На весілля обов'язково готували курячий суп. В той же час деякі страви, зокрема обрядові, були різні в різних регіонах. Наприклад, коровай прикрашав весільний стіл лише в деяких чеських селах Волині, тоді як у Новгородківці його не пекли – як і в сусідніх українців, тут були поширені калачі. Під впливом українців чехи готували борщ, консервували перець, баклажани, помідори. Національна кулінарія найбільше збереглася на святах (найпоширенішими залишалися, крім весілля, Різдво, Масниця, Великдень, Трійця, престольне свято Св. Вацлава).

Багато святкових дій мали жартівливий характер. Так, під час гуляння на Масницю у Новгородківці влаштовувалася вистава – "страта півня". "Суддя"

---

[1] Записано Є. Я. Тимофєєвою 1977–1978 рр. в с. Новгородківці.

[2] *Чернявська С. М.* Побут і музичний фольклор чеського населення Одеської та Миколаївської областей // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6.

зачитував "вирок", за яким висміювалися старі холостяки, плетухи, п'яниці, ледарі, після чого півню відрубували голову. Зберігся і жартівливий звичай, коли на Великдень хлопці хльоскали дівчат і молодих жінок прутами. Жінки повинні були відкупатися вином або харчами[1].

Чимало своєрідних звичаїв побутувало в сімейному і громадському житті чехів. Так, у Новгородківці молодший син залишався в родині батьків навіть після одруження. Досить поширеним був звичай "вименек" – коли батьки віддавали оселю, землю і все господарство сину, а самі залишалися на його утриманні і жили в цій же хаті. Надзвичайно оригінальним був звичай, коли жінки носили малих дітей підв'язаними за спиною таким чином, щоб можна було вільно працювати. Як і серед сусідніх українців, досить поширеними були різні форми громадської трудової взаємодопомоги при будівництві і трудомістких роботах, існували молодіжні дівочі і парубоцькі громади. В обох селах діяли чудові музичні ансамблі і самодіяльні театри. У М. Зубівщині п'єси ставилися у найбільшому помешканні села – "господі". З великою урочистістю святкувалося закінчення жнив – "дожинки". У Новгородківці це свято було в основному прерогативою чоловіків і називалося байрам. Надзвичайно тепло і урочисто відбувалося тут дитяче свято – День Святого Микулашека (5 грудня). До речі, інформатори відзначають, що основні музичні інструменти у М. Зубівщині – скрипку, кларнет, флейту, бас, альт переселенці привезли ще з Чехії.

Треба сказати, що "загальнорадянські" свята, розроблені в колишньому СРСР як альтернатива традиційним, так і не набули поширення в чеських селах.

Спеціальних досліджень вимагає словацька етнічна група, зосереджена передусім у Закарпатській області. На відміну від українських чехів вони вважаються автохтонним населенням регіону, що обумовило тривалі, існуючі протягом століть процеси міжетнічної взаємодії з українцями, які знайшли вияв у подібній соціальній структурі, побуті, мові, народній творчості, спільній історичній долі.

Друкується за вид.: *Наулко В. І.* Особливості культури і побуту чеського і словацького населення України в аспекті міжетнічних зв'язків // Історія і культура слов'ян. – К., 1993. – С. 25–36.

[1] За даними експедиційних досліджень Є. Я. Тимофєєвої 1977–1978 рр.

Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні

Дослідження динаміки чисельності й етнічних процесів серед єврейського населення України до XX ст. ускладнено соціально-політичним розмежуванням української території і різною методикою обліку населення. З XV ст. і до другої половини XIX ст. у Російській імперії проводився подушний облік, складалися так звані "ревизские сказки", а в наступні десятиліття здійснювалися переписи населення. При аналізі етностатистичних матеріалів офіційної статистики західноукраїнських областей ми корегували показники ідентифікаційних даних щодо віровизнання ("іудаїсти" – євреї, "католики" – поляки тощо), оскільки визначення національного складу здійснювалося за мовою, яку опитувані вважали рідною.

На території сучасної України євреї з'явилися ще в дохристиянські часи. Про це свідчать надгробні написи в Криму. В часи Київської Русі в X–XIII ст. існували громади слов'яномовних євреїв (кенааним), зокрема у Києві. Найбільш масове переселення так званих "ашкеназі" (європейських євреїв) на територію України відбувалося з кінця XV ст. і в наступні століття з Польщі. Євреї розселялися окремими етнорелігійними громадами. Після поділів Польщі, наприкінці XVIII ст., чимало єврейських поселень, у тому числі землеробських, з'явилося в Новоросії. Внаслідок постійного обмеження території розселення єврейського етносу,

зокрема після запровадження так званої "смуги осілості" (1796 р.), єврейське населення переважно зосередилося на Правобережній Україні.

У межах колишнього СРСР більшість єврейського етносу проживала в Україні: у 1764 р. – 57,8%; 1815 р. – 59,1%; 1850 р. – 62,4%; 1897 р. – 59,3%; 1910 р. – 58,1%; 1926 р. – 57,1%; 1979 р. – 35,9% і в 1989 р. – 35,3% усього єврейського населення країни[1]. Якщо в середині XIX ст. на території України мешкало близько двох третин усіх євреїв, що проживали в Російській імперії, то в 1989 р. в УРСР – лише 35,3%. На початку XX ст. близько третини євреїв, що проживали на теренах сучасної України, були підданими Австро-Угорщини, решта – Російської імперії, населяючи Правобережжя, Новоросію і Лівобережну Україну.

Після Жовтневої революції, у зв'язку із скасуванням "смуги осілості", багато євреїв переселилося на Лівобережжя, в інші міста України та в інші республіки СРСР. За переписом 1926 р. у містах України проживало вже 60% єврейського населення, тоді як у 1897 р. – лише 40%. У 1926 р. євреї становили більшість у таких містах Радянської України, як Житомир, Вінниця, Умань, Проскурів, Новоград-Волинський, Коростень, Овруч, Бердичів; на західноукраїнських землях за польським переписом 1921 р. це стосується таких міст, як Бучач, Дрогобич, Чортків, Заліщики, Ковель, Луцьк, Рівне, Івано-Франківськ (колишній Станіслав), Тернопіль та ін.

Протягом XX ст. чисельність і питома вага єврейського населення у кордонах сучасної України набагато зменшилися. У 1897/1900 рр. тут проживало 2615,3 тис. євреїв. Це був другий за кількістю після українців етнос. За переписом 1926 р. євреїв нараховувалося вже 2491,9 тис. (6,5%). У 1959 р. чисельність євреїв в УРСР складала 840,3 тис. чол. (2%), а на друге місце після українців вийшли росіяни (6,9%). За переписом 1989 р. в Україні нараховувалося 486,0 тис. євреїв (0,9% усього населення республіки), що складало лише 18,6% від чисельності єврейського населення, яке перебувало в сучасних кордонах України у 1897/1900 рр. В останнє десятиліття ще більше знизилась чисельність єврейського населення. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р. євреїв в Україні нараховувалося 103 тис. чол. (лише 0,2% усього населення).

На скорочення чисельності єврейського населення України у XX ст. вплинули етнічні процеси, зокрема підвищення питомої ваги етнічно змішаних шлюбів у післяреволюційний період, зниження природного приросту й особ-

[1] *Кабузан В. М., Наулко В. І.* Євреї на Україні, в СРСР і в світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 60–68.

ливо – еміграція, що почалася ще у 60-х роках XIX ст. (спочатку до Німеччини, потім до країн Нового Світу, насамперед до США, а в післявоєнний період – до Ізраїлю). В останні роки значно зросли темпи еміграції євреїв із республік колишнього СРСР в країни далекого зарубіжжя.

Однак зменшення чисельності єврейського населення в європейських країнах, і зокрема в Україні, було спричинене не стільки міграційними й етнічними процесами, а насамперед варварським масовим знищенням єврейського етносу на окупованій території в роки Другої світової війни, коли загинуло понад 6 млн євреїв.

Загальна чисельність єврейського населення у світі скоротилася з 17 млн у 1939 р. до 12,8 млн у 1959 р. В одному тільки Києві, у Бабиному Яру з 29 вересня по 3 жовтня 1941 р. нацисти розстріляли 52 тисячі євреїв. 12 жовтня, протягом одного дня, зондеркоманда 4 "А" знищила у Бабиному Яру ще 51 тис. євреїв і осіб інших національностей[1]. Загальна чисельність євреїв Одеси, знищених лише у таборах Домановського району, за офіційними даними обчислюється цифрою в 116 тис. чол.[2]. На міжнародній конференції з Голокосту, що проходила 21–24 жовтня 2002 р. у Дніпропетровську, наводилися й інші цифри жертв серед єврейського населення на окупованій території України – 1 млн 600 тис. чоловік.

Безпосередньо зміна чисельності і ареали розселення етнічних громад України були зумовлені міграційними й етнічними процесами, а в широкому плані – комплексом складних явищ соціально-економічного, політичного і культурного характеру.

У працях дослідників останніх років велику увагу було приділено еміграції з республік колишнього СРСР, у тому числі з України[3]. Однак, як показують наведені дані, цифри ці часом суперечливі і подекуди не ідентифікують етнічну структуру еміграційних потоків.

Слід сказати, що у довоєнні роки єврейська еміграція була незначною. Це визначалося державною політикою максимального обмеження виїздів за кордон, що проводилася у колишньому СРСР. У перші роки після Другої світової війни

---

[1] Безсмертя. Книга Пам'яті 1941–1945 рр. – К., 2000. – С. 180–181

[2] Історія Одеси. – Одеса, 2002. – С. 406.

[3] Диалог. – 1991. – № 3; *Заставний Ф. Д.* Географія України. – К., 1994; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – С. 51; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 57; Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К., 2001. – С. 445–448.

еміграції з Радянського Союзу практично не спостерігалося. У 1951–1960 рр. кількість євреїв, що виїхали з СРСР, складала 1199 чоловік, у 1961–1970 рр. – 10 062, у 1971–1980 рр. – 248 920, у 1981–1987 рр. – 249 855. Абсолютна кількість єврейських емігрантів за період з 1951 по лютий 1988 р. оцінюється у 300 тис. чол.[1].

Наприкінці 1980-х рр. темпи всієї закордонної еміграції значно зросли: у 1988 р. виїхало 108 тис. чол., у 1989 – 235 тис., а з січня по жовтень 1990 р. – 336 тис. (у цілому за зазначені роки – 679 тис. чол.). З огляду на спрямованість і кількісні показники еміграційних потоків (44,7% – до Ізраїлю, 41,8% – до ФРН, 6% – до США, 4,6% – до Греції), більшість цих переселенців становили євреї[2].

Еміграція з України до країн близького й особливо далекого зарубіжжя з роками все більше обумовлювалася не національними, а соціально-економічними мотивами. Так, протягом 1987–1990 рр. переважна більшість виїжджаючих на постійне місце проживання переселялася в Ізраїль: у 1987 р. дозвіл на виїзд туди одержало 3 тис. чол. з 5,4 тис. громадян, які виїхали за межі України, у 1988 р. – 10 тис. з 13 тис, у 1989 – 33,2 тис. з 36,5 тис; у 1990 р. – 68 тис. з 73 тис. чол.[3].

З 1991 р. збільшилась кількість тих, хто виїхав до США (13 364) і ФРН (2144) – з 43 тис. чол. У наступні роки еміграційний потік дедалі більше спрямовувався у бік Американського континенту. У 1992 р. дозвіл на виїзд одержало 43,1 тис. чол. З них в Ізраїль виїхала одна третина, тоді як у США – більшість емігрантів; у 1993 р. з 45,9 тис. чол., що одержали документи на виїзд, 40,2% виїхали до США, 35,4% – до Ізраїлю, 16,5% – до Німеччини. За національністю серед них було 46% євреїв, 20% українців і 13% росіян. З 22 тис. вибулих євреїв понад 43% виїхало до Ізраїлю, 42% – до США і 12% – до Німеччини.

За даними Центру еміграційних досліджень США із загального числа – 479 тис. – емігрантів з Росії (СРСР) у США до 1970 р. прибуло 47 тис. чол., 30 тис. – у 1970–1979 рр., 100 тис. – у 1980–1989 рр. і 302 тис. у 1990–1998 рр.[4].

---

[1] *Кабузан В. М., Наулко В. І.* Євреї на Україні... – С. 66.

[2] Там само; *Беренштейн О. Б.* Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України 20–30 рр. XX ст. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 4. — К., 1998. – С. 10–17.

[3] Етнонаціональні процеси в Україні... – С. 54.

[4] *Малиновська О.* Імміграція до США: сучасний стан і проблеми // Проблеми міграції. – 2000. – Т. 5. – № 1 (12). – С. 3–13.

Таблиця 1

Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні

Роки	Кількість емігрантів з України до країни:						
	Ізраїль	США	Німеччина	Росія	Канада	Австралія	Усього
1989	3575	17486	1267	2000	300	425	25053
1990	58936	12200	1444	2000	300	425	75305
1991	39769	7956	2144	2000	300	425	52594
1992	13149	20433	6559	2000	300	425	42866
1993	12833	13450	4347	2000	300	425	33355
1994	22733	14571	6179	1800	300	425	46008
1995	23556	9720	6549	2500	300	425	43050
1996	23447	8224	6817	2300	300	320	41463
1997	24106	6094	6940	1000	250	220	38610
1998	20083	3051	8494	1000	250	100	32948
1999	23118	2410	8556	450	170	50	34754
1989-1999	265305	115595	59350	19050	3040	3665	466005
%	56,9	24,8	12,7	4,1	0,7	0,8	100,0

На наш погляд, найбільш докладне дослідження еміграції було здійснено вченими Інституту соціології НАН України, які наводять дані статистичних обліків, проведених не тільки в Україні, а й у відповідних відомствах Ізраїлю, США та Німеччини[1].

Це дослідження підтверджує, що з розпадом СРСР принципово змінилася мотивація міграційних процесів: дедалі частіше домінують економічні фактори. У складі емігрантів збільшується питома вага неєврейського населення, хоча серед євреїв коефіцієнт еміграційної динаміки (цей показник, запропонований

[1] *Шульга М., Паніна Н., Головаха Є., Зісельс Й.* Еміграція євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 64–89.

М. О. Шульгою, обчислюється шляхом поділу кількості емігрантів на загальну чисельність даного етносу) залишається найвищим.

Так, у 1991–1999 рр., хоча у загальній кількості емігрантів частка росіян (968 215 чол.) і українців (715 735 чол.) була більшою за частку євреїв (209 765 чол.), проте відсоток тих, хто виїхав в економічно розвинуті країни, серед євреїв був набагато вищим: коефіцієнт еміграційної динаміки серед зазначених етносів відповідно складав 0,085; 0,019 і 0,434[1].

За даними згаданого дослідження серед тих, хто емігрував з України у 1994–1999 рр., євреї складали 40%, у тому числі до Ізраїлю 956 618 чол. (46% всіх емігрантів з України до цієї країни), до США – 25 776 чол. (32% євреїв) і до Німеччини – 23 840 чол. (39% євреїв). Кількість реемігрантів з цих країн була порівняно невеликою, серед них 10% з Ізраїлю – в основному неєврейське населення. У той же час, в останні роки, серед осіб, що виїжджають з України, постійно зменшується частка євреїв. Наприклад, за 1993–1998 рр. вона скоротилася в 1,3 раза – з 51% до 39%[2].

З огляду на цю обставину автори зазначеного дослідження, аналізуючи єврейську еміграцію з України, до складу її включили не тільки "етнічних" євреїв, але і членів їхніх родин, тобто мова йде про так звану "розширену популяцію" (див. табл. 1)[3].

Наведена нижче табл. 2, складена за даними Держкомстату України, також відбиває структуру еміграційних потоків з України[4].

Серед тих, хто виїхав на постійне проживання з колишнього Радянського Союзу до країн далекого зарубіжжя, жителі України завжди становили більшість. У 1968–1976 рр. їм було видано 31,8%, а в 1989–2000 рр. 31,7% виїзних віз[5]. Серед вибулих чисельно переважали жителі Києва, Одеської, Харківської і Дніпропетровської областей, але з інших областей, хоча з меншими можливостями для працевлаштування і реалізації соціальних і культурних устремлінь, відсоток емігрантів був ще вищим.

---

[1] *Шульга М. та ін.* Еміграція євреїв... – С. 67–69.

[2] Там само. – С. 68–70, 84–85.

[3] Там само. – С. 73–76.

[4] Бюлетень Державного комітету у справах національностей та міграції. – 1998. – № 6. – С. 95; Демографічний щорічник. – К., 2000. – С. 468–469; На 2000 р. – за даними Держкомстату України.

[5] *Шульга М. та ін.* Еміграція євреїв... – С. 86–87.

Таблиця 2

Вибуло / прибуло	Кількість емігрантів та реемігрантів по країнах (осіб):							
	Ізраїль		США		Німеччина		Усі країни світу	
	усього	євреїв	усього	євреїв	усього	євреїв	усього	євреїв
	у 1996 р.							
вибуло	20358	10200	13417	4890	9744	4085	53047	19571
прибуло	871	319	224	38	553	36	5784	405
	у 1997 р.							
вибуло	20753	8115	12508	3291	9915	3766	51675	15467
прибуло	1045	315	343	52	370	50	5949	428
	у 1998 р.							
вибуло	18158	5636	12796	1434	11496	4012	50049	11227
прибуло	1193	281	313	31	363	39	5058	364
	у 1999 р.							
вибуло	21596	6616	9875	1133	11098	4050	48411	11924
прибуло	1098	259	311	26	344	54	4155	346
	у 2000 р.							
вибуло	17531	4993	9658	941	11548	3693	44911	9697
прибуло	1019	257	360	19	303	52	3965	333
	усього за період 1996–2000 рр.							
вибуло	98396	35560	58254	11689	53801	19606	248093	67886
прибуло	5226	1431	8552	166	1993	231	24911	1876

При опитуванні єврейського населення СНД, проведеному в 1995–1996 рр. на замовлення єврейського агентства “Сохнут”, серед причин еміграції найчастіше називалася економічна нестабільність (36%), зневіра у можливість змінити ситуацію (31%), бажання поліпшити становище дітей (26%), стан екології (15%). А при анкетуванні, проведеному двічі, у 1992 і 1998 рр. Єврейським науковим центром, на перше місце було поставлено “зневіру в можливість

поліпшити життя" (33,8% – 28,1%). Тобто, поза сумнівом, сучасна закордонна еміграція обумовлена станом економіки і рівнем життя населення в Україні[1].

Як свідчать наявні дані, природний розвиток етносів України за останні роки характеризується приблизно однаковими показниками народжуваності і смертності з тенденцією до зниження обох показників. Водночас серед єврейського етносу існує найнижчий коефіцієнт народжуваності (6,6%), що зумовлено низьким природним приростом (у 1989 р. приріст був від'ємним і складав -16,7%). Зазначені показники залежать від частки жінок дітородного віку, питомої ваги цієї категорії у загальній чисельності єврейського населення, а також від статево-вікових пропорцій.

Від цих факторів залежить також показник вичерпної плодючості (ПВП), тобто середня кількість дітей, що їх здатна народити жінка протягом свого життя. У 1998–1999 рр. ПВП складав 2,8 у молдаванок, 2,17 – у білорусок, 2,02 – в українок, 1,81 – у росіянок і лише 1,52 у єврейок[2]. ПВП залежить від перебування у шлюбному стані представників того чи іншого етносу. Так у молдаван – етносі з найвищим ПВП – найбільше жінок перебуває у шлюбі, а в євреїв – етносі з найнижчим ПВП, відповідно у шлюбі перебуває найменше жінок. Цікаво, що етноси з високим ПВП мають низьку тривалість життя й навпаки.

Дослідження шести найбільших етносів, здійснене українськими демографами, показали, що за період 1959–1989 рр. баланс показників, що характеризують співвідношення народжуваності і смертності населення, невпинно погіршувався. Протягом 30 років коефіцієнти народжуваності найбільше у порівнянні з іншими національностями знизились у білорусів (на 48,1), у євреїв (на 41,6) і у поляків (на 40,4), найменшою мірою таке зниження торкнулось молдаван (на 15,4%).

Загальний коефіцієнт смертності за той самий період найбільше зріс у євреїв – у 2,5 раза, що було зумовлено значним відтоком молодших поколінь внаслідок еміграції, через що віковий склад єврейського населення в Україні і зазнав надзвичайно несприятливих змін[3]. Так, за даними Державного комітету статистики України віковий склад євреїв є найбільш деформованим у порівнянні з

---

[1] *Шульга М. та ін.* Еміграція євреїв... – С. 70, 72.

[2] *Піскунов С.* Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – К., 1997. – С. 3–5.

[3] *Піскунов С.* Відтворення населення України: етнічний аспект // Етнонаціональний розвиток України та стан української етнічності в діаспорі: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. 22–25 червня 1997 р. – Ч. 2. – К.; Чернівці, 1997. – С. 259–260.

іншими етносами. Серед євреїв найбільше осіб старших за 60 років – 35,5%. За період 1959–1989 рр. питома вага осіб цього віку більш ніж подвоїлась, а частка дітей у єврейських родинах набагато зменшилася. Водночас виріс відсоток непрацездатного єврейського населення: зокрема, у 1989 р. на кожного працездатного припадав один непрацездатний.

Разом із тим, як уже згадувалося, серед євреїв зафіксовано найвищі показники довголіття, що зумовлено більш високим рівнем життя[1]. Так, середня тривалість життя серед євреїв складає 72 роки, тоді як серед українців – 71,06, серед росіян – 70,97, серед білорусів – 71,16, молдаван – 68,5 років тощо[2].

Відтворення єврейського етносу в Україні здійснюється виключно за рахунок населення міст. Якщо депопопуляція більшості етносів почалася з 1979 р., то депопуляція єврейського етносу фіксується значно раніше – з 1961 р.

Етнонаціональні процеси залежать від структури населення, що історично склалася, етнічного співвідношення міського й сільського населення, особливостей виробничої діяльності народів та їх соціального статусу. За даними перепису 1989 р. найбільший відсоток зайнятих розумовою працею був серед євреїв – 67,6%, тоді як, наприклад, серед росіян він становив 38,6%, серед білорусів – 31,6%.

У XX ст. сталися значні зміни у територіальному розміщенні етнічних спільнот України в аспекті місто – село. Якщо за переписом 1926 р. тільки 10,4% українців мешкали у містах, то у 1989 р. у містах проживало вже 60,3%; серед росіян такі показники складали, відповідно, 50% і 87,6%, серед поляків – 27,5% і 67,6%, серед болгар – 6,4% і 42,7%; що ж стосується євреїв, то за переписом 1989 р. відсоток городян практично досяг максимуму, зрісши з 74% до 99,2%.

Зрозуміло, що єврейські емігранти також вирізняються високим рівнем кваліфікації. Серед євреїв-емігрантів до США, за даними американської статистики, 3,7 % складали вчені, 7% – інженери, 5,1% – лікарі, 5,4% – вчителі[3].

Сучасні етнічні процеси в Україні значною мірою залежать від зазначених демографічних факторів. Зокрема від чисельності й розселення народів залежить питома вага етнічно змішаних родин. Серед євреїв, попри загальновідому тенденцію ендогамності, відсоток таких родин також зростає. В 1990 р. 20%

---

[1] Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові напрями протидії. – К., 2002. – С. 218–231, 357–359.

[2] Там само. – С. 363.

[3] *Шульга М. та ін.* Еміграція євреїв... – С. 83.

чоловіків-українців одружувались з жінками іншої національності; серед росіян таких шлюбів було 57,4%, серед євреїв – 58,2%, серед білорусів – 94%. В Україні з 1959 р. до 1989 р. частка дітей в етнічно змішаних родинах зросла з 18,7% до 28%, у тому числі серед українців – з 11,9% до 19,3%, росіян – з 45,1% до 51,3%, євреїв – з 23% до 39,6%, молдаван – з 25,1% до 52,5%[1].

За даними дослідження, проведеного в 1991 р. кафедрою соціології Одеського університету в Південноукраїнському регіоні, старше покоління (понад 55 років) є практично моноетнічним для всіх етносів (тобто батько і мати є представниками однієї національності). Такі родини траплялись із 100 випадків у 81 серед українців, 73 – серед росіян, 79 – серед болгар, 77 – серед євреїв, 76 – серед молдаван, 75 – серед поляків, 62 – серед німців. У новому поколінні однонаціональні родини зберігаються тільки у половини українських родин, у 40% російських, 19% болгарських, 44% єврейських, 35% молдавських, 25% польських, 15% німецьких[2].

Важливим джерелом вивчення сучасних етнонаціональних процесів є матеріали ґрунтовного дослідження "Етнічні спільноти в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку", проведеного у восьми областях України та м. Києві Центром соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАН України під керівництвом Л. Ази та Ю. Привалова[3].

За даними цього опитування представники більшості народів вважають, що збереження самобутньої культури залежить від діяльності їх громадських національних організацій. Прихильниками такого погляду є 64,8% поляків, 53% болгар, 47,7% молдаван, 43% євреїв.

Досить значна кількість опитаних вказували, що вони зустрічались в Україні із випадками дискримінації або із утиском громадянських прав та національних інтересів, особливо у сферах освіти та культури. Серед тих, хто визнав факт дискримінації, було 14,1% євреїв, 10,3% кримських татар, 9,9% німців. Серед відповідей на запитання, де респонденти стикалися з проявами національної нетерпимості, називались: робота (29,1% євреїв, 21,7% румунів, 18,5% німців); громадські місця (74,8% євреїв, 59,6% молдаван, 52,2% румунів, 46,2% болгар,

---

[1] *Хомра А.* Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення УРСР // Вісник НАН України. – 1992. – № 2. – С. 2–19.

[2] *Побєда Н.* Потенціал самоорганізації та регіонального вибору в розвитку етнонаціональних процесів // Південь України. – IV Міжнародний конгрес україністів. – Одеса, 1999. – С. 160–162.

[3] Етнонаціональні процеси в Україні... – С. 70–84; *Фалькович Г.* Секрет неасіміляції націй // Вечірній Київ. – 2002. – 15 квіт.

34,5% кримських татар); спілкування із сусідами (20,4% німців, 19,4% євреїв, 17,2% поляків, 14,9% молдаван); передачі радіо і телебачення (66,7% кримських татар, 22,2% росіян, 15,2% румунів). Водночас, попри збільшення кількості етнічно змішаних родин, майже всі респонденти зазначили відсутність проявів національної нетерпимості у родинній сфері.

За надання допомоги в переселенні на етнічну батьківщину висловились, перш за все, представники етносів, які "традиційно" прагнуть цього: євреї – 26%, німці – 31,3%. У цілому ж міграційними настроями, за даними опитування, охоплено 52% євреїв і 45,7% німців.

Різні погляди виявили респонденти щодо можливостей вивчення рідної мови в регіонах розселення. Майже всі (крім кримських татар і білорусів) відзначили у цьому процесі важливу роль національної школи, зокрема, так вважають 71% румунів, 70% угорців, 58,6% євреїв.

Наведене соціологічне дослідження підтвердило дані переписів населення щодо неоднаковості ступеня володіння рідною мовою представників різних національностей. Наприклад, серед тих, хто вільно володіє рідною мовою, 98% угорців, 96,7% росіян і лише 6% євреїв і 13,7% німців.

Відповіді про ступінь володіння українською мовою в цілому також збігаються з даними перепису населення. Так, вільно володіє українською мовою 86,4% поляків, 44% євреїв, 36,3% румунів і 22,5% росіян.

Великий відсоток опитаних, особливо білорусів, кримських татар, молдаван, болгар і євреїв, схильні вважати, що освіта рідною мовою не є обов'язковою.

З іншого боку, за знання державної мови – української – висловилося 94,6% поляків, 86% угорців, 72% румунів, 70,2% росіян, 64,9% німців, 56,1% євреїв, по 49,3% молдаван і болгар, 20,7% кримських татар.

Питання анкети щодо мови, якою користуються у сім'ї, тісно пов'язані з наявністю етнічно змішаних родин. У більшості таких родин часто користуються двома мовами. Виняток складають євреї, у сім'ях яких лише 1,3% розмовляють мовою національності, до якої належать: переважно це люди похилого віку.

У відповідях на запитання, як підтримуються у багатонаціональній родині національні традиції, більшість респондентів віддали перевагу національній кухні (66,4% опитаних) і святкуванню традиційних національних свят (64,5%). Багато опитаних вказали на необхідність дотримання народних звичаїв, традицій і обрядів, зокрема: 80,3% кримських татар, 50,3% поляків, 45,6 % угорців, 44,9% румунів, 38,3% молдован, 32,9% росіян, 28,6% німців, 27,6% болгар, 22,4% євреїв тощо.

Цілий блок опитувальної анкети стосувався етнічної самосвідомості. Зокрема, на запитання, що об'єднує опитаних з їхнім етносом, більшість визнала, перш за все, мову: всі кримські татари, 96% угорців, 91,3% росіян, 81,6% молдаван, 80,9% болгар і лише 19,3% євреїв, які віддали перевагу "спільному історичному минулому". Серед інших об'єднуючих факторів називалися народні традиції, національна кухня, релігія, мистецтво тощо. Подібні відповіді були одержані й на запитання щодо етнічної приналежності. Більшість респондентів (у цілому 53,8%, в тому числі німці, євреї, кримські татари, поляки, росіяни, румуни) назвали національність батьків.

У світлі викладеного дещо гіперболізованою виглядає ідея щодо активної асиміляції євреїв. Незважаючи на наявність дійсно об'єктивних явищ, що сприяють асиміляції (дисперсне розселення у містах, незначний відсоток осіб, які розмовляють мовою своєї національності, етнічно змішані сім'ї тощо), євреї стійко зберігають національну самосвідомість. Адже, як відомо, завершальним етапом етнічної асиміляції є саме втрата національної самосвідомості. Однак навіть у гетерогенних єврейських родинах діти й онуки пам'ятають, що вони євреї.

До речі, характерна для минулого територіальна окремішність єврейського населення нині практично зруйнована, тоді як серед новітніх емігрантських громад (наприклад, громад кавказців, вихідців із країн Азії та Близького Сходу, кількість яких в Україні постійно зростає) намітилась тенденція до компактного розселення, чого не спостерігалося до 1990-х рр. Про це свідчать багаторазові звернення таких громад до Державного комітету у справах національностей і міграції з проханням про виділення окремих територій для компактного розселення[1].

Про участь респондентів різних національностей у суспільно-політичному житті України свідчить їхня зацікавленість в інформації щодо української держави. Серед тих, хто виявив інтерес до такої інформації, 63,5% поляків, по 54,7% євреїв та угорців, 43% німців тощо.

Низка запитань опитувальної анкети була присвячена з'ясуванню ставлення респондентів до інших етнічних спільнот. Більшість опитуваних, крім частини циган і турків, виявили толерантне ставлення до представників інших етносів, хоча, природно, віддали перевагу власному. Часом відповіді були неочікуваними. Так, білоруси хотіли б мати серед близьких друзів кримських татар (42%),

[1] Сегодня. – 2002. – 10 окт. – С. 2.

угорці – росіян (21,6%), євреї – поляків (19,7%) і німців (17,1%). Як колегам білоруси (9,7%) віддають перевагу молдаванам, а працювати з євреями хотіли б болгари (10,5%), греки (17,2%) й грузини (17,2%). У свою чергу, євреї (14,4%) віддають перевагу спільній роботі з поляками і т. ін.[1].

На важливе у соціально-політичному плані запитання, ким відчувають себе респонденти – громадянами світу, громадянами України чи представниками власного етносу – відносна більшість респондентів (44%), за винятком кримських татар, назвали себе громадянами України; найчастіше таку відповідь давали угорці, євреї, молдавани, болгари, німці. Водночас дані опитування засвідчили низьку політичну активність респондентів; дещо активнішими виявилися кримські татари, поляки, угорці, росіяни та євреї.

В цілому ж найбільші сподівання респондентів, які вони намагаються здійснити, пов'язані із можливістю забезпечити матеріальний добробут сім'ї та майбутнє дітей, вільно займатися підприємницькою діяльністю, тобто передусім зі станом економіки країни.

Вперше надруковано: *Наулко Всеволод*. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. – № 3 (27) – С. 3–12.

[1] Етнонаціональні процеси в Україні... – С. 70–84.

Сучасні дослідження хорватських етнографів

Зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків між СРСР та соціалістичною Югославією відбиває незмінне прагнення обох країн до утвердження принципів миру та соціального прогресу, які були закріплені в ряді радянсько-югославських документів, прийнятих на найвищому рівні.

На сучасному етапі стосунки між народами Радянського Союзу та Югославії вступили у якісно новий етап. Як відзначалося у Звітній доповіді Центрального Комітету XXVI з'їзду КПРС, "у радянсько-югославської дружби коріння глибоке, і ми не сумніваємося в її майбутньому"[1].

Досить плідні, з давніми історичними традиціями взаємини між обома країнами в галузі науки та культури. На сучасному етапі вони набули особливого розмаху[2]. Можна назвати ряд виставок, які експонувались з великим успіхом в обох країнах: фотовиставка "Югославія сьогодні" – у Москві, Ленінграді та Києві, "Скульптура Хорватії" – у Києві, "Югославські художники-примі-

---

[1] Матеріали XXVI з'їзду КПРС. – К., 1981. – С. 11.

[2] *Бажова А. П.* Русско-югославские отношения во второй половине XVIII в. – М., 1982; *Юрьева И. А.* Развитие связей между СССР и СФРЮ в области культуры. 1965–1975. Библиографический указатель. – М., 1980; *Пащенко Є.* Сучасна література в Югославії // Всесвіт. – 1980. – № 4.

тивісти" – у Тбілісі, виставка енциклопедичних видань СФРЮ у Києві та інших містах.

Ефективним засобом співробітництва є взаємний обмін між університетськими викладачами та професорами, безпосередній зв'язок у галузі вищої освіти. Загребський університет, зокрема, успішно співробітничає з Київським та Ленінградським, Белградський з Московським, університет м. Скоп'є підтримує тісні зв'язки з Воронезьким тощо.

Велику роль у справі зближення культур обох країн відіграє діяльність постійного лекторію сербсько-хорватської та словенської мов у Радянському Союзі і співпраця радянських викладачів російської та української мов з університетами Югославії, а також удосконалення в СРСР вчителів української мови, які працюють у югославських школах[1].

Програмами наукового та культурного співробітництва передбачено не тільки обмін працівниками освіти, культури, преси, але й їхню участь у різних конференціях, конгресах, фестивалях. Зокрема, налагоджено гастрольні поїздки театрально-концертних колективів, у тому числі виступи в Югославії Великого театру та Державного симфонічного оркестру СРСР. У березні 1979 р. в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії з великим успіхом пройшли Дні української радянської культури, а роком раніше відбулися Дні культури Хорватії в УРСР. У Радянському Союзі, зокрема в Україні, гастролювали симфонічний оркестр Загребської філармонії та драматичний театр, Великий хор радіо і телебачення Белграда, театр ляльок з Хорватії тощо.

Стала традиційною участь радянських митців у Дубровницьких літніх іграх, Охридському літі, Белградському музичному фестивалі, а також святах поезії і кінофестивалях, які провадяться в Югославії.

Благородній справі зміцнення всебічних зв'язків сприяють також взаємини між окремими республіками обох країн, зокрема між Українською РСР та соціалістичною Хорватією. Слід відзначити і той факт, що Київ і Загреб – міста-побратими, а між Київським та Загребським університетами наукове і творче співробітництво здійснюється вже два десятиріччя. Зокрема, опубліковано "Українсько-хорватський або сербський словник" (автори професори А. Менац – Загреб та А. Коваль – Київ) і підготовлено до друку навчальний посібник з етнографії для студентів радянських ВНЗ "Культура та побут хорватського народу" (автори професори В. Белаї – Загреб і В. І. Наулко – Київ).

---

[1] *Попович Н.* Культурное сотрудничество // Югославия. – 1973. – № 5. – С. 9.

Народний одяг Югославії.
За кн.: Kirin V. Narodni plesovi Jugoslavije. – Zagreb, 1972. – С. 14.

Хорвати – один з найбільших південнослов'янських народів, соціалістична нація, яка входить до складу багатонаціональної Югославії. За даними перепису 1971 р. в Югославії нараховувалося 4527 тис. хорватів (21,3% населення країни), в тому числі в Хорватії 3514 тис. чол. (79,4% населення республіки). В інших республіках хорвати живуть у Боснії та Герцеговині – 772 тис., Сербії – 185 тис., Словенії – 43 тис., Чорногорії – 9 тис., Македонії – 4 тис. чол.

Більшість населення республіки розмовляє хорватсько-сербською (сербсько-хорватською) мовою, яка належить до південнослов'янської гілки індоєвропейських мов. Вона включає три діалектні різновиди: штокавський (поширений в багатьох районах Югославії, в тому числі Хорватії), чакавський (в північній Далмації та Істрії) і кайкавський (північно-західна Хорватія).

Про формування хорватів, їхні давні етногенетичні зв'язки з іншими слов'янами йдеться в працях дослідників, зокрема радянських[1]. На думку українського радянського антрополога В. Д. Дяченка, який проводив дослідження в СФРЮ, серед хорватів переважає так званий карпатський антропологічний тип. Він сформувався до VII ст. н.е. в районах північніше Дунаю, увібравши іллірійські та інші елементи, а з розселенням слов'ян на південь поширився і на Балканському півострові[2].

Багатовікова територіальна і політична роздробленість, тривале перебування під чужоземним гнітом не могли не залишити глибокого сліду в історії цього народу. Водночас особливості формування хорватів, завдяки історичному розвиткові, зумовили значні регіональні відмінності в їх культурі та побуті.

Прийшовши у VII ст. на Балкани і заснувавши тут свою державу, слов'янські племена, що є предками хорватів, чимало засвоїли від попередніх мешканців–романізованих істрійців, лібурнів та іллірійців. У нових умовах помітно змінився їхній господарський та культурно-побутовий уклад. Певні впливи на культуру мали також давні античні цивілізації Середземномор'я. Одначе складна соціально-політична історія, особливо територіальна роз'єднаність хорватських земель внаслідок експансії Венеції на Адріатичне узбережжя, турецькі завоювання та багатовікове гноблення Австро-Угорської монархії перешкоджали етнічній консолідації хорватського народу, сприяли ізольованості різних районів

---

[1] *Трубачов О. Н.* Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6.

[2] *Дяченко В. Д.* Нові матеріали з антропології сербів, хорватів, словенців і чорногорців Югославії // Матеріали з антропології України: зб. – К., 1972. – Вип. 6. – С. 42–47.

Дівчина з “дерданом”. Динарський регіон.

хорватської етнічної території. Ці фактори зумовили особливості у культурі та побуті хорватського народу, внаслідок нерівномірності соціально-економічного розвитку, неоднорідності соціально-класової структури, соціальних протиріч, національного гноблення, які мали місце в минулому.

Етнічна територія хорватів поділяється на ряд регіонів. Окремі дослідники виділяють три історико-етнографічні області: Паннонську, Динарську та Адріатичну, інші виділяють на території Хорватії ще невеликий альпійський район. Існує й більш детальний поділ. За радянським дослідником М. Ю. Мартиновою, на території Хорватії можна виділити такі області: 1) західнопаннонську – населену хорватами, що розмовляють на кайкавських діалектах (етнографічні групи базьяки, загорці, пригорці і меджумурці), 2) східнопаннонську – вона включає Славонію і Баранью, заселену шопцями, 3) динарську історико-етнографічну область (район Ліки). Остання охоплює, крім Хорватії, також ряд районів Чорногорії, Боснії та Герцеговини, 4) прибережну Далмацію, до якої входить також південно-західна частина півострова Істрія (буньївці, влахи, чичи), 5) острови Адріатики, а також північно-східну частину Істрії, яка заселена бодулами, брачанами, базьяками та фучками[1].

Окремі відомості про культуру дослов’янського (іллірійського, грецького, романомовного) населення на сучасній території Хорватії дійшли до нас з найдавніших часів. Перші відомості про подунавських слов’ян містилися у працях Йована Ефеського, Теофілакта Симокатти і Прокопія (VI ст.), а про слов’ян Балканського півострова довідуємося у візантійського царя і письменника Константина Багрянородного (X ст.). Стосовно середньовічного періоду цікаві відомості щодо Словенії і Хорватії знаходимо у праці Івана Вальвазора “Слава воіводине Краньске”, щодо Далмації XVIII ст. – в роботі Альберта Фортиса “Мандрівка по Далмації”, Славонії – у книзі Матія Рельковича “Сатир”[2].

---

[1] *Мартынова М. Ю.* Субэтнические группы хорватов в XIX в. // Советская этнография. – 1983. – № 1. – С. 40–41.

[2] *Бар’яктарович М.* Етнологія в Югославії // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 40.

Окремі етнографічні дослідження проводились в кінці XIX – на початку XX ст. З 1896 р. і дотепер в Хорватії видається "Збірник *з* народного життя і звичаїв південних слов'ян" ("Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena"). У 1980 р. вийшла 48-ма книга цього видання. З праць довоєнного періоду слід відзначити публікації відомих слов'янських етнографів Мілована Гавацці і Бранімира Братанича[1].

Найбільшого розвитку етнографічні дослідження у Хорватії набули з утворенням Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Вони проводяться у низці закладів республіки – Етнологічному інституті Югославської Академії наук та мистецтв, заснованому 1963 р. в Загребі, й Інституті філології та фольклористики, а також на кафедрах етнології філософського факультету Загребського університету. На цьому ж факультеті знаходиться один із центрів підготовки загальноєвропейського етнографічного атласу, очолюваний проф. Б. Братаничем.

Із семи етнографічних музеїв Югославії чотири розміщені в Хорватії – Загребі, Спліті, Задарі та Пазині. В музеях ведеться значна наукова і освітня робота, зокрема організовуються численні виставки. Це стосується насамперед Загребського етнографічного музею, який щойно відзначив своє 60-річчя.

Етнографів Хорватії, як і всієї Югославії, об'єднує Етнологічне товариство Югославії, засноване 1957 р. Воно координує роботу, інформує про найпомітніші наслідки досліджень, організує наукові конгреси, видає загальноюгославський журнал "Etnološki pregled", а також окремі збірники за матеріалами конгресів – "Radovi", інформаційний бюлетень "Etnološko društvo jugoslavije". Етнографів Хорватії об'єднує Хорватське етнологічне товариство, яке видає річник "Etnološka tribuna".

На сучасному етапі етнографічні дослідження в Хорватії, як і у всій країні, провадяться у трьох напрямках[2]. Перший стосується комплексного історико-етнографічного вивчення цілих регіонів і окремих сіл[3]. Інтенсивні роботи проводяться у Славонії, Далмації, Меджумур'ї (межиріччя Драви і Мури), Хорватському Загор'ї та районах Адріатики. Плідне вивчення центральної Адріатики

---

[1] *Gavazzi M.* Pregled Etnografije Hrvata. –Zagreb, 1940; *Bratanič B.* Orače sprave u Hrvata. – Zagreb, 1939 та ін.

[2] *Бромлей Ю. В., Кашуба М. С.* Современная этнографическая наука в Югославии // Этнография в странах социализма: сб. – М., 1975. – С. 314.

[3] *Marković M.* Selo Tomašanci kraj Dakova. Prilog poznavanju naselejavanja i narodny starine // Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. – 1977. – Кн. 47; *Idem.* Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu // *Ibidem*. – 1980.– Кн. 48.

здійснюється зокрема співробітниками етнографічного музею Сплsту[1]. Значна увага приділяється питанням сучасних перетворень у культурі та побуті населення, сталості етнічних традицій і можливостей їх використання. Другий напрямок обіймає дослідження проблем етногенезу та етнічної історії, і третій – вивчення теоретичних питань етнографії, її місця в системі суспільних наук, історіографію та бібліографію[2].

Постійно вивчаються традиційні форми господарської діяльності і матеріальна культура (народне житло, одяг, їжа, ремесла, засоби пересування)[3]. У сфері духовної культури найбільш вагомі дослідження ведуться в галузі суспільних взаємин, зокрема пережиткових форм громадського побуту, різноманітних вірувань, норм звичаєвого права. Постійний інтерес викликають питання сімейного побуту в його розвитку: типи і структура родини, її еволюція, форми закріплення шлюбу, сімейні свята[4].

Великого розмаху в Хорватії набули дослідження народного мистецтва. На сучасному етапі вони зосереджені в Інституті філології і фольклористики в За-

---

[1] Izdanje Etnografskog muzeja u Splitu, sv. 2.– Split, 1956; Iz etnografske baštine Makarskog Primoria.– Split, 1977; Svila u vezu i tkanju na dalmatinskom narodnom ruhu. Izložba IX. – Split, 1970; Slavonski zlatovez. Izložba XIV.– Split, 1977 та ін.

[2] *Bratanić B.* Pogled па 200 godina etnološke znanosti // Izvješča. – V–VI. – Zagreb, 1976; *Belaj V.* Etnološki aspekt znanstvenoga djelovanja Hrvatskoga misionara i indologa Ivana Filipa Vezdina // Etnološki pregled. – 1976. – Кн. 14; *Idem.* “Metafizičke spekulacije” u etnologiji // Izvješča. – IV. – Zagreb, 1974; Étnološka istraživanja. Etnografski muzej u Zagrebu. – I.– Zagreb, 1981; *Gavazzi M.* Vrela i sudbine narodnih tradicija.– Zagreb, 1978; *Marković M.* Geografska bibliografija Jugoslavije (I. – Zagreb, 1978; II. – Zagreb, 1980).

[3] *Bratanić B.* Istraživanja oračih sprava na medunarodnoj osnovi // Slovenski etnograf. – I. VIII. – Ljubljana, 1955; *Freudenreich A.* Kako narod gradi. – Zagreb, 1972; *Ribarić I. R.* Narodne nošnje Hrvatske. – Zagreb, 1979; *Belaj V.* Pogreb s sanmi na Koroškem. // Traditiones. – I. – Ljubljana, 1972; *Gušić M., Turković G.* Starinsko žensko oglavlje u Hrvatskoj Narodnoj nošnji. – Zagreb, 1974.

[4] *Gavazzi M.* Novie činjenice za dokaz opstojananja zadruga u doba slovenske zajednice. // Etnološki pregled.– Beograd, 1963; *Konstantinović-Culinović V.* Posledne porodične zajednice u Hrvatskom Zagorju // Zbornik za narodni život... – 1971. – Кн. 45; *Filipović M.* Levirat i sororat kod Srba, Hrvata i Arbanaša. – Rad Vojvadanszkih muzeja. – Кн. 3. – Novi Sad, 1954; *Rajković Z.* Tradicijski oblici nevenčanog braka kod Hrvata i Srba u svetlu pojma «Pokusni brak».– Zagreb, 1975; *Ivančan I.* Narodni običaji korčulanskih kumpanija. – Zagreb, 1967; *Kovačević J.* Zenidba Turo-poljskog plemenitasa Vida Lackovića.– Zagreb, 1976; *Belaj V.* Neki problemi pri odredivanju kompleksa panja-banjaka // Izvješća.– Zagreb, 1972; *Idem.* Oseban način računanja vremena u Slavonskoj Posavini – 41–43. – Beograd, 1972; *Čulinović F.* Nestajanje i razvoj novog bračnog prava na oslobodenom dijelu Hrvatske za prošlog rata. – Rad JAZU. – Кн. 330.– Zagreb, 1962; Žena u seoskoj kulturi Panonije. – Zagreb, 1982.

гребі. В цьому закладі здійснюється комплексне дослідження народних традицій, куди входять усна поетична творчість і народне мистецтво (театр, народна музика, танці), а також досліджуються сучасний стан фольклору та міжетнічні взаємини у сфері духовної культури.

В інституті зосереджено велику кількість рукописів – понад 35 тис. текстів пісень, 1,5 тис. розповідних і близько 32 тис. музичних записів, 354 тис. описів народних танців, велику кількість фотографій, магнітофонних записів та документальних фільмів.

Інститут провадить значну видавничу діяльність, зокрема видає щорічник "Narodna umjetnost" ("Народне мистецтво"), в якому розглядаються теоретичні проблеми народного мистецтва. Як і суто "етнографічні", ці дослідження стосуються певних історико-етнографічних районів Хорватії. Комплексному дослідженню народного мистецтва присвячені монографічні видання по Істрії, Далмації та інших районах[1].

Слід відзначити широку участь хорватських етнографів у роботі різних міжнародних конгресів, комісій, підготовці реферативних видань, зокрема в публікації реферативного журналу "Demos" (НДР) і слов'янського етнографічного журналу "Ethnologia Slavica".

Значну увагу питанням культури та побуту хорватів й інших народів Югославії приділено у працях радянських дослідників – Ю. В. Бромлея, М. С. Кашуби, М. Ю. Мартинової, Б. М. Путилова, В. Є. Гусєва, К. В. Чистова, О. Н. Трубачова, О. І. Дея, Н. С. Шумади, В. А. Юзвенко, Ю. З. Крутя, В. А. Лірниченка, Є. М. Пащенка. У плані вивчення етнокультурних взаємин слов'янських народів велике значення мають публікації авторів інших соціалістичних країн – Ц. Романської (БНР), Й. Грабовського (ПНР), Я. Коморовського (ЧССР) та ін.

Зупинимось детальніше на окремих найбільш вагомих дослідженнях хорватських етнографів за останні роки. Серед них чільне місце посідає вивчення традиційних господарсько-культурних комплексів. Поруч з продовженням досліджень у галузі землеробства, які проводить проф. Б. Братанич за класифікацією, прийнятою до загальноєвропейського атласу, помітна увага приділяється іншій давній галузі господарської діяльності хорватів – тварин-

[1] Studije i grada o Sinjskoj krajini // Narodna umjetnost. – 1967–1968. – 5–6; Folklor Gupčeva Zavićaja // Narodna umjetnost. – 1973, 10; Folklor otoka Brača // Narodna umjetnost. – 1974–1975. – 11–12; *Boškovic-Stulli M.* Istarske narodne priče. – Zagreb, 1959; *Delorko O.* Istarske narodne pjesme. – Zagreb, 1960; *Ivančan I.* Istarski narodni plesovi. – Zagreb, 1963; *Idem.* Narodni plesovi Dalmacije. – Zagreb, 1973; *Idem.* Narodni plesovi Hrvatske. – T. 1. – 1956; T. 2. – 1963.

ництву. Передусім можна назвати вищезгадану фундаментальну працю М. Марковича, написану на основі дослідження населення гірської місцевості Далмації – Велебіту. Вибір саме цього району, на думку автора, викликаний тим, що він характеризує велику "палеосередземноморську скотарську цивілізацію" і особливості господарської діяльності різних груп тваринників (їх виділено чотири в залежності від місць виходу та способу господарського використання гір), які засвоїли риси, властиві господарсько-культурному комплексу давніх іллірійських племен. В подальшому тут виявився вплив римської цивілізації і, особливо, праслов'янських етнічних груп, що переселилися на Балкани. Зафіксований автором матеріал засвідчує значну етнокультурну спільність між полонинцями Велебіту і українських Карпат – в організації випасу, характері соціально-класового розшарування тваринників, їх громадському побуті, функціях окремих чабанів, розподілі продуктів виробництва, термінології[1].

Низку праць присвячено домашнім промислам та ремеслам. Більшість з них набули розвитку за феодальної епохи, інші побутували пізніше і їх продукція була поширена поруч з фабрично-заводськими виробами, особливо серед незаможного селянства, яке становило більшість[2].

У деяких працях знаходимо відомості про народні знання хорватських землеробів і тваринників, що ґрунтувались на багаторічних спостереженнях за атмосферними явищами (стан неба, зірок, напрямок вітру), поведінкою рослин і тварин тощо, які певною мірою визначали наслідки трудової діяльності; давні традиції мали народна медицина та математика.

Ґрунтовні дослідження з народного житла провадились А. Фреуденрайхом. Ним складено карту найпоширеніших типів сільського житла і визначено його архітектурно-конструктивні особливості, планування, інтер'єр, художнє оформлення та ін.[3].

Цікаво, що в житлі багатьох районів розселення хорватів застосовувалися внутрішнє планування, поширене і серед східних слов'ян, так званого українсько-білоруського типу: піч у кімнаті стояла в одному кутку, а стіл з лавками по діагоналі – у протилежному. До печі (peč) прилягав настил для спання (postelje).

---

[1] *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30 років XX ст. – К., 1978.

[2] Lončarstvo u Hrvatskoj. Etnografski muzej Zagreb.– Zagreb, 1982; Pletarstvo. Gradski muzej Varaždin.– Varaždin, 1982 та ін.

[3] *Freudenreich A.* Narod gradi na ogolenom krasu. – Zagreb – Beograd, 1962; *Idem*. Kako narod gradi. – Zagreb, 1972.

Задружна садиба в с. Томашинці. Славонія. Кінець XIX ст.

Середня частина кімнати була вільною, або там знаходився дерев'яний стовп (stup), що підпирав сволок (greda). Обов'язковою приналежністю інтер'єру хорватського житла були скрині (škrinja, ladica), ночви для замішування хліба (načve, korito), керамічний або дерев'яний посуд (bukara), дитяча колиска (kolijevka, zipka) та ін. Як і серед інших південних слов'ян, винятково важливу роль відігравало відкрите вогнище (ognište, ogani, komin). Воно займало одне з центральних місць у будинку, яке вважалося священним. У наш час відкриті вогнища побутують рідко, переважно у господарських будівлях[1].

Особливості житла яскраво відбивали характер громадського та сімейного побуту населення. Це знайшло свій вияв, зокрема, у плануванні й функціональному призначенні задружних поселень, які складалися з багатьох житлових і господарських споруд; те ж саме можна сказати і про колиби далматинських чабанів, так званих верхогорців. Вони були великі за розмірами – тридільними (jatara), тому що заселялися цілими родинами протягом усього сезону. В народному житлі чітко простежувалися соціально-економічні фактори і міжетнічні взаємини. Наприклад, у давньому зрубному житлі необтесаний кут мав назву

[1] *Дрльача Д.* Нестајане отворених огњишта у условима социјалистичке изградње у нашој земљи // Зборник радова САНУ. – LXXV, Етнографски институт. – Кн. 4. – Београд, 1962.

“hrvatski” (хорватський), а обтесаний, що набув поширення пізніше серед заможних – “njemački”, тобто німецький.

У хорватському народному одязі, як і в костюмі інших народів Югославії, відображені різноманітність стилів, матеріалу, конструктивних особливостей, прикрас. У ньому довгий час зберігалися елементи старобалканської, слов'янської, середземноморської та орієнтальної культур. Пізніше він піддається впливові Середньої і Західної Європи[1]. Соціально-економічні та природничо-географічні умови сприяли збереженню вищезазначених способів ведення господарства, що також впливало на особливості народного костюма. Вони найбільш помітні в регіональному аспекті.

В одязі населення паннонського регіону, його формах, складових частинах, особливо прикрасах, більше збереглося праслов’янських рис. Цьому сприяла та обставина, що нащадки слов’ян, прийшовши на Балкани в VI–VII ст. у період Великого переселення народів, знайшли умови, подібні до тих, які існували на їхній “карпатській” прабатьківщині, що сприяло збереженню традиційної господарсько-культурної діяльності, швидкій адаптації у новому середовищі. Про це свідчить подібність багатьох видів одягу (сорочка тунікоподібного крою, безрукавка – “prsluk”, способи прикрашання голови і носіння головного убору). Разом з тим тут сформувався і своєрідний одяг. Наприклад, трансформованим елементом костюма XVIII ст. вважається краватка (kravata) – шовкова хустина, яку носили на шиї хорватські прикордонники (граничари), солом’яний плащ з околиць Вараждину та ін. У комплексах одягу динарського регіону переважали вироби з домотканої вовни. Деякі види одягу були своєрідною соціальною ознакою – наприклад, за якістю матеріалу й кількістю прикрас визначався добробут та громадський стан особи. Широкий шкіряний пояс для носіння зброї (splav) мали лише ватажки полонинської дружини і їхні помічники, повсякденний плечовий одяг лише заможних чабанів прикрашався металевими кованими виробами[2].

Своєрідним хорватським символом була, і певною мірою залишається й досі, невисока циліндричної форми шапка з червоного сукна – “crvenkapa”. Як і серед інших слов’ян, головні убори відбивали громадський та віковий стан жінки. Дівчата носили “црвенкапу” окремо, заміжні жінки – обов’язково у поєднанні з білою хустиною (“марамою”). Своєрідним виробом хорватів

---

[1] *Ribarić I. R.* Narodne nošnje Hrvatske. – Zagreb, 1979.

[2] *Marković M.* Narodni život i običaji sezonskich stočara... – S. 100.

Приміщення з вогнищем. (Zbornik za narodni život... – 1957. – Кн. 39. – С. 422).

вважається довгий фартух – від плечей і до колін – суцільно прикрашений срібними монетами (derdan). Це посаг дівчини динарського регіону[1].

Адріатичний регіон економічно був тісно зв'язаний з динарським, що зумовило культурно-побутові особливості його населення. Це відбилось і в народному костюмі. Водночас одяг цього регіону, як і інші види культури, був близьким до європейського стилю.

Дослідження хорватськими етнографами проблем сімейного побуту показують, що традиційна родина хорватів, як і інших слов'янських народів, поділялася на два основних типи – просту (малу, нуклеарну) і складну – з двох і більше сімейних пар. Серед хорватів складні родини в свою чергу поділялися на два підтипи: "багатолінійні" (задружні), де родичі були представлені кількома шлюбними парами в кожному поколінні, тобто зв'язані побічною спорідненістю, і "однолінійні" – тобто такі, які в кожному поколінні мали не більше однієї шлюбної пари[2].

---

[1] *Ribarić J. R.* Narodne nošnje Hrvatske.– Zagreb, 1979.

[2] Детальний аналіз цих явищ див. у праці: *Бромлей Ю. В., Кашуба М. С.* Брак и семья у народов Югославии.– М., 1982.

При збереженні ряду спільних ознак, що характеризували задругу (колективне володіння землею і майном, колективне споживання, патрилокальність тощо), були, одначе, й певні регіональні відмінності в організації їхнього життя. Як і серед інших слов'янських народів, пережитки давньої громадської організації у хорватів довгий час зберігалися у традиційних звичаях взаємодопомоги і різних формах співпраці: добровільній колективній допомозі при польових роботах (moba), взаємному використанні транспортних засобів (spreg), об'єднанні чабанів при випасі і одержанні продуктів тваринництва (bačujanje). Права на власність нерідко регулювались нормами звичаєвого права.

Традиційному сімейному і громадському побутові хорватів були властиві численні патріархальні риси, а також правові та етичні норми, які мали магічну спрямованість. Захисна магія на весіллі була націлена головним чином на подружжя, зокрема, поширеними, як і серед інших народів, були дії, що відбивали єдність подружнього життя. У традиційному весіллі хорватів простежується значна спільність із весільними обрядами інших слов'янських народів. Зокрема, це стосується основних етапів весільного церемоніалу, його структури, обрядових дій.

Календарні звичаї та обряди хорватів конкретно співвідносилися із трудовою діяльністю, основу якої повсякчас становили землеробство і тваринництво, тобто мали яскраво виявлений аграрний характер. Межі між сезонами в народній уяві визначалися не стільки датами громадського або церковного календаря, скільки термінами сільськогосподарських робіт. У цьому розумінні календарні звичаї і обряди поділяються на зимові, весняні та літньо-осінні. Загальнослов'янська спільність календарної обрядовості сягає сивої давнини, дохристиянських часів, коли сформувалися магічні культи, пов'язані з благополуччям людини, її щастям, захистом від дії злих сил[1].

Значний інтерес викликають праці, присвячені народному образотворчому мистецтву, уснопоетичній творчості, народній музиці і танцям[2].

За роки народної влади соціалістична Хорватія, як і інші республіки Югославії, досягла значного прогресу в розвитку економіки і культури. Соціально-

---

[1] Див. збірники: Календарные обычаи и обряды в странах Западной Европы. – М., 1973, 1977, 1978.

[2] *Bošković-Stulli M.* Usmena književnost. – Кн. 1.– Zagreb, 1978; *Čubelić T.* Lirske narodne pjesme. Antologija. – Zagreb, 1956; *Delorko O.* Narodne lirske pjesme. – Zagreb, 1963; *Čubelić T.* Narodne pripovjetke: Izbor tekstova. – Zagreb, 1976; *Žganec V.* Hrvatske narodne pjesme kajkavske. – Zagreb, 1950; Folklor otoka Brača // Narodna umjetnost. – 1974/75. – № 11–12; *Žganec V.* Muzicki folklor. – I. – Zagreb, 1962; *Ivančan I.* Lički narodni plesovi // Narodna umjetnost. – 1971. – № 8.

економічні, політичні та культурні перетворення визначили тенденції сучасних етнічних процесів у республіці, які розвиваються на основі утвердження принципів рівноправності націй і мов, самовизначення народів, і супроводжуються міжетнічною інтеграцією, всебічним зближенням націй. Найважливішою рисою цих процесів стає вирівнювання стану економічного і культурного розвитку народів, формування у них однорідної соціальної структури.

Сучасна соціальна структура населення характеризується зростанням відсотка промислових робітників і одночасно зниженням чисельності сільськогосподарського населення. У довоєнний період понад 70% населення Хорватії було зайнято у сільському господарстві. 1978 року у виробничій сфері республіки було зайнято 1074,1 тис. чол., або 85% всіх працюючих, у тому числі 462,3 тис. в індустріальному виробництві і тільки 39,3 тис. у землеробстві[1].

За своєю етнічною структурою населення Хорватії відносно однорідне – близько 80% складають хорвати. Крім них, у республіці проживають серби (627 тис.), "югослави" (84 тис.), угорці (35 тис.), словенці (32 тис.) та інші, серед яких понад 6,5 тис. становлять українці.

Відповідно до основних принципів марксистсько-ленінського вчення і соціалістичного будівництва, в Югославії створено умови для всебічного розвитку етнічних спільностей, що населяють країну. Зокрема Конституцією СФРЮ кожному громадянину гарантується свобода вияву своїх національних особливостей і культури, як і користування своєю мовою. "Протиконституційною і караною є всяка пропаганда чи здійснення національної нерівноправності, як і всяке розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті чи ворожнечі"[2].

За цих умов локальні особливості вищезазначених етнографічних та діалектних груп хорватського народу, незважаючи на активні процеси етнічної консолідації, тією чи тією мірою зберігаються (субетнічні групи фучки, чичи та ін.).

Разом з тим корінні перетворення в житті країни сприяють соціальній та територіальній мобільності населення, зростанню числа етнічно мішаних шлюбів, змінам у громадському та сімейному побуті трудящих. Зокрема, трансформація класичних форм патріархальної родини супроводжується змінами її

---

[1] Statistički godišnjak Jugoslavije. 1978. – Beograd, 1978. – С. 421–422.

[2] Конституция Социалистической Федеративной Республики Югославии. – М., 1966. – С. 44, 45.

функцій, структури та чисельності: при значному зростанні загальної кількості сімей помітно зменшується чисельність членів родини[1].

Як і серед інших народів, взаємодії традицій з інноваціями соціально зумовлені, вони відбивають процеси становлення і трансформації сучасної культури, що історично розвивається. Традиції, перш за все прогресивні, виконують свою суспільно значущу функцію. Особливо це стосується духовної культури, в якій у всіх сучасних народів зберігається більше етноспецифічних рис.

Дослідження хорватських етнографів і соціологів показують, що характер розвитку традиційної культури визначається дією різних факторів. Це насамперед різний рівень соціально-економічного розвитку. Як правило, в менш економічно розвинутих районах, таких як Далмація, традиційні риси зберігаються більше[2].

В сучасній культурі, особливо народній творчості, певною мірою збереглися риси, що засвідчують переважання у минулому відповідних господарсько-культурних комплексів і природничо-географічних умов. Це знайшло вияв у особливостях способу життя, орієнтаціях та культурі різних груп населення. Наприклад, за даними М. Бошкович-Стуллі, виявляються диференційовані уявлення про море у фольклорі різних груп Хорватії. У “континентальній” зоні море представлене в абстрактному плані, як нереальний світ, де відбуваються пригоди героя. Народна поезія приморського краю описує море набагато реалістичніше, відбиваючи численні побутові сцени (будівництво суден, чекання повернення моряків тощо). Таким чином, мова йде про різні орієнтації, які мають глибоке і давнє коріння. Вони знаходять вияв і в сучасній народній творчості.

Форми взаємодії традиційного і нового різні. В сучасному житті переважно відбувається трансформація народної творчості. Це виявляється у різних варіантах. З одного боку, традиційна народна творчість використовує деякі мотиви, ритми чи зміст традиційної творчості, зберігається, з іншого – так чи інакше видозмінюється, шляхи цих змін різні: 1) при збереженні традиційної форми модифікується зміст, 2) зберігаються деякі елементи традиційної форми, 3) сучасна творчість використовує деякі мотиви, ритми чи зміст традиційної твор-

---

[1] *Culinović-Konstantinović V.* Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske // Sociologija sela. – Zagreb, 1974. – 43. – C. 111–114; Statistički godišnjak Jugoslavije. – 1978. – C. 412.

[2] *Rihtman-Auguštin D.* Položaj tradicionalne kulture u suvremenom društvu // Narodna umjetnost. – 1971. – 8. – C. 3–17.

чості, як це відбувається, наприклад, з далматинською багатоголосною міською піснею – “klapa”[1].

Народна творчість у її традиційному стилі, як і раніше, привертає широку увагу. Зокрема, опитування громадської думки (“якій музиці: легкій, народній чи серйозній ви віддаєте перевагу”), проведене у Загребі 1970 р., показало, що більшість населення віддало перевагу народній музиці. Аналогічно (понад 60%) схвально висловилась молодь щодо традиційних народних танців[2].

Взаємодія традиційного і нового відбувається у багатьох сферах культури. Вона простежується у сучасній архітектурі, дизайні, модах, мистецтві. На сучасному етапі у Хорватії побутують, почасти у переосмисленій формі, давні фольклорно-етнографічні свята та ігри. Більшість з них зберігає свою естетичну функцію. Це рицарська гра “Морошка” на острові Корчула і свято “Синьська Алка” (околиці м. Спліт), які символізують перемоги над іноземними загарбниками, свято “Винковинська осінь” – яскравий огляд народної творчості Славонії і Бараньї.

Особливою популярністю користується міжнародний огляд народної творчості, який щороку в кінці червня проходить у Загребі. Він став справжньою маніфестацією, в рамках якої різні народи демонструють своє мистецтво. Про масштаби цього свята, яке сприяє взаємозбагаченню народів, свідчить той факт, що в ньому беруть участь фольклорно-етнографічні ансамблі всіх континентів. На фестивалі приїздять і радянські митці, влаштовуються етнографічні виставки, експозиції національної кухні, народного мистецтва, перегляди етнографічних фільмів, відбуваються зустрічі етнографів та фольклористів.

У республіці систематично, починаючи з 1970 р., провадяться міжнародні виставки творчості самодіяльних народних художників, насамперед у Загребі і Хлібинах – на батьківщині найвідомішого митця Івана Генералича[3].

У сфері матеріальної культури етноспецифічні риси зберігаються порізному. Найбільшій модифікації та інтеграції піддаються знаряддя праці і транспорту, поселення, житло. Деякі культурно-побутові явища залишаються як релікти, а не як риси сучасної Хорватії (зрубний будинок “брвнара”, хлібна піч, вітряки, ткацькі верстати тощо), інші відтворюються і побутують на сучас-

---

[1] *Bezić I.* Dalmatinska folklorna gradska pjesma kao predmet etnomuzikološkog istraživanja // Narodna umjetnost. – 1977. – № 14. – С. 23.

[2] *Rihtman-Auguštin D.* Položaj tradicionalne...

[3] *Tomašević N.* Naivni slikari.– Zagreb, 1980.

ному етапі (окремі рільничі знаряддя для збирання врожаю у власних господарствах, предмети тваринництва, форми взаємодопомоги і співробітництва у певних видах господарської діяльності, традиційні риси в інтер'єрі (розташування меблів, начиння), національна кухня, деякі елементи народного костюма (вищезгадана "црвенкапа", давній жіночий головний убор – "ялба") та ін.). Хорватські художники і модельєри постійно вивчають і широко використовують у своїй творчості народну спадщину.

В окремих районах зберігаються ремесла та кустарні промисли – давні форми господарської діяльності хорватів, широкою популярністю користується творчість народних майстрів, наприклад, посавські, шокадійські, конавозькі вишиті вироби, пашські і лепоглавські плетива, медведницько-пригорське різьблення по дереву тощо. В нових умовах предмети домашнього виробництва помітно змінюються. Наприклад, народні духові інструменти у зв'язку зі зміною їх функцій зазнали редукції акустично-конструктивних компонентів; застосовується нова техніка виробництва цих інструментів, їх нове художнє оформлення, пов'язане із новим призначенням (сувеніри, іграшки).

Значного успіху досяг хорватський народ за роки народної влади в усіх галузях культури. 1979 р. в Хорватії видавалися 721 газета і 357 журналів. В тому ж році було видано 2575 найменувань книг та брошур загальним тиражем близько 18 мільйонів примірників. У республіці нараховується 718 бібліотек.

В соціалістичній Хорватії працює 52 станції радіомовлення і телевізійний центр, кіностудії "Ядран-фільм" і "Загреб-фільм", 11 професіональних, 12 самодіяльних та 10 дитячих театрів[1].

Велика увага приділяється підготовці кадрів. Лише у 1974/75 навчальному році у Хорватії працювало 3019 початкових шкіл, 242 школи для підготовки кваліфікованих робітників, 171 середня спеціальна школа, 20 педагогічних і художніх училищ, 110 гімназій і 88 інших середніх шкіл. Обов'язковою восьмирічною освітою охоплено 99% дітей республіки. Навчання безкоштовне. Школа відділена від церкви. Молодь інших етнічних груп Хорватії, як і всієї країни, може одержати освіту рідною мовою. Національними мовами видаються журнали, газети, працюють театри. У республіці нараховувалося 42 вищих навчальних заклади, в тому числі університети у Загребі, Рієці, Осієку та Спліті.

У соціалістичній Хорватії працює 108 науково-дослідних закладів і 123 музеї, тут знаходиться Югославська академія наук і мистецтв, Югославський

---

[1] Статистический справочник Югославии. 1981 г. – Београд, 1981. – С. 143–147; Социалистическая Республика Хорватия. – Загреб. – 1979. – С. 93.

лексикографічний інститут (найціннішими виданнями цього інституту є ряд енциклопедій і 23-томний "Словник хорватської і сербської мов", що вийшов у 1976 р., над створенням якого працювало шість поколінь хорватських і сербських вчених), Національна і університетська бібліотеки, Архів Соціалістичної Республіки Хорватії, Ядерний інститут ім. Руджера Бошковича та багато інших закладів.

Інтерес радянських людей до культури та побуту народів Югославії і зокрема хорватів викликаний не лише їх багатою культурною спадщиною, коріння якої сягають сивої давнини (показово, що місцем проведення XII Міжнародного конгресу антропологічних та етнологічних наук 1988 р. обрано Загреб), а й тим, що сьогодні обмін духовними цінностями і взаємозбагачення народів не можуть обмежуватися рамками якогось одного регіону або країни. Цей інтерес зумовлений і тим, що в наш час відбувається інтенсивний процес зближення духовного життя всіх соціалістичних країн[1].

Друкується за вид.: *Наулко В. І.* Сучасні дослідження хорватських дослідників // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 3. – С. 25–36.

[1] *Бромлей Ю. В.* Основные тенденции этнических процессов в современном мире // Советская этнография. – 1982. – № 2. – С. 16.

Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги

(Етнографічний нарис)

Село – це витоки нашого родоводу, “оселя” народу, джерело його генофонду, культури й духовності. Тема села оспівана у творах письменників і митців, знайшла широке відображення в кращих зразках народної творчості: “Мов оазис, в чистім полі село зеленіє” (Т. Шевченко), “Ось під нами Черемош ізвився... над ним в святочному спокою гріється мале село гуцульське” (І. Франко), “Все село було видно, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами” (І. Нечуй-Левицький).

Є багато визначень поняття села. Серед них найбільш поширене: село – значний за територією і кількістю житлових будівель населений пункт неміського типу, більшість мешканців якого займається сільським господарством.

У переносному значенні під селом нерідко розуміють сільську місцевість взагалі, але з наголосом на соціально-економічне, а не природно-географічне середовище. Це особливо розуміємо тепер, коли сільські місцевості чим далі більше охоплюють не лише сферу сільськогосподарського виробництва, а й лісництво, мисливсько-промислове господарство, природоохоронні зони та ін. Крім того, тут живе велика кількість працюючих у містах.

Досить часто під поняттям села розуміють взагалі жителів сільської місцевості: “Опріч дівчат, приходили

провідувати Оксану і жінки, і молодиці, бо Оксану усім селом любили" (Г. Квітка-Основ'яненко), "Одірвали рідних від Кармеля, укинули його у візок і повезли шляхом, а все-усе село знялося, наче рій, і гудучи дивилося услід" (Марко Вовчок) та ін.

Село – стародавній тип поселення, широко відомий у всіх слов'ян: укр. "село"; рос. "село"; білор. "село"; давньоруськ. "село" (житло, поселення, поле); давньослов'ян. "село" (населене місце, двори, житлові й господарські будівлі, поле, земля); болг. "село"; сербськохорв. "село"; словенськ. "sêlo"; моравське "sélo"; чеськ. "sélo"; польськ. "sioło". Термін село, на думку мовознавців, етимологічно пов'язаний з іншими мовами: латин. "solum" (ґрунт), литовськ. "sala" (острів), сх.-латиське, "ciems" (земля), готськ. "salipwos" (притулок, житло) та ін. (див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т. III. – М., 1971. – С. 596)[1].

Виникнення села пов'язане з розпадом родоплемінного ладу і утворенням територіально-сусідських об'єднань. Навіть відома за часів Княжої Русі "верв" – була не родоплемінною організацією, а досить значною громадсько-територіальною одиницею, яка колективно володіла землями й здійснювала самоуправління, хоча члени її вели індивідуальне господарство. Тобто верв утворювали кілька селищ, об'єднаних навколо певного центру. Подібна структура збереглася і пізніше (XI ст.), з утворенням інших територіально-адміністративних одиниць – волостей. У давньоруських джерелах, зокрема "Руській правді", селом вважалася поземельна землеробська одиниця з двома плугами і засіяним полем у 16 кадей (кадь – хлібна міра, приблизно 4 пуди жита). Згодом цей термін поширився на поселення в цілому.

У період пізнього середньовіччя село було адміністративним і господарським центром феодального володіння: в ньому знаходився панський двір. Наявність церкви обумовила пізніше (XIX ст.) визначення села як великого селянського поселення з церквою, господарського і адміністративного центру для сусідніх селищ.

Згодом, крім загальнопоширеної назви села, в Україні утворюються інші щодо різних типів сільських поселень: виселки – селища, які відокремилися від села або виникали на нових місцях, відбиваючи різні етапи освоєння орних земель; слободи (в західноукраїнських областях "воля", назва, яка часто зустрі-

[1] Словник української мови. – Т. IX. – К., 1978. – С. 104; *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С. 1984; Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.– С. 390 та ін.

чається в топонімах) – поселення, пов'язані зі звільненням од феодальних повинностей; хутори (дворища, дими) – однодвірні селянські невеликі поселення, формування яких пов'язане з розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві; посади – перехідний тип поселень од сільського до міського. Деякі сільські поселення звалися "кутками" (таку ж назву мали окремі частини села), селищами або землями[1]. Серед малодвірних сільських поселень південноукраїнського Степу можна назвати тимчасові, розташовані поза Січчю, оселі запорозького козацтва – зимівники, в яких наприкінці 1870-х рр. мешкало близько 8 тис. чол. Від терміну село утворено також багато похідних слів: селяни, селитися, населення, розселення, новосілля та багато ін.

Особливостями історичного розвитку найдавніших слов'янських земель, зокрема українських, можна пояснити те, що майже всі сільські поселення тут називалися селами. Назву характерного для росіян іншого типу сільського поселення – "деревня", який побутував у них поряд з селом, дослідники пов'язують з дієсловом "драть", "выдирать" цілину – очищати від лісу нові ділянки. Тобто село було найдавнішим типом поселення, яке раніше підпало під владу феодалів, тоді як "деревня" являє собою тип більш пізній, пов'язаний з освоєнням нових земель.

Формування сіл в Україні і їх історичний розвиток відбувались у відповідності з вимогами сільськогосподарського виробництва, можливостями раціонального здійснення процесів життєдіяльності, зокрема зручністю розміщення щодо оброблюваних земель, транспортних шляхів, водних ресурсів, рельєфу, ґрунтів, рослинності. Крім того, розвиток сільських поселень був пов'язаний з цілим комплексом виробничих, господарських і правових норм. У загальному вигляді дослідники розрізняють такі основні типи географічного розміщення сіл, як прирічковий, приозерний, яружно-балковий, вододільно-степовий. У плануванні села, тобто розташуванні в ньому вулиць, майданів, осель, а також їх забудові виділяють основні види: гніздові, купчасті, безсистемні, рядові, вуличні та ін.

Найдавніші поселення в Україні групувалися гніздами навколо річок. Одна або кілька таких осель належали до давньої спорідненої спільності – так званої великої родини та патронімії. Як релікт, такі поселення в майбутньому увійшли до складу різного типу багатодвірних сіл. Про наявність патронімічних пережитків свідчить значна кількість мешканців багатодвірних поселень XIX–

[1] Див.: *Стельмах Г. Ю.* Історичний розвиток сільських поселень на Україні. – К., 1965. – С. 44.

XX ст. з однаковими прізвищами. З розвитком продуктивних сил і розкладом родоплемінної організації поселення, засновані на кровній спорідненості, поступаються місцем територіально-сусідським.

Виростаючи з однодвірного поселення, село могло формуватися без будь-якого плану, тобто утворювати вільні, безсистемні або купчасті поселення. Такі села були найпоширенішими в Україні. Вони виникали на певній відстані від річок або доріг, на вододілах і в гірських районах. Органічно поєднані з навколишнім природним середовищем, утопаючи в зелені, з церквами, вітряками, побіленими хатками з солом'яними стріхами, надзвичайно привабливі, вони були своєрідною національною ознакою України. Про таке село писав Шевченко:

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні,
Неначе писанка, село...

Згодом будівлі почали зводити в один ряд, уздовж річок, пізніше доріг (рядове планування), дальшим розвитком якого стала поширена дотепер вулична забудова.

Масове формування багатодвірних поселень в Україні відбувалося з початком XIV ст. Для північних районів, передусім Полісся, характерні поселення вуличного планування, які виникли в процесі закріпачення селян і відчуження їхніх земель у XIV–XV ст. На теренах, де процес закріпачення проходив менш інтенсивно, зокрема на Наддніпрянщині, довше зберігалися первіснообщинні пережитки, з якими була пов'язана безсистемна забудова. У Передстепу, внаслідок послаблення кріпацтва, існувала займанщина, яка також супроводжувалася формуванням безсистемних поселень. З припиненням займанщини (XVIII ст.) та розширенням поміщицької колонізації тут поряд з безсистемною забудовою збільшується кількість вуличних поселень. Крім них, існували також кругові, радіальні, рядові поселення та різні поєднання всіх зазначених форм. На їх утворення значною мірою впливали природно-географічні умови. Зокрема в місцевостях, порізаних ярами, за нових умов, утворювалися безсистемні вулиці, у вузьких долинах річок – рядові поселення, в гірських долинах Карпат – безсистемні або однодвірні, типу "ґражди".

Степова частина України поділяється на дві зони: північну, де переважала народна колонізація, з вуличними, безсистемними, радіальними й круговими поселеннями, і південну, де внаслідок державної колонізації нерідко створювалися оселі за проектами, складеними органами російської влади. Села вулич-

ного планування, особливо вулично-квартального, будувалися за умов певної регламентації (прямі вулиці, прямокутні квартали та ін.).

Традиційні форми громадського і сімейного побуту українців найтіснішим чином пов'язані з сільською територіальною спільнотою – громадою. Утворена на стадії первісного родового ладу, в середні віки вона існувала в Україні під назвою копа, купа і була органом місцевого самоуправління. Інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, закріпачення селянства сприяли руйнуванню поземельної спільноти. Цей процес у різних регіонах України відбувався нерівномірно. Головною його ознакою був поступовий перехід від колективних форм землеволодіння до приватної власності окремих господарів на землю.

Якщо в Західній Україні та на Правобережжі у зв'язку з інтенсивним розвитком фільваркового господарства сільська громада була підірвана в XVI–XVII ст., то на Лівобережній та Слобідській Україні цей соціальний інститут активно функціонував і пізніше. Розклад феодально-кріпосницьких та утвердження капіталістичних відносин остаточно зруйнували економічний базис громади. Буржуазні реформи в Австро-Угорщині (1848 р.) і царській Росії (1861 р.) законодавчо оформили її перетворення на найнижчу адміністративно-територіальну одиницю місцевого управління, підпорядковану державній владі. У XIX – на початку XX ст. подвірне землеволодіння вже цілковито панувало в Україні.

Проте у житті та побуті селянина стійко утримувалися численні громадські пережитки, які відігравали величезну роль в організації селянства, демократизації його життя, боротьбі за свої права; йдеться зокрема про цілу систему народних правових звичаїв і норм, громадського землеволодіння, будівництво споруд, колективну взаємодопомогу (толока, супряга та ін.) і самоуправління, участь у загальногромадських ритуальних обрядах, святах і масових народних розвагах.

Визначаючи позитивні явища в житті дореволюційного українського села, не слід, однак, його ідеалізувати. Йдеться про соціальні протиріччя, кріпаччину, епідемії, низький рівень письменності, безземелля, яке спонукало тисячі українських селян залишати прадідівські куточки й шукати кращої долі в чужих краях. Лише з 1897 по 1916 р. з Наддніпрянщини переселилися до Сибіру та Далекого Сходу 912,8 тис. селян, а з західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. в країни Американського континенту виїхало близько 700 тис. чол.

Проведена за більшовицької доби примусова колективізація не лише спричинила відчуження селян від землі та руйнування апробованих багаторічним народним досвідом методів хліборобства, а й сприяла втраті багатьох традиційних звичаїв і обрядів, спрямованих на підвищення врожайності, добробуту людини.

Штучно створені натомість і "спущені зверху" офіційні, так звані радянські соціалістичні, свята й обряди, внаслідок свого неприродного походження, не набули поширення і практично не були визнані, хоча деякі з них, традиційні у своїй основі (обжинки, свято першого снопа, рясної ниви), побутують і дотепер.

Село було і залишається життєдайним джерелом національного відродження. Тут досить стійко зберігаються традиційна культура, національна мова, різні види народної творчості. Не випадково народна культура нерідко асоціюється із сільською. Культура і побут сільського населення України, маючи багато загальнонаціональних рис, і в наш час зберігають певні особливості. Деякі з них сягають сивої давнини. Ці особливості виявляються у територіальному аспекті й зумовлені багатьма чинниками. Найбільшою мірою вони помітні за історико-етнографічними районами України: Наддніпрянщина, Поділля, Слобожанщина і Полтавщина, Полісся, Волинь, Прикарпаття, Закарпаття, Південь.

Топонімічна система сіл України формувалася протягом тривалого часу і складається з неоднорідних у хронологічному та генетичному відношенні пластів[1]. Найбільш архаїчні топоніми індоєвропейського, іранського, фракійського, іллірійського, балтського, германського походження були утворені шляхом перенесення гідроніма на населений пункт (Хорол, Горинь, Стрий та ін.). Це ж стосується найбільш архаїчних слов'янських назв (Ірпінь, Трубіж та ін.) і давньоруських топонімів (Лутава – в Чернігівській землі, Удеч – в Галицькій та ін.).

Більшість давньоруських назв були пов'язані з властивостями довколишнього природного середовища, діяльністю людини або її іменем (антропонімом), від якого походив топонім.

До давньоруських належать і топоніми, що первісно були найменуваннями мешканців. Частина їх із суфіксом "ичі" вважаються патронімічними; пов'язані з ім'ям засновника роду або господаря землі, вони були типові для родового устрою. Серед них Ольжичі – в Чернігівській землі, Хвалимичі – на Київщині та ін. Назви, які походили від володарів поселень, були поширені протягом усього феодального періоду. Серед давньоруських найчисельнішу групу становили топоніми з суфіксами "ов", "ин" (Предславине – в Київській землі та ін.).

У середньовічний період (XIV–XVIII ст.) набуває подальшого розвитку топонімічна спадщина княжої доби: топографічні назви (Дубровиця, Камінь – на Волині, Острів – Львівщина), іменникові та прикметникові утворення (Вишня,

---

[1] Див.: Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983.

Красне), різного роду суфіксальні утворення (Олесько, Черемхове, Мокрець, Вербовець, Липиця, Кутищі, Кодня та ін.), складні назви (Добра Вода, Новий Став), назви, пов'язані з діяльністю людини (Городище, Рудня, Садки), топоніми, що первісно були іменами жителів (Гиричі, Демидковичі, Борисковці, Бережани тощо). Топоніми на "яни" ("ани") (Поляни, Волиняни та ін.) нерідко мали етнічний зміст і служать важливим джерелом вивчення проблем етногенезу й етнічної історії України.

Цікавий топонімічний матеріал становлять назви на "овці", "инці", які відомі лише на обмеженому терені слов'янства – в Україні, Словаччині і на південнослов'янських землях.

У середньовічний період в Україні з'являються топоніми, які характеризують мешканців за їх заняттями або соціальним станом (Кропивники – на Гуцульщині, Скоморохи, Холопи), етнічною належністю (Грекове, Дуліби, Литвинів, Угрине), і топоніми іншомовного походження (Бербешти, Сроєщі та ін.).

У XVI–XVIII ст. значного поширення в Україні, особливо на Полтавщині, Слобожанщині та Чернігівщині, набувають назви на "щина"("щизна"), до того побутуючи лише як найменування земельних володінь, утворених від прізвищ їх власників.

У XIX ст. в зв'язку з посиленням міграційних процесів, особливо на Півдні, значна кількість топонімів була перенесена із старожитніх територій України й інших регіонів, звідки прибували переселенці (Полтавка, Білоцерківка, Тамбовка); з'являється багато назв, похідних від церков (Архангельське, Богородицьке). Ряд сіл мав подвійну назву, зв'язану з поділом земель або переходом їх до інших власників (Кашперо-Миколаївка, Григоро-Мар'ївка та ін.).

Назви, які з'явилися в радянський час, не вирізнялися оригінальністю. Вони, як правило, не мали безпосереднього зв'язку з відповідною реалією і були пропагандистськими посвятами та символами. Як наслідок, на карті з'явилися сотні сіл типу Жовтневе, Першотравневе, Пролетарське, Радянське, Піонерське, Щасливе, Леніно, Леніно Перше, Леніно Друге, від яких нині поступово починають позбавлятися. Деякі перейменування звучали гумористично, наприклад с. Голодаївка у Донбасі було перейменоване на Ситне.

Після більшовицького перевороту, який ставив за мету утвердження соціалістичних форм господарювання, націоналізацію і колективізацію сільського господарства, відбулися значні зміни в розселенні й соціальній структурі села, співвідношенні питомої ваги сільського і міського населення, його культурно-освітнього рівня. Змінилася і соціально-політична основа села, яке нерідко

ставало адміністративно-територіальним центром з відповідними органами державної влади – сільськими радами депутатів трудящих.

Зростання міст і міського населення внаслідок процесів урбанізації супроводжувалося постійним падінням питомої ваги сільського населення, особливо з другої половини 1920-х рр. Якщо загальна чисельність міського населення України, в її сучасних адміністративних межах, зросла з 1920 р. до 1991 р. у 6,8 раза, то чисельність сільського населення зменшилася з 21,3 до 16,9 млн чол., а його питома вага з 80,7% до 32,7%.

Про зміни у співвідношенні сільського і міського населення свідчить наведена нижче таблиця 1.

Таблиця 1.

Чисельність і склад населення (в сучасних адміністративних межах України, тис. чол., %)

Роки	Все населення	у тому числі		% сільського населення	Роки	Все населення	у тому числі		% сільського населення
		міське	сільське				міське	сільське	
1897	28445	4320	24125	84,9	1950	36588	12777	23811	65,0
1913	35210	6790	28429	80,7	1959	41869	19147	22722	54,2
1920	26400	5110	21290	80,7	1960	42469	19851	22618	53,2
1922	26230	5346	20884	79,7	1970	47126	25688	21538	45,4
1926	29515	5673	23842	80,7	1980	49953	30972	18981	38,0
1939	40469	13569	26900	66,4	1991	51690	34795	16895	32,7
1940	41340	14023	27317	66,1					

Зазначені зміни були викликані передусім міграційними процесами, а також перетворенням окремих сільських населених пунктів на селища міського типу або об'єднанням їх з містами. Тільки за 1970-ті роки чисельність міського населення зросла на 4,8 млн чол., з них за рахунок природного приросту в містах – на 2 млн, а внаслідок перетворення сільських населених пунктів на міські та міграції в міста – на 2,8 млн. Ці процеси супроводжувалися зникненням з карти величезної кількості сільських населених пунктів у всіх без винятку областях України. Протягом лише 1959–1979 рр. в цілому по Україні кількість сіл зменшилася з 42 229 до 29 806, крім того, 5975 поселень було відселено[1]. За 1961–1978 рр. кількість сіл в Україні зменшилася за рахунок об'єднання, переселен-

[1] Див.: *Крисанов Д. Ф.* Сельское расселение: социально-экономический аспект. – К., 1988. – С. 58.

ня і приєднання до міст на 12,6 тис. одиниць, або на 30%. Поряд з однобоким розвитком сіл "з центральними садибами" зникли сотні "неперспективних", особливо хуторів. Натомість з'явилося кілька десятків "показових" сіл (Ксаверівка, Білки, Ходаки та ін.), які стали об'єктом уваги привілейованих делегацій як "зразок" соціалістичного господарювання.

Невиправдано високі темпи міграцій населення в міста викликали проблему забезпечення сільського господарства робочою силою, негативно вплинули на демографічну ситуацію і стан трудових ресурсів. Ці ж процеси були тісно пов'язані з проблемою адаптації сільського населення в містах.

Нерівномірність у розміщенні сільського населення України обумовлена особливостями економічного розвитку окремих областей, різноманітними природними та історичними умовами, які визначили процеси розселення. Ці відмінності особливо помітні за економічними районами України.

Зміни в розміщенні сільського населення найбільш помітні в регіональному аспекті. До початку 1990 р. найнижча питома вага (і найбільші темпи зниження) населення сіл збереглися у Донецько-Придніпровському економічному районі (20,7%), найвища – у Південно-Західному (44,3%). Такі показники пояснюються історичними умовами розвитку цих регіонів. Зокрема в західних областях з вищим природним приростом сільського населення і його відносно низькою міграційною рухливістю. В загальному зменшенні чисельності сільського населення в 1979–1988 рр. питома вага міграцій складала 84%, а середньорічна інтенсивність відтоку сільського населення в цілому по республіці дорівнювала 10,5%. Особливо інтенсивно зменшується за рахунок міграцій сільське населення Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Чернігівської, Сумської, Волинської, Вінницької та Кіровоградської областей. Порівняно низькими показниками відтоку сільського населення характеризувалися Полтавська, Дніпропетровська, Херсонська, Одеська, Харківська, Закарпатська, Чернівецька області та Крим[1].

Внаслідок урбанізаційних процесів ускладнювалася соціальна структура сільських поселень і нерідко змінювався їх статус. На сучасному етапі всі села, у зв'язку з характером зайнятості їх мешканців, поділяються на три основні типи: 1) сільськогосподарські – сюди, крім сіл, колгоспів і радгоспів входять також невеликі їхні відділення або ферми; 2) несільськогосподарські – мешканці яких зайняті у промисловості, на будівництві, транспорті, у лісовому господарстві та інших галузях несільськогосподарського профілю; 3) мішані, або аграрно-індустріальні, сільські поселення, які тісно пов'язані з містами. Це передусім

[1] Див.: Здоров'я та відтворення народу України. – К., 1991.– С. 36.

приміські поселення із значним числом так званих “маятникових” мігрантів, що працюють у містах.

Таблиця 2

Співвідношення міського і сільського населення за економічними районами України (тис. чол., %)

Економічні р-ни / Рік	1951	1961	1971	1981	1990	1900 (%)
Україна						
Все населення	37223	43097	47507	50135	51839	100,0
міське	13447	20647	26244	31423	34869	67,3
сільське	23776	22450	21263	18712	16970	32,7
Донецько-Придністровський						
Все населення	15319	18355	20201	21204	21822	100,0
міське	7775	11948	14319	16208	17311	79,3
сільське	7544	6407	5882	4996	4511	20,7
Південно-Західний						
Все населення	17607	19484	20839	21700	22293	100,0
міське	3979	6043	8175	10593	12422	55,7
сільське	13628	13441	12664	11107	9871	44,3
Південний						
Все населення	4297	5258	6467	7231	7724	100,0
міське	1693	2656	3750	4622	5136	66,5
сільське	2604	2602	2717	2609	2588	33,5

В цілому в Україні сільське населення, зайняте несільськогосподарськими видами діяльності, становить майже третину і спостерігається тенденція дальшого зростання чисельності цієї категорії людей і аграрно-індустріальних та рекреаційних поселень. Відповідно зміни в соціальній структурі сільського населення відбуваються у напрямку зростання питомої ваги робітників і службовців, зайнятих на підприємствах агропромислового комплексу та в несільськогосподарських галузях економіки.

На чисельність сільського населення України особливо негативно вплинуло падіння його природного приросту, демографічні втрати 1930-х–1940-х рр., голодомору та інші фактори. Якщо наприкінці минулого століття народжуваність в Україні була найвищою в Європі, а її сумарний показник становив 7,5 дитини в середньому на одну жінку, то у 1989 р. лише 1,9 дитини (1,8 – у містах і 2,3 – в селах) і був найнижчим серед республік колишнього СРСР. Падіння народжуваності розпочалося з другої половини 1920-х років і триває й донині. У 1990 р.

загальний коефіцієнт народжуваності становив 13,3% серед усього населення і 12,9% – у селах[1].

Порушення статево-вікової структури сільського населення, зумовлене інтенсивними міграційними процесами, призвело до того, що при більш високій інтенсивності дітонародження в селах загальні коефіцієнти народжуваності були нижчими, ніж у містах, набагато вищими смертність (9,8% – у містах, 15,2% – в селах) і "навантаження" працездатного населення непрацездатним (696 чол. на тисячу – в містах і 1034 – в селах, з них 582 особи пенсійного віку, на 1991 р.). Унаслідок високих загальних коефіцієнтів смертності при недостатньо високих показниках народжуваності серед мешканців сіл з 1979 р. спостерігається депопуляція. 1990 р. природний приріст населення України в цілому становив 0,6%, у тому числі в містах – 2,5%, селах – -3,4%.

Природний приріст сільського населення особливо низький в областях з великими промисловими агломераціями. Отже, зниження природного приросту сільського населення викликано кризовими явищами в економіці, міграцією в міста, несприятливим станом економічного середовища і особливо наслідками Чорнобильської катастрофи. Демографічні диспропорції були спричинені також війнами, які охопили територію України, і жахливими втратами людності під час голодомору 1930-х рр. За свідченням лише щомісячних статистичних архівних даних, з вересня 1932 р. по лютий 1934 р. в Україні внаслідок штучно створеного голоду померло 4 млн. чол., з них 3,4 млн в селах (або 85%)[2].

Падіння природного приросту сільського населення негативно вплинуло не лише на стан економічного і соціально-політичного розвитку України, а й на генофонд її народу, оскільки село було й залишається основним джерелом збереження та відтворення українського етносу.

Впроваджувані у зв'язку з колективізацією "ліквідація куркульства" і усуспільнення фондів колгоспного господарства супроводжувалися переселенням величезної кількості селянських сімей з України. За даними сучасних дослідників, лише на початку 1930-х рр. було вислано щонайменше 1 млн чол. з числа так званих куркулів і заможних середняцьких сімей[3]. Висилка цієї категорії людей провадилась і в повоєнний період: лише 1948 р. було депортовано 1157 сімей з

---

[1] Див.: Здоров'я та відтворення народу України. – К., 1991. – С. 6–7.

[2] Див.: *Пирожков С. І.* Які наші людські втрати? // Вісник Академії наук Української РСР. – 1991. – № 1. – С. 35.

[3] *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 29.

Ізмаїльщини, 1951 р. – 1445 сімей із західноукраїнських областей[1]. Такі акції викликали непоправні соціально-економічні втрати, оскільки Україна була позбавлена трудового потенціалу тієї частини сільського населення, яке відзначалося найвищою культурою сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 3

Національний склад сільського населення України (1970–1989 рр.)

	Всього чоловік				в % до підсумку 1989			
	1970	1979	1989	1970	1979	1989	1970	1979
Все населення в т.ч.	21437957	19440396	17154803	100	100	100	80,2	88,2
українці	19119603	117144294	14845828	89,2	88,2	86,5	776	86,6
росіяни	1414054	1421154	1412073	6,6	7,3	8,2	99,9	99,4
євреї	12853	6540	4080	0,06	0,03	0,02	31,7	63,4
білоруси	90694	87850	90966	0,4	0,4	0,5	100,3	103,5
молдавани	184512	205080	216469	0,9	1,1	1,3	111,3	105,6
болгари	157375	148117	134061	0,7	0,7	0,8	85,2	90,5
поляки	132097	96089	71011	0,6	0,5	0,4	53,8	73,9
угорці	103913	102260	100199	0,5	0,5	0,6	96,4	98,0
румуни	87469	92903	99721	0,4	0,5	0,6	114,0	107,3
греки	38278	35036	30193	0,2	0,2	0,2	78,9	86,2
татари	6621	10607	11363	0,03	0,05	0,07	176,6	107,1
вірмени	2338	3012	7344	0,01	0,02	0,04	в 3,1 р.	в 2,4 р.
цигани	8740	9357	13999	0,04	0,05	0,08	160,2	149,6
татари кримські	2223	5486	31175	0,01	0,03	0,2	140,2	в 5,7 р.
німці	9633	10742	11003	0,04	0,06	0,6	114,2	102,4
гагаузи	21680	23065	23193	0,1	0,1	0,1	107,0	100,6

Не обійшли села і сталінські репресії 1930-х рр. Йдеться про тисячі представників сільської інтелігенції, громадсько-політичних діячів, служителів культу. Очевидно, мешканці сіл становили значну частину і серед висланих 1944 р. 175 063 оунівців[2].

Таблиця 4

[1] Див.: Аргументы и факты. – 1989. – № 39(468).

[2] Там само.

Чисельність українського населення за областями (1989 р.)

Області	Всього населення (тис. чол.)	У тому числі укр. (%)	Всього сільськ. населення (тис. чол.)	У тому числі укр. (%)	Українців у селі (%)
Україна	51449,5	37370,4	17154,8	86,5	39,7
Крим	2430,5	25,8	746,2	33,8	40,3
Вінницька	1920,5	91,5	1078,3	97,5	59,8
Волинська	1058,4	94,6	544,4	98,9	53,8
Дніпропетровська	3869,9	71,6	651,4	87,6	20,6
Донецька	5311,8	50,7	520,6	69,8	13,5
Житомирська	1537,6	84,9	724,1	93,4	51,8
Закарпатська	1245,6	78,4	739,2	81,4	61,6
Запорізька	2074,0	63,1	506,2	72,1	27,9
Ів.-Франківська	1413,2	95,0	824,2	99,4	61,0
Київська	1934,4	89,4	902,8	95,8	50,0
Кіровоградська	1228,1	85,3	497,7	90,9	43,2
Луганська	2857,0	51,9	392,2	68,4	18,1
Львівська	2727,4	90,4	1115,4	98,6	44,6
Миколаївська	1328,3	75,6	458,0	85,5	39,0
Одеська	2624,2	54,6	899,2	61,0	38,3
Полтавська	1748,7	87,9	767,6	95,3	47,6
Рівненська	1164,2	93,3	637,7	97,4	57,3
Сумська	1427,5	85,5	549,6	90,4	40,7
Тернопільська	1164,0	96,8	693,1	99,0	60,9
Харківська	3174,0	62,8	686,2	77,0	26,5
Херсонська	1237,0	75,7	481,7	83,8	43,1
Хмельницька	1521,6	90,4	804,5	96,4	56,4
Черкаська	1527,4	90,5	725,4	97,0	50,9
Чернівецька	940,8	70,8	546,4	71,1	58,3
Чернігівська	1412,8	91,5	662,9	97,4	50,0
Київ (місто)	2572,2	72,5	-	-	-

Село в Україні здебільшого моноетнічне, переважну більшість його становлять українці. Процеси етнічної асиміляції стосувалися сільського населення меншою мірою, ніж міського, одначе й тут вони мають місце. Про це свідчить зменшення питомої ваги українців у селах (див. табл. 3) і одночасно збільшення кількості тих, що назвали рідною мовою мову іншої національності (1,4% у 1959 р. і 2,2% у 1989 р.). Це характерно для промислово-розвинутих південно-східних областей (Донецької, Луганської, Дніпропетровської), регіонів, які відзначаються етнічно мішаним складом населення (Одеська, Закарпатська, Чернівецька, Запорізька обл.), а також передмість, особливо серед груп, що входять в орбіту маятникової міграції.

Співвідношення мови й національності є важливим показником тенденцій розвитку етнічних процесів. Серед усього населення України 87,7% українців назвали рідною мову своєї національності, в містах – 81,0%, в селах – 98,0%.

Соціальна структура населення села відрізняється щодо різних етнічних груп України. Таблиця 5 підтверджує загальновідому тезу щодо українців як одного з визнаних "хліборобських" народів світу, з іншого боку, вона засвідчує значний відсоток росіян в українському селі серед робітників і службовців. Оскільки питома вага цих соціальних груп зросла передусім в останні десятиліття, їх збільшення обумовлено міграційними процесами. Деякі відмінності в соціальній структурі населення мають іншоетнічні села України (болгарські, угорські, польські та ін.).

Таблиця 5

Чисельність населення найбільших національностей України за суспільними групами (сільське населення 1989 р.)

	українці	росіяни
Робітники	39,4	54,7
Службовці	10,4	15,2
Колгоспники	50,0	29,8
Особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю	0,2	0,3

За рівнем освіти населення сіл поступається міському. Серед українського міського населення у віці від 20 до 29 років 111 чол. на тисячу мали вищу освіту, в селах – 48, у віці 50 років і більше це співвідношення відбивають цифри

99 і 18 (1989 р.). Однак серед зайнятого населення відмінності менш помітні, до того ж рівень освіти сільського населення зростає швидше міського.

Будемо, однак, сподіватися, що проведені після здобуття незалежності заходи щодо демократизації суспільства, економічного розвитку України (роздержавлення, приватизація, стимулювання вільної праці та ін.) сприятимуть відродженню українського села, його соціальній перебудові, поліпшенню умов життя, відновленню духовності.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Село на нашій Україні // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 3–12.

Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції та України

Домінік П'єр ("Дем'ян Петрович") Де ля Фліз і його творча спадщина – унікальне явище в історії української і загальноєвропейської культури середини XIX ст. Дев'ять його так званих альбомів – це рукописні книги великого формату й значного обсягу. Крім оригінальних поліхромних малюнків, вони містять краєзнавчий та етнографічний опис Наддніпрянщини і Полісся з величезною кількістю статистичних, географічних, медичних, біологічних та інших відомостей. Творча спадщина Де ля Фліза – це й надруковані в низці номерів петербурзького часопису "Русская старина" мемуари про похід Наполеона в Росію, і опис повстання Чернігівського полку 1825 р., і термінологічні та біографічні словники, які мають чимале пізнавальне значення. Поза цим, практично невідомими залишаються літературно-белетристичні праці Де ля Фліза з фондів "Пушкинского дома" (архіву Інституту літератури АН Росії), а дещо з його спадщини, очевидно, просто не збереглося до нашого часу – документи, портрети, щоденники, листи, про які згадував відомий мистецтвознавець І. Г. Спаський, а також альбом клімату Київщини та ін.

У більшості публікацій про Де ля Фліза, зокрема в книзі В. Січинського "Чужинці про Україну", Дем'ян Петрович (як він себе називав в Україні) фігурує як іноземець. Він і справді француз з походження, проте більшу частину свого життя провів в Україні. Лікар за фахом,

Портрет Домініка П'єра де ля Фліза
(Інститут рукописів ЦНБ НАНУ.
Фонд С. Таранушенка
(Ф. 278. – № 652. – Фото № 568)).

він, за його словами, обійшов "весь простір Київської губернії" і прилеглих теренів. Хоча, за свідченням сина Де ля Фліза, відрив від Франції "завжди гнітив його душу".

Опубліковані праці, а надто рукописні альбоми Де ля Фліза, свідчать про гуманну вдачу цього дослідника, постійне його намагання не тільки пізнати життя народу країни, куди його закинула доля, а й по змозі допомогти людям. Не випадково епіграфом для найбільшої своєї праці "Медико-топографічний опис Київської губернії..." він обрав вислів Жан-Жака Руссо: "Якщо неможливо, щоб усі люди були щасливими, треба якомога зменшити кількість нещасних".

Наукова діяльність Де ля Фліза була обумовлена історичними чинниками доби, в якій йому довелося жити й працювати, зокрема атмосферою піднесення українознавства в середині XIX ст. Це був час пожвавлення національно-визвольного руху в Європі та панування ідей романтизму, на тлі яких розгорталося слов'янське відродження, поширювалися погляди міфологічної школи, виникали центри українознавства при університетах, етнографічні та краєзнавчі товариства, комісії для опису губерній, з'являлися перші народознавчі праці – М. А. Максимовича, М. І. Костомарова, Г. В. Квітки-Основ'яненка та ін. Отже, творча діяльність Де ля Фліза і його унікальні альбоми стали наслідком активізації культурного і наукового життя Наддніпрянської України в середині XIX ст.[1].

[1] Див. *Горленко В. Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. – К., 1988.

Інтер'єр поліського житла. Радомишльський повіт Київської губ.
(Де ля Флиз, "Медико-топографическое описание Киевской губернии").

Хоча постать Де ля Фліза і його творчість не раз привертали увагу дослідників, практично до підготовки його найголовніших праць до видання[1], багато чого з його життєвого шляху і діяльності залишалося невизначеним.

Відомо було, зокрема, що він, капітан медичної служби армії Наполеона, був поранений під селищем Красним біля Смоленська і в листопаді 1812 р. попав до російського полону; мав змогу повернутися до Франції, але, як запеклий

[1] Нині найважливіші альбоми Де ля Фліза повністю підготовлені до друку у двох томах. Тексти подано факсимільно французькою і російською мовами і в перекладі на українську мову. Альбоми супроводжуються ґрунтовними коментарями. Підготовку до видання здійснено Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України спільно з Інститутом рукописів ЦНБ НАН України й кафедрою української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада).

ворог Бурбонів і прихильник Наполеона, назавжди залишився в Україні. Він одружився із Софією Маркевич[1], оселився в маєтку її дядька генерала Василя Гудовича на Чернігівщині, а з 1820-х рр., одержавши посаду лікаря Державних маєтностей, – у Київській губернії. Вийшовши у відставку, мешкав у с. Синяках (тепер Григоро-Іванівка) Ніжинського повіту, а в останні роки, до смерті(1861 р.) – у Ніжині в родині сина.

Де ля Фліз був не лише прекрасним хірургом, помічником головного хірурга армії Наполеона барона Домініка Ларрея, який вважається засновником новітньої військової хірургії, – а й членом низки авторитетних медичних товариств Російської імперії, спостережливим і вдумливим дослідником, творчою і високо духовно розвиненою людиною.

Як уже зазначалося, найвагомішим досягненням Де ля Фліза є дев'ять рукописних альбомів з різних сфер культури та побуту українського народу, його господарської діяльності, життєукладу, фольклору, народних знань, старожитностей, природи і топографії краю. Досить сказати, що найбільший з цих альбомів "Медико-топографічний опис Київської губернії..." 1854 р., написаний французькою і російською мовами, налічує 1245 сторінок і супроводжується кількома сотнями кольорових малюнків, виконаних автором.

Хоча, незначною мірою, ці альбоми використовувалися різними дослідниками, зокрема академіками М. Грушевським, М. Біляшівським, відомим славістом М. Алексєєвим, професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького та Київського університетів Ф. Вовком, сучасними авторами, однак і дотепер унікальні рукописи Де ля Фліза практично залишаються маловідомими[2].

Альбоми Де ля Фліза були створені за програмами Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1845 р.) і Російського географічного товариства (1852 р.) протягом 1848–1857 рр. Згодом доля розкидала їх у різні архівні збірки, і дотепер вони зберігаються в архівах Києва, Чернігова і Санкт-Петербурга.

---

[1] Її племінником був відомий український історик і етнограф Микола Андрійович Маркевич (Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – № 10 (додаток). – С. 9).

[2] Про альбоми Де ля Фліза див. також: *Пыпин А. Н.* История русской этнографии. – Т. III. – Спб., 1891. – С. 193; статті М. Біляшівського в журналі "Киевская старина" (1889. – Т. 26. – № 7; 1891. – Т. 32. – № 3); *Алексеев М. П.* К вопросу об этнографических работах Де ля Флиза. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Ч. 2–3. – Одеса,1925; *Горленко В. Ф.* Де ля Флиз как этнограф // Советская этнография. – 1965. – № 1; *Скуратівський В. Т.* Етнографічна діяльність Де ля Фліза. // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 5.

Весілля селян. Васильківський повіт Київської губ.
(Де ля Флиз, "Этнографические описания крестьян Киевской губернии…").

Ці альбоми на тривалий час випали з поля зору дослідників. Перша згадка про них з'явилася в публікації засновника і директора Церковно-археологічного музею проф. М. Петрова в "Описі рукописів..." цього музею за 1875 р. Ще раніше, у 1873 р., син дослідника Микола Де ля Фліз повідомив редакцію часопису "Русская старина" про існування альбомів.

Однак його інформація з'явилася на сторінках зазначеного часопису тільки через 18 років. Після смерті Миколи Де ля Фліза його дружина Юлія наприкінці 1880-х рр. повідомляла редакцію про збереження "между рукописями отца моего мужа" альбому "Медико-топографическое описание...", а також малюнків різних видів флори та фауни, мап, листів Д. Де ля Фліза до Гудовичів, Маркевичів, Ґалаґанів і подяки авторові альбомів від Комісії для опису губерній Київського навчального округу[1].

Першовідкривачем творчої спадщини Де ля Фліза був, безперечно, академік М. Ф. Біляшівський. Він у випусках "Киевской Старины" (за 1889 і

[1] Інститут рукописів ЦНБ НАН України. – Ф. III. – № 7850.

1891 рр.) дав ґрунтовний опис двох, а згодом ще двох віднайдених альбомів. Інші альбоми були описані акад. М. Алексєєвим і В. Ф. Горленком, останній, дев'ятий, – у наші дні. Деякі з альбомів ідентичні за змістом, однак кожний з них доповнює або уточнює інший. Окремі альбоми мають явно незавершений вигляд.

Упродовж тривалого часу пошуки альбомів Де ля Фліза ускладнювалися тією обставиною, що потрапили до різних осіб – істориків, громадських і культурних діячів, меценатів. Зокрема, згаданий альбом "Медико-топографічний опис державних маєтностей Київського округу..." (1854 р.) належав відомому історику О. Лазаревському, "Етнографічні описи селян Київської губернії" (1854 р.) – архімандриту Євгену Болховітінову і зберігався у музеї при Київській духовній академії. Пізніше останній альбом був подарований архіву ЦНБ Д. Ф. Красицьким, сином відомого художника Фотія Красицького. Ілюстрації з цього альбому використав М. С. Грушевський у своїх працях.

Удосконалений і доповнений варіант зазначеного альбому під назвою "Коротка етнографія Київської губ.", присвячений автором М. Юзефовичу, під керівництвом якого працював Де ля Фліз в комісії, потім потрапив до Етнографічного відділення Музею імператора Олександра III у Санкт-Петербурзі. На початку XX ст. там ним користувався проф. Ф. Вовк (Волков). Нині цей альбом зберігається в Архіві АН Росії. Правда, за свідченням М. Алексєєва, на початку 1920-х рр. цей альбом нібито знаходився в архіві Київської міської публічної бібліотеки (Відділ М. Юзефовича, Історія Києва, № 1). Яким чином і чому він знову опинився у Санкт-Петербурзі, поки що невідомо.

До речі, Ф. Вовк робив неодноразові спроби перевезти Санкт-Петербурзький альбом в Україну. У листі до М. Біляшівського від 2 грудня 1913 р. писав:"А от як-би знайшли щось гарненького чи з килимів чи з старинного посуду чи що та об'явили нам, що ні за що більше не оддасте як у проміж за Де ля Флізівську рукопись, то й ще б краще було. Муляє вона мені очі просто оттут і конче треба б її перевести до Київа. Може – ікона яка б знайшлась московського письма стара, абощо... Подумайте і пошукайте"[1].

Два перші альбоми, 1848 і 1849 рр., належали В. В. Тарновському і тепер зберігаються в Чернігівському обласному історичному музеї, що носить його ім'я. Всім їм, а також бібліофілу О. Попельницькому, в фонді якого в ЦНБ зберігається альбом костюмів Київського, Сквирського і Черкаського повітів, 1851 р.

---

[1] Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 1. – № в/846.

Обухів. Середина XIX ст.
(Де ля Флиз, "Этнографические описания крестьян Киевской губернии…").

(О. Попельницький придбав його у букіністичному магазині у Петербурзі), і багатьом невідомим подвижникам ми повинні бути вдячні за збереження творчої спадщини Де ля Фліза.

Останнім часом співробітники Сектору етнографічної і фольклорної спадщини Інституту української археографії та джерелознавства НАН України провадять плідну пошукову роботу у зв'язку з підготовкою до видання альбомів Де ля Фліза.

Зокрема, у березні-квітні 1993 р. завдяки НТШ Європи така робота провадилася в архівах Франції[1].

Перші пошуки не дали результатів. Проблема ускладнювалася тією обставиною, що нез'ясованим залишалося написання його прізвища (Деляфліз, Фліз,

[1] Пошук провадився автором цієї статті спільно з істориком науки проф. Ярославом Матвіїшиним та головою Асоціації українських жінок Європи п. Дарією Триндяк, яких, поза сумнівом, слід вважати співавторами знайдених нових відомостей про Де ля Фліза (Київська старовина. – 1993. – № 5).

Ляфліз – за різними джерелами) і невідомим – ім'я, оскільки в Російській імперії, очевидно з політичних мотивів, він прибрав нове ім'я на слов'янський кшталт – "Дем'ян Петрович". У каталозі біографій Національної бібліотеки Франції, наприклад, лише зазначається з посиланням на... УРЕ, що "Деляфліз Дем'ян Петрович був автором альбомів і помер у Ніжині 1861 р.".

Скупі біографічні дані, наведені сином Де ля Фліза у передмові до згаданих мемуарів "Русской старины", переходили з праці в працю і відтоді не поповнювалися. Не увінчалися успіхом і наші перші спроби безпосередньо на підставі цих відомостей знайти ім'я Де ля Фліза у списках Другого гренадерського полку гвардії Наполеона, де він служив військовим лікарем.

Отже, питання віднайдення потрібних нам фондів у розвинутій мережі французьких архівів, зокрема військових, виявилося досить складним. Вирішено було передусім з'ясувати, на яких джерелах базується величезна наукова література про наполеонівські війни. З цією метою було опрацювано 35-томну документацію листування Наполеона I, словники біографій, праці, присвячені окремим етапам війни[1], особливо "московського походу", і передусім публікації з військової медицини. Йдеться, зокрема, про праці Д.-Ж. Ларрея – "батька військової хірургії", автора низки фундаментальних монографій[2].

Опрацювання наукової літератури вивело нас на фонди ("колекцію") професора Діоніса дю Сежура, який досліджував історію наполеонівських воєн. Вона зберігається в архівах Бібліотеки Св. Женев'єви. Слід, однак, зазначити, що ці фонди містять не оригінальні документи, а виписки з першоджерел, зроблені пізніше, наприкінці XIX ст.

Перша знахідка (Я. Матвіїшин) у фондах Бібліотеки Св. Женев'єви не внесла нічого нового, але вселила надію: в одному з манускриптів (№ 3811) йшлося про те, що в боях під Красним 19 листопада 1812 р. хірург санітарної служби, якийсь Flay, за першою версією загинув, за іншою – попав у полон. Ці відомості цілком відповідали тим, що навів Де ля Фліз про себе в мемуарах (див.: Русская старина. – 1892. – Т. 73, I–II. – С. 56–57). Відсутність у написанні прізвища літери "s" була пов'язана з тим, що інформація, можливо, подавалася

[1] Dictionnaire des Biographes, I. – 1958; Dictionnaire D'Art et D'Histoire Militaires. – 1988; *Favre J.* Histoire de la medicine aux armées. – Paris, 1982 et 1984, 2 vol.; Dictionnaire des Science médicales (36 vol.). – Paris, 1819 та ін.; Histoire des maladies observées a la Grande Armée pendant les campagnes de Russe en 1812 et d'Allemagne en 1813. – Anvers, 1836.

[2] *Larrey D. J.* Mémoires de Chirurgie militaire et Campagnes. – Paris 1812 (vol. I–IV); *Traire P.* Dominique Larrey et las Compagnes de la Revolution et de l'Empire. – 1902 та ін.

з голосу (ця літера наприкінці слова після голосної у французькій мові не читається).

Друга знахідка (В. Наулко) стосувалася того, що Ляфліз[1] був призначений помічником хірурга III класу санітарного дивізіону до госпіталю Можайська (фонди Бібліотеки Св. Женев'єви, № 3814 bis). Однак як у першому, так і в другому випадках були відсутні його ім'я й ініціали.

Несподівана знахідка в архіві досьє іншого Ля Фліза, Шарля Франсуа (В. Наулко), теж військового лікаря, як згодом з'ясувалося, дядька "Дем'яна Петровича", дала змогу звузити рамки пошуку до меж спеціального архіву Служби медицини (Service de Santé), фонди якого розміщені в кількох закладах.

Пошуки Де ля Фліза і за цих умов не одразу були успішними. Зокрема, ми нічого не знайшли про нього у значних за обсягом фондах Служби медицини Фундації Досн-Тьєр Інституту Франції, Національного Інституту інвалідів, Музею Почесного легіону і лицарських орденів, Національного архіву Франції. Нарешті, після тривалих пошуків в архіві Служби історії сухопутних військ Венсенського палацу (Service Historique de L'Armée de Terre) було знайдено низку оригінальних документів, які висвітлили і доповнили біографічні відомості про французький період життя Де ля Фліза[2].

Аналіз цих відомостей разом з матеріалами, які містяться в архівах України (це стосується передусім "Словника більшості людей, яких я бачив і знав..."[3], віднайденого Василем Скуратівським (налічує 3014 осіб)), дав змогу реконструювати біографію Ля Фліза до 1812 р.

Отже, зараз ми можемо сказати, що Домінік П'єр ля Фліз народився 18 грудня 1787 р. в місті Нансі (округ Мьорт, провінція Лотарингія) в родині лікаря, викладача королівського медичного коледжу. Ставши військовим лікарем, він продовжив шлях свого батька та інших родичів, один з яких, вищезгаданий Шарль Франсуа Ля Фліз, був одним із перших у Франції нагороджений орденом Почесного легіону. До речі, сам Домінік Ля Фліз також був представлений Ларреєм до цієї найвищої французької нагороди восени 1812 р.[4], але не встиг її одержати.

---

[1] В одних документах він зазначався як Ля Фліз, в інших – Ляфліз. Дворянське "де" він прибрав собі вже в Україні.

[2] Деякі з них наведено в додатку до статті.

[3] "Словник більшості людей, яких я бачив і знав у Європі протягом цього століття у різних класах і суспільствах, з нотатками доктора Де ля Фліза". – Ніжин, 1861. Зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України. – Ф. 1. – 728.

[4] Див.: Русская старина. – 1891. – Т. 72, № X. – С. 52.

Згаданий словник дав змогу встановити, що 1808 року Де ля Фліз тривалий час перебував у м. Мец на північному сході Франції, де знаходився військовий госпіталь. У 1808–1811 рр. не раз бував у сусідньому місті Люневіль. У ці ж роки брав участь у Балканських походах Наполеона, перебуваючи 1808 р. у далматинських містах Рагуза (Дубровнік), Зара (Задар), Спалато (Спліт), Котор та в північній Італії (Падуя, Мілан, Бергамо, Конельяно). 1810 року служив у Голландії (Роттердам), а 1811 р. – в Бельгії та Австрії. У 1811 – на початку 1812 рр. перебував у Пруссії, в зв'язку з підготовкою франко-прусської війни з Росією (міста Кеніґсберг, Ельбінг, Марієнвердер та ін.).

Зазначений словник називає широке коло осіб, з якими спілкувався Де ля Фліз. Природно, що серед них було багато медиків. Це Микола Пирогов, видатний російський хірург, тодішній (1858–1861 рр.) попечитель Київської шкільної округи, засновник хірургічної офтальмології в Україні професор Володимир Караваєв, відомі професори Московського університету Єфрем Мухін і Матвій Мудров.

Очевидно, у зв'язку з підготовкою альбомів він спілкується з першим ректором Київського університету Михайлом Максимовичем, ботаніком, згодом ректором цього ж закладу Рудольфом Траутфеттером, геологом Костянтином Феофілактовим, визначними діячами української культури Михайлом Миклашевським, Миколою Ріґельманом, археологом Костянтином Свідинським, родинами Ґалаґанів, Скоропадських, Гудовичів, Кочубеїв, Маркевичів, Рильських, Браницьких.

Поза сумнівом, стосунки Де ля Фліза з цими родинами певною мірою вплинули на формування його світогляду і творчу діяльність. Адже шляхетні українські родини дали чимало визначних громадських і культурних діячів. Не останню роль при цьому, очевидно, відігравали і родинні зв'язки. Зважимо, що Микола Маркевич одержав у спадок історичні документи гетьмана І. Скоропадського, старовинні книжки і архіви з фамільних зібрань К. Розумовського, Гудовичів, Кочубеїв. Катерина Василівна Гудович у 1871 р. подарувала Колегії Павла Ґалаґана, на жаль, втрачені пізніше, рукописи того ж М. Маркевича разом з його багатющою бібліотекою[1].

Перелік осіб, з якими спілкувався Де ля Фліз, свідчить про його творчі інтереси і дає змогу уточнити біографічні дані. Зокрема, варто переглянути поширені погляди про його нібито непрофесійність як художника.

Сьогодні очевидною є безпідставність таких оцінок. Художня спадщина Де ля Фліза засвідчує не лише його глибокий інтерес до культури і традицій укра-

[1] Див.: *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич. – Ленинград, 1987. – С. 23, 90.

їнського народу, а й уміння зафіксувати бачене у своєрідній манері. Зрештою, ні коло зацікавлень дослідника і художника Де ля Фліза, ні способи їх утілення не були випадковими. Інтерес до етнографії в першій половині XIX ст. стимулював відчутні імпульси розвитку побутових жанрів у літературі та мистецтві.

Якщо тексти Де ля Фліза залишаються і дотепер маловідомими, то малюнками давно вже прикрашені визначні наукові праці. Ми бачимо його пейзажі, виконані вправною рукою майстра, гармонійно врівноважені в композиції й кольорі, зображення рослин, тварин. У зображеннях людей перед нами постають не схематичні фігури, а живі динамічні постаті, якими вони були в часи, віддалені від нас півтора століттями.

Ще за життя творча діяльність Де ля Фліза знайшла визнання. Зокрема, йому в числі перших було запропоновано "Програму для етнографічного опису губерній Київської навчальної округи" 1845 р.[1], яку він з успіхом використав для створення своїх альбомів. Високо оцінив збиральницьку працю Де ля Фліза відомий мандрівник і природознавець, президент Російського географічного товариства, а згодом Академії наук Ф. Літке[2].

Текстологічне дослідження санкт-петербурзького "Етнографічного альбому..." Де ля Фліза 1845 р., проведене Н. Карповець, показало наявність значних відмінностей, порівняно з київським варіантом. Зокрема, в цьому альбомі містяться більш деталізовані плани жител і садиб; є значні відмінності у малюнках. Наприклад, у зображенні селян Васильківського, Київського і Радомишльського повітів (с. 29, 31, 33, 76, 128 санкт-петербурзького альбому) знайдено розходження у позах зображених, елементах одягу, в кількості намальованих осіб. З іншого боку, у санкт-петербурзькому альбомі подекуди не вистачає французькомовного тексту.

У санкт-петербурзькому альбомі зазначено також, що багато пам'яток старовини Де ля Фліз передав київській офіційній владі. Зокрема, у 1845–1847 рр. він віддав київському генерал-губернатору І. Фундуклею старовинні хрести й ікону, знайдені у Сквирському повіті, з с. Шабельник Черкаського повіту – дорогоцінні прикраси, із с. Романівки, оселі Рильських, – амулети, із с. Цесарської Слободи біля Трипілля – глиняні поховальні урни[3].

---

[1] *Савченко Ф.* Заборона українства. 1876 р. – Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. – С. 8.

[2] Див. передмову до санкт-петербурзького етнографічного альбому (Архів АН Росії. – Ф. 216. – Оп. 3. – № 1639. – С. 4.

[3] Там само. – С. 29, 32, 33, 76, 117, 128, 139, 151, 153.

Певне пізнавальне значення має названий вище "Українсько-російський словник", складений Де ля Флізом, за його висловом, "для особистого користування"[1]. Він свідчить передусім про намагання Де ля Фліза досконало знати мову народу, серед якого він жив. Водночас у словнику міститься багато термінів етнографічних явищ, які не зустрічаються в його альбомах.

Сьогодні можна говорити й про певні успіхи у пошуках портрета Де ля Фліза. Вищезгаданий І. Г. Спаський повідомляв, що в Ніжині в особистому архіві Де ля Фліза до Другої світової війни зберігалися два його портрети[2]. Можливо, з них були зроблені фотографії, про які писав працівник санкт-петербурзького музею Олександра III М. Могилянський 12 липня 1896 р. в листі до Ф. К. Вовка: "Рукопись Де ля Флиза в Киеве найдется еще у Лазаревского, коего тоже теперь нет, и в его экземпляре еще больше интересного, по словам А-ча (В. Б. Антоновича – *В. Н.),* кот[оры]й обещал осенью предоставить оба экземпляра в мое распоряжение – две фотографии и вообще все что угодно"[3].

Нарешті, в січні 1996 р. авторові цієї розвідки пощастило віднайти в Інституті рукописів ЦНБ НАН України, ймовірно, фотографію Де ля Фліза з портрета, який на початку 1930-х рр. зберігався у Ніжинському музеї. Вона зберігається в особистому фонді відомого мистецтвознавця і етнографа С. Таранушенка (Ф. 278. – № 652). На жаль, факсимільного підпису з незрозумілих причин не наведено, лише зазначено: "Шарле (можливо, йдеться про відомого французького художника Ніколя-Тусена Шарле. – *В. Н*). Портрет Де ля Фліза". Оскільки перед прізвищем зображеного не вказане ім'я, пошук не можна вважати завершеним, принаймні тому, що, крім Домініка, автора альбомів, був ще Шарль ля Фліз, його дядько, теж військовий хірург. Можливо, його ім'я Шарль зрозуміли як прізвище художника, оскільки малоймовірно, щоб на французькому портреті зазначалося тільки прізвище. А може, подивившись на наведений портрет[4], більше скажуть нам працівники ніжинських музеїв та архівів або мистецтвознавці Франції?

---

[1] "Українсько-російський словник, складений Де ля Флізом для особистого користування" (не пізніше 1860 р.). 22 стор. Зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України (Ф. 1. – 727).

[2] *Скуратівський В.* Етнографічна діяльність Де ля Фліза… – С. 67.

[3] Науковий архів Інституту археології. – Ф. 1. – № в/3127.

[4] Інститут рукописів НАН України. – Ф. 278. – № 652. – Од. зб. 568.

ДОДАТОК

Нижче наведено окремі відомості про Де ля Фліза з архівів Франції (переклад з французької мови З. П. Борисюк).

Витяг з реєстрів записів про народження міста Нансі (департамент Мьорт). Давнє відділення парафії Св. Себастьяна*

Домінік, законний син сіра П'єра Огюстена Ля Фліза, викладача Королівського Хірургічного коледжу у Нансі; хірурга стипендіата цього ж міста, випускника медицини; асистента по праву спадковості, та демуазель Марі Андре Франсуази Сальмон, його дружини, народився о 12.30 год. 18.XII.1787 р., хрещений у той же день, хрещеним батьком був сір Домінік Ля Фліз, доктор медицини, лейтенант Його Величності, першого королівського хірурга, асоційований член королівської академії хірургії і хірург госпіталів милосердя, якого представляв сір Ніколя Лезер, учень хірургії, а хрещеною матір'ю була демуазель Катрін Масон, дружина хрещеного батька, обоє родичі дитини. Вказана хрещена мати була представлена демуазеллю Анн Фашо, молодшою донькою Жоржа, які підписали разом з нами

Ніколя Лезер, Анн Фашо і Барабан, священик комуни.

Копія підтверджена і видана мером м. Нансі Ляльманом. (підписи)

Законність підписів підтверджується цивільним суддею (підпис)

Службова характеристика*

Ля Фліз (Домінік) Молодший помічник фармацевта.

Народився у Нансі, департамент де ля Мьорт 18.XII.1787 р.

Відомості про службу	Зауваження про обдарованість, старанність та моральність
– Вступив на службу у якості молодшого помічника фармацевта для використання в обслуговуванні установ 5-го дивізіону 20 брюмера 14-го року (11 вересня 1805 р.) на підставі розпорядження Його Вельможності Міністра Дежана	Старанний і високоморальний
– У такій же якості переведений в італійську армію на підставі розпорядження Його вельможності Міністра Дежана 15 травня 1806 р.	
– У такій же якості переведений до м. Зара у штаб-квартиру військ, які займають цю територію, згідно з наказом комісара-розпорядника фінансів Воллана від 7.VII.1806 р.	

* Джерело: Service Historique de L'Armée de Terre... № 556

Підтверджений у цьому званні за дорученням Його Вельможності Міністра Дежана в армії у Далмації 5. III. 1807 р.

18 червня 1808 р.

– призначено молодшим помічником хірурга 84-го полку 23 лютого 1809 р.

– звільнено від військової повинності 25 серпня 1810 р.

– призначено молодшим помічником хірурга 17-го дивізіону 20 грудня 1810 р.

– призначено помічником хірурга 3-го класу в госпіталь імператорської армії 18 березня 1811 р.

Складено 24 липня 1811 р.

(підписи)

Прохання про місце учня фармацевта для слідування в армії імператора*

Дата: (...) 1805 р.

Його Вельможності
Панові генералу Дежану,
військовому Міністру.

Домінік Ля Фліз, уродженець міста Нансі 18 грудня 1788 р.**, учень фармацевта, хотів би запропонувати свої здібності для **полегшення стану хоробрих** захисників імперії. Він прагне йти слідами свого шановного покійного батька, військового хірурга госпіталя м. Нансі. Допомагаючи хоробрим солдатам, які витримали облогу Майнца, його батько зазнав такої ж долі. Якщо Його Милість забажає поглянути на атестації професорів, які його (тобто Де ля Фліза – *З. Б.*) вчили мистецтву медицини, на атестації цивільної влади, яка належно оцінила його навчання, його добру поведінку, його моральність, то він сподівається, що він (Його Милість. – *З. Б.*) захоче надати йому місце учня фармацевта.

Вірячи у добре ставлення Вашої Милості до синів офіцерів, які загинули на службі їх Милості, він з довірою чекає успішного вирішення свого прохання й наважується тішити себе надією, що Ваша Милість буде така ласкава і прийме вирази глибокої пошани, яку він назавжди збереже до Вашої Милості.

Відданий і шанобливий слуга
Д. Ля Фліз
учень фармацевта

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції та України // Сучасність. – 1996. – № 10. – С. 72–79.

---

* Джерело: Service Historique de L'Armée de Terre. Dept. Vincennes. Paris. Officers de Santé du XIX ciede. № 556.

** Помилка в датуванні народження. За метрикою (див. вище) він народився 18 грудня 1787 р.

Етнодемографічний розвиток людства і слов'янський світ

На сьогодні 6-мільярдне населення земної кулі складається з понад 4 тисяч народів. Серед них 5% становлять слов'яни і менш як 1% українці.

В історії Землі не було періоду, коли б так швидко зростало населення як у XX ст. – з 1650 млн 1900 р. до 6 млрд 55 млн на початку XXI ст. За останні 50 років населення світу збільшилося у два з половиною рази. Для порівняння зазначимо, що в 1750 р. на планеті нараховувалося лише 791 млн, 1900 р. – 1650, а у 1950 р. – 2521 млн чоловік[1]. Такий демографічний "бум" був викликаний низкою чинників: економічним розвитком або занепадом окремих країн, досягненнями освіти, змінами статусу життєдіяльності, демографічною політикою відповідних держав, плануванням сім'ї, а як наслідок, природним приростом населення, міграційними й, щодо національної структури, етнічними процесами.

Ці явища слід розглядати у порівняльному плані стосовно високорозвинутих і слаборозвинутих країн. Так, на початку нової ери населення Землі становило лише 300 млн чоловік і в подальші століття зростало повільно – значна народжуваність нівелювалася високим рівнем смертності.

---

[1] Див.: *Yelbard A., Haub C., Kent M.* World Population beyond Six Billion // Population Bulletin – PRB. – 1999. – Vol. 54. – № 1. – P. 3–5.

Зростання населення високорозвинутих
і слаборозвинутих країн 1750–2000 рр.

Джерело: United Nations. World population projections: The 1998 Revision (1998) and estimates by Population Reference Bureau

У XX ст. посилюються міграційні процеси, внаслідок яких, наприклад, людність Америки збільшилася у 12 разів. Одночасно зростали відсоток міського населення і "як результат" – "вартість" дітей, оскільки в містах, як відомо, набагато нижчий природний приріст. У 1900–1950 рр. спостерігалося збільшення тривалості життя внаслідок досягнень медицини (Л. Пастер, П. Кох, Й. Лістер та ін.), які супроводжувалися зниженням смертності, особливо через інфекційні хвороби. Досить сказати, що за даними Американського географічного товариства з часів палеоліту малярія вбила половину людства, яке жило на Землі.

До середини XX ст. відбувалося зниження народжуваності. Так, у родинах США 1900 р. було в середньому 5 дітей, а 1950 р. – 2,8 дитини на 1000 чоловік. Але у слаборозвинутих країнах Азії, Африки та Латинської Америки, як і раніше, налічувалося понад 6 дітей. Тобто природний приріст відбувався передусім за рахунок так званих країн "третього світу".

З 1950 до 2000 р. мало місце подальше зниження народжуваності і, одночасно, особливо у слаборозвинутих країнах, смертності, посилення міграційних процесів, зростання відсотка міських мешканців. Це призвело до того, що 2000 р. кількість населення у розвинутих країнах склала 1188 млн (у 1750 р. – 191 млн), а у слаборозвинутих досягла 4867 млн (у 1750 р. – 600 млн)[1].

[1] *Yelbard A., Haub C., Kent M.* World Population beyond Six Billion // Population Bulletin – PRB. – 1999. – Vol. 54. – № 1. – P. 5.

На всі ці процеси так чи інакше впливали різні чинники: диспропорції між кількістю чоловіків і жінок, викликані війнами, особливо Другою світовою, міграції передусім у розвинуті країни, інфляція і залучення жінок у сферу виробництва та навчання, а у слаборозвинутих країнах – зниження смертності – з 178 ‰ до 68 ‰, що і призвело до бурхливого зростання кількості населення. Не останню роль у цьому відігравала політика "планування" родини, вживання різних заходів з метою обмеження народжуваності (стерилізація, контрацептиви та ін.), а також міграційні процеси, які досягли надзвичайно широких масштабів – щороку близько 2 млн емігрувало в інші країни. Досить сказати, що у США лише 1992 р. налічувалося 17,6 млн емігрантів, передусім біженців із різних країн, переселення яких викликалося політичними і економічними мотивами. Не зменшується міграція у міста і, на думку демографів, до 2005 р. половину людства складатиме урбанізоване населення.

Зараз 150 мільйонів людей живуть поза межами країни свого народження – це близько 2,5% населення світу. Особливо активно процеси імміграції відбуваються щодо США і країн Західної Європи. За останнім прогнозом Бюро з питань перепису США, населення країни за період 2000–2050 рр. зросте на 129 мільйонів, в тому числі за рахунок імміграції на 75 мільйонів. За останні шість років США прийняли 27% емігрантів з різних країн світу, на відміну від 9%, прийнятих у Німеччині – найпопулярнішому пункту їхнього призначення. (Загалом Західна Європа прийняла 21%). У більшості ж слаборозвинутих країн рівень імміграції був від'ємним[1].

На сьогодні в родинах слаборозвинутих країн налічується велика кількість дітей і малий відсоток літніх людей, а культурні традиції і конфесії визначають ранні шлюби.

На думку експертів ООН, у XXI ст. відбудуться зміни співвідношення населення розвинутих і інших країн за рахунок глобального зниження народжуваності. Ці зміни відтворює наведений нижче прогноз Німецького бюро демографічних досліджень на 2050 р. щодо 15 найчисельніших країн (у млн чол.)[2].

---

[1] *Дайл Роджер.* Суспільство майбутнього мовою цифр // Світ науки – 2002. – № 2–3. – С. 18.

[2] Sociale und demografische Daten zur Weltbevolkerung // Population Reference Burean. – DSW. – Datenreport. – Hannover, 2002. – S. 3.

Країна	Населення на середину 2002 р.	Країна	Населення на 2050 р.
Китай	1281	Індія	1628
Індія	1049	Китай	1394
США	287	США	413
Індонезія	217	Пакистан	332
Бразилія	174	Індонезія	316
Росія	144	Нігерія	304
Пакистан	143	Бразилія	247
Бангладеш	134	Бангладеш	205
Нігерія	130	Конго, Дем. Респ.	182
Японія	127	Ефіопія	173
Мексика	102	Мексика	151
Німеччина	82	Філіппіни	146
Філіппіни	80	В'єтнам	117
В'єтнам	80	Єгипет	115
Єгипет	71	Росія	102

За прогнозом ООН загальна кількість населення світу до 2050 р. може збільшитися до 7,343 млрд (найнижчий показник) і навіть до 10,674 млрд (найвищий показник)[1]. Німецькі експерти прогнозують зростання до 9,104 млрд[2]. Однак останнім часом, за повідомленнями преси, експерти ООН дещо переглянули свій прогноз, вважаючи його перебільшеним.

Дотепер у світі налічується близько 300 млн слов'ян, які складають 35% населення Європи і 5% світу. Східні слов'яни серед них становлять 66,2%, західні – 21,4%, південні – 12,4%[3].

Розглянемо динаміку чисельності слов'янських народів протягом століть. Визначення її ускладнювалося недоліками обліків населення і різними програмами їхнього проведення у відповідних країнах: так, ревізькі реєстри (ревізії)

---

[1] UN. Word Population Prospects: The 1998 Revision. – 1998. – P. 5.

[2] Sociale und demografische Daten... – S. 6.

[3] Див. також *Алексєєв Ю. М., Наулко В. І., Руденко Н. В.* Країнознавство: Навч. посібник для ВНЗ. – К., 2002. – С. 5.

Російської імперії (1719–1857) охопили лише частину людності і не були опубліковані; ще менш придатними для урахування були обліки Туреччини щодо слов'ян Балканського півострова. Однак навіть ці дані засвідчують, що протягом XVIII–початку XX ст. в межах Російської імперії відбувалося помітне зростання питомої ваги окремих груп слов'ян, особливо росіян (з 40,9% у 1719 р. до 44,6% у 1917 р.), українців (з 16,4% до 18,1%) і поляків (5,4% і 6,5%)[1].

Якщо кількість росіян і поляків зазначеного періоду зростала передусім за рахунок етнічної асиміляції інших народів, то українців – внаслідок високого природного приросту. На такий характер етнодемографічного розвитку українців вирішальним чином не вплинули навіть значні міграційні процеси, які посилилися наприкінці XIX – на початку XX ст. Як відомо, тільки з Лівобережної України у 1871–1916 рр., до Сибіру та Далекого Сходу виїхало 1297,9 тис. чол. Із західноукраїнських земель, які знаходилися у складі Австро-Угорщини, у цей період переселилося як мінімум 400 тис. чол.[2]

Попри возз'єднання українських земель у 30-х–40-х рр. XX ст., за 1917–1989 рр., у межах колишнього СРСР відсоток українців знизився з 18,1 до 15,5%, а росіян перебільшив половину населення країни. Характерно, що зростання відносної кількості росіян відбувалося насамперед за межами територіального формування цього етносу, передусім у південних і східних регіонах – Казахстані, Середній Азії, Сибіру та Далекому Сході. Якщо 1719 р. в межах колишнього СРСР налічувалося 11127,5 тис. росіян, то у 1989 р. – 145011,5 тис. (51,9% населення країни).

Одночасно у зазначений період відбувалося зменшення відсотку слов'ян (передусім західних і українців) в Австро-Угорській імперії (з 48,5% 1800 р. до 43,6% у 1910 р.), хоча загальна кількість їх і зросла майже вдвічі, що обумовлювалося передусім збільшенням питомої ваги представників панівних націй.

За даними розробок В. М. Кабузана, на початку XIX ст. (1800 р.) відсоток східних слов'ян серед всіх слов'ян становив – 65,2%, західних – 20,4% і південних – 14,4%. Згодом, загальний відсоток слов'ян серед населення Європи постійно зростав, досягши, до початку XX ст., свого апогею (36% – у 1910 р.). Ще більшою мірою це стосувалося Азіатського регіону, де їхній відсоток зріс з 1,6% у 1800 р. до 6,6% у 1910, хоча в наступні десятиліття він знизився – до 4,4% (1983 р.).

---

[1] За даними розробок В. М. Кабузана, люб'язно наданих авторові.

[2] *Наулко Всеволод*. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 12.

Серед всього населення земної кулі слов'яни 1800 р. становили майже 6%, а у 1910 р. навіть 9,8%. До 1983 р. їхня питома вага знизилася майже до початкової позначки – 6,2%, що було викликано вищезазначеним бурхливим зростанням людності в країнах "третього світу". Так само питома вага східних слов'ян досягла максимуму 1910 р. – 71,3%, однак у наступні десятиліття вона знизилася до 66,2% (1983 р.). Особливо зріс відсоток росіян за рахунок асиміляції близькоспоріднених українців та білорусів. Крім того, зменшення кількості українців та білорусів було викликано зниженням серед них показників природного приросту і міграційними процесами.

Одночасно у зазначений період спостерігалося деяке зростання відсотка західних слов'ян (1800 р. – 20,4%; 1983 р. – 21,4%). Передусім це стосувалося польського етносу. З іншого боку, помітно знизився відсоток південних слов'ян: з 14,4% у 1800 р. до 12% – у 1983 р. Не останню роль у цих процесах відіграла еміграція слов'ян у країни Нового світу (91% – у США) і азіатську частину Російської імперії і колишнього СРСР.

Особливий інтерес викликають зміни в структурі розселення слов'янських народів останнього десятиріччя у зв'язку з утворенням нових незалежних держав. Етнодемографічний розвиток їх відбувався подібно до інших європейських країн, хоча і в досить специфічних умовах. Як і в інших європейських країнах, серед них спостерігалося зменшення природного приросту внаслідок зниження народжуваності і посилення міграційних процесів, викликаних економічною і політичною кризою у пострадянському просторі, наслідками Чорнобильської катастрофи й, як і в країнах колишньої Югославії, міжетнічними конфліктами, що знайшло вияв у збільшенні кількості репатріантів, біженців і нелегальних іммігрантів.

Етнодемографічні процеси серед населення слов'янських країн останнього десятиліття обумовлювалися різними чинниками, але майже скрізь виявлялася вищезазначена тенденція до зниження їхнього приросту.

Так, у Російській федерації за 1991–1998 рр. кількість населення, незважаючи на досить значну імміграцію, зменшилася більш як на 1,4 млн осіб, передусім внаслідок зниження природного приросту: з 1992 р. він був негативним і протягом наступних років становив 705 тис. чол. До того ж з 1995 р. зниження народжуваності супроводжувалося зростанням смертності[1].

У Білорусі також спостерігалося постійне зменшення природного приросту, – з 1995 р., – із негативним балансом, 93,5 тис. осіб. Хоча позитивне сальдо

[1] New Faces of Europe. – Berlin, 2000. – P. 287.

міграцій (більше прибувало в цю країну, ніж її залишало), яке мало місце на початку 1990-х років, знову відновилося з другої половини цього десятиліття[1].

У Польщі щорічний загальний приріст населення знизився з 3,7 ‰ у 1990 р. до 0,6 ‰ у 1997 р. Якщо 1990 р. загальний приріст населення в цій країні становив 141,6 тис., то у 1997 р. лише 20,7 тис.[2] Разом з тим однорідне в етнічному (95% – поляки) і конфесійному (95,6% – римокатолики) відношенні населення Польщі порівняно молоде: середній вік чоловіків становить 31,8 років, жінок – 35,3. У 1990-х рр. серед поляків спостерігалося зростання зарубіжної еміграції, передусім в Америку і деякі європейські країни. Досить сказати, що в США за 1990-ті рр. чисельність поляків зросла втричі, досягнувши 9,4 млн. Крім політичних і економічних мотивів така спрямованість міграційних потоків, що має давні традиції, викликалася їхнім прагненням до возз'єднання родин. Це підтверджують і зміни в структурі польських емігрантів: якщо на початку 1980-х років 5% їх мали вищу освіту, то 1997 р. – лише 1,5%[3]. Разом з тим загальна чисельність населення Польщі в останні роки залишається практично незмінною: в 1991 р. налічувалося 38 144 тис., 2000 р. – 38 254 тис., а 2008 р. – 38 136 тис. Натомість природний приріст, як і в інших слов'янських країнах, помітно знижувався: у 1991 р. – 3,7 на тисячу населення, 2003 р. – 0,3 і 2008 р. – 0,9 осіб на тисячу[4].

У Чехії відбулося зниження природного приросту з 5 тис. осіб 1991 р. до - 18,9 тис. у 1998 р., а загального – з 0,8 ‰ до -0,9 ‰. При цьому 1994 р. вперше в історії республіки померло більше людей, ніж народилося. Найвищий рівень народжуваності в Чехії,що мав місце у середині 1970-х рр., чому служила державна політика заохочування народжуваності (батьки брали дешеві кредити на розвиток родини, могли безкоштовно одержати житло та ін.), змінився різким спадом і відтоді до кінця 1990-х рр. залишився на рівні 50% від середини 1970-х рр.

На думку чеських демографів, подібні процеси будуть продовжуватися і в майбутньому, супроводжуючись збільшенням відсотка пенсіонерів і зменшенням частки людей продуктивного віку. Вихід із цього стану вони вбачають у проведенні ефективних економічних реформ, які стимулюватимуть приплив іммігрантів із сусідніх країн.

---

[1] New Faces of Europe. – Berlin, 2000. – P. 47.

[2] Ibid. – P. 247.

[3] Ibid. – P. 261.

[4] Див.: Rocznik demograficzny Polska, 2009. – S. 30.

Подібні процеси відбуваються і в інших слов'янських країнах, що супроводжується "старінням" населення, еміграцією та збільшенням середньої тривалості життя.

Після створення Чеської Республіки посилилися еміграційні хвилі у сусідню Словаччину і в зворотному напрямку. У 1993–1997 рр. кількість іммігрантів у Чехію становила 57,3 тис. осіб, а емігрантів близько 10 тис.[1]

У Словаччині внаслідок зниження народжуваності середня кількість дітей в родині зменшилася відповідно: 3,5 (1950 р.); 2,2 (1990) і 1,4 (1995 р.), а природний приріст – з 4,8‰ (1990) до 1,3‰ (1997)[2].

У Болгарії природний приріст за 1990–1996 рр. знизився з 0,4 ‰ до - 5,4‰, внаслідок чого загальна кількість населення зменшилася з 8767 тис. до 8340 тис. чол., незважаючи на те, що обсяг зарубіжної еміграції з цієї країни зменшився за відповідний період вдвічі. З 1990 р. показники смертності, вперше в історії цієї країни, перевершили показники народжуваності[3].

У Словенії з 1993 р. також вперше в історії мав місце негативний природний приріст населення. У найбільш економічно розвинутій республіці колишньої Югославії завжди був дуже значний приплив іммігрантів з інших регіонів цієї країни. Спочатку вони поповнювали ряди сільськогосподарського пролетаріату, однак у 1948–1991 рр. відсоток працюючих у цій сфері знизився з 50 до 8%. Натомість зросла імміграція в індустріальні центри Словенії, насамперед із Хорватії й Боснії та Герцеговини, особливо від 1971 до 1981 р. З 1991 р. імміграція до Словенії, передусім трудова, викликалася різним рівнем економічного та культурного розвитку республік Югославії, а також політичними і етнічними чинниками. З 1996 р. міграційні потоки в цю країну почали зменшуватися внаслідок досить жорсткої еміграційної політики словенських владних структур, хоча одночасно тут спостерігалося збільшення іммігрантів з країн колишнього СРСР[4].

Слід зазначити, що у більшості слов'янських країн розробляються програми регулювання народжуваності та планування родини відповідно до нових соціальних умов і пріоритетів. Вони полягають у намаганні гармонізувати соціальну, сімейну і суспільну політику стосовно правових норм, інтересів і потреб різних груп населення.

---

[1] New Faces of Europe... – P. 81, 96.

[2] Ibid. – P. 320.

[3] Ibid. – P. 55.

[4] Ibid.

Дані про втрати слов'янських народів у міжетнічних конфліктах і кількість біженців з "гарячих точок" досить суперечливі. В них знайшла відбиття певна тенденційність різних джерел інформації, викликана намаганням перебільшити або, навпаки, применшити втрати. Безперечно одне – йдеться про загибель або понівечення долі сотень тисяч представників слов'янських та інших народів.

Так, за даними Центру військово-стратегічних досліджень Генштабу Збройних сил Російської Федерації і Інституту політичного і військового аналізу, внаслідок акції НАТО в Сербії було вбито понад 2 тис. мирних громадян і 7 тис. поранено, а біженці з Сербії на 2001 р. становили 750 тис. осіб[1].

За неофіційними даними, у боях на території Хорватії, у 1991–1992 рр., загинуло 30 тис. чол., а кількість біженців становила близько півмільйона[2]. За свідченням Червоного Хреста в Югославії наприкінці 1991 р. було зареєстровано 250 тис. біженців із Хорватії – громадян сербської національності. Згідно із сербськими інформаційними джерелами у Боснії та Герцеговині за 1992–1995 рр. загинуло 200 тис. осіб, з яких 90% становили мирні жителі. Від 2,5 до 3 млн чол. покинули свої оселі. З початку агресії НАТО на 1998 р. біженцями стали 790 тис. етнічних албанців, 100 тис. сербів, а також представників інших національностей. З Косово й Метохії у Сербію та Чорногорію переселилося 250 тис. чол. Загалом в Югославії, за даними Е. Гуськової, перебуває понад 600 тис. біженців із Боснії та Герцеговини й Хорватії[3].

За даними міжнародної інформаційної служби "Regional Conference", лише у Сербії та Чорногорії знаходиться 344 тис. біженців із Хорватії, Боснії та Герцеговини і 234 тис. із Косова[4].

Вказані події безпосередньо торкнулися навіть Словенії, яка не брала участі у міжетнічних конфліктах: у 1992–1993 рр. тут опинилося близько 30 тис. біженців із Хорватії і Боснії та Герцеговини, хоча на 1999 р. їх там залишилося 3,3 тис. осіб. Разом з тим Словенію використовують як транспорт-

---

[1] *Морозов Ю. В., Глушков В. В., Шаравин А. А.* Балканы сегодня и завтра: военно-политические аспекты миротворчества. – М., 2001.

[2] *Гуськова Е. Ю.* История югославского кризиса (1990–2000). – М., 2001. – С. 213.

[3] Там само. – С. 178–179.

[4] Regional Conference on Current Issues of Border Cooperation, Asylum Management and Responsibility Sharing. – 2002. – P. 1.

ний плацдарм для переїзду в країни Західної Європи, незважаючи на те, що урядові кола, як зазначалося, провадять щодо цього досить жорстку імміграційну політику[1].

З іншого боку, у Звіті Державного департаменту США від 10 травня 1999 р. йшлося лише про втрати албанців – нібито й не було десятків тисяч загиблих і біженців серед сербського населення. За даними цього звіту, приблизно 1,7 мільйона косовських албанців, так званих косоварів, залишили місця свого постійного проживання, переселившись в Албанію (600 тис.), Чорногорію (62 тис.), Македонію (211 тис.), Боснію (38 тис.) і в інші країни (160 тис.)[2].

Наведена нижче таблиця показує, що практично у всіх країнах слов'янського світу, за прогнозом демографів на 2050 р., кількість населення буде зменшуватися[3]:

Країна	Кількість населення (млн чол.)	
	на середину 2002 р.	на 2050 р.
Росія	143,5	101,7
Україна	48,2	38,4
Білорусія	9,9	8,5
Польща	38,6	33,9
Чехія	10,3	9,4
Словаччина	5,4	4,7
Болгарія	7,8	5,3
Югославія	10,7	10,2
Хорватія	4,3	3,6
Боснія і Герцеговина	3,4	3,4
Македонія	2,0	2,1
Словенія	2,0	1,7

[1] New Faces of Europe… – P. 328, 341.

[2] Звіт Державного департаменту США 10 травня 1999 р. – за сайтом інформаційного Прес-центру IREX ProMedia у Києві. – С. 4.

[3] Sociale und demografische Daten… – S. 10–11.

На перший погляд, в Україні, як і в інших державах, відбуваються об'єктивні процеси зниження природного приросту і кількості населення. Це підтвердили і дані Всеукраїнського перепису, який проводився в грудні 2001 р.: від 1989 р. людність України зменшилася з 52 млн до 48 млн 457 тис. осіб. Дехто поспішив навіть оголосити, що у нас демографічні процеси відбуваються як і в інших розвинутих країнах і "не варто впадати у розпач"[1]. Що це не так, показує об'єктивний і неупереджений аналіз зазначених проблем, наведений у фундаментальній монографії "Демографічна криза в Україні"[2].

Передусім у розвинутих країнах зниження природного приросту відбувається за рахунок зменшення народжуваності, тоді як у нас, на превеликий жаль, це стало наслідком високої смертності і погіршення якості життя. Якщо навіть вважати зниження народжуваності об'єктивним процесом, який тією чи іншою мірою стосується більшості країн, Україна і за цим показником поступається багатьом. Так, 1999 р. вичерпана плідність, тобто середня кількість дітей, яку може народити жінка протягом життя, в Україні становила 1,1 дитини, тоді як у Німеччині – 1,3, Англії – 2,0 та ін.[3]

Ще гірші показники смертності населення. Вони, як і загальна демографічна криза, обумовлені не лише подіями останнього десятиріччя, а й цілою низкою негативних чинників, які торкнулися України протягом XX ст. Йдеться про революції, світові війни, голодомори, форсовану індустріалізацію, масові депортації, чорнобильську техногенну катастрофу, важкий сучасний економічний і соціальний стан держави. На думку українських демографів, ці втрати склали близько 16 мільйонів чоловік, і, якби не вони, населення України на межі тисячоліть становило б понад 65 млн.[4] Зазначені негативні чинники викликали катастрофічне погіршення стану здоров'я населення, стрімке підвищення смертності, безпрецедентне скорочення тривалості життя. Так, серед чоловіків 2001 р. середня тривалість життя в Україні становила 63 роки, тоді як у країнах Західної Європи – 75,2. Серед жінок ці показники відповідно – 73,8 і 81,4 роки. Найбільших втрат від смертності зазнало населення працездатного віку. Як результат, за десять останніх років тільки внаслідок депопуляції, до 2000 р., населен-

---

[1] Аргументы и факты в Украине. – 2003. – № 3.

[2] Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 560 с.

[3] Там само. – С. 307.

[4] Там само. – С. 320.

ня України скоротилося на 2511 тис. осіб і щорічно зменшується в середньому на 370 тисяч[1].

Слабкою втіхою для нас може бути те, що не набагато кращими є демографічні показники в деяких інших країнах пострадянського простору, зокрема в окремих регіонах Росії, а особливо в Грузії, де з 1989 р. порівняно нечисленне населення (4,5 млн) взагалі зменшилося катастрофічно – на один мільйон.

На думку академіка Е. Лібанової, з якою важко не погодитися, глибина демографічної кризи в Україні полягає не лише у зменшенні кількості населення, а передусім у погіршенні демографічної структури, зокрема скороченні питомої ваги жінок дітородного віку, порушенні співвідношення чоловічого та жіночого населення та ін.[2]

Дані Всеукраїнського перепису 2001 р. показали, що в етнічній структурі України також відбулися зміни, пов'язані з демографічними та іншими процесами[3]. Порівняно з 1989 р. зросла питома вага (на 0,3%) і чисельність українців (на 5,6%), хоча загальна їх кількість практично не змінилася – 37 млн 542 тис. (2001). Разом з тим помітно зменшилася чисельність росіян – майже на чверть (близько 8 млн на 2001 р.) – насамперед внаслідок етнічних процесів, і євреїв, у п'ять разів, – внаслідок зарубіжної еміграції. Кількість представників інших етносів змінилася по-різному: збільшилася чисельність кримських татар – у п'ять разів (їх сьогодні близько 250 тис.) і кавказьких народів (азербайджанців – на 20%, грузинів – 50%, вірменів – удвічі). Натомість зменшилася кількість білорусів, поляків, чехів, татар, молдаван та ін. Наслідком недосконалої міграційної політики і так званих "прозорих" кордонів стало постійне збільшення в Україні нелегальних мігрантів[4] – кількість турків, зокрема, зросла у 30 разів.

Загалом, протягом XX ст. відбулися значні зміни в етнічній структурі населення України, що засвідчує нижченаведена таблиця.

---

[1] Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001. – С. 321–325, 357–365.

[2] 2000 (газ.). – 2003. – 17 січ. – С. 4.

[3] Див. також: *Наулко В. І.* Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46–69.

[4] Див.: *Малиновська О. А.* Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні. – К., 2000. – 118 с.

Динаміка етнічного складу населення (в сучасних кордонах України)*

Роки переписів	1897–1900		1921–1926		1959		1989		2001		2001 у % до 1897–1900
Етноси	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	
Все населення	**29397,4**	**100**	**38569**	**100**	**41869**	**100**	**51452**	**100**	**48240,9**	**100**	**164,1**
Українці	21100	71,8	28626,6	74,2	32158,5	76,8	37419,1	72,7	37541,7	77,8	177,9
Росіяни	2401	8,1	3164,8	8,2	7091,3	16,9	11355,6	22,1	8334,1	17,3	374,1
Євреї	2615,3	8,9	2491,9	6,5	840,3	2	486,3	0,9	103,6	0,2	4
Поляки	1255,9	4,3	2193,8	5,7	363,3	0,9	219,2	0,4	144,1	0,3	11,5
Німці	616,9	2,1	624,9	1,6	23,1	0,1	37,8	0,1	33,3	0,1	5,4
Молдавани та румуни	419,4	1,4	454,4	1,2	241,6 100,9	0,6 0,2	324,5 134,8	0,6 0,3	258,6 151,0	0,5 0,3	97,7
Греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	98,6	0,2	91,5	0,2	91,3
Болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,4	0,5	233,8	0,5	204,6	0,4	108,7
Білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	440	0,8	275,8	0,6	225,9
Чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	17	0,1	12,3	0,1	35,6
Угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	163,1	0,3	156,6	0,3	147,4
Татари	51,1	0,2	22,3	0,1	60,9	0,1	86,9	0,2	73,3	0,2	143,4
Кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	46,8	0,1	248,2	0,5	125,3
Вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28	0,1	54,2	0,1	99,9	0,2	644,5
Гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	32	0,1	31,9	0,1	144,3
Інші	151,8	0,5	132	0,3	145,2	0,3	302,3	0,5	480,4	0,9	316,5

*Таблиця складена за даними переписів Російської імперії (1897), Австро-Угорщини (1900), Польщі (1921), Румунії (1930) у сучасних державних кордонах України і переписів, які проводилися в СРСР у 1926, 1959, 1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Проте матеріали перепису виявили і деякі позитивні зрушення. Так, державну мову назвало рідною 67,5%, що на 2,8% більше ніж 1989 р., російську – 29,6%, тобто на 3,2% менше, ніж тоді. Відсоток інших мов збільшився на 0,4% і досяг 2,9%. Помітно зріс рівень освіти: 28,9 млн мають вищу і повну середню освіту, що на 17,6% більше, ніж 1989 р.

Поза сумнівом, для вирішення надзвичайно складних проблем виходу з демографічної кризи в Україні потрібна розробка системної науково обґрунтованої державної концепції соціальної політики та охорони здоров'я, яка б забезпечувала підвищення добробуту сім'ї, трудову зайнятість людей працездатного віку, піднесення соціального статусу жінок, удосконалення етнонаціональної і міграційної політики, поліпшення екологічних умов життєдіяльності суспільства.

Перші кроки щодо розробки такої концепції вже зроблені. Так, 21 травня 2003 р. відбулися парламентські слухання, на яких обговорювалися питання, пов'язані з демографічною кризою в Україні[1]. В рекомендаціях, прийнятих на цих слуханнях, зазначалося, що демографічна криза стала не тільки серйозним гальмом соціально-економічного розвитку України, а й загрозою її національній безпеці. Зокрема, зазначалось, що внаслідок різкого зниження народжуваності і зростаючої смертності відбулося випереджаюче скорочення працездатного населення, небезпечне зменшення трудового і демовідтворюючого потенціалу. Вкрай негативні наслідки має і наростання міграційних процесів – від'їзд багатьох громадян України на постійне проживання до інших держав, а також пошук мільйонами людей роботи за кордоном[2]. Такий стан демографічної ситуації, – зазначається в "Рекомендаціях…", – обумовлений насамперед критичним станом вітчизняної економіки, руйнацією соціальної сфери, особливо на селі, зубожінням мільйонів людей, поглибленням майнового розшарування в суспільстві.

Треба сподіватися, що зазначені рекомендації знайдуть практичне втілення, а йдеться ні мало ні багато про врахування досвіду передових європейських країн щодо розробки цілісної системи заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського та організаційного характеру, виконання Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", запровадження системи статистичного та медико-екологічного моніторингу демографічних процесів, докорінного поліпшення охорони здоров'я та медичної допомоги, підтримку молодих сімей та сімей з дітьми, стимулювання економічної активності населення.

Друкується за вид.: *Наулко В. І.* Сучасний етнонаціональний розвиток країн слов'янського світу // Слов'янські обрії: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 473–481.

---

[1] Рекомендація парламентських слухань "Демографічна криза в Україні: її причини і наслідки" // Голос України. – 2003. – № 115–116. – 24 черв.

[2] Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової та О. В. Позняка. – К., 2002. – 205 с.

Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь

Видатні діячі суспільно-політичного і культурного життя Павло Чубинський та Федір Вовк (Волков) були досить різними за вдачею, уподобаннями, соціальним походженням, фахом, власне людськими рисами. Наукові спрямування також були неоднаковими: перший працював за програмами Російського географічного товариства, другий – на основі досвіду західноєвропейської наукової школи. Разом з тим у їхніх життєписах наявні об'єднуючі фактори. Обидва пройшли крізь поневіряння і невизнання, жорстокі репресії, еміграцію і лихоліття, обидва вимушені були жити за межами своєї Батьківщини, яку любили понад усе в житті.

У наведених нижче спогадах Ф. Вовка йдеться про те, що П. Чубинський нібито не був професійним ученим. Певною мірою це так. Але ж і сам Ф. Вовк у науку прийшов не безпосередньо з університетської кафедри, а через політику і свої найвидатніші праці створив, здолавши значні випробування. Вже наприкінці життя П. Чубинський створив свої "Труды" за сприяння багатьох колег. Ф. Вовк був передусім талановитим ученим-одинаком, хоча і спирався на праці дослідників із різних регіонів України: В. Гнатюка, З. Кузелі, В. Кравченка, В. Ястребова, П. Литвинової-Бартош, М. Дикарева, М. Біляшівського, Б. Грінченка та ін.

Мені довелося неодноразово чути, що Ф. Вовку нібито було легко з Парижа вершити долю української

етнографії. Але насправді заздрити тут нема чому: як зазначав сам учений, у зарубіжжі часто перебивався випадковими заробітками – репетиторством або перекладами, а за свої публікації у паризьких часописах не одержував, як писав М. Грушевському, "нічогісінько": "Пишу ж я туди, як бачите, зовсім не з матеріальних і навіть не з куртуазійних поводів, а тільки за для того, щоб хоч потроху заводити українську працю до загальноєвропейської науки, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна і щоб добитись признання її, коли не у політиці, то хоч у науці"[1]. Отож, шановні заздрісники, не варто плутати туризм з еміграцією.

Зрозуміло, що Ф. Вовк, як і П. Чубинський, шукав будь-яку нагоду, аби повернутися на Батьківщину. Ф. Вовку пощастило менше: коли він майже досяг тріумфу і ніщо не заважало йому приїхати в Україну та очолити кафедру Київського університету і, безсумнівно, стати дійсним членом новоствореної Академії наук, він, не дійшовши кількох кілометрів до рідної землі, знайшов вічний спочинок у білоруському прикордонні. П. Чубинський, знесилений важкою працею і постійним цькуванням, у досить молодому віці помер на своїй Батьківщині і похований біля родового маєтку. Вікова різниця між П. Чубинським і Ф. Вовком нібито незначна – лише дев'ять років. Проте Ф. Вовк прожив набагато довше, охопивши якісно нову, бурхливу епоху кінця XIX – початку XX ст., і тому можна вважати їх представниками різних поколінь.

Видатний український етнограф і антрополог Федір Кіндратович Вовк (Волков) народився 5 (17) березня 1847 р. в с. Крячківка Пирятинського повіту на Полтавщині[2]. Навчався у Ніжинській гімназії. Після закінчення 1871 р. природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету працював співробітником Південно-західного відділення Російського географічного товариства протягом кількох років (1873–1876). Він розробив і публікував програму збирання етнографічних відомостей, взяв участь в організації і проведенні першого перепису Києва і III Археологічного з'їзду, на якому виступив з доповіддю про особливості українського народного орнаменту.

Ф. К. Вовк був діячем київської "Громади", упорядковував перші томи її видань, організував друкарню у Відні, опублікував заборонені царською цензурою

---

[1] Див.: Листування Михайла Грушевського. – Т. II. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – С. 106.

[2] Див.: *Наулко В., Франко О.* Етнографічна та народознавча спадщина Ф.К. Вовка // Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С. 675–697.

вірші й мистецькі твори Т. Шевченка, зокрема видав "Кобзар". Згодом внаслідок політичних переслідувань знову опинився в еміграції, де перебував понад чверть століття (з 1879 до 1905 р.). За кордоном (Тульча – 1879 р., Бухарест – 1860–1882 рр., Женева – 1883–1887 рр., Париж – 1887–1905 рр.) він продовжив революційну діяльність, вступив у тісні стосунки з діячами різних політичних напрямів. Однак поступово відійшов від політичного руху, цілком присвятив себе науковій діяльності в галузі етнографії, археології, антропології, історії та інших наук.

У різних країнах послідовно виходять друком його змістовні праці: про українців і росіян Добруджі і Задунайську Січ, ремісників Болгарії, весільні обряди слов'янських народів, казки і громадські звичаї. Серед інших необхідно відзначити фундаментальну працю "Шлюбний ритуал і обряди в Україні", надруковану в кількох числах французького часопису "Antropologie" за 1891 і 1892 рр., а також розвідки "Братання на Україні" (Melusine. – 1891 р. – Т. 5; 1894 р. – Т. 7) і "Сани в похоронному ритуалі на Україні" (Revue des Traditions Populares. – 1896 р. – Т. XI). Більшість його праць із зрозумілих причин виходили під псевдонімами й криптонімами: Кондратович; Лупулеску; Сірко; Яструбець; Вълк… Хв.; С-о; Т. V.; Lps; Новостроенко; Хв. В. та ін.[1]

У паризький період життя Ф. Вовк студіював в Антропологічній школі при Сорбоннському університеті, брав активну участь у діяльності Паризького антропологічного товариства, здійснював наукові пошуки в Російській вищій школі суспільних наук, Музеї природничої історії, Доісторичному науковому товаристві, був одним із організаторів Всесвітньої виставки у Парижі 1900 р. і пов'язаних з її відкриттям Міжнародного з'їзду фольклористів і Конгресу доісторичної археології.

При створеному на Всесвітній виставці міжнародному університеті Ф. Вовк читав лекції з порівняльної антропології та етнографії слов'янських народів, а згодом – у Російській вищій школі суспільних наук, яка діяла в Парижі протягом 1901–1905 рр. За видатні досягнення в галузі палеонтології Паризьке антропологічне товариство нагородило Ф. Вовка великою медаллю П. Брока, щорічною премією Е. Годара. Український вчений отримав ступінь доктора природничих наук. Останній період життя (з кінця 1906 р.) Ф. Вовк провів у Петербурзі. Оскільки вчені ступені, набуті за кордоном, в Росії не визнавалися, він вимушений був підтверджувати докторат вдруге 1917 р.

---

[1] Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 450. Ф. Вовк неодноразово писав, що його прізвище було перероблено на "общепонятное" Волков, коли його батько служив у війську.

У 1906–1907 рр. Ф. Вовк був одним із засновників Вільної вищої школи ім. Лесгафта і Педагогічної ліги освіти в Петербурзі (1907–1912), працював приват-доцентом, а згодом – доцентом Петербурзького університету, обирався президентом Російського антропологічного товариства, дійсним членом Російського археологічного і географічного товариств, редактором "Ежегодника Русского антропологического общества". У вересні 1912 р. в Женеві на Міжнародному антропологічному з'їзді він виголосив сенсаційну доповідь про відкриту ним 1908 р. Мізинську палеолітичну стоянку. За це відкриття він був нагороджений міжнародною премією Д. Кана.

Нарешті Ф. Вовку належить першість у виданні фундаментальної праці з культури та побуту українського народу – "Етнографічні особливості українського народу", яка вийшла друком у II томі петроградського видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1916) – першій, на жаль, незавершеній енциклопедії українознавства. Ця праця, як і нарис Ф. Вовка з цього видання "Антропологічні особливості українського народу", визначала місце і роль українців у колі високорозвинених європейських народів, сприяла піднесенню їхньої національної гідності і навіть за часів, коли ім'я славетного вченого всіляко замовчувалося, була чи не єдиним джерелом українознавства.

Як вчений Ф. Вовк формувався під впливом західноєвропейської науки, увібравши її основні методологічні та методичні засади. Він неодноразово вказував на необхідність комплексного вирішення наукових проблем засобами різних галузей знань, зокрема підкреслював, що особливості культури народів залежать не лише від середовища їхнього існування та трудової діяльності, але й від багатьох інших чинників, зокрема біологічної організації людини, її антропологічних і психічних рис.

Ф. Вовку належить видатна роль у створенні етнографічних закладів, програм досліджень, видавничих центрів, розгортанні експедиційних пошуків, збиранні музейних колекцій. Особливо активізувалась діяльність Ф. Вовка після обрання його 1899 р. дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові, а 1906 р. – головою його етнографічної секції. Він був одним з фундаторів і автором таких видань, як "Матеріали до українсько-руської етнології" та "Етнографічний збірник". Його програмами і питальниками користувалися відомі вчені (І. Франко, В. Гнатюк і З. Кузеля), зокрема під час спільних експедиційних досліджень західноукраїнських земель у 1904–1906 рр.

Ф. Вовк вперше здійснив суцільне дослідження України в аспекті історико-етнографічного районування. З цією метою він охарактеризував більшість її

регіонів і прилеглі території Марамурешу, Курщини, Кубані. Вченому належить особлива роль у формуванні експозицій і фондів україністики багатьох музеїв світу, передусім Російського, Львівського музею НТШ, Центрального історичного музею у Києві. Зокрема, лише зібрана ним колекція у Санкт-Петербурзькому музеї нараховує близько трьох тисяч одиниць. У листі до Б. Грінченка від 23 березня 1898 р. він писав: "Треба б якось зробити, щоб і нашу Україну зарепрезентувати на Всесвітній виставці, що буде у Парижі у 1900 р. ... Окрімного місця не дадуть – се вже російський амбассад не пустить, та де у нас і гроші тиї, щоб те спорудити і де у нас те національне почуттє, щоб це зробити (хиба ми фінляндці або чехи?..) ...Я б міг зробити загальний план такої вистави – себ-то рід программи..."[1].

Ф. Вовк особливо сприяв розвитку географічної науки, зокрема тих галузей, які пов'язані з етнографією. Він мав безпосереднє відношення до виходу у світ і популяризації карти розселення українського народу, складеної 1900 р. Гр. Величком, співробітничав з І. Зілинським під час складання "етнографічно-статистичної мапи Галичини, Буковини і Підкарпатської Русі".

Ф. Вовку належить унікальний внесок у розвиток історичного мовознавства. Не випадково Б. Грінченко висловив йому щиру подяку за співпрацю над IV томом "Словаря української мови".

Науковий авторитет Ф. Вовка дедалі зростав. Він став членом Доісторичного товариства у Парижі, Празького наукового товариства, доктором Сорбонни, Каннського і Санкт-Петербурзького університетів, кореспондентом чеського енциклопедичного словника "Отто", "Великої французької енциклопедії", французького історичного та інших часописів. За наукові розвідки "Етнографічні особливості українського народу" та "Антропологічні особливості українського народу" він отримав Велику Золоту медаль Російського географічного товариства. 8 вересня 1916 р. французький уряд нагородив Ф. Вовка найвищою державною нагородою – орденом Почесного легіону.

20 жовтня 1917 р. Вчена рада Київського університету обрала його завідувачем кафедри географії та етнографії. Академік В. Вернадський запросив його для участі в організації Всеукраїнської Академії наук. Залишався один крок до бажаного і вистражданого повернення в Україну. На жаль, здійснити його не судилося. На шляху до Києва, у Жлобині під Гомелем, обірвався славетний життєвий шлях Ф. К. Вовка.

---

[1] Інститут рукописів ЦНБ НАНУ. – Ф. III. – № 35955.

За неповними даними наукова спадщина Ф. Вовка налічує 455 опублікованих праць. Колекції і матеріали, зібрані ним, стали окрасою фондів різних європейських музеїв, залишилися його багатющий архів і бібліотека – невичерпне джерело знань. Він мав школу своїх послідовників і учнів.

Після смерті Ф. Вовка значну наукову видавничу і популяризаторську діяльність розгорнув Музей (згодом – "Кабінет") антропології та етнографії, названий ім'ям видатного вченого. Однак у 1930-і рр. діяльність Кабінету антропології, як і Етнографічної комісії ВУАН, Інституту історії матеріальної культури та інших закладів, було заборонено, а Ф. Вовка оголошено буржуазним націоналістом. На жаль, коротка історія діяльності Кабінету припинилася й завершилася трагічно, а визнане світовою науковою елітою ім'я вченого на довгі роки було забуте. Ті ж із його учнів і колег, які залишилися, були репресовані, заслані за межі України або позбавлені можливості займатися творчою діяльністю.

Хоча далеко не всі погляди та наукові висновки Ф. Вовка витримали випробування часом, йому повернуто ім'я видатного вченого й прогресивного громадського діяча.

Заслуговують на увагу обставини, за яких була надрукована мемуарна праця Ф. Вовка про П. Чубинського.

З наведених нижче листів довідуємось, що С. Петлюра, який редагував московський часопис "Украинская жизнь", наприкінці 1913 р. звернувся до Ф. Вовка з проханням опублікувати спогади про П. Чубинського у зв'язку з 30-річчям від дня його смерті. Ф. Вовк охоче відгукнувся на це прохання, і наступного (1914) року статтю було надруковано.

Наводимо листи С. Петлюри до Ф. Вовка, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України[1].

Лист С. Петлюри – Ф. Вовку

Редакция и контора журнала "Украинская Жизнь". Москва, Б. Дмитриевка, д. 14, кв. 1, тел. № 308-79.

від 9. XII. 1913 р.

Вельмишановний
Хведоре Кондратовичу!

Звертаюсь до Вас од імені редакції "Украинской Жизни" з невеликим проханням, в якому, сподіваюсь, Ви не одмовите нам. В январі 1914 року минає 30 років з

[1] Ф. 1. – № 3587, № 3588. Вперше ці листи були опубліковані нами в газеті "Жива вода". – 1996. – № 7 (59).

того часу, як помер П. П. Чубинський. Хотілося б нам одзначити смерть одного з піонерів українського відродження відповідними статтями, написаними сучасниками небіжчика, людьми, що хоч трохи особисто його знають. Отож і прохаємо Вас ласкаво написати в "Украинской Жизни" хоч невелику статтю, присвячену пам'яті Чубинського, з поясненням його наукових заслуг та діяльності, як члена Імп.-Геогр.-Ова. Звертаємось власне до Вас з таким проханням через те, що Ви самі брали участь у згаданому товаристві і могли б краще других сказати авторітетне слово на бажану тему, добавивши сюди кілька згадок про Чубинського просто як людину.

За допомогу в сій формі нашому виданню ми будемо дуже Вам вдячні. Нам приємно було б мати од Вас статтю ще й через те, що читачі нашого журналу, знаючи Вас, як нашого співробітника, досі не мали приємності читати статтів за Вашим підписом, хоч журнал починає вже третій рік існування.

З правдивою повагою до Вас С. Петлюра.

P. S. Статті бажаємо мати в перших числах января 1914 року. На всякий випадок, не одмовте сповістити листованою карткою, чи зможете [допомогти] редакції в сій справі.

Лист С. Петлюри – Ф. Вовку[1]

Редакция и контора журнала "Украинская Жизнь". Москва, Б. Дмитриевка, д. 14, кв. 1, тел. № 308-79.

від 14. XII дня 1913 г.

Вельмишановний
Хведоре Кондратовичу!

Листа Вашого одержав і дуже радію, що редакція матиме од Вас статтю про Чубинського. Щодо фотографічної карточки небіжчика, то нам днями вишле її син Чубинського проф. Мих. Павлович, до якого ми вже звернулись в сій справі і маємо згоду на се.

Як би Ви мали ще якісь статті чи замітки для нашого журналу охоче приймемо їх до друку і будемо вдячні за них.

Бажаю Вам всього кращого.

З правдивою повагою до Вас С. Петлюра.

---

[1] Федір Кіндратович Вовк (1847–1918) // Укр. Вільна акад. наук у США. Джерела до новітньої історії України. – Т. 4. – Нью-Йорк, 1997. – С. 149.

* * *

Нижче наведено[1] у репринтному варіанті статтю Ф. Вовка (Волкова), яка була надрукована у часописі "Украинская жизнь" (1914, № 1). В цьому ж номері були опубліковані також спогади про П. Чубинського М. Сумцова, І. Лебединського і О. Русова.

З П. Чубинським Ф. Вовк, як він зазначає у спогадах, познайомився наприкінці 1870-х рр. у будинку професора В. Б. Антоновича. У статті Ф. Вовка досить детально описана діяльність П. Чубинського і його суто людські риси.

Нагадаємо лише, що Павло Платонович Чубинський (1839–1884) народився у Борисполі. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. 1861 р. захистив дисертацію "Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії", за яку одержав вчений ступінь кандидата правознавства, опублікував низку статей з цієї тематики ("Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии". – СПб., 1869; "О состоянии хлебной торговли и производства в Северном районе". – СПб., 1870 та ін.).

Одночасно П. Чубинський провадив активну громадсько-політичну діяльність. З 1862 р. став членом "Старої" Київської громади (серед перших членів її були В. Антонович, П. Житецький, Т. Рильський), проти якої було порушено кримінальну справу. П. Чубинського вислали до Архангельської губернії під нагляд поліції за "українофільство" або, як висловився шеф жандармів князь Долгоруков, "за вредное влияние на умы простолюдинов". Радянська історіографія відзначала "ліберально-буржуазну обмеженість поглядів" П. Чубинського.

Після заслання у 1869–1870 рр. П. Чубинський очолив етнографо-статистичну експедицію в Західноруський край за програмою Російського географічного товариства. Дослідження провадилися у Київській, Подільській та Волинській губерніях і суміжних районах Білорусі та Молдови. За результатами діяльності експедиції за редакцією П. Чубинського було опубліковано працю у семи томах[2], в яких наведено фундаментальні відомості про вірування, приказки і прислів'я, народний календар, обрядовий фольклор, родинний та громадський побут, пісенність, звичаєве право численних етнічних спільнот. Праця одержала високу оцінку: Золоту медаль від Російського географічного товариства (1873); Золоту

---

[1] Розвідка Ф. Вовка про П. Чубинського опублікована у часопису "Університет" (2010. – № 6. – С. 12–25).

[2] Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – ТТ. 1–7. – СПб., 1872–1878.

медаль на Міжнародній виставці у Парижі (1873); Уваровську премію від Російської академії наук.

Проте 1876 р. П. Чубинського знову висилають з Києва "без права проживання в Малоросії і столицях губерній". Навіть перебуваючи на засланні, він провадив активну дослідницьку роботу, зокрема вивчав статистику Печорського краю і Заполярної Півночі.

У листах до Ф. Вовка йдеться про сина Чубинського Михайла Павловича (1872–1943), за фахом правника, згодом професора Харківського університету. На початку XX ст. на запрошення Ф. Вовка читав лекції з юриспруденції у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. За часів гетьманату він був міністром юстиції. Помер в еміграції у Сербії.

У наведеній розвідці Ф. Вовка про Чубинського містяться цікаві свідчення про складні обставини, в яких провадився перший перепис Києва 1874 р. Навіть у самому обліку і тому, що багато осіб назвали себе малоросами, дехто з тодішніх можновладців вбачав прояв сепаратизму.

Загальновідомо, що П. Чубинський є автором слів українського національного гімну "Ще не вмерла Україна". У січні 2009 р. Національний банк ввів в обіг ювілейну медаль "Павло Чубинський".

Постать С. Петлюри до сьогодні викликає досить суперечливі думки. Противники надають йому лише негативних рис, прихильники це спростовують. Зокрема, засновник сіонізму В. Зеєв-Жаботинський зазначав: "Прошу написати на моїй могилі, що тут лежить людина, яка дружить з Петлюрою". Безглуздо було б виправдовувати антисемітизм. Це такий же злочин проти людства, як і нацизм або геноцид. З'ясувати ж нині істину достатньо складно за умов, коли практично жодний сучасний злочин не можуть (або не хочуть) розкрити. Дивує інше. Ідеологи "великой и неделимой" або українофоби всіляко паплюжать С. Петлюру, разом з тим прославляють білогвардійських генералів типу Денікіна або Врангеля, наділяючи їх майже янгольськими рисами. А я більше, ніж таким псевдодослідникам, вірю власній матері, яка прожила довгих 101 рік і добре пам'ятала, як у Тальному її батьки у льосі будинку переховували єврейську родину, рятуючи її від денікінського погрому.

Замість післямови

У далекому 1951 р. я вступив на географічний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Очолював кафедру геодезії і картографії тоді професор Микола Бєлонін. Усі мої ровесники до сьогодні згадують цю неординарну

постать. Через півстоліття в одному з листів відомого етнографа і фольклориста Василя Кравченка[1] від 1908 р. я прочитав, що в Житомирі Ф. Вовка мав зустріти "молодий, дуже енергійний землемір" Микола Микитович Бєлонін, той, який згодом стане професором Київського університету.

Ця згадка стала ніби своєрідним єднальним ланцюгом довжиною у 100 років між мною, дорогим для мене професором М. Бєлоніним і найвидатнішим етнологом усіх часів Федором Кіндратовичем Вовком. Отже, Ф. Вовк опосередковано, через М. Бєлоніна, ніби простягнув мені крізь десятиліття свою руку. Зрозуміло, я не можу зрівнятися з великими постатями, якими були П. Чубинський та Ф. Вовк, і все ж мене не полишає відчуття певної причетності до минулого і надія на те, що попри будь-які негаразди "естафета" триває, життя продовжується…

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Павло Чубинський – Федір Вовк: Естафета поколінь // Університет. – 2010. – № 6. – С. 5–11.

[1] *Наулко В., Старков В*. Листування Ф. Вовка з В. Кравченком // Берегиня. – 1996. – № 3/4. – С. 133–135; Див. також: *Наулко В.* Роздуми про минуле і сучасне // Університет. – 2007. – № 2. – С. 5–11.

“Шляхетність торкається не лише походження, чи блакитної крови, але й фахівця, доброго фахівця, якого будь фаху”

(про листи Марка Антоновича і трохи більше)

Перш ніж почати розмову про Марка Антоновича (1916–2005), нагадаю, за яких умов відбулася моя поїздка до Північноамериканського континенту за стипендією ЮНЕСКО. Тоді, тридцять років тому, 1981 р., ще не впала “залізна завіса” і поїздки науковців були вкрай обмеженими. Показовим щодо цього був випадок у провінції Саскачеван. Коли я туди приїхав, дружина фермера Йосипа Байди зателефонувала господарю на комбайн і повідомила про приїзд гостя з України, на що той цілком серйозно запитав: “З якої України, невже справжньої?” Адже відомо, що у США і Канаді є кілька “малих” Україн або міст типу Київ, Одеса, Бучач та ін. Хоч як це дивно, але факт – багато разів мені доводилось чути фразу: “Я вперше бачу радянську людину”.

Самому мені з величезними труднощами вдалося подолати всі перешкоди, так би мовити, “внутрішнього” характеру, як-от прискіпливе оформлення папірців, негативне ставлення з боку керівництва Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, де я працював (“чому посилають вас, якогось етнографа, адже у нас є, наприклад, фізики-ядерники, їм це більш потрібне”), заздрість колег та ін.

Я познайомився з багатьма відомими вченими, зокрема Майклом Новаком – президентом Слов’янської національної асоціації США, автором концепції “американського плавильного казана”; Аботом Глісоном,

тодішнім директором Інституту Кеннана з дослідження СРСР і його молодшим колегою, теперішнім керівником цього закладу Блером Рублом; Радо Ленчиком – керівником славістичного департаменту Колумбійського університету; Альбертом Лордом – фольклористом, професором славістичної і порівняльної літератури Гарвардського університету; В. Ван-Стоуном – директором Філд-музею природничої історії в Чикаго; Солом Таксом – керівником департаменту антропології Чиказького університету, президентом IX Всесвітнього конгресу етнології та антропології в Чикаго 1973 р.; С. Стюартом – професором антропології Колорадського університету, фахівцем щодо американських індіанів; Алексом Інкелесом, провідним етнопсихологом, професором Стенфордського університету; Полом Остіном – керівником слов’янського департаменту університету Мак-Гіл (Монреаль); Карлтоном Скіннером – антропологом, професором Каліфорнійського університету (Сан-Франциско), колишнім послом США на острові Науру.

Надзвичайно корисним було спілкування з українськими колегами, зокрема тодішнім директором Канадського інституту українських студій (КІУС) Юрієм Луцьким, президентом Української соціологічної асоціації Всеволодом Ісаївим, професорами Торонтського університету Палом Магочі та Романом Сенькусем, Гамільтонського коледжу Орестом Субтельним, Карлтонського університету Богданом Боцюрковим, професорами української кафедри університету Альберта Манолієм Лупулом, Богданом Медвідським і Андрієм Ногачевським, професором російської і української літератури Лондонського університету Віктором Свободою та ін.

Що б там казали, а відома теза про “чуття єдиної родини”, поза сумнівом, спрацьовувала: де б я не перебував, мене зустрічали колишні земляки – українці з походження і завжди я відчував з їхнього боку прихильне ставлення і бажання допомогти, а крім того, ностальгічні почуття до землі своїх батьків. Жодного вияву неповаги або ворожнечі я практично ніде не помітив. Всесвітньо відомий сходознавець, директор Українського інституту в Гарварді Омелян Пріцак везе мене за багато кілометрів у музей-скансен перших переселенців до Нової Англії – Олд Стирвілидж; його співробітник Джордж Грабович всебічно знайомить з Бостоном; з професорами Саскачеванського університету Зеноном Погорецьким і Юрієм Фотієм ми відвідуємо резервацію американських індіанів і поселення вихідців з України німецького походження – гутеритів; науковий співробітник КІУСу Богдан Кравченко цілий день проводить зі мною у Музеї Форт Едмонтон; професор Французького університету в Монреалі Роман Сербін приводить в університет Мак-Гіл для ознайомлення з ритуалом вручення дип-

ломів; з Едом Бурштинським відвідуємо галерею Коленківських на Ніагара-фолс, де представлені твори відомого художника Василя Курилика, присвячені українським переселенцям; Радомир Білаш і Богдан Медвідський з колегами показують експозицію і фонди Музею української спадщини у Вегревіллі. Юрій Бошик навіть здійснює зі мною переліт до Великої Британії, де ознайомив з бібліотеками Оксфорда і Кембриджа. Загальновідомий внесок іноземного члена НАН України з Парижа Аркадія Жуковського у видання альбомів Де ля Фліза, яке виконувалося під моїм керівництвом в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (вип. 1. – К., 1996; вип. 2. – К., 1999). Всім їм, моїм колегам, я надзвичайно вдячний за щиру і безкорисливу співпрацю.

Мені пощастило також відвідати Смітсонівський інститут (фактично Національну академію США), зокрема Інститут Кеннана з дослідження Росії і Радянського Союзу, а також Інститут Гувера при Стенфордському університеті.

Я виступав в українських наукових закладах, зокрема в Українському дослідницькому інституті при Гарварді, Канадському інституті українських студій, Департаменті української історії при Торонтському університеті, українських музеях в Саскатуні, Чикаго і їхніх філіях. Справжньою перлиною є вищезгаданий музей просто неба Української культурної спадщини, збудований на честь перших українських переселенців до Канади у провінції Альберта. Слід сказати, що українські наукові заклади помітно відрізняються між собою за проблематикою і методами досліджень. Наприклад, в Українському інституті Гарварда основну увагу приділено давній історії України і не цікавляться діаспорними групами, тоді як у КІУСі головна увага привернута до сучасних українських проблем.

Досвід і знання, які я набув у цьому відрядженні, важко переоцінити. Адже я мав змогу працювати у провідних бібліотеках і архівосховищах, департаментах славістики і антропології кращих університетів Північної Америки і Великої Британії: Колумбійському, Гарвардському, Пенсільванському, Каліфорнійському (Берклі, Стенфорда і Лос-Анджелеса), Чиказькому, Колорадському, Саскачеванському, Альбертському, Торонтському, Мак-Гіл, Британської Колумбії, Карлтон-університеті в Оттаві, Лондонському, Оксфордському, Кембріджському. Окрасою Північної Америки є безперечно бібліотеки і архівосховища, з точки зору багатства матеріалів і бездоганності обслуговування. Особливо це стосується Публічної бібліотеки Нью-Йорка, Бібліотеки Конгресу США, бібліотеки Гарвардського університету, Лондонської королівської бібліотеки та ін. Неперевершеними є експозиції та фонди музеїв “природничої історії” та скансенів, не кажучи вже

про Метрополітен-музей, Національні галереї, музеї американських індіанів або народів Африки та Азії, Національного музею Людини в Оттаві, Музею еміграції, Королівського шотландського музею в Единбурзі та ін.

Цілком зрозуміло, що після такої поїздки мої знання надзвичайно збагатилися, а лекції для студентів стали змістовнішими, бо одна справа говорити про культуру народів за застарілими підручниками, а інша – використовувати величезний фактичний і відеоматеріал з найкращих музеїв світу і експедицій. Мабуть, не випадково студенти три роки поспіль, у 1982–1984 рр, називали мене “найпопулярнішим” викладачем факультету. Зрозуміло, не всі мої колеги-викладачі сприйняли це однозначно. Але можу лише додати, що для мене дерев’яна медаль, видана моїми вихованцями, стала не менш вагомою, ніж “офіційні” нагороди і титули, одержані пізніше.

З Марком Антоновичем мене познайомив професор Французького університету в Монреалі Роман Сербин. До речі, він зблизив мене також з талановитою родиною Жуків. Ростислав Жук є знаним архітектором, автором відомих церковних споруд у США і Канаді, а його сестра Люба – знаною піаністкою, що гастролювала у багатьох країнах світу, а згодом стала професором музики.

Скажу відразу: такі люди, як Марко, спростовували стереотипи радянської доби про зарубіжних українців як зрадників, колабораціоністів або злодіїв, – багато з них виявилися справжніми патріотами України, видатними науковцями і просто гарними людьми. Начитавшись книжок про українців діаспори типу “Правнуки погані”, “З кривим дулом”, “Жовто-блакитні банкроти”, “Іудине поріддя”, “Дорогою ганьби і зради”, багато моїх земляків, потрапивши за кордон, навіть боялися спілкуватися з ними, чому, зрозуміло, сприяла і радянська пропаганда. Я переконався, що “бандерівці” – основний об’єкт критики радянської ідеологічної системи – зараз серед українців Америки становлять незначний відсоток і аж ніяк не впливають на перебіг суспільно-політичних подій. У багатьох американських часописах зустрічалися карикатури на цих людей, які, за словами відомого канадсько-українського діяча Петра Кравчука, “бренчать зброєю, але їх ніхто не слухає”.

Слід сказати, що зарубіжні українці не позбавлені почуття гумору. Коли ми були на Ніагарському водоспаді, аспірант КІУСу Тарас Підземельський сказав: “Пане професоре, не стійте близько, бо як туди впадете, у ваших газетах напишуть: “Загинув від рук українських буржуазних націоналістів”.

Дуже своєрідною є мова зарубіжних українців, яка часто являє собою суміш англійських і українських слів: “сів на кару” (авто), “в мене мати українка, а

батько скот” (шотландець), “скрути вправо” (тобто поверни авто вправо), “кангар (кенгуру) заліз в мій город” і т.п.

Перше враження, кажуть, є найбільш точним. Марко Антонович запам’ятався як надзвичайно жвава енергійна людина, гостра на слово, яка знала безліч прислів’їв і приказок українських, російських, польських, чеських, французьких, німецьких, володіла чудовим почуттям гумору. Дуже добре він ставився до своєї дружини Мирослави Фроляк, називаючи її “гуцулочкою”, оскільки вона була родом з Карпат. До речі, працюючи професійним бібліотекарем, вона склала бібліографію його праць.

Вражаючою була його пам’ять. Він розповідав навіть про своє дитинство у Києві, де прожив тільки перші сім років. З неприхованою теплотою згадував рідне місто, яке дуже любив. Дізнавшись, що я теж з Київщини, він, як мені здалося, перейнявся повагою до моєї особи, а коли я йому сказав, що народився 33-го року, довго хитав головою і зітхав: “Це ж треба – у рік голодомору!”.

Часто згадував роки, проведені в Чехословаччині, куди переїхала його родина 1923 року і перебувала там до Другої світової війни, розповідав про батька і матір, відому художницю Катерину Серебрякову, брата Михайла, який загинув у сталінських таборах.

Марко Антонович відзначався надзвичайно широкою ерудицією, особливо щодо античної, середньовічної і навіть сучасної історії. Мабуть, цьому сприяла його тривала праця у провідних українських часописах, насамперед “Українському історику”, і на радіо Канади. Був надзвичайно обізнаним зі станом української діаспорної науки, про що свідчать його публікації, зокрема розвідка “50-річчя Української Вільної Академії наук”, надрукована у виданні УВАН у США (Науковий збірник. – Вип. IV. – Нью-Йорк, 1999).

Згадував також, що 1942 р. він навіть виїхав в окупований нацистами Київ, після чого як член ОУН був заарештований гестапо і ув’язнений у німецькому таборі Терезині. Розповідав, що студіював історію в Українському вільному університеті Мюнхена і єгиптологію у Празькому університеті, здобувши диплом доктора філософії. Брав активну участь у студентському русі 1950-х–1960-х рр. З переїздом до Канади (1950 р.) був причетним до створення низки українських наукових і громадсько-політичних товариств та видань.

Відчувалася його неприхована ностальгія за Києвом, Україною. Ці почуття добре знайомі мені: пам’ятаю, як ми, перебуваючи в евакуації, чекали повернення в рідне місто. Пройшовши крізь лихоліття війни, втративши все майно і, головне, багатьох близьких, здобувши свою квартиру лише через суди, ми були

надзвичайно щасливими, що повернулися до Києва. Потім, як відомо, Марко Антонович, уже в роки незалежності, компенсує свої ностальгічні прагнення, кілька разів відвідавши Україну.

1964 року М. Антонович стає одним із засновників Українського історичного товариства і Української вільної академії наук у США, співредактором найвідомішого історичного часопису в еміграції “Український історик”. Тут він друкує свої праці про Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та ін.

Перші повоєнні публікації М. Антоновича присвячувалися проблемам давньої історії. Вони стосувалися історії кіммерійців, Скіфії і Єгипту, античного письменства, згодом з’являються праці про діяльність українських громад в різних країнах, історію Центрального Союзу Українського студентства. Він був редактором таких фундаментальних праць, як монографія Ярослава Пастернака “Ранні слов’яни в історичних, археологічних і лінгвістичних дослідженнях” (1976), “Недруковане і забуте” – про твори В. Міяківського (Нью-Йорк, 1997), збірник публікацій, присвячених Ф. К. Вовку “Федір Кіндратович Вовк (1847–1918)” (Нью-Йорк, 1997) та ін. На сторінках “Українського історика” вийшло друком чимало ґрунтовних рецензій Марка Антоновича на дослідження Григорія Марахова, Михайла Сосновського, Данієля Бовуа, Юрія Пінчука, Володимира Плачинди, Михайла Брайчевського, Валерії Смілянської, Григорія Грабовича та ін.

Наше листування з Марком Антоновичем розпочалося 1995 р., коли він очолював Українську вільну академію наук у США. Я звернувся до нього у зв’язку з підготовкою до видання Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України творчої спадщини і епістолярію Ф. К. Вовка і його листування з В. Б. Антоновичем. Знайдений мною невідомий лист Ф. Вовка був згодом надрукований у “Науковому збірнику” ВУАН (Вип. IV. – Нью-Йорк, 1999). У цей період вийшла низка нових праць М. Антоновича про О. П. Оглобліна, О. Кониського, Ф. Вовка, В. Б. Антоновича та ін.

У наших розмовах, а пізніше листах, М. Антонович понад усе в людині цінував “шляхетність” і чесність. Це знайшло вияв у його розвідках та рецензіях. Хочу сказати, що західні вчені, на відміну від наших, у наукових “двобоях”, як правило, поводяться досить толерантно і чемно. Це стосувалося і Марка Антоновича. Пам’ятаю, хоч якими б гострими були наші дискусії з Омеляном Пріцаком або Френком Сисіним щодо сучасних етнонаціональних процесів в Україні, Павлом Магочієм у Торонто, Пряшеві або Кракові з при-

воду русинства, Романом Сербиним у Монреалі, Києві або Кам’янці-Подільському – у зв’язку з подіями Другої світової війни, або Іваном Лисяком-Рудницьким щодо українізації перших радянських років, – ніколи між нами не порушувалися “правила гри”, а стосунки завжди залишалися дружніми і толерантними.

Однак, скажу відверто, я і досі не можу погодитися з оцінкою Марком Антоновичем праць Оксани Франко, присвячених Ф. К. Вовку. Адже вона фактично першою всебічно розглянула наукову і громадсько-політичну діяльність видатного вченого, до того ж праці її дедалі більше якісно вдосконалюються і набувають ґрунтовного аналізу. Можливо, їй треба було б більше використати епістолярну спадщину, а окремі сюжети переглянути, наприклад про сімейні стосунки Ф. Вовка: вони написані з суто жіночої позиції. Проте вартість її публікацій не викликає ніяких сумнівів. Як казали давні: “Ми зробили все. Хто може, хай зробить краще”.

І ще про одне. Це була не просто зустріч двох осіб, хоча ми були близькими з походження і за країною народження. Це, зрештою, була зустріч двох ідеологічних систем, двох світів. У чомусь ми зблизилися – і це головне, за що треба дякувати нашому часові.

З листування видно, що М. Антонович, добре обізнаний з моїм скромним науковим доробком, не міг залишити поза увагою тез, написаних у молоді роки, про “українських буржуазних націоналістів”.

Безумовно, в силу багатьох причин я ніколи вже не напишу так, як писав наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Але на своє виправдання лише скажу, що кон’юнктурщиком не був. У родині вчителів, де я виховувався, не завжди розкривали правду про радянську владу, намагаючись не ускладнювати мій життєвий шлях. Далі у школі, як і всі, славив “людину у сірій військовій шинелі”, “сизокрилого орла”, на що мама лише тихенько зітхала, згадуючи про жахливі події громадянської війни, коли втратила батька, або голодомор 1930-х.

Так чи інакше, пізніше в аспірантському гуртожитку АН СРСР, де жили представники різних національностей і точилися гострі дискусії, особливо з національних питань, я послідовно відстоював прорадянські ідеї. Це настільки набридло моїм друзям, що один з них, азербайджанець Еміль Керімов, не витримавши, сказав: “Всеволоде! Може, у вас в Україні колись і переможе комунізм, а у нас на Кавказі – ніколи”. Це було у 1962 р. Не скажу, що зразу, а через певний час я переконався у правоті його слів, і не тільки стосовно Кавказу.

Але я і зараз не можу погодитися з деякими тезами зарубіжних українців, які займалися етнічною статистикою, маю на увазі, наприклад, праці академіка Степана Рудницького про “максимальні межі українців” (до Каспію і т.п.). Мушу також сказати, що з моєї першої книги “Етнічний склад населення УРСР” (К., 1965) цензори вилучили всі посилання на праці “буржуазних” авторів, тим самим позбавивши роботу належної аргументованості.

В останньому листі до мене М. Антонович писав про бажання “допомогти декому”, зокрема мені.

Скажу відверто, що така допомога не була б зайвою, враховуючи хоча б те, що науковці тоді по півроку не одержували заробітної плати, а професори разом з доцентами і студентами торгували на базарах у сусідніх країнах або збирали пляшки. І таке було! Але допомогу незабутнього Марка Антоновича я вбачаю в іншому: в тому, що він дав мені віру в людину, дружні стосунки, чесність і порядність, душевне тепло. А це вже не купиш ні за які гроші.

* * *

Нижче наведено чотири листи, надіслані Марком Антоновичем у 1995–1997 рр. Вони зберігаються в особистому архіві автора статті.

Листи Марка Антоновича до Всеволода Наулка

машинопис

Лист 1

Монреаль 9 грудня 1995

Вельмиповажаний і дорогий Всеволоде Івановичу,

Великою і дуже приємною несподіванкою був для мене Ваш лист від 1 ц. м. Я дуже приємно згадую Ваш коротенький візит у нас[1], а з тих часів це справді виняток. Пригадую також, як ми Вас з Ромком[2] везли на монреальський аеропорт (Мірабель). У авті, на нашу заувагу, що тепер Ви опишете “зрадницьку діяльність” еміграційних “буржуазних націоналістів” Ви заявили, що “раніше я й

[1] З Марком Антоновичем я познайомився в кінці травня 1981 р. під час перебування у Монреалі. Того року я одержав стипендію ЮНЕСКО для дослідження культури та побуту слов’янських етнічних спільнот у Канаді, Сполучених Штатах Америки і Великій Британії.

[2] Йдеться про Романа Сербина, тоді професора історії Французького університету в Монреалі, автора монографії “Сергій Подолинський (1850–1891)” (УІТ, Монреаль, 1990).

справді на ці теми писав, але тепер уже не буду”[1]. І справді відтоді я в Ваших працях не знаходив ворожнечі та заяв “для гальорки” про нас і це мене ще більше зблизило з Вами. З того часу був тричі в Києві і навіть робив платонічні заходи, щоб з Вами побачитися, але не знаючи чи це Вам буде приємно – чекав! І дочекався! Але до справ.

Уявляю собі, що Ваш збірник етнографічних праць Федора Кіндратовича[2] буде куди повніший, ніж празьке видання з 1920-х років[3]. Колись і він вийде. Хотів би, щоб це було ще за мого життя. Щодо листування Хведора Кіндратовича, то звісно, хоч більша частина цього листування буде на Україні і в Росії, то й на еміграції її буде чимало.

Листи Хв. Кіндратовича до Володимира Боніфатієвича, мабуть не збереглися[4]. З листів В. Б. А. видно, що листування буде дуже відверто і звичайно обе-

---

[1] Зрозуміло, що багато зі свого наукового доробку, особливо 1950-х–1960-х років, я переглянув з позицій сьогодення і здорового глузду.

[2] У листі я повідомляв М. Антоновича, що Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України підготував до друку видання етнографічних та антропологічних праць видатного українського вченого Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918). Значна увага приділялась також його епістолярній спадщині, яка зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, Центральному історичному архіві, архівосховищах львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника й інших закладів. Див.: *Наулко В.* Листування Ф. Вовка (з фондів архівів) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп.1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 97–102. На жаль, за браком коштів це видання так і не побачило світ, а було надруковано у вигляді окремих розвідок.

[3] Йдеться про видання: Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. – Український громадський видавничий фонд. – Прага, 1928. – 356 с.

[4] Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – видатний український історик та археолог, професор Київського університету. Голова “Временной Комиссии для разбора древних актов”, засновник Історичного товариства Нестора-Літописця. Був головою Київської Старої громади, до складу якої входив Ф. Вовк. У 1875–1876 рр. очолював археологічні та етнографічні експедиції у Київській та Волинській губерніях. Дід Марка Антоновича.
Принаймні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського ми віднайшли лист В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка. Цей лист було передано мною Марку Антоновичу, що і поклало початок нашому листуванню (див.: *Наулко В.* Лист Федора Кіндратовича Вовка до Володимира Боніфатійовича Антоновича // Наук. зб. Української вільної академії наук у США. – Нью-Йорк, 1999. – Т. IV. – С. 247–250). Див. також: *Антонович М.* Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву ВУАН) // Український історик. – 1988. – Т. 25. – Ч. 1–4. – С. 148–163; Т. 26. – № 1–3. – С. 92–105.

режний В. Б. А. не міг його з собою забрати в Київ, а й лишати комусь, мабуть, побоявся, хіба дуже довіреній особі (з українців у рахубу приходив би тільки Барвінський)[1]. Його архів зберігається у Львові. З поляків хіба єдний Хамєц, та й то дуже сумнівно. Теоретично міг би Антонович лишити листи Вовка в Парижі або в Женеві, але це все дуже сумнівно, коли брати до уваги обережність Антоновича і його неблагонадійність в очах російської влади. Найправдоподібніше, що Антонович ці листи Вовка перед виїздом в царську Росію знищив.

Шкода, що я не знав трохи раніше про Биковського[2], бо ж був у Денвері, де він помер і де тепер живе його вдова. На жаль, я не мав змоги побувати в неї, але зможу довідатися. Та дуже сумнівно, чи Биковський міг щось вивезти з Києва за більшовицької влади. Пригадайте собі з “Перезви” “Валентина” (О. Олеся)[3]: “У

---

[1] Йдеться про Олександра Барвінського (1847–1927) – педагога, історика і громадсько-політичного діяча Галичини, дійсного члена НТШ і одного з його засновників.
До речі, при публікації його листів до Ф. Вовка Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України було допущено помилку: частина з опублікованих листів належала не О. Барвінському, а Кирилу Студинському, з чим згодом погодився Я. Р. Дашкевич, який керував цим виданням.
Академіком К. Студинським було опубліковано листування між О. Барвінським і Ф. Вовком (Записки НТШ. – Т. CL. – Львів, 1929. – С. 405–407). Ці ж листи були передруковані у збірнику “У півстолітніх змаганнях”. – К., 1993. Причому п’ять листів Ф. Вовка до О. Барвінського упорядники помилково “переадресували” К. Студинському. Насправді Ф. Вовк надіслав йому лише два листи за 1904 і 1905 рр. (див.: *Наулко В. І.* Листування Ф. К. Вовка (з фондів архівів) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 97–102).

[2] Биковський Левко (1895–1992) – визначний бібліограф. Родом з Київщини. Автор численних праць з книгознавства: “Українське книгознавство” (1922), “Національна бібліотека Української держави” (1923), мемуарна книга “Книгарні–бібліотеки–академія” (1971) та ін. Листи Л. Биковського до Ф. Вовка нами опубліковані в часопису “Пам’ять століть” (1999. – № 6. – С. 13–23).

[3] Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба, 1878–1944) – видатний український поет.
Наведений М. Антоновичем вірш був опублікований у сатиричній збірці “Перезва” (Відень, 1921) під псевдонімом В. Валентин. “Перезву” складають вірші, написані О. Олесем у перші роки перебування за кордоном. В іронічно-сатиричних тонах поет відтворив становище і діяльність різних політичних угруповань української еміграції. (*див.: Олесь Олександр.* Твори: у 2 т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 914).
М. Антонович дещо “вільно” передав текст. В оригіналі він звучить так:

Чарівна, як сонце, і легка, як хмарка,
з пасом дипломата їде куховарка…
Мабуть, менше неї я зробив для краю,
Бо я пішки лісом за кордон тікаю.

салон-вагоні Їде куховарка. Візаві посол наш, Ковбаса та чарка. Мабуть менше неї Я зробив для краю, Що я пішки лісом закордон тікаю…” Мама з нами виїздила вже за “унормованих часів” (1923), але не відважилася б взяти з собою нічого забороненого, а мій батько[1] роками сміявся з мами, що вона цілий рік боялася йому розповісти, що Т А М було. Тільки ж дуже мало людей виїздило так, що могли щось взяти з собою. Якщо були якісь листи Вовка до Биковського, то їх треба шукати там.

Все ж таки листів Вовка на еміграції є досить. В Бахметьєвському архіві є в рамках архіву Вернадського матеріяли Баулерів (де Гольштейнів)[2], де напевно є листи Вовка. Крім того мадам Алєксандра де Гольштейн має дуже цікаві спомини (про Драгоманова[3] – “Новый журнал” 1944 чи 45, про Козьму (Ляхоцького)[4], пізніше, надзвичайно барвисті, тільки про Вовка ще ненадруковані, а мусіли б бути дуже цікаві). В музею людини на Трокадеро в Парижі мусять зберігатися офіційні чи й напівофіційні листи Вовка до антропологів. Чи нема листів в Архіві Герцена? Цей архів тепер в Москві. Листи Вовка до Драгоманова були в архіві Драгоманова, який купив Український науковий інститут у Варшаві[5] і

У салон-вагоні їде куховарка,
Візаві посол наш “Ковбаса та чарка”.
Глянеш на обох їх: чим тобі не пара?!
Чим тобі посол наш гірше куховара.

(Там само. – С. 819)

Олег Ольжич (1908–1944) – поет і археолог, син О. Олеся. Загинув у концтаборі Заксенхаузен. З ним М. Антонович підтримував дружні стосунки.

[1] Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – син В. Б. Антоновича, батько Марка. Історик мистецтва і театру. Один з активних діячів Центральної Ради. За Директорії голова української дипломатичної місії у Римі. Ректор Українського вільного університету і голова Українського історико-філологічного товариства у Празі.

[2] Родина Гольштейнів підтримувала дружні стосунки з Ф. Вовком під час його перебування у Швейцарії і Франції. Глава родини Володимир Августович закінчив Московський університет, згодом став політичним емігрантом.

[3] Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний український історик, літературознавець, фольклорист і громадсько-політичний діяч.

[4] Ляхоцький “Козьма” – йдеться про Антона Ляхоцького (1853–1918) – голову української громади в Женеві. В еміграції керував друкарнею, заснованою М. Драгомановим (видання “Кобзаря”, збірника “Громади” та ін.).

[5] Український науковий інститут у Варшаві було засновано заходами екзильного уряду УНР 1928 р. як наукову установу з українознавства. На чолі його стояли О. Лотоцький, А. Яковлів,

який німці вивезли. Знаючи практику нацистів вони не нищили архівів, а вивозили. Куди? Найправдоподібніше в якісь замки, де їх і треба шукати: це торкається архіву з Музею Симона Петлюри[1] в Парижі і Архіву Українського наукового інституту в Варшаві. Відомості Сивицького[2], що їх десь закопали – вигадка. В Монреалі жила людина свідок, як німці вивозили цей архів кудись на захід. Тому мені здається, що в даному разі російська приказка “Нет худа без добра” влучна – листів Вовка ще багато і дещо можна знайти.

А коли ми при Вовкові: чи не маєте Ви десь (не знайшли?) фотографії першої дружини Вовка[3]. З архіву Вовка вони позникали: Видно Реммельмаєр[4] пильно за тим слідкувала, але ж після шлюбу напевно вони сфотографувалися і цю фотографію треба було б десь шукати в архівах друзів Вовка на Україні! Справа в тому що УВАН видає монографію Оксани Омелянівни Франко[5] про Вовка. Це не є строго наукова монографія, скоріше нагадує працю Іванченко[6] про Драгоманова, але ми взялися надрукувати, бо ж про Вовка майже нічого дотепер немає, а я уважаю, що це скандал і тому ми друкуємо її монографію. Вона має багато фотографій Вовка з різних часів і з Реммельмаєр, але з Христею нема, а ми б дуже радо помістили для рівноваги і її фотографію. Ну, а крім того мені цікаво, як виглядала моя тітка (Васневська Христя). Я

Р. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий. Інститут плекав ті ділянки української науки, які не мали змоги вільно розвиватися в УРСР. Він видав серію праць і джерел з історії України. Опублікував понад 70 томів різних видань. Існував до окупації німцями Варшави 1939 р.

[1] Йдеться про бібліотеку Симона Петлюри у Парижі. Листи С. Петлюри до Ф. Вовка у зв’язку з розвідкою останнього у часописі «Украинская жизнь» вперше були опубліковані нами в газеті “Жива вода” – 1996. – № 7, а згодом перевидані (див.: *Наулко Всеволод.* Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь // Університет. – 2010. – №6. – С. 5–11).

[2] Згадану особу не визначено.

[3] Перша дружина Вовка – Христина Іванівна Васневська (1858–1907). Її мати була сестрою професора В. Б. Антоновича.

[4] Реммельмаєр Олександра Юріївна (1863–1942) – друга дружина Ф. К. Вовка. З походження належала до прибалтійських німців. Працювала викладачем і перекладачкою.

[5] Франко Оксана Омелянівна – український історик, етнолог, доктор історичних наук, доцент історичного факультету Львівського університету. Народилася 11 квітня 1939 р. в м. Калуш Івано-Франківської обл. Автор понад 100 наукових праць, зокрема “Федір Вовк – вчений і громадський діяч” (К., 2000), “Федір Вовк” (Нью-Йорк, 1997, у співавторстві) та ін.

[6] Іванченко (Іванова) Раїса Петрівна – письменниця і викладач історії в київських вищих навчальних закладах. Автор монографії про М. Драгоманова (Клятва. – К., 1971. – 392 с.).

особисто не пригадую спогадів Юрка старшого, з яким я жив у Празі, про Хведора Кіндратовича, але це нічого не значить у цій справі краще звернутися до Богдана Зілинського[1] в Празі. Якщо не забуду, то подам його адресу наприкінці листа.

У нашій монографії ми як додаток друкуємо спомини Галини і Юрія молодшого[2] про Хведора Кіндратовича з додатком (окремим) Юрка молодшого в справі нерелігійности Хведора Кіндратовича. З старшим Юрієм я був добре знайомий і він раз у рік (на Різдво) приходив до нас переважно з Мухином[3]. Коли я довідався , що діти Вовка з другого шлюбу живуть зі мною в таборі, я їх відвідав. Юрій молодший був контужений і погано чув, а Галя[4] мене прийняла, як кажуть москалі “мордой об стол” і не хотіла такого знайомства – не знаю чому, адже ж це давні справи але дотримувався її бажання і більше з ними не зустрічався, хоч часто доводилося бачити. Монографія О. О. Франко вийде десь в березні 1996 р.

Зараз мені не приходить у голову ще якесь джерело листів Вовка, але їх напевно немало, зокрема у 1905 р. з галицькими ученими. Ці листи якщо їх не опублікував Возняк чи Студинський[5], ще десь у Львові зберігаються. А на заході це антропологи, археологи, етнографи тощо.

---

[1] Зілинський Богдан – професор Празького університету, син відомого українського мовознавця, професора Ягеллонського університету Івана Зілинського. На жаль, налагодити творчих зв’язків з Б. Зілинським не вдалося.

[2] “Юрій молодший та Юрій старший”. Ф. Вовк мав трьох синів від першого шлюбу з Х. Васневською: Кіндрата (помер немовлям), Володимира та Юрія (“старшого”). Володимир Федорович (1877 – ?) працював управителем маєтку пана Симиренка у Звенигородському повіті. Був одружений і мав двох синів – Юрія та Володимира. Юрій Федорович не був одружений і все життя прожив на Звенигородщині.
Від другої дружини, Олександри Реммельмаєр, була дочка Галина (1899–1965) і син Юрій (“молодший”) (1901 – кінець 1960-х рр.) – маляр і графік. Г. Вовк склала і упорядкувала “Бібліографією праць Федора Вовка (1847–1918)”, опубліковану Бібліографічною комісією ВУАН (Вип. 3. – 1929 р.) Вона доповнила цю працю важливими фактами з біографії Ф. Вовка.

[3] Мухін Михайло (1894 – 1974) – літературознавець і публіцист, родом з Києва. В еміграції з поч. 1920-х рр. у Празі, згодом Німеччині. Літературознавчі праці присвячені М. Драгоманову та зв’язкам української літератури з російською та польською.

[4] “Галя” – Галина Вовк (див. примітку 2).

[5] Возняк Михайло (1881–1954) – літературознавець, професор Львівського університету, дійсний член ВУАН і НТШ. Ряд праць М. Возняка присвячено фольклору та етнографії; Кирило Студинський (1868–1941) – український літературознавець і громадський діяч.

Привітання для Ромка Сербина передам, а Ви з свого боку передайте низький поклін Ігореві Гиричу[1]. Я його не хочу тепер турбувати у зв’язку з важкою хворобою сина. Я особисто не розумію, як після того можна росіян звати “братами” чи вибачити їм те, що Шевченко називав: “Що вони поганці діють в нас на Україні!”. Не знаю, чи мій лист Вам щось допоможе, але трудно, кажеться: “чим хата багата…”. Якби Ви хотіли на щось спеціально звернути увагу, я вам допоможу дуже радо. До Бахметьєвського архіву[2] я й сам хочу попасти, то буду мати на увазі і Ваші прохання. Тільки я виберусь в Нью-Йорк щойно десь у лютому.

Щиро Вас вітаю і дякую за листа

З Різдвом Христовим і Новим Роком бажаю Вам всього найкращого, а зокрема багато здоровя

З пошаною

М. Антонович

Написано від руки:

Dr. Bohdan Zilynskyj
Petrzilkova 44|2485
15500 Praha 5
Ceska Republika

Лист 2

Вельмиповажний і дорогий Всеволоде Івановичу,

22.I.1997

Дуже Вам вдячний за таке скоре полагодження мого прохання і за невимовно цікаві і цінні коментарі[3]. Ви пишете, що листи Федора Кіндратовича до Михайла Сергійовича готові до друку. А чи це означає, що це двостороннє лис-

---

[1] Гирич Ігор – завідувач відділу пам’яток історії України XIX – поч. XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Займається підготовкою до видання наукової спадщини М. Грушевського.

[2] “Бахметьєвський архів” – архівосховище російської і східноєвропейської історії та культури. Створений 1951 р. при Колумбійському університеті (Нью-Йорк) вченим російського походження Б. А. Бахметьєвим і названий на його честь 1975 р.

[3] Йдеться про лист Ф. К. Вовка до В. Б. Антоновича, віднайдений нами у Відділі рукописів ЦНБ НАН України, який я передав Марку Антоновичу з відповідними коментарями (див. прим. 4 на с. 283).

тування готове до друку (Вовк–Грушевський і Грушевський – Вовк)[1], чи лише Вовка до Грушевського? Якби було двостороннє, то я б міг попробувати тут видати в УВАН, адже ж тепер саме 150-річчя з дня народження Вовка. У нас тепер кінчається друк праці Оксани Омелянівни про Вовка[2].

На жаль Оксана Омелянівна думаючи, що легше буде видати (там у Вас ще за “старих часів”) пішла за прикладом Іванченко праці про Драгоманова – вистудіювавши архів Вовка, замість того, щоб триматися наукового профілю, вирішила писати “для гальорки”. Маючи це на увазі вийшло “ні риба, ні м’ясо”, а все ж таки не маючи нічого іншого під руками, я взявся видати. Бо все ж таки про Вовка повна порожнеча – “ні кола, ні двора”, а він першою частиною свого шлюбу хоч і далекий, але родич мені… Знаю, що Оксані Омелянівні не терпиться, але вона забуває, що ми тут працюємо на інших основах, ніж там у Вас, хоч правда, тепер виходить так, що і в Вас люди працюють з “примусового ідеалізму”, бо ж грошей не платять, а як заплатять раз на “московський місяць”, то й то добре!

Я лише не хочу входити в “сделки” з там набраними, готовими до друку книжками, бо потім виходить, що у листах до мене пишуть, що це видання коштуватиме 30 тисяч долярів (у нас за таку ціну можна видати, себто набрати і видати на першорядної якості папері цілу книжку), а там це вийде на папері, який неприємно і в руки взяти. Потім приїздить знайомий і каже, що йому пропонували ту книжку видати за три чи чотири тисячі долярів. Я до подвійної математики не надаюся і в таких випадках припиняю зносини. Чехи мають приказку “Коли вже їсти папугу, то без пір’я”, а тут мені пропонують, щоб була “морда в пуху”, необщипаного папугу!

На превеликий жаль я побачив, що це торкається не людського шумовиння, а часом прекрасних учених. Які ще 50-60 років тому уважали б за страшний

---

[1] Двостороннє листування Ф. Вовк – М. Грушевський було підготовлено мною до друку і опубліковано у виданні: Листування Михайла Грушевського. – Т. ІІ. Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 2001. Оригінали 73 листів М. Грушевського зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України (Ф.1. – В 1902–1997), а 72 листи Ф. К. Вовка – у Центральному державному історичному архіві Києва (Ф. 1235. – Оп.1, № 389). Хронологічно вони охоплюють період від квітня 1895 р. до травня 1913 р.

[2] Праця О. О. Франко вийшла друком у збірнику, виданому 1997 р. Українською вільною академією наук у США під рубрикою “Джерела до новітньої історії України” (Т. 4.) під назвою “Федір Кіндратович Вовк (1847–1918)” за редакцією М. Антоновича. Значний відсоток цього збірника написала О. О. Франко. Крім того, в ньому вміщено спогади дочки Ф. Вовка Галини і сина Юрія та бібліографію праць Ф. Вовка, складену Галиною і опубліковану у Києві 1929 р.

сором і нижче своєї гідності поступати “по-більшевицькому”. Я знаю, що голод і біда – страшні побратими, але, як кажуть французи, “ноблесс обліж” (шляхетність зобов’язує), а ця шляхетність торкається не лише походження, чи блакитної крови, але й фахівця, доброго фахівця, якого будь фаху! Треба ж себе поважати! Вибачте, будь-ласка, що я вдався в моралізування – більше не буду; це так проти волі моєї прорвалося!

Я подумаю, чи не можна було б у зв’язку з презентацією книжки О. Франко про Ф. К. Вовка зробити також якусь конференцію, на яку можна було б і Вас запросити. Чи маєте Ви тут (себто в Нью-Йорку) якихось знайомих? Найважче тут з мешканням і харчуванням. Те друге, ще не така біда, але платити за ніч за готель сто або більше долярів – це понад наші спроможності! Якби це було в Монреалі. То чи в мене, чи в Ромка можна сміло було б зупинитися, а там… люди запаніли… лишилося дуже мало винятків. Взагалі світ, наповнений порядними людьми, до якого я звик, пішов у небуття і мені треба чим скоріше йти за тими людьми, яких уже немає. Вибачте за “філософування” 80-річного.

Починаю переписувати текст листа і дуже вибачаюся, що я Вас примусив це робити: я думав, що у Вас на це є якась молода людина-асистент чи що, що це зробить. Я більшість міг би сам поправити, але людина не автомат, часом щось пропустить, часом помилиться, часом щось помакитрить. Якби я знав, що ця праця окошиться на Вас, я б не турбував.

Ще раз дуже дякую за перегляд тексту і чекатиму на Ваше повідомлення про листування Вовк–Грушевський. До речі Грушевський часто ремствував на Вовка за те, що він, як старий учень Антоновича (хоч насправді він ним не був, а лише дещо слухав у Вол[одимира] Боніфат[ійовича]), але тримав себе незалежно, коли Грушевський любив, щоб перед ним кланялись.

Щиро вітаю і бажаю всього найкращого.

М. Антонович

на звороті від руки:

Бачу, що поштовий рух поліпшується. Раніше 40% листів пропадало. Трохи йдем “до кращого життя!” Пам’ятаєте: “жить стало лучше, жить стало веселей”…

М. Антонович

Лист 3

Дорогий Всеволоде Івановичу

9 лютого 1997

Пересилаю Вам готовий продукт[1] (збірника з видрукованим текстом перешлю пізніше, коли буде готове). Щось мені виглядало, що занадто мало “ятей” чи як їх звати. В дитинстві я читав дуже багато російських книжок, бо в Празі, де я виростав, було величезне підприємство “Пламья”, яке друкувало багато десятків книжок на рік і досить велика частина їх були дитячі книжки. Вони були друковані старим правописом і я був до нього дуже звик. Яті мені тоді труднощів не робили, хоч, звичайно, ні російської, ні української граматики я не знав, а все “вивчав” на практиці. Якби Ви знайшли якісь помилки, або хтіли б, щоб щось у редакційній статті замінити, то можете лише подати стор[інка] така-то, рядок згори чи знизу такий-то.

Хотів би я Вам “поплакати в жилєтку”, як казав мій батько: Цього Різдва я отримав 30-40 всяких різдвяних карток. На більшості з них були звізди колядників і лише на одній (із Закарпаття) було правильно намальовано 17 чи 19 кінців, а всі інші – і на еміграції, і на Україні мають “чіт” (паристи числа кінчиків зірок), а протирічить українським звичаям. Чому мусіло бути непарне число променів я не дуже то й знаю, мабуть це було звичаєм здавна (непаристе число щасливе, може це означало багатство – паристе плюс один). У всякому разі на старих картинах Ви ніколи не побачите паристого числа променів. Паристо, звичайно, легше робити, але в тому й суть, що це нещасливий знак.

Щиро Вас вітаю і бажаю Вам всього найкращого

М. Антонович

Лист 4

Вельмиповажний і дорогий Всеволоде Івановичу

14.2.1997

Щиро дякую за цікавого і милого листа. У справі листування Ф. Вовка з М. Грушевським, то я на жаль мушу, як перед революцією говорили жиди на Україні: “Гіб задній ход!”, хоч мені дуже шкода і жаль, що ми не можемо взяти на себе видання цієї праці, бо ми маємо обмеження не видавати готових до друку праць на Україні приготованих.

---

[1] Йдеться про верстку наукового збірника ВУАН (1999. Т. IV). Див. примітку 2 на с. 289.

Є цілий ряд проблем, з якими це пов’язано. По-перше є попередньо зроблена праця, яку б треба було оплатити, а там є проблеми рахунків, посвідок і т.д. Врешті буває й “подвійна бухгальтерія”, а я ще людина першої половини цього сторіччя, що кінчається, люблю порядок, точність і чесність у всьому (виховувався ж я в німецьких школах і гімназії. Це подекуди лишило на мені свої сліди і погані, і добрі. Дуже часто мені б хотілося вирвати деякі з навичок з душі, але де там!).

Друга, досить важлива справа є також правопис. Ми пишемо “харківським правописом” з 1927 р.[1], який протягом 70-ти років всіляко совєтизували та русифікували. Я не мовознавець, але деякі речі мені таки дуже важко прийняти. Напр[иклад] писання всіх чужих слів російським способом, приймати за чисту монету большевицькі твердження, що всі імена (чужі) і назви в українську мову приходили з російської та інші дурниці, які купи не тримаються.

Щоправда правопис Голоскевича[2] має свої недомагання (впливи польської – пом’якшене *ль*, де треба і де не треба), але бігме не розумію, чому теоретично говориться, що наш правопис “фонетичний”, але чому писати Ейзенхауер, коли треба писати Айзенгауер, всі німецькі і жидівські назви писати “етимологічно” (Вейс, Ейнштейн – коли вимовляється Вайс, Айнштайн). Вся Україна до кінця 1920-х рр. говорила пашпорт, а не паспорт, мапа, а не карта. Відома річ, що за 1930-х майже щотижня редакції отримували списки українських слів, які були заборонені. Переважно це “вживалося”, за деякими винятками: напр.: було “заборонено” вживати відсоток, а треба було писати лише процент. Це довело до того, що в розмовній мові майже всі вживали відсоток, але писали процент. На ці теми можна було б, як то кажуть: багато говорити, а мало слухати!

Найгірша річ, що мовознавці просяклі “передовим” вченням, не можуть себе заставити вводити зміни (які треба) у правопис “Голоскевича”, а обмежуються чищенням “вітрини” правопису з 1945 р. Ще правопис 1945 р. мав деякі

---

[1] “Харківський правопис 1927 р.” – це так званий “компромісний” правопис, прийнятий на Харківській правописній конференції з метою усунення розходжень у написанні іноземних слів, імен, прізвищ і географічних назв. Органами державної влади він неодноразово змінювався – у 1930, 1945 і 1960 рр. Треба сказати, що і дотепер питання удосконалення українського правопису залишаються не вирішеними. Це засвідчили, зокрема, загальні збори Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, проведені у квітні 2011 року.

[2] “Правопис Голоскевича” – “Правописний словник української мови”, складений співробітником ВУАН Григорієм Голоскевичем (1884–193?), учнем академіка Олексія Шахматова. Налічує бл. 40 тис. слів (1 вид. 1914; потім неодноразово перевидавався у США та Канаді).

впливи “буржуазного націоналізму”, які пізніший правопис не пригадую якого року старався вичистити.

Поки ці справи не будуть врегульовані, доти я маю підстави триматися “Голоскевича”, хоч свідомий його недотягнень. Вибачте за ці нудні міркування нефахівця, але ж я мусів Вам пояснити в чому справа. Я свідомий, що і ця справа як усі правописи формальна і не можна на цій базі вести якоїсь “ідеологічної війни” і Україна зможе нас “примусити” прийняти цей русифікований правопис, щоб поставити на своєму, а все ж таки я б хотів, щоб українські мовознавці пошукали суто українських рис, щоб прийти до, або наблизитися до правопису, який відповідав би нашим мовним потребам і характеристиці різних наших діялектів. Ідеального правопису і так не існує! Кожний правопис є компроміс.

Я завжди зніму шапку перед Археографічною Комісією НАН[1]. За тих важких умов, що існують на Україні, вона зробила просто героїчну працю, яка завжди лишиться гордістю української науки. Лише те, що я маю: тритомник Кирило-Методіївського Товариства[2], двотомник щоденника Кістяківського[3], два томи Археографічного збірника[4] і т.д., і т.д. це ж праця гідна “супермена”.

Я б дуже радо з Вами зустрівся і переговорив речі, які нам трохи в іншому світлі видно, та ба! Вісімдесятка це не жарти, а крім того бачачи неймовірну біду “на нашій славній Україні, На нашій не своїй землі” уважаю своїм обов’язком допомогти декому і хоч мої ресурси дуже скромні – Ви ж були в нас і бачили, що ми досить скромно живемо – я і Вас включу у свій список, хоч це буде справді дуже і дуже скромна поміч.

---

[1] Археографічна комісія НАН – наукова установа, створена 1919 р. У 1936 р. була реорганізована у відділ археографії Інституту історії України АН УРСР. На початку 1990 р. на її базі було створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

[2] Кирило-Мефодіївське Товариство – таємне товариство, засноване М. Костомаровим у грудні 1845 р. у Києві. Ставило за мету перебудову суспільства на християнських засадах. До його складу входили М. Гулак, П. Куліш, О. Маркович, Т. Шевченко та ін. Короткочасна діяльність Кирило-Мефодіївського товариства була припинена вже на початку 1847 р.

[3] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т.1. – 645 с.; Т. 2. – 583 с.

[4] “Археографічний збірник” започаткований у 1920-х рр. Археографічною комісією ВУАН (К., 1926–1930. – Т. 1–3). На сучасному етапі видання “Українського археографічного щорічника” здійснюється Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. На 2011 р. вийшло друком 15 випусків.

Дякую за перевірку листа. З твердими знаками все в порядку, але ять могло б бути трохи більше. Але це вже лишимо.

Ромкові[1] я привіт передаю. Але містифікацію для мене творить Тамара[2]. Чи маєте Ви на увазі Тамару Булат, чи дружину Романа, тільки вона не Тамара, а Ніна.

Наприкінці мушу ще раз вибачитися за листування Федора Кіндратовича з Михайлом Сергійовичем. А шкода, бо ж це листування напевно дуже цікаве. Так само ми мусіли відмовитися від листування Студинського[3] з Грушевським, яке зібрав і допровадив до такого ж стану як і Ви Ваше п. Дашкевич[4] (Вовк–Грушевський), але з тих самих причин. Надіюся, що на тому світі мені вибачать цей промах. Проблема не в самому тексті, який і так друкується, як написано, а в передмові та примітках. Вибачайте!

Щиро вітаю і багато багато щастя, здоров’я і працездатности та витривалости

М. Антонович

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. “Шляхетність торкається не лише походження, чи блакитної крови, але й фахівця, доброго фахівця, якого будь фаху” (про листи Марка Антоновича і трохи більше) // Київська старовина. – 2011. – № 3. – С. 131–148.

---

[1] Йдеться про професора Романа Сербина (див. примітку 2 на стор. 282).

[2] Йдеться про Тамару Булат – музикознавця, колишню співробітницю Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, тепер у США, генерального секретаря ВУАН і члена УІТ.

[3] Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) – український літературознавець, голова НТШ (1923–1932). У 1924 р. був обраний дійсним членом ВУАН (у 1934 р. виключений за “контрреволюційну діяльність”, 1939 р. поновлений у членстві). З 1921 р. – голова комісії з мови та літератури і член Історичної комісії ВУАН.

[4] Йдеться про Ярослава Дашкевича (1926–2010) – видатного українського історика, керівника Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Українська етнологія: вчора, сьогодні, завтра

Етнологія – галузь знань, що досліджує культурно-побутові особливості народів, їхнє походження, територіальне розміщення і міжетнічні взаємини. Поряд з назвою "етнологія" побутують й інші, зокрема в Україні та на пострадянському просторі використовується термін "етнографія". Обидві назви значною мірою тотожні, однак вважається, що етнологія охоплює передусім теоретичні аспекти культури та побуту народів, їхнє походження, класифікацію та ін. і, певною мірою, є наслідком розвитку етнографії, становлячи її, так би мовити, вищий щабель. У деяких слов'янських мовах як калька з найменування "етнологія" використовуються терміни "народознавство", "народоведение", "народопис", "людознавство". В англомовних країнах аналогом етнології є "соціальна антропологія" (Велика Британія) та "культурна антропологія" (США).

Історія українського народознавства своїми витоками сягає княжої Русі, зокрема яскраві відомості про українців знайшли відбиття у давньоруській пам'ятці "Повість временних літ".

На середину XVII ст. припадає поява перших свідчень про українців як окремий народ (відомості іноземців, які перебували в Україні – А. Контаріні, С. Герберштейна, П. Алеппського, П. Шевальє і особливо Г.-Л. Боплана). У XVII–XVIII ст. з'являються праці І. Гізеля ("Синопсис"), поетичні твори К. Зіновієва,

літопис Г. Грабянки, нариси Я. Марковича і М. Антоновського. Відбувається збирання експедиційних матеріалів (А. Гюльденштед, Ф. Туманський). На початок XIX ст. формується ряд культурно-просвітницьких, у тому числі етнологічних, центрів – Полтава, Одеса, Ніжин, Харків. Багатий етнографічний матеріал міститься в "Топографічних описах" намісництв – Чернігівського, автором якого був О. Шафонський, і Харківського (обидва написані у 1780 рр.), "Летописном повествовании о Малой России, ее народе и рассказах вообще" О. Рігельмана (1847) та ін.

Піднесення етнографічної діяльності в Україні було пов'язане з Російським географічним товариством (РГТ), за програмою якого видатний український народознавець П. Чубинський видав сім томів "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" (1873–1878), і Комісії для опису губерній Київського навчального округу було створено низку відомих праць: "Статистическое описание Киевской губернии" Д. Журавського (1852), "Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян" М. Маркевича (1860) та унікальні рукописні альбоми Д. Де ля Фліза. У другій половині XIX ст. проводить дослідження Харківське Історико-філологічне товариство, до складу якого увійшли відомі вчені П. Єфименко, М. Сумцов, В. Іванов, П. Іванов, Д. Багалій, у працях яких міститься чимало етнографічних відомостей. З'являються й окремі праці: В. Василенка "Культурні промисли сільського населення Полтавської губ." (1887), Я. Головацького "О народной одежде и убранстве Русинов" (1877), Ю. Талько-Гринцевича "Народное акушерство в Южной Руси" (1889) та ін. Велику увагу вивченню культури й побуту українців приділяли музеї: Харківський міський художньо-промисловий і етнографічний, В. Тарновського у Чернігові, Київський промислово-мистецький і особливо Катеринославський ім. О. Поля, який згодом очолив видатний народознавець Д. Яворницький.

Наприкінці XIX ст. провідним етнографічним центром України став Львів, де велику роботу розгорнуло Наукове товариство ім. Шевченка, в якому 1898 р. було створено Етнографічну комісію, організуються спеціальні друковані органи – "Етнографічний вісник" (1895) та "Матеріали до українсько-руської етнології" (1899). Активну роль у роботі Етнографічної комісії брали І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, В. Шухевич і видатний український етнограф і антрополог Ф. Вовк. На початку XX ст. він опублікував ґрунтовні узагальнюючі нариси "Антропологічні особливості українського народу" та "Етнографічні особливості українського народу" в енциклопедичному виданні "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (2 тт., СПб., 1914–1916).

Після проголошення Української держави передусім у системі ВУАН створюються перші етнографічні заклади. До відкриття 1936 р. Інституту українського фольклору (з 1944 р. – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, а з 1991 р. – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) питаннями вивчення культури і побуту населення займалися різні комісії, кабінети і музеї, зокрема Етнографічна комісія (на чолі з А. Лободою), Комісія краєзнавства з численними етнографічними секціями та Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка у Києві. У 1920-х рр. цей заклад стає провідним науково-дослідним і культурно-освітнім центром. У його діяльності значну роль відіграли О. Алешо, А. Носів, А. Онищук, Н. Заглада, Л. Шульгіна.

Етнографічна комісія проводила плідну теоретичну і практичну роботу, видала низку часописів (“Етнографічний вісник” у 1925–1932 – 10 чисел; “Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН” – 16 чисел; “Матеріали до етнології” – 3 томи), виробила програми для збирання етнографічних матеріалів. У 1920-х рр. було створено десятки спеціалізованих музеїв з етнографічними відділами, діяли Всеукраїнське етнографічне товариство, Комісія з вивчення звичаєвого права в Україні, багато народознавчих питань вирішувалося відділами етнографічної секції при Комісії краєзнавства ВУАН, Культурно-історичною комісією та Відділом примітивної культури.

З початком сталінських репресій успішно розпочата робота трагічно обірвалася. Багато етнографів були безпідставно звинувачені у “буржуазному націоналізмі” й репресовані. У 1933 р. під гаслом реорганізації ВУАН етнографічні заклади в Україні були практично ліквідовані.

Українська етнологія мала певні досягнення поза межами України. Від 1926 р. до 1945 р. у складі Українського наукового інституту у Берліні діяв відділ української етнографії та регіональних студій, очолюваний З. Кузелею. Серед публікацій цього інституту слід назвати праці В. Петрова та П. Коваліва. Згодом у різних періодичних виданнях було опубліковано статті Л. Білецького, В. Щербаківського, П. Одарченка, С. Килимника, О. Воропая, Ю. Сенька, А.-Г. Горбач, П. Зварича, О. Береста, Є. Онацького, І. Сидорука, В. Лева, Л. Бурачинської, Д. Горняткевича, І. Огієнка. Поміж видань більшого обсягу – праці Я. Рудницького із слов’янського фольклору Канади (1958), Л. Білецького з історії української літератури (1947) та І. Огієнка про дохристиянські вірування українського народу (1965). В останні десятиліття окремі праці з етнографії України містяться в публікаціях Канадського інституту українських студій (КІУС), Українського інституту при Гарвардському університеті, ка-

федри україністики при Університеті Альберти в Канаді та Українській вільній академії.

Велика заслуга у відродженні етнології в Україні повоєнного часу належить М. Рильському та К. Гуслистому, які своєю діяльністю сприяли розгортанню досліджень в Україні.

У працях цього періоду значне місце посідають питання теорії та історії етнологічної науки. Найважливіші серед них стосувалися проблем етногенезу та етнокультурних зв'язків українського народу. Цим проблемам були присвячені праці К. Гуслистого "До питання про утворення української нації" (1967), В. Наулка "Географічне розміщення народів УРСР" (1966) та "Развитие межэтнических связей на Украине" (1975), Ю. Гошка "Населення українських Карпат XV–XVIII ст." (1976). Дослідження історіографічних питань етнографії знайшло відбиття у працях В. Горленка "Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків" (1974) та З. Болтарович "Україна у дослідженнях польських етнографів" (1976).

Слідом за виданим 1964 р. узагальнюючим твором "Украинцы" (у серії "Народы мира") вийшла друком низка колективних монографій, присвячених окремим історико-етнографічним районам України або важливим етнографічним проблемам: "Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження" (1983), "Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність" (1986), "Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження" (1987), "Карпатський збірник" (1976), "Культурно-бытовые процессы на юге Украины" (1979), "Древнее жилище народов Восточной Европы" (1975), "Общественный быт и духовная культура населения Полесья" (1976), "Полесье. Материальная культура" (1988), "Этнография восточных славян" (1987). Деякі з них були виконані українськими етнографами у співпраці з колегами інших республік колишнього СРСР. Завершеною, але, на жаль, не опублікованою залишилася фундаментальна праця "Історико-етнографічний атлас України".

Особливості господарської діяльності українців та матеріальної культури знайшли відображення у працях В. Горленка, І. Бойка і О. Куницького "Народна землеробська техніка українців" (1971), М. Мандибури "Полонинське господарство українських Карпат другої пол. XIX – 30 рр. XX ст." (1978), К. Матейко "Український народний одяг" (1977), Т. Ніколаєвої "Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье" (1987), С. Сидорович "Художня тканина західних областей України" (1979), О. Никорак "Сучасні художні техніки Українських Карпат" (1987), Г. Скрипник "Етнографічні музеї України" (1989).

Проблемам громадського та сімейного побуту були присвячені монографії О. Кувеньової "Громадський побут українського селянства" (1963), О. Кравець "Сімейний побут і звичаї українського народу" (1964), Н. Здоровеги "Нариси народної весільної обрядовості на Україні" (1974), В. Борисенко "Весільні звичаї та обряди на Україні" (1988), Н. Гаврилюк "Картографирование явлений духовной культуры (по материалам народной обрядности украинцев)" (1981), О. Курочкіна "Новорічні свята українців" (1978), В. Скуратівського "Берегиня" (1987) та ін. З праць про народну кулінарію слід назвати монографії Л. Артюх "Українська народна кулінарія" (1977) та Т. Гонтар "Народне харчування українців Карпат" (1979).

У роки незалежності характер розвитку української етнології був обумовлений комплексом конкретно-історичних і соціокультурних обставин реальної дійсності 90-х років. XX – поч. XXI ст.

Головними етнологічними закладами України на сучасному етапі є Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (директор Г. Скрипник) і Інститут народознавства НАНУ (директор С. Павлюк). Як окремі підрозділи при львівському інституті велику роботу провадять Музей етнографії та художніх промислів (директор Р. Чмелик) і Інститут керамології в Опішному (директор О. Пошивайло). Значна етнологічна робота провадиться в інших закладах, створених у роки незалежності: Відділі пам'яток духовної культури при Інституті української археографії НАНУ і Центрі українознавства при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. У ряді ВНЗ України введено спеціалізацію з народознавства і створені відповідні кафедри (Київський національний, Львівський, Одеський, Чернівецький, Івано-Франківський університети та ін.). У роки незалежності були опубліковані перші українські підручники з етнографії: "Культура і побут населення України" (за ред. В. Наулка, 1991, 1993), "Українське народознавство" (за ред. С. Павлюка, 1993), "Етнографія України" (за ред. С. Макарчука, 1994, 2004), курси лекцій А. Пономарьова "Українська етнографія" (1994) і "Етнічність та етнічна історія України" (1996), підручники М. Тиводара "Етнологія" (1998, 2002), В. Міхєєвої "Основы этнографии" (2004), В. Кафарського і Б. Савчука "Етнологія" (2006), "Українська етнологія" (за ред. В. Борисенко, 2007), "Вступ до етнопедагогіки" (за ред. В. Євтуха, 2004). Вийшли друком два випуски навчального посібника "Країнознавство" (2002, 2004 – автори: Ю. Алексєєв, В. Наулко, Н. Руденко, О. Брайчевська та ін.), в яких значну увагу приділено питанням етнології слов'ян.

Поряд з часописом "Народна творчість та етнографія" (публікується з 1925 р.) з'явилися такі фундаментальні журнали, як "Народознавчі зошити"

(Інститут народознавства) і "Український керамологічний журнал" (Центр в Опішному). Крім того етнографічній тематиці присвячені розділи в часописах "Берегиня", "Родовід", "Пам'ятки України: історія та культура", "Пам'ять століть", "Слов'янський світ", газетах "Народознавство", "Жива вода" та ін.

Значну роботу з дослідження культури та побуту населення провадять музеї-скансени: Державний музей народної архітектури та побуту України у Києві, музеї просто неба у Львові, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях, Івано-Франківську і менші скансени: в с. Крилос біля Галича Львівської обл., музей лісосплаву на Чорній Річці Межигірського району, "Лемківська садиба" у Перечинському районі, Музей археології та етнології Південної України при Одеському університеті. За багатством фондів, технічним і художнім оформленням і сучасній методиці досліджень немає собі рівних Музей-заповідник українського гончарства в Опішному Полтавської області.

У роки незалежності значно розширилася історіографічна база етнологічних досліджень за рахунок публікацій дореволюційних авторів і українських учених 1920–1930 рр., праці яких стали недоступними за ідеологічними мотивами. У науковий обіг були введені фундаментальні праці видатного українського вченого Ф. Вовка, а також не втратили свого пізнавального значення публікації П. Чубинського, М. Сумцова, В. Гнатюка, П. Литвинової-Бартош, Т. Рильського, З. Кузелі, М. Маркевича, В. Милорадовича, П. Іванова, І. Франка, П. Єфименка, Х. Ящуржинського, Р. Кайндля, В. Шухевича, М. Грушевського. Останнім часом вийшли друком праці багатьох українських авторів, репресованих у роки радянської влади: співробітників колишньої Етнографічної комісії при Всеукраїнській академії наук Л. Шульгіної, Ю. Павловича, К. Грушевської, С. Таранушенка, етнодемографів А. Хоменка і М. Черлюнчакевича, антропологів А. Носіва, О. Алешо та ін. Були перевидані публікації авторів українського зарубіжжя, в тому числі монографія Ю. Тарновича "Ілюстрована історія Лемківщини", двотомний нарис О. Воропая "Звичаї нашого народу", книги С. Килимника та І. Огієнка, праці С. Рудницького і В. Кубійовича з етнічної географії, Г. Ващенка, В. Яніва, І. Мирчука, Ю. Липи з етнопедагогіки та етнопсихології.

Важливою подією у суспільному житті України став вихід друком фундаментальної історико-етнографічної монографії "Українці" у двох томах (1999), яка завершила працю кількох поколінь вчених. У скороченому вигляді ця праця була опублікована також у серії "Народы и культуры", що видає Інститут етнології та антропології РАН.

Продовжувалося дослідження історико-етнографічних районів України з точки зору теоретичного обґрунтування їхніх ареалів. Водночас з'явилися монографії за окремими регіонами: Поділля: історико-етнографічне дослідження (за ред. С. Павлюка і Ю. Гошка; Т. 1–2, 1999, 2002); Холмщина і Підляшшя (за ред. В. Борисенко, 1997); Українське Полісся (за ред. С. Павлюка і М. Глушка. – Вип. 1. Київське Полісся. – 1994 та Вип. 2. Овруччина. – 1999); *Кушнір В*. Народознавство Одещини – 1998.; *Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. – Тт. 1–3, 1998–2004. Значна увага приділяється проблемам етногенезу та етнічної історії. В останні роки набула поширення концепція походження українського народу, основана на ідеї його автохтонності, висунута свого часу академіком М. Грушевським. Подекуди побутує і інша концепція, яка була панівною в радянській історіографії, що пов'язала формування українського народу з давньоруською державою IX–XI ст. Із багатьох праць, що вийшли друком в останні роки, назвемо: Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат (за ред. С. Павлюка. – Тт. 1–2, 1997, 2006); *Баран В., Баран Я*. Історичні витоки українського народу. – К., 2005; *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. – К., 2000; *Балушок В. Г.* Етногенез українців. – К., 2004; *Залізняк Л.Л.* Від склавинів до української нації. – К., 2004; *Наулко В*. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; *Павлюк С.* Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. – Львів, 2006.

Важливим джерелом етнологічних знань є матеріали польових експедиційних досліджень. Справжнім науковим подвигом можна назвати роботу Львівської історико-культурологічної експедиції, яка за дорученням Мінчорнобиля України досліджувала об'єкти культури, які опинилися під загрозою знищення. Незважаючи на фінансові труднощі, українські вчені провадили комплексні експедиції з дослідження українців Далекого Сходу і суміжних регіонів Російської Федерації. Певну роботу зі збору етнографічних і фольклорних матеріалів провадять позаструктурні підрозділи провідних етнологічних закладів у Миколаєві, Херсоні, Слов'янську, Хмельницькому, Івано-Франківську та ін. Провадяться експедиційні дослідження спільно з ученими інших країн, зокрема Інститутом етнології та культурної антропології Варшавського університету і Інститутом міжетнічних досліджень АН Молдови.

Значну роботу з упровадження у науковий обіг архівних джерел з культури та побуту українського народу провадять науковці Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Ними вперше опубліковані альбоми француза Де ля Фліза у двох томах (К., 1996–1999) та епістолярна спадщина

видатних українських етнологів, а також праці Ф. К. Вовка (науковий керівник – В. Наулко).

У роки незалежності продовжувалася робота з вивчення "традиційних" об'єктів етнологічної науки – особливості господарської діяльності, народне житло, поселення, одяг, їжа, начиння. Це монографії: *Павлюк С.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991; *Пошивайло О*. Етнографія українського гончарства. – К., 1993; *Його ж.* Українська академічна керамологія XXI ст. – Опішне, 2007; *Шевченко Є*. Українські деревообробні промисли. – К., 1997; *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. – К., 1997; *Її ж*. Український костюм: надія на ренесанс. – К., 2006; *Кара-Васільєва Т.* Українська вишивка. – К., 1993; *Стельмащук Г.* Традиційні чоловічі убори українців. – К., 1993; *Врочинська Г.* Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX ст. – К., 2007; *Файник Т.* Житло та довкілля: будівельні традиції українців Карпат. – Львів, 2007; *Артюх Л.* Традиційна українська кухня в народному календарі. – К., 2006.

Зростає інтерес до культури та побуту різних соціально-професійних груп міського населення, про що свідчать монографії В. Балушка "Світ середньовіччя в обрядності українських цехових ремісників" (К., 1993) та О. Боряк "Україна: етнокультурна мозаїка" (К., 2006), з'являються праці, в яких особливості матеріальної культури або господарської діяльності аналізуються в аспекті духовності людини, обрядовості, етнічної символіки, норм поведінки, вірувань, семантики. Це монографії: *Пошивайло О*. Гончарство Лівобережної України XIX – поч. XX ст. і відображення в них настанов української свідомості. – К., 1991; *Боряк О.* Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (сер. XIX– поч. XX ст.). – К., 1997; *Балушок В.* Обряди, ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк, 1997; *Шевченко Є.* Українська народна тканина. – К., 1999; *Чмелик Р.* Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – поч. XX ст. – Львів, 1999. З'являється низка публікацій із недостатньо досліджених проблем на стику етнології та інших наук, зокрема етнопедагокіки та етнопсихології: *Сявавко Є.* Українська народна педагогіка. – Львів, 2002; *Балагутрак М*. Генеза етнопсихології в Україні кінця XVIII – поч. XX ст.: історико-етнологічний аспект. – Львів, 2007. У книзі І. Пошивайла "Феноменологія гончарства" (К., 2000) українське гончарство розглянуто в системі культурних знаків, в аспекті семіотики і міфопоетики. М. Маєрчик у своїх працях застосовує структурно-семантичний і етнолінгвістичний аналіз, досліджуючи традиційну обрядовість і феномен сучасного українського міста. В монографії О. Курочкіна "Українські

новорічні обряди «Коза і Маланка» (з історії народних масок)" (Опішне, 1995) – розглянуто можливості реконструкції міфологічного і фольклорного образу найважливіших ритуальних символів зимової календарної обрядовості, а також питання генезису і функціонування карнавально-святкової культури українців та інших народів. Подібні питання широко висвітлені у колективних працях, що вийшли друком останніми роками за редакцією Г. Скрипник: "Українське народознавство. Стан і перспективи розвитку на зламі віків" (К., 2000); IV Міжнародний конгрес україністів: Доповіді (Кн. 1–2; К., Одеса, 2001); "Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура" (К., 2000) та ін.

Значним проривом у тематиці українських вчених стало дослідження етнополітичних проблем *Курас І.* Етнополітика: історія і сучасність. – К., 1999; *Євтух В*. Етнополтика в Україні: правничий і культурологічний аспекти. – К., 1997; низка колективних праць за редакцією Ю. Римаренка: "Мала енциклопедія етнодержавознавства" (К., 1996), "Енциклопедія етнокультурознавства" (Вип. 1–2, 2000–2001), а також етносоціологічні праці, в яких поряд із "традиційними" об'єктами у сферу інтересів науковців потрапили нові явища: міграційні процеси, національна свідомість, етнічні стереотипи, міжнаціональна конфліктність, проблеми депортованих народів, біженців і нелегалів. Ці питання розглянуті, зокрема, у колективній монографії "Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність", яка вийшла друком за ред. В. Наулка (К., 2001), і в працях, присвячених сучасним етнодемографічним проблемам в Україні.

У роки незалежності в Україні помітно зріс інтерес до колишніх співвітчизників за межами України – української діаспори. Цьому питанню присвячені праці І. Винниченка "Українці в державах колишнього СРСР" (Житомир, 1992); "Зарубіжні українці" (К., 1993); щорічник "Українська діаспора" (з 1993); "Українці. Східна діаспора. Атлас" (К., 1993); "Українці Австралії" (К., 1996); а також видання: *Чорний С.* Українці в Євразії. – К., 2002; *Бачинська О.* Українське населення придунайських земель. – Одеса, 2002; *Кушнір В*. Українці за Дунаєм. – Одеса, 2002.

Продовжували розвиватися міжнародні наукові зв'язки українських етнологів. Йдеться про розробку спільних дослідницьких проектів з науковими центрами країн СНД, Інститутом етнографії АН Угорщини, Матицею Сербською, університетами Софії, Вроцлава, Кракова, Любліна, Оломоуца, Українським вільним університетом у Мюнхені, різними науковими закладами Американського континенту, зокрема Канадським інститутом українських студій і кафедрою україністики Університету Альберти, участь у традиційних конгресах

Міжнародної асоціації україністів (МАУ) і славістичних з'їздах. В останні десятиліття опубліковані ґрунтовні дослідження з культури та побуту зарубіжних українців. Серед них збірник по канадській провінції Альберта ("The Cultural Life of Alberta's First Ukrainians". – Edmonton, 1988) і атлас територіального розміщення українців в Канаді (A Geography of Ukrainians in Canada. – Toronto–Buffalo–London, 1989).

Інститут мистецтвознавства, етнології та фольклористики опублікував монографію Л. Фіалкової "Коли гори сходяться" (К., 2007) про емігрантів з України в Ізраїлі. Своєрідною формою міжнародного наукового співробітництва є видання кількох випусків часопису "Народна творчість та етнографія" спільно з дослідниками інших країн (Франція, Угорщина, Хорватія) тощо. У дослідженнях останніх років постійна увага приділяється етносам, що населяють Україну. Серед багатьох видань відзначимо згадану працю "Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність", а також такі видання: Етнічний довідник: У 2-х частинах. – К., 1996; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; *Рафальський О.* Національні меншини України у XX ст. – К., 2000; *Шевченко А.* Росіяни в Україні // Бюлетень Держкомітету України в справах національностей. – 1999. – № 2; *Хонігсман Я., Найман А.* Євреї України. – Ч. 1. – К., 1992; *Єлисавецький Я.* Євреї України. – Ч. 2. – К., 1995; *Орлик В.* Молдавська меншина в Україні. – Кіровоград, 1998; *Мільчев В.* Болгарські переселенці на півдні України. – Запоріжжя, 2001; *Сергійчук В.* Німці в Україні. – К., 1994; *Євтух В., Чирко Б.* Німці в Україні (1920–1990 р.). – К., 1999; *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України. – К., 2000; *Араджиони М.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография… – Симферополь, 1999; *Пономарьова І.* Етнічна історія греків Призов'я. – К., 2006; *Дмітрієнко М.* та ін. Греки на українських теренах. – К., 2000; *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. – Львів–Нью-Йорк, 2001; *Зінченко Ю.* Кримські татари. – К., 1998; *Ачкіназі І.* Крымчаки. – Симферополь, 2000; *Ємець Г., Дяченко Б.* Циганське населення Закарпаття. – Ужгород, 1993; Роми в Україні: З минулого в майбутнє. – К., 2008; *Шабашев А.* Гагаузи. – Одеса, 2002 та ін.

Незважаючи на несприятливі, подекуди кризові явища, викликані тими або іншими чинниками (неможливість проведення повноцінних експедицій, труднощі з виданням праць, відсутність матеріально-технічної бази і адекватної системи інформації, деякі тенденції до ідеалізації минулого або намагання безпідставно пролонгувати нашу історію), навіть вищенаведені свідчення говорять про те, що українська етнографія за роки незалежності досягла значних успіхів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Етнографія // Енциклопедія українознавства. – Париж–Нью-Йорк, 1995. – Т. 11.

2. *Наулко В. І.* Украинская этнологическая наука: современное состояние и перспективы развития // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 6.

3. *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002.

4. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы // Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1998.

5. Мала енциклопедія з етнодержавознавства. – К., 1996.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод.* Українська етнологія: Вчора, сьогодні, завтра // Університет. – 2008. – № 3. – С. 5–12.

Питання походження народів і дипломатія

На перший погляд між цими двома поняттями мало спільного. Однак, не випадково у дипломатичних корпусах багатьох країн працює чимало етнологів. І це зрозуміло, адже крім офіційних законів і положень існує ще надзвичайно багато так званих норм звичаєвого права, які передаються від діда-прадіда і стосуються походження народів, їх ментальності та міжетнічних взаємин. Їхня роль надзвичайно велика, а подекуди – вирішальна.

З іншого боку, етногенез народів – це не лише проблема їх виникнення на початкових етапах формування, – скажімо у первісну або рабовласницьку епоху. Етногенетичні процеси відбуваються повсякчасно і зараз, оскільки вся величезна кількість народів, ця "картинна галерея людства", перебуває у безперервному розвитку, русі: змінюються основні етнічні ознаки (територія розселення народів, особливості їх господарської діяльності, мова, культура, психологічні риси), змінюються і етноси загалом. Згадаємо, як ще донедавна були відомі слов'янські племена прусів, або латів, які згодом змінили свою етнічну самосвідомість на іншу.

Етногенетичні процеси протягом століть активно впливали на терени розселення народів, формування етнічних і державних кордонів, взаємини між народами, а це вже безпосередньо торкається діяльності тих, хто представляє країни на міжнародній арені – дипломатів. Їхню увагу постійно привертають процеси національно-

державного будівництва, дотримання норм міжнародного права, виникнення конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних і міжнаціональних взаємин, а також боротьба за національну незалежність і прагнення побудови власної держави.

Надзвичайно багату спадщину щодо особливостей походження народів, етнічної структури країн, менталітету і особливо міжетнічних взаємин залишили дипломати, які в різні часи працювали на теренах України: німці С. Герберштейн, Е. Лясота, Г. Доннерсмарк; австрійці Ф. Шебеші, Л. Мейерберг, І. Корб; шведи Я. Гільдебрант і Д. Карман; французи Де ля Невіль, Ж. Балюз, Ж. Шерер, Ш. Лєсюр; англієць – К.Рондо та інші. Зокрема, Ж.Шерер писав, що український народ формувався протягом 800 років, що минули, а Ш.Лєсюр – що початки цієї давньої нації "губляться у темряві століть". (*В. Січинський*. Чужинці про Україну. – Стереотипне перевидання в Україні. – К., 1993. – С. 158, 173).

Слід підкреслити, що питання походження народів і їх етнічного розвитку надзвичайно складні і вимагають комплексних досліджень. Серед інших галузей знань у процесі аналізу проблем походження народів важливу роль відіграє антропологія – наука, що досліджує походження людини і людських рас. Наведений нижче матеріал, який стосується листування відомого чеського славіста академіка Любора Нідерле з українським етнографом, антропологом та археологом Федором Вовком засвідчує складність і неоднозначність поглядів обох вчених на проблему походження слов'янських народів.

Повністю листування наведено у публікації В. Наулка "До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф.К. Вовка (Волкова)" (Слов'янські культури в європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 206 – 242).

* * *

Серед величезного за обсягом листування визначного українського етнографа, антрополога і археолога Федора Кіндратовича Вовка чільне місце займає листування з вченими слов'янського світу. Найвизначнішою постаттю серед них був Любор Нідерле – видатний чеський археолог і етнолог, дослідник слов'янської старовини (1865–1944).

Л. Нідерле народився в Богемії 20 вересня 1865 р. Після закінчення філософського факультету Празького університету викладав у ньому, з 1898 р. обіймав посаду професора. Він разом з Ч. Зібртом заснував провідний чеський народознавчий часопис "Česky Lid" і Чехословацький етнографічний музей у Празі (1896).

Досліджуючи проблеми походження і етнічної історії слов'ян, Л. Нідерле постійно спілкувався з українськими вченими, зокрема М. Грушевським, В. Гнатюком і Ф. Вовком. За видатні наукові досягнення був обраний академіком Чеської й інших академій і Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1893 р. перебував в Києві, де за участю В. Антоновича досліджував археологічні колекції.

1893 р. вийшла друком його перша книга "Людство в доісторичні часи", переклад якої на російську мову (1898 р.) здійснив Ф. Вовк. У цій праці висвітлена археологія всієї Європи від палеоліту до середньовіччя включно.

У 1902 р. почала публікуватися окремими випусками завершена 1925 р. величезна 4-томна праця Нідерле "Слов'янська давнина". Ця капітальна праця і дотепер залишається неперевершеною з проблем етногенезу, етнічної історії і культури слов'ян.

Багато свідчень етнографічного характеру міститься в праці Л. Нідерле "Життя давніх слов'ян", опублікованій 1909 р. (у тому ж році вийшов її перший переклад російською мовою), а проблеми етногенезу слов'ян висвітлені у праці "Походження слов'ян".

Нарешті, 1931 р. вийшла друком остання ґрунтовна праця Л. Нідерле, в якій наводилися підсумки археологічних досліджень – "Керівництво з слов'янської археології".

Характерною рисою праць Л. Нідерле є їх комплексний характер, завдяки чому шляхом співставлення величезного за обсягом суто археологічного матеріалу з загальноісторичними, мовознавчими, антропологічними і етнографічними даними встановлено культурну спільність слов'ян за часів середньовіччя, відтворено їхню самобутню культуру і доведено автохтонність походження.

На підставі узагальнення досягнень різних галузей знань, Л. Нідерле локалізував прабатьківщину слов'ян між басейном середньої Вісли і Карпатами на заході, Нарвою і Прип'яттю на півночі, Середньою Наддніпрянщиною на сході, верхнім Бугом, Дністром, Прутом і Серетом па півдні. Центр слов'янської території, на думку Л. Нідерле, знаходився на Волині. Зі слов'янами ототожнювалися племена неврів, будинів та скіфів-землеробів Геродота. На його думку, праіндоєвропейська мова розпалася на окремі мови ще на початку II тис. до н.е. До I тис. до н.е. існувала спільна балто-слов'янська мова, а слов'янська виділилася у самостійну близько I тис. до н.е.

Концепція давнього територіального розміщення слов'ян знайшла багатьох прихильників, хоча дослідники повоєнного часу дещо розширили прабатьків-

щину слов'ян від басейну Одри на заході до Наддніпрянщини на сході (*див.: Баран В.Д., Козак Д.П., Терпіловський Р.В.* Походження слов'ян. – К.: Наук, думка, 1991. – С. 7).

39 листів Л. Нідерле до Ф. Вовка зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України (Ф. 1, № 3315–3351). На жаль, листи-відповіді Ф. Вовка, незважаючи на пошуки в Чехії, знайти не пощастило.

Листи Л. Нідерле охоплюють порівняно невеликий проміжок часу: від травня 1891 до грудня 1897 р. Потім листування раптово перервалося. З листування, яке розпочалося з ініціативи Л. Нідерле, видно, що основні його тези торкалися заснування згаданого народознавчого часопису "Česky Lid" і відкриття чесько-словацької етнографічної виставки 1895 р., про значення якої такий визначний авторитет в етнографії, як професор С.О. Токарев писав, що вона "була зразком для створення музейних етнографічних ансамблів у різних країнах Європи"(*Див.: Токарев С.А.* История зарубежной этнографии. – М., 1978. – С.335).

У листі до М. Грушевського від 31 січня 1896 р. Ф. Вовк, згадуючи чудові каталоги цієї виставки писав: "Ви вже мабуть бачили велике видання «Vystava československa v Praze...», се ж уже наші слов'яни, а як у їх гарно виходить. Коли ж то вже ми розживемось на таке?!"(Інститут рукопису НАН України. – Ф. III, №39955).

У листі до Бориса Грінченка (ЦДІА, ф. III, № 35958) від 19 березня 1900 р. Ф. Вовк, вказуючи на необхідність створення етнографічного музею в Україні писав: "Треба тільки гарненько усім узятись, то можна такий музей спорудити, що ні перед ким не стидно буде. За чехами нам нема чого ганятись, а усе ж таки треба пригадати собі, який вплив мали такі етнографічні вистави на національне відродження і який гарний музей вийшов з їхньої вистави 1896 р.".

У багатьох інших листах Ф. Вовк неодноразово за зразок бере культурну діяльність і національну свідомість чехів. В іншому листі до Б. Грінченка, говорячи про можливу участь України у Всесвітній виставці в Парижі 1900 р., він писав: "Окрімного місця не дадуть – се вже російський амбасад не пустить, та де у нас гроші тиї, щоб те спорудити і де у нас те національне почуття, щоб це зробити (хіба ми фінляндці або чехи?..." (Центральний державний історичний архів України у місті Києві – далі ЦДІА, Ф. III, № 35955).

Саме на основі цієї виставки 1896 р. було створено зразковий для всієї Європи чехословацький народознавчий музей, директором якого певний час був Л. Нідерле.

Листи Л. Нідерле свідчать про його намагання допомогти Ф. Вовку влаштуватися професором кафедри географії і етнографії Головної школи у Софії (тепер Софійський університет). З цією метою він надіслав на ім'я Міністерства науки Болгарії позитивну характеристику Ф. Вовка, в якій назвав його одним із провідних європейських вчених.

У листі до М. Грушевського від 7 березня 1897 р. Ф. Вовк писав, що Л. Нідерле присв'ятив йому свою останню працю з написом ("невтомному зв'язківцеві між науковим світом французьким і слов'янським...") (*Див.*: ЦДІА, Ф. 1235, оп. 1,№ 389).

Листування засвідчує значну роль Ф. Вовка у популяризації досягнень чеських етнографів у найвизначніших французьких виданнях і часописах. Досить сказати, що, починаючи з 1891 р., у провідних французьких часописах було видруковано 29 його публікацій на дослідження чеських народознавців. Зокрема огляди "Чеського люду", "Вісника чесько-словацької асоціації археологів", "Вісника слов'янських старожитностей у Празі", чесько-словацької виставки 1895 р., рецензії на роботи Л. Нідерле, М. Бартоша, Ч. Зібрта, М. Вацлавека, К. Чермака, К. Машки, Д. Кжижа, Х. Матейки, А. Прохазки та ін. (*Див. Вовк Галина*. Бібліографія праць Хведора Вовка. 1847–1918. – Українська бібліографія. – Вип. 3. – К., 1929.).

Ф. Вовк сприяв зміцненню творчих зв'язків між чеськими вченими і Науковим товариством ім. Шевченка у Львові. У листі від 13 березня 1896 р. до тодішнього Голови НТШ М. Грушевського він радить давати заголовки і розділи галицьких видань «також і по французькі, як це роблять чехи у їхньому "Českomu Lidovi". У листі від 7 березня 1897 р. Ф. Вовк просив вислати "Етнографічний збірник" НТШ до Л. Нідерле і Ч. Зібрта і повідомляв, що у свою чергу Нідерле, на його прохання, вишле до НТШ свою працю "Про походження слов'ян". У листі від 12 квітня 1898 р. він писав М. Грушевському про передачу до НТШ двох примірників "Передісторичної археології" Л. Нідерле. У листуванні загалом багато йдеться про переклад цієї праці Ф. Вовком на російську мову і рекомендації Л. Нідерле з приводу конкретних питань перекладу.

Інші епістолярії Ф. Вовка і його дописувачів теж свідчать про широкі творчі зв'язки між чеськими і львівськими науковими установами. Так, Зенон Кузеля у листі від 23 липня 1906 р. повідомляв Ф. Вовка, що став співробітником часопису "Narodopisny Vestnik", який видавався видатним чеським фольклористом Іржі Поливкою (1858–1933). У цьому ж листі З. Кузеля писав про домовленість з Іваном Зілинським, мовознавцем українського походження зі Словаччи-

ни, досліджувати діалектологічні межі у південно-західній Галичині і пропонував Ф. Вовку взяти участь у експедиції для етнографічного дослідження регіону.

Чому припинилося листування між Л. Нідерле і Ф. Вовком?

Відповідь можливо міститься у листах самого Ф. Вовка до Л. Нідерле, але вони, як зазначалося, не віднайдені.

На щастя, збереглися його епістолярії до інших дослідників, передусім академіків Миколи Біляшівського і Івана Шишманова. Останній, до речі, згодом був послом Болгарії в УНР. Думається, у цих листах міститься відповідь на наше запитання. Причина розходжень полягала у різних поглядах вчених на проблему ролі антропологічного компоненту у походженні слов'ян.

Своєю листівкою до Ф. Вовка від 9 жовтня 1896 р. Л. Нідерле дещо привідкрив завісу: "Я скоро закінчу нову книгу (невелику) під назвою «Про походження слов'ян». Ця книга адресована Вам з огляду на заперечення Вами моїх теорій".

Слід зазначити, що, досліджуючи походження слов'ян, Л. Нідерле, як і Ф. Вовк, широко використовував дані антропології щодо морфологічних відмінностей слов'ян та інших народів. Щоб зрозуміти їх, нагадаємо, що після 1842 р., коли шведський анатом А. Ретціус запропонував класифікацію людей за формою голови, виокремивши серед них дві великі групи: доліхокефалів, тобто довгоголових, та брахікефалів – короткоголових, з'явилася низка праць (А. Гобіно, Ж. Ваше де Ляпуж, Л. Вольтман, Г. Гюнтер та ін.), у яких робилася спроба визначити особливості історичної долі народів і їх культури залежно від расових відмінностей. Так, француз Ж. Ваше де Ляпуж вказував на нібито безпосередню залежність характеру людей і їх психічних рис від форми головного покажчика: чим довгоголовіша людина, тим вона обдарованіша, енергійніша, життєздатніша і тому її соціальний стан вищий (*Див.: Токарев С.А.* История зарубежной этнографии. – М., 1978. – С. 174).

Ми залишаємо поза увагою подібні концепції, оскільки Ф. Вовк, як і Л. Нідерле, не мали нічого спільного з ідеологією расизму, хоча зазначену класифікацію за ознаками голови і обличчя широко використовували у своїх дослідженнях.

Так, вивчаючи питання походження давніх слов'ян з урахуванням антропологічних даних кінця XIX ст. і узагальнивши їх, Л. Нідерле, особливо у своїй першій книзі "Людство в доісторичні часи", дійшов висновку про кількісне переважання серед них доліхокранії (довгоголовості черепів) у сполученні з

розвинутою пізніше світлою пігментацією. Формування цього типу, на думку Л. Нідерле, відбувалося на території, спільній з германцями і сягало неолітичних часів. Теза про переважання довгоголового типу і його перетворення на брахікефалів, як засвідчують наведені нижче листи Ф. Вовка до І. Шишманова і М. Біляшівського, і стала об'єктом його критики.

Згодом поява нових досліджень змусила Л. Нідерле дещо змінити погляди на антропологічні риси давніх слов'ян. Винайдення у слов'янських похованнях брахікранних черепів із залишками темного волосся, переважання серед південних і деяких груп західних слов'ян брахікефалії і темної пігментації привели його до висновку, що праслов'яни не відрізняються ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу. Значне місце у формуванні фізичного вигляду слов'ян Л. Нідерле надавав процесам змішування (*Див.*: Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М., 1999. – С.13).

Вже з листа Ф. Вовка до І. Шишманова від 30 січня 1897 р. стає зрозумілою сутність його критичного погляду на згадані теорії Л. Нідерле. Зокрема він писав: "Работа Нидерле очень интересна и очень содержательна, но её чисто антропологические основы слишком шатки. Главная из них – долихоцефалум древних славян – построена на полу – десяток очень невозможных и далеко не доказанных фактов. Говорить об этих вещах сколько-нибудь серьёзно можно будет только тогда, когда будут сделаны в достаточном количестве раскопки и измерения на живых людях во всех славянских странах, так как это сделали напр., для Франции или Италии. У нас же есть целые страны, где раскопки ещё не начаты, а об измерениях и не слыхали, как напр., у Вас в Болгарии..." (*Див.*: Българско-руски научни връзки. XIX–XX век. Документи. – Софія, 1968. – С. 102).

Ще більш конкретно сутність розходжень між обома вченими виявилася у листі Ф. Вовка до М. Біляшівського від 29 грудня 1902 р. (Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф. І): "Щоб там Нідерле не писав, а довгоголовість давніх слов'ян – це наукова нісенітниця і це знає кожний, хто чув хоч перше слово анатомічної антропології. Черепи, себто форма розвою того чи иньшого, не міняються і мінятись не можуть, а коли міняються, то тільки і виключно од мішанини з иньшими расами. Це анатомічно елементарна річ. Стало буть, або теперешні слов'яни – не слов'яни, або тиї слов'яни, що Ви викопуєте з слов'янських курганів, не були слов'янами. А позаяк Нідерле не естественник, а філолог, і Ви усі теж саме, то Вам це і здається так дуже просте: були довгоголовцями, а потім у їх голови покругліли... А щодо Нідерле, то я все чекаю на

те, щоб хто другий за його прийнявсь, бо ми з їм приятелі, він за мої примітки у перекладі його книжки і так на мене вже сердиться…”.

“Прийнявсь” за Нідерле, як це не дивно, професор Московського університету, а згодом відомий лідер кадетів і Міністр Тимчасового уряду Росії професор Павло Мілюков. Він опублікував критичну рецензію на книгу Л. Нідерле “Походження слов’ян” у другому номері часопису “Этнографическое обозрение” за 1898 р. Якщо врахувати, що Мілюков ніколи не займався давніми антропологічними типами слов’ян, а досліджував історію Росії петровських часів і, з іншого боку, був у дружніх стосунках з Ф. Вовком, зокрема працював разом з ним у Вищій російській школі суспільних наук у Парижі, стане зрозумілим, чому зявилася ця рецензія і припинилися дружні взаємини між вченими.

Однак сказати однозначно, хто з них був правий, не так просто. Здавалося б, не викликає сумніву твердження Ф. Вовка, що доліхокефальні слов’яни за кілька століть не могли перетворитися на брахікефалів і Л. Нідерле, якого вважали одним із “запізнілих” представників еволюціонізму, поряд з Джеймсом Фрезером, Ендрю Лангом, Сіднеєм Хартландом, міг помилятися.

Однак масові антропологічні виміри, проведені вже у XX ст., показали, що протягом останнього тисячоліття таки відбувалися процеси брахікефалізації, тобто заміни видовженої форми голови короткою.

Брахікефалізація спостерігалася у багатьох країнах Європи – Франції, Німеччині, Австрії, Польщі, Україні, а також в азіатських країнах. Цей процес повсюдно розпочався приблизно в середині нинішнього тисячоліття (*Див.*: *Бунак В.В.* Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды института этнографии АН СССР. – Новая серия. – Т. XIX.).

Природа цих епохальних змін не зовсім зрозуміла. Одні дослідники пояснюють їх змінами у темпах росту організму людини, обумовлених ускладненням соціального життя, інші – екологічними чинниками.

З іншого боку, як зазначалося, Л. Нідерле у своїх останніх працях, можливо, під впливом зауважень Ф. Вовка, фактично переглянув свою теорію еволюції доліхокефалів на брахікефалів на підставі новітніх відомостей про значне поширення серед давніх слов’ян різних антропологічних типів і (на чому наголошував Ф. Вовк) – активних процесів змішування.

Отже, зміна морфологічних ознак давніх слов’ян безумовно мала місце. Але ця зміна відбувалася не тільки внаслідок еволюції доліхокефалів у брахікефали, як вважав Л. Нідерле, але й залежно від кількісного співвідношення зазначених антропологічних груп в процесі їх змішування, про що писав Ф. Вовк.

Поза сумнівом, надзвичайно складне питання походження слов'ян в аспекті участі в ньому антропологічного компоненту ще вимагає подальших досліджень.

P.S.

Після публікації листів Любора Нідерле до Ф. Вовка у збірнику "Слов'янські культури в європейській цивілізації", нам пощастило віднайти низку інших його листів. Вони також зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України і охоплюють період від березня 1898 р. до квітня 1912 р. (Ф. 1, № 1 (42)– 22(63)).

Надзвичайно важливо, що віднайдені листи спростовують висунуте нами припущення, що внаслідок різних поглядів на походження давніх слов'ян і негативну рецензію проф. П. Мілюкова на книгу Л. Нідерле, яка узгоджувалась з поглядами Ф. Вовка, листування з ініціативи чеського вченого припинилося. Насправді, як свідчать віднайдені листи, ст. осунки між обома вченими і надалі залишилися дружніми і толерантними. В листі від 9.X.1900 Л. Нідерле, зокрема, зазначав, що ніякі політичні мотиви або наговори не змінили його добрих почуттів до Ф. Вовка (НА ІА НАН України, Ф. 1, од. зб. 3364).

Показово, що Л. Нідерле, не вважаючи процес формування українців як етносу остаточно завершеним, разом з тим схвалював їхнє прагнення до набуття своїх прав.

Навіть наведені у листуванні приклади показують надзвичайну складність і неоднозначність процесів формування народів і, за великим розрахунком, охоплюють не лише сферу суто наукової діяльності, а й тісно пов'язані з міжетнічними взаєминами, територіальними домаганнями, расистськими або націоналістичними концепціями, що безпосередньо стосується зовнішньої політики країн, яку провадять дипломати.

Друкується за вид. *Всеволод Наулко*. Питання походження народів і дипломатія // Україна дипломатична. – Вип.II. – К., 2002. – С.81-90; *Його ж*. Ще раз про листування Любора Нідерле з Федором Вовком (нові віднайдені листи) // Вісник Київського славістичного університету. – Вип. 14. – К., 2003. – С. 283–300.

Передмова до листування М. Грушевський – Ф. Вовк

У вазі читача пропонується все відоме дотепер листування між двома видатними вченими і громадсько-політичними діячами кінця XIX – початку XX століття Федором Вовком і Михайлом Грушевським. При всіх відмінностях між ними, викликаних різницею у віці і відповідними суспільно-політичними умовами, їм було притаманно багато спільного – це передусім самовіддана праця задля науки, високий рівень національної свідомості, патріотизм і любов до свого народу. Задля цього обидва пройшли крізь тортури і тюрми, вимушену еміграцію, зазнавали всіляких утисків і переслідувань і одночасно, кожний у своїй галузі знань, М. Грушевський – у історії, Ф. Вовк – в антропології, етнографії та археології, досягли видатних успіхів, дістали високе європейське визнання. Згодом обидва були занедбані, і лише в наш час їхня діяльність дістала належну оцінку, хоча, безперечно, не все з їхньої багатющої спадщини витримало випробування часом.

Листування розпочалося з ініціативи М. Грушевського у квітні 1895 р., через рік після призначення його професором кафедри новітньої історії Львівського університету. Все листування, обсягом 145 епістолярій, продовжувалося майже 20 років і охоплювало паризький і петербурзький період життя Ф. Вовка і львівсько-київський М. Грушевського. Найбільш інтенсивним листування було до 1901 р., першого виходу М. Грушевсько-

го з Наукового товариства ім. Шевченка. Воно стосувалося питань переїзду Ф. Вовка до Львова, його участі в роботі НТШ, організації народознавчих видань, підготовки на західноукраїнських землях кадрів етнографів і антропологів, посилення зв'язків з Великою Україною, обміну наукових даних з європейськими установами, популяризації української науки за кордоном.

Значне місце в листуванні займали методичні й теоретичні питання народознавства, які стосувалися предмета і об'єкта етнологічних досліджень, спеціалізації часописів, організації експедиційних досліджень. Листування засвідчує неоднозначне ставлення обох вчених до цих проблем.

Про роль Ф. Вовка в галузі етнографії і антропології написано вже чимало. Досить сказати, що він був автором понад 455 наукових праць, виданих у багатьох європейських країнах, професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького і Київського університетів, президентом Асоціації антропологів Росії. За дослідження в галузі палеоантропології був нагороджений Паризьким антропологічним товариством великою медаллю П. Брока та щорічною премією Годара. За відкриту (1908 р.) Мізинську палеолітичну стоянку одержав у Женеві міжнародну археологічну премію Кана. За фундаментальні узагальнюючі праці з культури та побуту українського народу "Етнографічні особливості українського народу" та розвідку з антропології "Антропологічні особливості українського народу" (вперше вийшли друком у II томі видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем", Петроград, 1916) був нагороджений Великою Золотою медаллю Російського географічного товариства. 8 вересня 1916 р. за наукову діяльність французький уряд нагородив Ф. Вовка найвищою державною нагородою – орденом Почесного легіону.

Величезне значення праць Ф. Вовка полягає в тому, що вони виконувалися відповідно до сучасної як на тоді європейської методики, за науково-обґрунтованими програмами з урахуванням історико-етнографічного районування України.

З іншого боку, листування засвідчує значний внесок М. Грушевського у становлення і розвиток таких важливих галузей знань, як етнографія, етнологія, антропологія, історія первісного суспільства, краєзнавство. З епістолярій видно, що М. Грушевський був не лише видатним організатором народознавчих наукових осередків, таких як Етнографічна комісія НТШ, або часописів "Етнографічний збірник", "Матеріяли до українсько-руської етнології", видань Київського історичного товариства і установ ВУАН, він багато зробив для підготовки кадрів етнографів та антропологів. З цією метою він і залучив до співпраці з НТШ

одного з найвидатніших вчених високого європейського рівня Федора Вовка, який перебував у еміграції в Парижі. Під безпосереднім керівництвом М. Грушевського здійснювалися етнографічні і антропологічні експедиції за участю Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Зенона Кузелі, Івана Раковського. Загальновідомий внесок М. Грушевського у створення вищезгаданої енциклопедії українознавства "Украинский народ в его прошлом и настоящем", в якій було вміщено ґрунтовну етнографічну та антропологічну характеристику українців як окремого етносу.

Листування засвідчує не лише видатну роль М. Грушевського у становленні вищезазначених наук, а й його безпосередню участь у їхньому всебічному розвитку. Адже М. Грушевський великою мірою досліджував питання, які стосувалися етнології. Йдеться насамперед про проблеми походження й історичного розвитку українського етносу, його національної самосвідомості, чисельності і розселення, етнічних меж. Він підкреслював необхідність дослідження культури людності за відповідними історико-етнографічними районами України. Так, у листі до Ф. Вовка від 10 березня 1903 р. М. Грушевський писав: "Колекція має бути систематичною, себто представлені головні типи кожної епохи... я тільки додам, що не зле було б дати головніші типи також провінціальні" (Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф.1. – № 1940). Він брав безпосередню участь у корегуванні етнографічних програм і питальників, за якими провадилися дослідження, обґрунтовував теоретичні питання щодо методів і об'єктів етнографічних досліджень, зокрема провів, за його висловом, "демаркаційну лінію" між етнологією і етнографією – питання остаточно не з'ясоване і дотепер. У працях М. Грушевського, особливо в І томі "Історії України-Руси", містяться ґрунтовні відомості про культуру та побут людності на теренах України від найдавніших часів. У них досить чітко простежуються поширені в тогочасній етнології концепції, насамперед ідеї еволюціонізму та дифузіонізму.

Щоб зрозуміти розбіжності у поглядах на народознавчі проблеми між Ф. Вовком і М. Грушевським, треба, бодай побіжно, сказати про тогочасний стан етнографічних досліджень в європейських країнах. Наприкінці XIX – на початку XX століття термін "етнографія" був рівнозначним поширеному подекуди і дотепер у західних країнах поняттю "антропологія", тобто науки, яка досліджує не тільки походження людини і її расові особливості, але й культуру та побут. Дещо пізніше, вже в 1920-х рр., в англо-американських країнах виділилися окремо антропологія фізична і антропологія культурна (соціальна) – остання у сучасному розумінні етнографії в країнах Східної Європи. При цьому

передбачалося, що багато суто етнографічних явищ досліджувалося комплексно рядом суспільних та інших наук, на перший погляд, віддалених від народознавства, зокрема природознавчих. Не випадково багато народів із яскраво визначеною етнічною культурною традицією (австралійські аборигени, американські індіани, айни та ін.) під впливом поширених тоді європоцентристських ідей нерідко вважалися представниками "доіндустріального суспільства" і досліджувалися переважно в поширених у західних країнах музеях природничої історії. Виникнення і формування культури народів визначалося необхідністю функціонування тієї чи іншої етнічної спільноти залежно від природних ресурсів, які знаходилися у її розпорядженні, тобто географічного середовища, виробничих і суспільних стосунків, а в подальшому науково-технічного прогресу. Зрозуміло, що особливості культури, які відтворюють відмінності між народами, залежали не тільки від умов їх існування, специфічних форм трудової діяльності, а й інших чинників, зокрема біологічної організації, навіть антропологічних і психічних особливостей. З цієї точки зору етнічна специфіка може бути об'єктом дослідження не лише народознавства, а й суміжних наук, наприклад, мовознавства, археології (етноархеології), історії первісного суспільства, етнічної антропології. Ці ідеї червоною ниткою пронизують листи Ф. Вовка до М. Грушевського. Таке розширене поняття етнографії, а точніше народознавства (термін більш широкий, тотожний сучасному "етнологія") за часів Ф. Вовка стає зрозумілим, якщо врахувати, що багато явищ культури сформувалися за часів сивої давнини, в епоху докласового суспільства і певною мірою збереглися (уявлення про навколишній світ, вірування, звичаї тощо). З іншого боку, тодішня етнографічна наука лише почала диференціюватися на певні галузі, вона тільки-но виходила зі стану накопичення емпіричних відомостей, і саме Ф. Вовк фактично першим здійснив цілеспрямовані комплексні дослідження людності українських земель. Поза сумнівом, на етнографічних працях Ф. Вовка позначився вплив західноєвропейських шкіл і насамперед ідей еволюціонізму, які набули поширення в усіх країнах після виходу в світ праць Ч. Дарвіна про еволюцію біологічних видів і, відповідно в етнографії, книги Е. Тейлора про первісну культуру (вийшла друком у Лондоні 1871 р., а вже через рік перевидана багатьма європейськими мовами, зокрема російською). Це простежується в постійному намаганні дослідника, у міру можливостей, визначити шляхи розвитку того чи іншого явища культури від найдавніших часів до сучасності.

До речі, ідеями еволюціонізму позначені культурологічні праці М. Грушевського і особливо визначного еволюціоніста, колеги Ф. Вовка по Російській

вищій школі суспільних наук у Парижі, Максима Ковалевського. Зокрема, виступаючи на відкритті цієї школи, Ковалевський зазначав, що "історико-порівняльний метод стосовно антропології, етнографії і етнології дозволив нам і в галузі так званої доісторії виявити ряд поступових нашарувань".

Не слід забувати, що етнографія як самостійна галузь знань в Росії та Україні виникла у середині XIX століття в системі географічних наук у зв'язку зі створенням Російського географічного товариства, тоді як на Заході (а Ф. Вовк як етнограф фактично сформувався в еміграції), в його творчості незаперечним виявився вплив саме європейських етнографічних шкіл, особливо еволюціонізму. Концепції цієї школи стосовно людської культури передбачали впровадження природничо-наукових методів, розгляд історії людства як єдиного процесу поступового прогресивного розвитку від простого до складного. Звідси зрозумілою стає особлива увага, яку Ф. Вовк приділяв, досліджуючи етнографічні явища і читаючи лекції з народознавства, таким наукам як археологія, фізична антропологія, палеонтологія, історія первісного суспільства. У XIX столітті ця прогресивна течія відповідала уявленням про боротьбу з пережитками середньовіччя, кріпосництва, клерикалізмом. Етнографічні дослідження слугували цій боротьбі. Людина, етнічні спільноти стояли в центрі уваги і досліджувалися комплексно із застосуванням методів різних наук – як природничих, так і суспільних. Цілком зрозуміло, що різноманітні явища культури можна було всебічно дослідити не тільки шляхом безпосереднього спостереження під час експедицій, а й вивчаючи пам'ятки старовини, давні поселення, легенди і епічні перекази.

Сам Ф. Вовк вважав, що в поняття "антропологічних" наук входять фізична антропологія, палеоантропологія, етнографія і етнологія. Він так висловлювався про виникнення і розвиток антропологічних наук: наука про людину, або антропологія могла виникнути лише на основі загального природознавства, геології, палеонтології, біології. В середині XVIII століття виникла антропологія, потім – палеонтологія, передісторична антропологія і лише після неї – наука про людський побут – етнографія і остання в цьому ряду – наука про походження народів, їхню структуру і характер життя – етнологія. Всі вони і складають "антропологічні" науки. Р. Оуен, Ч. Дарвін, П. Брока, Г. Мортільє, Л. Манувріє, Е. Тейлор поставили ці науки у зв'язок з іншими природничими науками і загальною теорією еволюції. Таким чином, погляди Ф. Вовка відбивали побутуючі в перші десятиліття XX століття ідеї єдності людини і природи.

Не меншою мірою на етнографічних працях Ф. Вовка позначився вплив іншої західноєвропейської школи – дифузіонізму, яка намагалася звести розви-

ток культури до історії її територіального переміщення ("дифузії", запозичення, міграції). Тобто те чи інше явище, згідно із цією концепцією, виникало в якомусь одному центрі, а потім "запозичалося" іншими. Слід зазначити, що з формуванням етнічних спільнот визначалися окремі риси їхньої етнічної специфіки, але вони ніколи не були відособленими, відрубними і недоступними для інших і являли собою динамічну систему, яка постійно змінювалася під впливом різних чинників, насамперед економічних, мали ті чи інші відмінності, особливо в аспекті соціальному або професійному. Ці ідеї Ф. Вовк послідовно відстоював у своїх працях. Поза сумнівом і те, що Ф. Вовк дещо перебільшував роль запозичень, особливо коли стосувалося порівнянь української культури з подібними явищами, властивими іншим народам, територіально або генетично не зв'язаним з українцями (американськими індіанцями, народами Африки, ескімосами та ін.). З іншого боку, не можна не помітити впливу на праці Ф. Вовка одного з різновидів дифузіоністської "школи" – концепції так званих "культурних ареалів" або "культурних кіл". Так, зокрема, він зазначав, що зміни форм господарського побуту в Україні йдуть не "з північних культурних центрів", а з півдня "під впливом загальноєвропейської культури". По-перше, критиками ідей дифузіонізму взагалі і культурних кіл зокрема давно доведено, що культура далеко не завжди "поширюється" з якихось "центрів", а отже, зміни форм господарської діяльності народів визначаються не лише територіальними переміщеннями за румбами (південь, північ та ін.), тим більше такі центри не обов'язково виконують роль носіїв "загальноєвропейської" культури. Взаємодія культур відбувається набагато складнішим шляхом і не лише внаслідок урбанізації населення (до того ж вона йшла не тільки з півдня України) і посилення його соціальної мобільності, а й внаслідок особливостей етнічної історії, структури населення, його менталітету. Крім того, з розвитком капіталістичних відносин в Україні ці процеси охоплювали й інші регіони, особливо промислові агломерації і великі міста. І, нарешті, давно вже доведено обмеженість дифузіоністських концепцій, які заперечують виникнення і формування того чи іншого явища культури за рахунок лише свого внутрішнього розвитку. Адже етноспецифічні риси найбільшою мірою виявляються у регіональному аспекті не тільки залежно від національної структури: скажімо, у традиційному народному будівництві або звичаєвості всіх етносів Полісся (українців, білорусів, росіян, поляків) було більше об'єднуючих рис, ніж в українців цього історико-етнографічного району і, наприклад, Карпат або Півдня. З іншого боку, серед елітарних кіл різних народів, чи то Полісся, чи Південь, спостерігалося більше спільного в системі цінностей, моралі,

етноспецифічних особливостях взагалі, ніж, скажімо, з "плебсом" своєї національності.

Разом з тим Ф. Вовк висловлювався про необхідність уніфікації методів досліджень, оскільки, за його словами, наприклад, у сучасних віруваннях міститься багато пережитків давньої ідеології: фетишизму, анімізму, антропоморфізму, пізніх культів дохристиянського походження.

Коли розпочалось його листування з М. Грушевським, етнографічна діяльність Ф. Вовка особливо активізувалась після обрання його у 1899 р. дійсним членом і, 1906 р., головою Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Про його внесок у становлення етнографічної школи на західноукраїнських землях свідчить листування не тільки з М. Грушевським, а й з його співробітниками В. Гнатюком і З. Кузелею. Запропонувавши Ф. Вовку у березні 1896 року укласти том матеріалів з етнографії, М. Грушевський констатував повну відсутність наукових кадрів: "Не маємо ані антропологів, ані археологів, ані етнологів". Не визначеною була і сама структура етнографічних закладів та наукових видань. У зв'язку з цим він постійно консультувався з Ф. Вовком, зокрема погоджувався з запропонованим ним і В. Антоновичем поділом народознавчих видань НТШ. "Демаркаційна межа", за висловом М. Грушевського, між етнографією і етнологією повинна була виявитися в тому, що одні з видань ("Матеріали до українсько-руської етнології") репрезентували наукові студії та розвідки, інші ("Етнографічний збірник") пропонували читачеві фактичні відомості з питань народознавства.

У кількох листах йдеться про надзвичайно важливу на той час теоретичну статтю Ф. Вовка "Дещо про теперешній стан і завдання української етнології" (надруковану у "Матеріалах до українсько-руської етнології". – 1899. – Т. 1), в якій було подано оцінку тогочасного стану етнології, визначено завдання і шляхи її розвитку. В цьому ж часопису публікувалися і створені ним програми наукових досліджень в галузі народознавства і збирання відомостей з культури та побуту. Ф. Вовк вперше в українській етнографії здійснив принципи комплексних досліджень, адже до нього найбільша увага приділялася переважно усній поетичній творчості.

У листах йдеться й про методичні принципи Ф. Вовка, які стосуються порівняльних досліджень, аналізу етнографічних явищ у їхньому розвитку, уваги до соціально-економічних факторів і їх впливу на особливості культури. Ще більшою мірою ці принципи знайшли відбиття в його працях. Зокрема, не можна не погодитися з думкою Ф. Вовка, висловленою на початку XX століття, про

те, що "національні костюми вважали за щось дуже стале, за одну з форм виявлення народної індивідуальності, вбачали в них одну з національних «святощів». Новіші успіхи порівнюючої етнографії примушують дуже сильно розчаруватись щодо цих ілюзій, доводячи з кожним днем все певніше, що так звані «національні» костюми зовсім не такі національні і не такі сталі, як це думали раніше, а якраз уявляють собою пережитки старих мод, запозичення тощо, які змінюються дуже часто, залежачи не стільки від географічних та етнічних умов, скільки од соціальних". І сьогодні злободенною залишається теза славетного вченого про те, що при дослідженні культури і побуту важливо врахувати історію цивілізації, "щоб не приймати за етнічні ріжниці тільки ріжницю рівня культури".

Листування показує, що високий професійний рівень народознавчим студіям Ф. Вовка в Україні забезпечили впроваджувані ним науково обґрунтовані програми збирання етнографічних матеріалів та їх систематизації. Його програмами і різноманітними питальниками користувалися не лише ті, хто брав з ним безпосередню участь у польових експедиційних дослідженнях, а й чимало кореспондентів, представників місцевої інтелігенції і науковців. Вони не лише використовували програми Ф. Вовка, а й всебічно допомагали йому у розробці маршрутів, пошуках інформаторів, збиранні етнографічних та антропологічних матеріалів.

У листуванні багато йдеться про відкриту Ф. Вовком Мізинську палеолітичну стоянку, за що у вересні 1912 р. на Міжнародному антропологічному з'їзді у Женеві його було нагороджено премією Кана. Кілька листів торкалося підготовки Ф. Вовком до видання узагальнюючої фундаментальної праці з культури та побуту українського народу – "Етнографічні особливості українського народу", яка вийшла друком російською мовою у II томі петроградського видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1916 р.). У цій праці, пізнавальне значення якої важко переоцінити, автором з позицій сучасної йому народознавчої науки наведено всебічний систематизований нарис українського народу за відповідними історико-етнографічними районами України і його антропологічну характеристику. У ній розглянуто найрізноманітніші види господарської діяльності українського народу (мисливство, рибальство, скотарство, хліборобство, промисли та ремесла), знаряддя праці, засоби пересування, типи поселень, народне будівництво, одяг, їжу і харчування, особливості громадського та сімейного побуту, вірування, звичаї і обряди, народні знання. Ця праця, поза сумнівом, визначала місце і роль українців у колі високорозвинутих європейських народів, сприяла піднесенню їхньої національної гідності і навіть за часів, коли ім'я

славетного вченого всіляко замовчувалося, була чи не єдиним джерелом українознавства.

Листування між М. Грушевським і Ф. Вовком спростовує поширену серед дослідників думку про те, що М. Грушевський нібито "не сприймав критику". Зокрема, в наведених листах міститься багато зауважень Ф. Вовка до І тому "Історії України-Руси", праці "Київська Русь" та ін. Йдеться про недоцільність коригування М. Грушевським обрядів, вміщених в оповіданнях арабського дослідника Ібн-Фадлана, сумнівність перекладу на інші мови автентичних зразків фольклору, наведених М. Драгомановим, безпідставність "викрапкування" так званих "сороміцьких пісень" та ін. Ф. Вовк зауважував М. Грушевському про перебільшення ним значення "лінгвістичної палеонтології", вказував на необхідність дослідження українських колоній за Дунаєм. Кілька "прикрих помилок", за словами Ф. Вовка, стосувалось проблем історії первісного суспільства, зокрема побутування різних тварин у мадленську епоху, виготовлення знарядь праці тощо (лист Ф. Вовка від 25 жовтня 1910 р.). Цікаво, що в зазначеному листі Ф. Вовк просив у М. Грушевського вибачення за численні зауваження, на що той відповів: "Не вибачаю! Жалкую що ці зауваження не надійшли на п'ять років раніше".

Величезна заслуга М. Грушевського, як і Ф. Вовка, полягає у створенні фундаментальних фондів та колекцій народознавчих музеїв – НТШ у Львові, Київського історичного, Імператорського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі. Нарешті, завдяки титанічним зусиллям М. Грушевського про українську науку почали знати в світі. Підкреслюючи необхідність популяризації досліджень НТШ за кордоном, в лютому 1897 р. він писав Ф. Вовку, який перебував тоді в еміграції у Франції: "Зробили отже добре діло, спопуляризовавши етнографічну карту (розселення українського народу, складену Гр. Величком. – *В. Н.*), могли би отже зробити ще більше популяризуючи кілько видно в приступних для Вас видавництвах наукових і загальних нашу роботу наукову. Не велика вона, знаю, і ведуть її за для рівнодушности або малодушности більших сил наукових українських в українській справі національній (за дуже малими винятками) сили поки що в науки невеликі переважно, але ведуть її завзято і з гарячим почутєм національним, хотячи якусь наукову фірму для нашої ідеї виробити, і ся робота тоді набере повної її своєї важности, як про неї, розумієть ся – з критичного справедливого [боку], буде пригадуватись неустанно світові західньому, і через Европу – і обгороженим китайським муром вищим сферам российським і польським і всяким иньшим". Навіть наведені факти свідчать, що

діяльність М. Грушевського в галузі етнографії та інших народознавчих дисциплін була спрямована на піднесення рівня української науки і розвій громадсько-політичного життя тогочасної України.

Листування засвідчує й досить значні розходження між Ф. Вовком і М. Грушевським, які інколи набували конфліктних форм у поглядах на об'єкт етнографічних і етнологічних досліджень, спеціалізацію тих або інших народознавчих видань. Ф. Вовк, набувши у Франції високого професійного рівня, справедливо наполягав на необхідності більш чіткої спеціалізації часописів НТШ.

У багатьох листах йдеться про боротьбу за створення українського університету і участь М. Грушевського у роботі Російської вищої школи суспільних наук у Парижі. У листі від 28 лютого 1903 р. він писав: "Не охочий я до гастролей, але думаю, що інтерес національний трохи в тім єсть і для нього годиться і по російськи читати". Хоча згодом в своїй "Автобіографії" він зазначить, що "надії на популяризацію українства відчитами мало справдилися; молодь російська інтересувалась питаннями економічними і політичними, а українська історія і українство для неї були речами мало цікавими..." Приїхавши до Парижа за рекомендацією Ф. Вовка, М. Грушевський домовився про видання "Малої історії України" французькою мовою.

Значну увагу у листуванні після 1905 р., коли М. Грушевський переніс свою діяльність до Києва і очолив Українське наукове товариство (1908 р.), приділено участі Ф. Вовка у виданнях згаданого товариства ("Записках...", часопису "Україна" та ін.). Особливо цікавили М. Грушевського всесвітньо визнані відкриття Ф. Вовка в галузі археології, передусім Мізинська палеолітична стоянка. В середині 1910-х рр. листування стає епізодичним у зв'язку з арештом М. Грушевського (1914) і активізацією його громадсько-політичної діяльності в подальшому як Голови української Центральної Ради та Президента УНР, а з іншого боку, з погіршенням стану здоров'я Ф. Вовка і його смертю у червні 1918 р.

Листування між Ф. Вовком і М. Грушевським є важливим джерелом дослідження складних соціально-політичних умов тогочасної України, яке дозволяє об'єктивно і неупереджено визначити їхню роль у науковій діяльності і громадсько-політичному житті. Як зазначалося, листування між М. Грушевським і Ф. Вовком охоплює 145 кореспонденцій, в тому числі 73 листи М. Грушевського (знаходяться в Науковому архіві Інституту археології НАН України, ф.1, В/1904 – В/1997) і 72 листи Ф. Вовка (зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Києві, фонд 1235, оп. 1, № 389). Хронологічно вони охоплюють період від квітня 1895 р. до травня 1913 р. Листи непогано збере-

глися. Вони написані на доброму папері: М. Грушевського, як правило, на стандартних бланках НТШ або Українського наукового товариства; листи Ф. Вовка позначені місцем мешкання – у Парижі або Санкт-Петербурзі. Переважну більшість становлять власне листи, незначний відсоток – картки, телеграми, записки. Деякі кореспонденції М. Грушевського написані іншими особами, але ним завірені.

Більшість наведених листів друкуються вперше, крім 17 епістоляріїв, які були опубліковані нами у часопису "Родовід" (1997, № 15). Загальні відомості про листування М. Грушевського з Ф. Вовком були наведені О. Франко в низці публікацій, якій упорядники висловлюють щиру подяку за фахові консультації. Багато труднощів викликало зіставлення епістоляріїв за системою лист–відповідь, оскільки не всі листи датовані. Всі кореспонденції репрезентовані повністю, навіть якщо їхні положення не можуть бути сприйняті однозначно сучасним читачем. Авторське написання збережено, за винятком окремих фонетичних норм ("його" – замість "ёго" в листах Вовка). Для пропущених, непрочитаних або скорочених слів вжито квадратні дужки [...], назви часописів подано в лапках. Упорядкування листів, написання передмови, підготовку довідкового матеріалу і коментарів здійснено Всеволодом Наулком, комп'ютерний набір – Ю. Філіпповою.

Упорядники висловлюють щиру подяку працівникам архівів, у яких зберігаються наведені епістолярії.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка // Листування Михайла Грушевського. – Т. ІІ. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 93–221.

Сучасні тюркські етноси в Україні[1]

Видатний український орієнталіст академік А. Ю. Кримський, обґрунтовуючи необхідність створення кафедри сходознавства при Академії наук України, ще 1919 р. писав, що давня територія сучасної України була місцем життєдіяльності різних орієнтальних народів і перед українською наукою стоїть ціла низка важливих проблем, що вимагають вирішення: "Іраністика, тюркологія (дисципліна ця особливо потрібна) і арабістика – без отих трьох наук усестороння не однобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українознавстві"[2].

"Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України", – писав інший відомий український орієнталіст О. Й. Пріцак. Особливе місце в публікаціях сучасних сходознавців – Я. Дашкевича, О. Гаркавця, В. Остапчука та ін. – займають питання територіального розміщення, взаємодії та кількісного співвідношення

---

[1] В основу розвідки покладено доповідь автора на XXXVIII Міжнародному конгресі з вивчення Азії та Північної Африки (Анкара, Туреччина. 10–15 вересня 2007 р.).

[2] *Кримський А. Ю.* Уваги з приводу створення кафедри східної історії та філології // Записки Історико-філологічного Відділу ВУАН. – К., 1919. – Т. 1. – С. IX–XII; *Кочубей Ю. М.* Україна і Схід: Бібліографічний покажчик. – К., 1998. – С. 3–227; Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 5, 21.

тюркських і слов'янських народів, зокрема роль східних компонентів в етногенезі українців.

На сучасному етапі тюркськомовні етноси становлять близько одного відсотка населення України. Мова йде насамперед про кримських татар, чисельність яких зросла у 5,4 раза порівняно з останнім радянським переписом 1989 р. і склала за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. 248,2 тис. осіб (0,5% загальної кількості населення). Це стало можливим внаслідок їхнього повернення в Україну з місць депортації. Як відомо, у квітні–червні 1944 р. з Криму було депортовано 228 392 особи, в тому числі 183 155 кримських татар[1]. Із інших тюркськомовних народів назвемо татар (73,3 тис.), азербайджанців (45,2 тис.), гагаузів (31,9 тис.), узбеків (12,4 тис.), чувашів (10,6 тис.), турків (8,8 тис.), казахів (5,5 тис.) та ін.

Динаміку чисельності кримських татар у XX ст. відтворюють розраховані нами дані переписів, які провадилися в межах сучасної України. У 1897–1900 рр. (обліки Російської імперії 1897 і Австро-Угорщини 1900 рр.) їх нараховувалося 195,1 тис. чол.; 1921–1926 рр. (польський перепис 1921 р. і радянський 1926 р.) – 179,1 тис. чол.; 1959 р. – 0,0; 1970 р. – 3,5 тис.; 1979 р. – 6,6 тис.; 1989 р. – 46,8 тис. і 2001 р. – 248,2 тис. чол.. Живуть вони переважно на Кримському півострові, становлячи там 12% населення (243,4 тис. чол.).

З усіх статистичних обліків населення, які провадилися в Україні (Криму), лише Всесоюзний перепис 1926 р. дає найбільш повну уяву про чисельність і розселення кримських татар за радянського часу. Його матеріали у розрізі кожного села нами досліджувалися. Вони містяться в архіві Академії наук у Санкт-Петербурзі[2]. Свого часу за цими даними нами була складена карта етнічного складу населення Криму.

Згідно з зазначеними матеріалами, в селах Криму найбільша кількість кримських татар мешкала в Бахчисарайському (29,4 тис.), Ялтинському (20,2 тис.), Євпаторійському (15 тис.), Сімферопольському (12,9 тис.), Судацькому (12,5 тис.), Севастопольському (11,8 тис.), Керченському (10,4 тис.), Феодосійському (8,6 тис.), Джанкойському (7,9 тис.) районах. Дані про чисельність кримських татар в містах Криму містяться у надрукованих матеріалах перепису 1926 р.

Більшість кримських татар назвали рідною мовою мову своєї національності – 92% (2001). Серед інших тюркськомовних народів України цей показник

---

[1] Коммунист. – 1991. –№ 3. – С. 52.

[2] Архив АН России (СПб.). – Ф. 135. – Оп. 3. – Д. 366.

нижчий: серед гагаузів – 71,7%, азербайджанців – 53%, узбеків – 29,2%, чувашів – 21,4%, казахів – 18,8%. А серед тюркськомовних греків Приазов'я, так званих "урумів", рідну мову своєї національності назвали лише 5%. Вони становлять половину приазовських греків (близько 50 тис. чол.).

У зазначеному архіві містяться зведені дані щодо кожного населеного пункту з визначенням загальної кількості населення, його етнічного складу, розподілом за адміністративними сільрадами і типом поселень. Крім того, важливо, що в цих матеріалах збережені тогочасні кримськотатарські топоніми. Назвемо лише найбільші села. У Бахчисарайському районі це Биюк-Узенбаш (1992 особи), Дуванкой (1703 осіб), Кеккози (1630 осіб); у Євпаторійському – Айдар-Газин (998 осіб), Киргиз-Казан (1929 татар із 3266 осіб), Бий-Кият (814 осіб); у Карасубазарському – Баксан (1321 особа) тощо.

Матеріали зазначеного архіву є важливим джерелом для складання етнічної карти Криму. За окремими селами, наприклад, Гавра, Голумбей Бахчисарайського району, вказані турки, караїми, за іншими – євреї, німці, естонці, вірмени, чехи, болгари. Зрозуміло, що штучно створений пізніше, 1927 р., єврейський національний район, Ларіндорфський, у статистичних даних не зазначений. Пізніше, у 1936 р., чисельність єврейських переселенців у ньому становила близько 24 тис. чол.

Кримські татари у незначній кількості живуть за межами Криму. У нашому дослідженні "Давні кримськотатарські поселення в Україні" мова йшла про нащадків кримських татар, переселених ще у XIV ст. литовськими князями з Криму. Вони мешкали до недавнього часу в селі Ювківці Білогірського району Хмельницької області. Також нами досліджувалися окремі групи кримських татар, які переїхали після депортації у Донецьку обл. (с. Гранітне)[1].

Розглянемо більш детально розселення тюркськомовних народів за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і, в порівняльному плані, інших переписів, які провадилися в Україні.

В останні роки більшість кримських татар (245 тис.) проживає в Криму і суміжних районах Херсонської та Запорізької областей. Їх поряд із караїмами і кримчаками дослідники вважають належними до корінного населення півострова.

Незважаючи на трагічну долю, чисельність кримських татар України в XX ст. зросла на одну чверть: 1897 р. їх нараховувалося 195,1 тис. чол, а за

[1] *Наулко Всеволод.* Давні кримськотатарські поселення в Україні // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 91–93.

переписом 2001 р. – 248,2 тис.; також за вказаний період дещо збільшилася чисельність інших найбільших тюркських народів: поволзьких та приуральських татар з 51,1 тис. до 73,3 тис. чол., гагаузів – з 22,1 тис. до 31,9 тис. чол. тощо.

Кримські татари традиційно поділяються на три субетнічні групи: степові, передгірські і південні (тати). При цьому серед степових в окрему субетнічну групу виділяють ногайців.

Особливості історії Кримського ханства, зокрема його васальна залежність від Османської імперії, сприяли формуванню кримськотатарської мови: на півдні півострову був поширений один з огузьких діалектів, у степовому Криму – кипчацький, а в передгірських районах відчувався османський вплив[1].

Незважаючи на те, що в 1920-х рр. у Кримській автономній республіці були запроваджені дві офіційні мови: російська і кримськотатарська, на постійні гоніння на іслам і на те, що тривалий час кримські татари перебували поза своєю етнічною територією, все ж, як зазначалося, високий відсоток осіб назвали рідною мову своєї національності.

Деякі тюркськомовні етноси України, в плані походження і функціонування їхніх мов, етногенетично пов'язані з кримськими татарами. Це стосується зокрема караїмів та кримчаків.

Стосовно походження караїмів ("карайлар" – самоназва) існує дві концепції: 1) згідно з першою вони являють собою тюркізовані в умовах Кримського ханства діаспорні групи євреїв (Д. Шапіро та ін.); 2) друга – "хозарська" версія, за якою караїми – тюркськомовні групи, які прийняли іудаїзм (в умовах Хазарського каганату), що трансформувався в нову релігію – караїмізм (М. Сарич, С. Шапшал та ін.). Мова українських караїмів належить до кримського діалекту кипчацької групи. Більшість їх живе в Євпаторії та Феодосії і в невеликій кількості у Києві[2].

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні нараховувалося 1196 караїмів. Мову своєї національності назвали рідною тільки 6%; 77,8% – російську і 13,4% – українську. Порівняно з переписом 1989 р. їхня чисельність в Україні зменшилася на 200 осіб.

Походження кримчаків (самоназва "къримчахлар") також остаточно не з'ясоване. Одні дослідники вважають, що вони сформувалися на базі давнього

---

[1] *Бубенок О. Б.* Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 27–28; *Аблятіфов Рустем.* Хто є кримські татари для держави Україна? // Агора. – 2006. – № 4. – С. 126–137.

[2] Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. – М., 2003. – С. 82–95.

місцевого населення Криму, яке згодом засвоїло іудаїзм; інші відносять кримчаків до нащадків єврейського населення, яке перейняло кримськотатарську мову. Однак уже вчені XIX ст. відзначали, що їхня мова помітно відрізняється від кримськотатарської, і відносили її до самостійної мови тюркської групи, оскільки в ній, порівняно з кримськотатарською, міститься чималий прошарок лексики іврито-арамейського походження[1].

Якщо перед Другою світовою війною в Криму нараховувалося до 10 тис. кримчаків, то зараз їх усього 406 осіб. Живуть в містах Криму. З них 16,7% назвали рідною мову своєї національності, 10,1% – українську і 64,8% – російську. Порівняно з 1989 р. їхня чисельність помітно зменшилася.

Друга за чисельністю група тюркськомовних народів України в переписах наведена під узагальнюючою назвою "татари". Їх нараховується 73 тис. (2001). Живуть переважно у східних і південних областях: Донецькій – 19 161, Криму – 11 090, Луганській – 8543, Херсонській – 5353, Запорізькій – 5177, Харківській – 4198 тощо. Етнічну основу їх складають тюркські племена, які у середньовічний період досягли середньої Волги і Прикам'я і змішалися з місцевими фіно-угорськими племенами.

Поділяються на три етнографічні групи: 1) поволзькі (казанські) і приуральські; 2) сибірські; 3) астраханські. Серед перших двох груп поширені мови кипчацької підгрупи; мова астраханських татар сформувалася на основі ногайських діалектів.

Більшість татар переселилися в Україну з поволзьких і приуральських районів з кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з бурхливим промисловим розвитком південних губерній та міст[2].

Третє місце за чисельністю серед тюркськомовних народів України займають гагаузи. Їхня загальна чисельність в світі 250 тис. чол., більшість з яких (135 тис.) живе в Республіка Молдова, де їм у 1995 р. створено часткову національну автономію.

В Україні, переважно суміжних районах Одещини, проживає близько 32 тис. гагаузів (2001). Гагаузька мова належить до огузької гілки тюркських мов. Це один з небагатьох тюркомовних народів, що сповідують православ'я. В інших країнах гагаузи живуть у Туреччині, Росії, Болгарії, Румунії, Казахстані.

---

[1] *Ачкіназі Ігор.* Кримчацька мова. Історіографія та джерела // Східний світ. – 1995. – № 1. – С. 47–52; Тюркские народы Крыма… – С. 310.

[2] Народы мира: Историко-этнографический справочник. – М., 1988. – С. 433.

Серед дослідників поширені гіпотези “слов’янського” і “тюркського” походження гагаузів. Згідно з першою, гагаузи – слов’яни, які перейняли тюркську мову і зберегли православну релігію. Прихильники іншої, більш науково обґрунтованої, гіпотези пов’язують походження гагаузів із різними групами середньовічних кочових тюркських племен (печенігів, тюрків-огузів, половців, сельджуків), які прийшли в Європу з південно-сибірських, середньоазіатських і прикаспійських степів. Після татаро-монгольської навали предки їх переселилися в райони північно-східної Болгарії (Добруджі) і нижнього Подунав’я. Їхні предки з доісторичних часів до середини VI ст. жили у передгір’ях Алтаю. У VIII – на початку IX ст. у степовому районі, який прилягав до Сир-Дар’ї й Аральського моря, вони утворили огузьку державу. Після її розпаду одна з груп, що не прийняла іслам і назвала себе “хак-огуз”, перекочувала у причорноморські степи, а згодом, як зазначалося, за Дунай, на Балкани. На початку XIX ст. вони разом з болгарами переселилися у степи Буджаку[1].

В Україні значний відсоток, особливо в минулому, складали різні народи, серед яких були поширені тюркські мови. Це стосується зокрема вірменів, які проживали окремими колоніями у XIV–XVIII ст. у Західній Україні. Деякі дослідники їхнє переселення із Криму датують періодом Київської Русі[2]. До початку XVIII ст. вони заснували десятки колоній у Львові, Кам’янці-Подільському, Луцьку та інших містах. Згодом унаслідок асиміляції і міграційних процесів ці колонії припинили своє існування. Їх офіційною мовою у період розквіту була вірмено-кипчацька (вірмено-половецька) мова[3]. Внаслідок тривалого перебування у тюркомовному Криму західноукраїнські вірмени у побуті користувалися переважно цією мовою, яку називали “татарською” або “турецькою”. Зокрема, Я. Р. Дашкевич навів слова єпископа А.-М. Граціані, який на початку XVII ст. про це писав так: “Псалми, які співають у церкві, написані вірменською мовою і вірменськими літерами, але розуміють її хіба що священики; самі ж вони розмовляють звичайно по-турецьки або по-татарськи”[4].

---

[1] *Наулко В. І.* Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 40.

[2] *Дашкевич Ярослав.* Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 120–142.

[3] *Гаркавець Олександр.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. – К., 1993. – 327 с.

[4] *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX в. – Ереван, 1962. – С. 25.

Приблизно половина (близько 50 тис.) греків Приазов'я, так званих "урумів", у минулому, меншою мірою тепер, тюркомовні. Це переселенці з Криму кінця 1770-х рр., після проголошення його незалежним ханством. Вони заснували 10 поселень і місто Маріуполь.

Особливості мови урумів, як і елліномовних греків Приазов'я (румеїв), значною мірою залежали від характеру їхнього минулого розселення в Криму. Так, одні уруми заселяли переважно північно-східні схили Кримських гір, інші мешкали в південнобережних поселеннях. У мові румеїв передгір'я більш помітні огузькі впливи, а в діалектах вихідців із південного узбережжя виразно простежується присутність турецької мови. Деякі дослідники невиправдано ототожнювали мову урумів із кримськотатарською. З цим важко погодитися хоча б тому, що їхня мова відчула на собі значний грецький вплив, який охоплює всі структурні рівні. До речі, однією з причин неприйняття кримськотатарської мови в навчальному процесі урумських шкіл Приазов'я у 1930-х рр. була ця невідповідність обох мов[1].

Про складність формування урумської мови свідчить і той факт, що вона поділяється на чотири діалекти, увібравши в себе, крім кипчацьких і огузьких елементів, також татарські, караїмські, ногайські та ін.[2]

Відомо також, що село Старогнатівка (Гнатівка, Гурджи) було засновано тюркськомовними грузинами, як і греками, переселеними у 1770-х рр. з Криму у Приазов'я.

Наведена нижче таблиця відтворює сучасну чисельність тюркських народів України і, що особливо важливо, ступінь збереження ними своєї національної ідентичності і мови серед інших етносів України. Таблиця складена за: "Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року" (Київ, 2003).

Зазначені процеси вимагають спеціального дослідження. Вони показують залежність різних етносів від цілої низки чинників: особливостей національно-державної політики, чисельності і характеру розселення, тривалості перебування в Україні, соціальної структури етнічних груп і задоволення їхніх етномовних потреб. Так, кримські татари, незважаючи на трагічні події їхньої історії, виявляють високий рівень національно-мовної ідентичності. Серед нечисленних тюркськомовних груп, особливо тих, що тривалий час живуть в Україні, помітний вияв

---

[1] *Гаркавець Олександр.* Уруми Надазов'я // Східний світ. – 1993. – № 2. – С. 49–55.

[2] *Пономарьова Ірина.* Етнічна історія греків Приазов'я. – К., 2006. – С. 69–70.

процесів етнічної асиміляції. Одночасно серед тюркських народів, представники яких з'явилися в Україні порівняно недавно, – особливо це стосується вихідців з так званих "гарячих точок" колишнього СРСР (Нагірний Карабах, Абхазія, Узбекистан та ін.), – ступінь збереження мови своєї національності досить високий. Разом з тим занижена чисельність турків-месхетинців у даних перепису пояснюється, можливо, нечіткістю їхньої етнічної самосвідомості, – не слід забувати складну історію формування цього народу: у 1944 р. турки-месхетинці були депортовані з Південної Грузії (Месхетії) до Узбекистану і в Україну попали внаслідок міжетнічних конфліктів 1989–1990 рр. З іншого боку, їхня занижена чисельність, можливо, пов'язана з програмними недоліками перепису. Так чи інакше, багато турків-месхетинців під час перепису назвали себе "турками"[1].

Тюркськомовні народи України

№ п/п	Народи	Усього	У тому числі (%) з мовою		
			своєю	українською	російською
1	кримські татари	248193	92,0	0,1	6,1
2	татари	73304	35,2	4,5	58,7
3	азербайджанці	45176	53,0	7,1	37,6
4	гагаузи	31923	6,4	4,8	88,5
5	узбеки	12353	29,2	14,7	48,5
6	турки	8844	89,6	1,5	6,4
7	казахи	5526	18,8	14,9	62,8
8	башкири	4253	19,8	7,9	68,7
9	туркмени	3709	19,4	29,1	37,5
10	киргизи	1128	18,4	19,6	54,7
11	кумики	718	34,0	15,5	48,7
12	нагайці	385	59,0	3,1	33,8
13	турки-месхетинці	336	81,0	0,6	10,4
14	балкарці	206	19,4	17,5	55,8
15	уйгури	197	11,7	9,1	64,5
16	карачаївці	190	18,4	11,6	59,5
17	каракалпаки	117	34,2	10,3	42,7
18	Усього	436558			
19	Все населення України	48240902			

[1] *Бубенок О. Б.* Мусульманське населення... – С. 36; *Маліновська Олена.* Нові етнічні меншини в Україні як результат міграцій // Агора. – 2006. – № 4. – С. 139.

Більшість тюркськомовних етносів України сповідують іслам. Це ж стосується не тільки тюркських, а й деяких інших народів (індоєвропейців-таджиків і афганців, арабів, вихідців з Індії, окремих кавказськомовних народів). Більшість мусульманських релігійних громад знаходиться в Автономній Республіці Крим (317), Херсонській (25) і Донецькій областях (17). Загальна кількість мусульманських громад в Україні на 2001 р. становила 416[1].

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Сучасні тюркські етноси в Україні // Університет. – 2007. – № 4. – С. 23–29.

[1] *Богомолов О. та ін.* Ісламська ідентичність в Україні. – К., 2005. – С. 21.

Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України

Проблеми етнічної самоідентифікації постійно привертають увагу дослідників, хоча б тому, що за цим показником у більшості країн визначається етнічний склад людності. З внутрішньоетнічної точки зору ідентичність ґрунтується на комплексі культурних ознак, за якими члени певної спільноти відрізняють себе від інших, тоді як зовнішні уявлення про спільноту мають тенденцію до генералізації та стереотипних категорій. Зазначене повною мірою стосується циган (ромів) різних регіонів їхнього перебування, для яких господарська, культурномовна, тим більше кровна спорідненість далеко не завжди відіграють етнодиференціюючу роль. Етнокультурні спільноти ідентифікуються передусім своїми назвами, причому самоназви (автоетноніми) нерідко відрізняються від тих, які побутують в науковій літературі або серед інших етнічних спільнот[1].

Надзвичайно складна історія формування і життєдіяльності ромів (циган) значною мірою сприяла невизначеності їхньої етнічної ідентичності або її трансформації, що знайшло вияв у багатьох етнонімах і койнонімах (назвах груп людей і колективів). Оскільки роми протягом століть були соціально і політично розпорошені і не мали власної державності, їхній етнічній консолідації і, як наслідок, формуванню самосвідомості

[1] *Тишков В. Л.* Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003. – С. 61–62.

перешкоджали негативні чинники – відсутність національних соціально-політичних інституцій, школи, культурних і громадських закладів і, насамперед, відверта або прихована дискримінація з боку правлячих кіл країн, в яких вони перебували.

Незважаючи на це, більшість їх зберігала свою самоназву "роми", яка була оголошена на І Всесвітньому конгресі циган у Лондоні (квітень 1971 р.) їхнім офіційним етнонімом. Цю назву було рекомендовано ООН використовувати в офіційних документах різних країн. У більшості їх, як відомо, були поширені різні назви цього етносу.

Як і будь-який інший народ, роми на початкових етапах свого формування становили єдину етнічну спільноту, яка згодом внаслідок імміграційних процесів розпалася на окремі групи відповідно до певних природних, соціальних, культурних та інших умов, однак зберегли свою ідентичність. При цьому, попри несприятливі обставини, зокрема постійне перебування в іншоетнічному, нерідко ворожому, середовищі, вони зберегли високорозвинене почуття власної національної гідності. Цьому не суперечать наведені нижче приклади "відмови" ними від своїх традиційних етнонімів, мови, релігії. Навпаки, дослідники відзначають, що поряд з удаваними, "зовнішніми" ознаками для них набагато ближчими і зрозумілішими були давні етногенетичні риси. В окремих їхніх діях відчувалася певна кон'юнктурна спрямованість. Так, на Одещині серед інших етнічних спільнот вони називають себе "молдаванами", а на Закарпатті "мадярами", але насправді ніколи не забувають, що вони передусім роми. Так само їхня належність до офіційного віровизнання (наприклад, православ'я або католицтва) була чисто формальною. Це так би мовити – релігія "для людей", їм же набагато ближчими були давні язичницькі культи[1].

Я ніколи не забуду, як 1952 р., під час студентської виробничої практики в Херсоні, ми зустрілися з групою молодих циган. Наша жвава і весела бесіда несподівано обірвалася, коли мій однокурсник Ростислав Купраш став напівжартома залицятись до чудової циганської дівчини. Вона раптом стала серйозною і рішуче сказала, що "роми ніколи не одружаться з руськими". На відміну від нас, ця Кармен з півдня України не слухала лекцій з основ марксизму-ленінізму про роль пролетарського інтернаціоналізму і переваги етнічно мішаних шлюбів, а керувалася неписаними законами свого роду-племені, завдяки яким її народ протягом багатьох століть стійко зберіг себе і вижив в іншонаціональ-

[1] *Санаров В. И.* Элементы древних верований в религии цыган // Советская этнография. – 1968. – № 1.– С. 31.

ному середовищі. Подібні погляди ромів на міжетнічні взаємини я доволі часто зустрічав і в інших регіонах України, зокрема на Закарпатті.

"Рома" найпоширеніша самоназва циган, їхні етнографічні групи розселені серед певних народів і досить часто до своєї самоназви додають етнонім цього народу[1]. Ще академік О. П. Баранніков виділив українських циган в окрему етнографічну групу[2]. Таким же чином утворилися етноніми "руські цигани", "сербські цигани", "литовські цигани", "киримілітика рома", або кримські цигани та ін.

Тривалий час у науковій літературі щодо ромів побутувала думка про їхнє єгипетське походження. В Англії вони називаються "джипсі", тобто єгиптяни, в Угорщині "Pharao nepek" (фараонів народ). В Україні, на Одещині, ними були засновані два села, які красномовно свідчать про уявлення ромів щодо свого походження: Каїр та Фараонівка. Самі ж вони називають себе там "хвараонами"[3].

З початку минулого століття версія про єгипетське походження ромів була визнана необґрунтованою, а їхньою прабатьківщиною названа Індія. З цією країною був пов'язаний інший їхній етнонім: Sinte або Sinde (від назви річки Sindhu (Інд)).

Існують й інші назви окремих груп циган, як правило, пов'язані з усвідомленням їх індійського походження: Tsiganes – серед французів, Gitanos – іспанців; Zingari – італійців. Серед голландців щодо них поширена назва "Heidens" (язичники), фінів – "mustalainen" (чорні) та ін. До речі "калі" (чорні) теж одна із самоназв ромів[4].

Малоймовірно, що цигани, які покинули Індію лише в кінці I тис. н.е., так швидко забули про своє індійське походження і стали "єгиптянами". Найвірогідніше за все, їхнє бажання не забувати про країну, де вони прожили кілька століть, пов'язане з толерантним ставленням до них в Єгипті. Як ми знаємо, згодом ставлення до циган в різних країнах змінилося – їх оголошували поза законом, висилали, піддавали всіляким жахливим засобам дискримінації.

За мовою більшість ромів належить до індоарійської групи індоєвропейських народів. Однак, у процесі тривалого розселення в середовищі інших на-

---

[1] *Андроникова И. М.* Эволюция жилища русских цыган // Советская этнография. – 1970. – № 4. – С. 31.

[2] *Баранніков О. П.* Українські цигани. – К., 1931. – С. 1–5.

[3] Матеріали наших експедиційних досліджень 1958 р. Див. також: *Баранніков О. П.* Українські цигани... – С. 1–5.

[4] *Плохинский М.* Цыгане старой Малороссии (по архивным документам) // Этнографическое обозрение. – М., 1890. – № 4. – С. 97–117.

родів, функціонування мов серед них змінилося. Ще академік О. Баранніков звернув увагу на значне поширення в їхньому середовищі української мови. До речі, за даними всіх переписів, які проводились в Україні, серед циган, був найбільший відсоток тих, що назвали своєю рідною українську мову, порівняно з іншими національними меншинами.

Значну групу становлять цигани – так звані "влахи", що, як свідчить назва, тривалий час перебували у Волоськім князівстві[1]. Низка груп ромів зазнали румунських мовних впливів: рудари, лінгурари/урсари, келдерари, ловари. Інші групи ромів, особливо кримські, зазнали впливів тюркськомовного населення (кирлидес, орлудес, киишяле, баро панонгере, халайджидес, бара кушменгере та ін.) і розмовляють тюркськими мовами. Карпатська мовна група представлена словацькими (сервітіка рома) та угорськими (унгріка рома) циганами, які мешкають в регіоні Карпат[2].

Визначити справжню чисельність ромів у світі надзвичайно складно. Порівняно з офіційними даними різних країн їхня реальна кількість набагато більша. Зокрема, російський дослідник циган В. Санаров вказував, що їхня чисельність 1970 р. у світі коливається за різними даними від 1 до 8 мільйонів. У наш час їх стало ще більше – лише в Європі від 7 до 12 млн чол.[3] Основною причиною заниження їхньої реальної чисельності порівняно з офіційними джерелами, як довели дослідження багатьох вчених, зокрема наші експедиційні спостереження 1950-х–1970-х рр., стала дискримінаційна політика щодо циган в країнах їхнього перебування.

Ця тенденція, хоча і меншою мірою, зберігається дотепер. Так, за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. в Україні налічувалося 47 917 ромів, тоді як, на думку дослідників, їх близько 100 тис., про що свідчать дані з різних регіонів[4]. Так, подвірне медичне обстеження місць компактного проживання ромів на Закарпатті виявило 31 093 особи, тоді як перепис зафіксував лише 13 762 особи;

---

[1] *Черенков Л. Н.* Некоторые проблемы изучения цыган Украины // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI –XX ст.): Матеріали Міжнародного круглого столу (Донецьк, 3 листопада 2006 р.). – Севастополь, 2006. – С. 122.

[2] *Бєліков О. В.* Актуальні завдання соціальної політики щодо ромського (циганського) населення України // Там само. – С. 30–32.

[3] *Санаров В. И.* Проблемы историко-этнографического изучения цыган // Советская этнография. – 1971. – № 3. – С. 59–64.

[4] *Зіневич Н. О.* Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела). – Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2005. – С. 1.

у Волинській області моніторинг стану забезпечення прав ромів показав фактичну чисельність близько 2 тис. осіб на противагу 103 особам, зазначеним у перепису.

Не можна забувати і про жахливе винищення циганського народу на окупованій під час Другої світової війни українській території. На думку дослідників, нацисти винищили чверть тодішнього циганського населення СРСР – 30 тис. чол[1]. Крім того, після визволення Криму цигани разом з кримськими татарами були безпідставно депортовані у східні райони СРСР.

Слід підкреслити, що на сучасному етапі можна говорити лише про приховану дискримінацію в Україні за етнічною ознакою, зокрема, через акцентування національної приналежності у негативних повідомленнях кримінального характеру в ЗМІ або замовчування випадків протиправних дій з боку владних структур проти ромів. З іншого боку, можна говорити і про те, що приховування циганами своєї національності було подекуди пов'язане з намаганням уникнути дій деяких радянських законів, які не відповідали нормам їхнього звичаєвого права. Наприклад, в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, де я працював у 1960-х рр., неодноразово надходили листи від циганських громад з проханням сприяти звільненню їх від служби в Радянській армії, оскільки це суперечило їхнім "традиціям".

Дуже складні, так би мовити, міжетнічні взаємини ромів з іншими етносами. В Молдові та Україні їх досить часто називають "молдованами". На думку молдованина, уродженця села Інгулець Кіровоградської області, професора-хіміка В. Русова, це не безпідставно. По-перше, вони переселилися з Бессарабії, де традиційно їх було досить багато, по-друге, як він вважає, вони дійсно брали участь в етногенетичному процесі молдован. В селі Циганка, розташованому поблизу Вапнярки, за даними експедиції Л. А. Артюх, з діда-прадіда живуть молдовани, яких сусідні українці називають циганами.

Проф. Мірко Бар'якторович, колишній директор Інституту етнографії Сербської Академії наук, з яким автор 1970 р. досліджував сербські поселення на Кіровоградщині, писав, що бродячих циган в Україні часто називали "сербами" тому, що вони прийшли з Сербії через Румунію[2]. Це зазначав ще О. П. Баранніков, згадуючи, що українських циган називають "серві" (servi),

---

[1] *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток... – С. 5.

[2] *Бар'якторович Мірко*. Серби на Україні // Народна творчість та етнографія. –1971. – № 3. – С. 41.

себто сербами[1]. Сучасні дослідники пов'язують слово "серв" з румунським "раб", "кріпак"[2].

Слід нагадати і про те, що в Україні налічується багато топонімів, пов'язаних із циганами[3].

Хоча переписи населення не відтворюють дійсну кількість і розселення циган, лише вони залишаються єдиним масовим обліком, проведеним одночасно на значних теренах. Нижче наведено динаміку чисельності ромів у XX – на початку XXI ст. в сучасних межах України:

Переписи (роки)	тис. чол.
1926*–1931	19,3
1959	22,5
1970	30,1
1989	47,7
2001	47,9

* На ці роки нами визначена кількість ромів за даними Всесоюзного перепису 1926 р. (УРСР в тодішніх межах – 13,6 тис., Молдавська АР – 918 і Крим – 2 тис. осіб), а також на підставі перепису Румунії 1930 р. (Буковина – 254 особи; Ізмаїльщина – 844 і Закарпаття – 1631 особа).

Характерно, що більшість ромів за переписами називали рідною мову своєї національності, а друге місце за цим показником, на відміну від інших нацменів, займала українська мова.

На жаль, першоджерела переписів, у розрізі населених пунктів, за якими фахівці складають етнологічні карти, показують лише ті етнічні спільноти, кількість яких перевищує 10%[4]. Зрозуміло, що роми в цей облік не потрапили. За даними першоджерел Всесоюзного перепису 1959 р., цигани позначені лише у двох населених пунктах Криму: с. Вавілове Новопокровської сільради Красногвардійського району (117 осіб) і у селищі Холмисте Первомайського району

[1] *Баранніков О. П.* Українські цигани...

[2] *Бєліков О. В.* Актуальні завдання... – С. 30.

[3] *Дяченко В. Д.* Назви населених пунктів етнонімічного походження // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 158–163.

[4] За переписом 1926 р., вони зберігаються в Архіві АН Росії, СПб. (ф. 135, оп. 3), а за іншими радянськими переписами – в архіві Інституту антропології та етнології ім. М. М. Миклухо-Маклая у Москві.

(44 особи). Мешканці с. Фараонівка Старокозачого району Одеської обл. зафіксовані цим переписом як "молдавани". Проте при безпосередньому спілкуванні з ними, під час експедиційних робіт кінця 1950-х рр., вони за своїм антропологічним виглядом, особливостями господарської діяльності (напівкочівники) і культури виглядали як типові роми.

На сучасному етапі найбільш компактні групи ромів зосереджені у Закарпатті (25 тис.) і в областях Південної і Східної України: Донецькій – 4,8 тис., Дніпропетровській – 4 тис. та Одеській – 2,9 тис. осіб (перепис 2001 р.).

Побутуючі щодо ромів стереотипні уявлення, що вони ведуть тільки кочовий спосіб життя, не відповідають дійсності. Зокрема, ще М. Плохинський на підставі документів архіву Малоросійської колегії показав, що вже на початку XVIII ст., крім кочових циган, було чимало напівосілих й осілих, а в Лівобережній Україні вони, "как и малорусские обыватели", поділялись на десять полків, на чолі яких стояли циганські отамани. Циганську автономію було скасовано 1765 р., коли кожний циган зобов'язаний був обрати собі місце постійного мешкання і "поступити у підлеглість сотенних і полкових правлінь поряд з іншими обивателями, бажаючі ж могли залишатися за будь-яким володарем як вільні підлеглі"[1].

Багато свідчень про осілий спосіб життя циган містяться у працях російського історика О. І. Дружиніної. Так, за її даними, цигани входили до складу військових поселень – 16-ти кавалерійських полків, сформованих у Херсонській і Катеринославській губерніях на початку XIX ст.; у Бессарабській губернії вони становили групи закріпачених циган, на яких поміщики поширювали право власності, і були фактично рабами.

В офіційних документах бессарабські цигани прямо називалися "рабами" і "холопами". Згідно з "Уставом образования Бессарабской области" (1818 р.) приватне володіння циганами було підтверджено. Крім молдавських бояр, ними могли володіти представники духовенства, польська шляхта і купці. Вони мали право продавати циган без землі, віднімати дітей від батьків, чоловіка від дружини. Подібні явища мали місце й на Буковині серед циганської групи "робі"[2].

Разом з тим значні групи циган, особливо ті, що приходили з-за Дунаю, одержували права іноземних колоністів поряд з болгарами, гагаузами та іншими,

---

[1] *Плохинский М.* Цыгане старой Малороссии... – С. 97–114.

[2] *Дружинина Е. И.* Южная Украина. 1800–1825. – М., 1970. – С. 99, 101, 107; *Кожолянко Георгій*. Етнографія Буковини. – Т. 1. – Чернівці, 1999. – С. 56.

поселялися разом з ними в колоніях задунайських переселенців[1]. Саме такі процеси відбулися серед циган вищезгаданого с. Фараонівка, мешканці якого – цигани – ще 1958 р. називали себе ще й "козаками" ("козацькі" права дорівнювалися колоністським).

Згодом відсоток осілих ромів збільшувався, особливо у XX ст. В окремих районах України вони складали великі квартали, як, наприклад, у шахтарському селищі Червоноармійське (шахта 5–6 біс) Донецькій області або на околицях м. Берегове на Закарпатті.

Деякі групи ромів утворили напівкочові поселення на зразок тих, які були у середньоазійських каракалпаків у районі Аральського моря. Каракалпаки жили у глинобитних будинках і займалися рільництвом, але у їхніх подвір'ях стояли юрти, які використовували для кочів'я. У напівкочових ромів, яких ми зустрічали під час експедиційних досліджень 1969 р. в с. Доброіванівка Кіровоградської обл., це виглядало дещо інакше: крім порожнього будинку, в якому вони з'являлися час від часу, у центрі подвір'я знаходився стовп, до якого прив'язували коней під час перебування у селі.

В умовах незалежної України спостерігається етнокультурний ренесанс ромської національної меншини, що виявляється у появі та функціонуванні низки національно-культурних товариств, більшість з яких у своїх статутних документах задекларувала заходи щодо збереження і відродження ромської мови.

Відбувається сплеск активності самоорганізації ромів, діють дві загальноукраїнські ромські громадські організації та кілька десятків регіональних національно-культурних товариств, які співпрацюють з міжнародними організаціями у вирішенні проблем ромів України. Ці організації й товариства проводять освітянську діяльність, створюють недільні школи, підтримують навчання молоді в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, випускають бюлетені, газети, створюються інтернет-сайти (з 1999 р. газета та сайт "Романі Яг" в Закарпатті). Проводиться значна правозахисна робота, йде підготовка баз даних ромів, що постраждали від геноциду у роки Другої світової війни, і організовується надання їм гуманітарної допомоги, створюються фільми, проводяться фестивалі (з 2000 р. щорічний Міжнародний фестиваль циганської культури "Амала" в Києві та ін.), активно налагоджуються зв'язки з аналогічними закордонними організаціями.

На виконання Постанови Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV "Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів" запровадже-

---

[1] *Кожолянко Георгій*. Етнографія Буковини. – Т. 1. – Чернівці, 1999. – С. 165.

но практику проведення щорічно 2 серпня в закладах культури низки областей України заходів до Міжнародного дня голокосту ромів з метою збереження історичної пам'яті, формування у молодого покоління негативного ставлення до фашизму та расистської політики етноциду щодо ромів, насильства, порушень прав людини. Проводяться тематичні культурно-масові заходи, виховні години, уроки, лекції, бесіди[1].

Україна останніми роками більш активно долучилася до загальноєвропейських тенденцій етнополітичного розвитку, зокрема у вирішенні проблем ромської меншини в українському суспільстві. З 2003 по 2006 рр. в Україні (вперше на пострадянському просторі) реалізовувалась (хоча і в дуже неповному обсязі) "Програма державної підтримки національно-духовного відродження ромів до 2006 року", спрямована на інтеграцію ромської громади до українського суспільства. Вступив у дію наказ МОЗ від 19.11.2003 № 535 у частині організації медично-санітарного забезпечення ромського населення. На Закарпатті діяла обласна цільова програма "Ромське населення" на 2003–2006 рр.

Друкується за вид.: *Наулко Всеволод*. Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України // Наукові записки Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 15. – К., 2008. – С. 335–343.

[1] http://scnm.gov.ua/article/48875?annId=48876

РЕЦЕНЗІЇ

Цікава і потрібна, але не безпомилкова праця

Рецензія на монографію В. М. Кабузана "Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20 годы XVIII века – 1989 год". – М.: Наука, 2006. – 658 с.

Рецензована праця написана, без перебільшення, найкращим фахівцем із проблем етнічної статистики. Його численні роботи заслуговують всебічної поваги. Тим більше приємно про це говорити, оскільки з Володимиром Максимовичем Кабузаном пов'язане майже півстоліття моєї творчої діяльності. З ним було опубліковано низку спільних праць, зокрема у двотомній історико-етнографічній монографії "Українці" (Опішня, 2000), разом брали участь у кількох міжнародних форумах, він, зрештою, був офіційним опонентом моєї докторської дисертації. Приємно, що і в рецензованій праці він об'єктивно висловився про мій скромний внесок у дослідження етнодемографічних процесів.

Якщо шафи багатьох наших співгромадян прикрашають багатотомні видання класиків, яких вони, щоправда, не завжди читають, або набори з кришталю чи порцеляни, то велика трикімнатна квартира Володимира Максимовича на Новощукінській вулиці у Москві, без перебільшення – справжній науковий скарб, з величезною кількістю статистичних матеріалів від найдавніших часів до сучасності. Його Величності Цифрі він, як і його родина, присвятив усе життя, закінчивши Історико-архівний інститут і відтоді не зрадивши обраній долі.

Рецензована книга величезна за розміром – майже 700 сторінок. Але, зразу скажу, не завжди кількість визначає якість: як колись побратими по перу Павла Ти-

чини писали про останній період його творчості: “Пише він все більше. Та все гірше, та все гірше”. Так загалом не скажеш про останню працю В. М. Кабузана, в якій наведено багато цінних відомостей, однак навіть у об’єктивного читача виникає чимало питань. Зупинимося на деяких з них.

Найкраще виглядають розділи, раніше апробовані й опубліковані у багатьох працях В. М. Кабузана. Це стосується українського населення Російської імперії XVIII та XIX ст. за ревізькими реєстрами і, меншою мірою, другої половини XIX – початку XX ст. Розділ VI “Українське населення світу” фактично охоплює лише пострадянський простір, а щодо “зарубіжних” українців, особливо мешканців Американського континенту, автор виявив взагалі необізнаність з численними науковими публікаціями останніх років.

Претендуючи на істину в останній інстанції, розділ VIII “Етнічні меншини України в XIX–XX ст.” взагалі не відповідає своїй назві, оскільки в ньому йдеться, і то фрагментарно, лише про поляків в Україні.

Окрім того, що часто-густо порівнюються дані, які не завжди можна зіставити, обліки проведені за різними програмами, в умовах, скажімо, політичного розчленування України, яка перебувала у складі різних країн, – основний недолік рецензованої книги полягає в тому, що автор повністю зігнорував етностатистичні дослідження як багатьох попередників (Володимира Барвінського, який уперше обґрунтував необхідність залучення конфесійних даних для обчислення українців у 1883 р., В. Охримовича, С. Дністрянського, М. Кордуби, В. Садовського, П. Чубинського, О. Русова, С. Рудницького, В. Кубійовича, В. Францева та ін.), так і сучасників. Зокрема, абсолютно не зрозуміло, чому навіть не названо фундаментальну монографію Петра Еберхардта “Зміни національної структури населення України в XX ст.”, опубліковану у Варшаві польською мовою 1994 р. і перевидану українською 2006 р., а також ґрунтовну монографію Сергія Чорного “Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр.” (К., 2003), працю О. Рафальського “Національні меншини України у XX ст.” (К., 2000) і, як кажуть в Росії, “на худой конец” публікації В. І. Наулка, особливо його монографію “Хто і відколи живе в Україні” (К., 1998) і колективний збірник, виконаний під його керівництвом, “Сучасні етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність” (К., 2001). В останній праці В. Кабузан знайшов би чимало нових даних щодо динаміки чисельності і сучасного стану українців й інших етнічних спільнот: публікації А. Шевченка щодо росіян, О. Беренштейна – євреїв, В. Сергійчука – поляків, Т. Кияка – молдаван, Н. Зіневич – циган та ін. Мабуть, по-іншому оцінив би автор етнічні процеси на Поділлі, аби прочитав історико-етнографічну

монографію "Поділля" (К., 1994), в якій міститься ґрунтовна розвідка В. Наулка і А. Перковського про населення цього регіону.

Годі вже говорити про розділи праці В. Кабузана, присвячені українцям далекого зарубіжжя, – вони написані винятково на досить застарілих публікаціях і матеріалах статистичних обліків. Непомітними для автора залишилися й деякі фундаментальні видання, які вийшли друком раніше. Йдеться, зокрема, про збірник "Українські поселення" (Нью-Йорк, 1980. – 351 с.), виданий Українським соціологічним інститутом НТШ ім. Шевченка.

Незрозуміло, як можна досліджувати етнодемографічну ситуацію в Україні, не ознайомившись із фундаментальними працями, які опубліковані останніми роками Інститутом економіки НАН України "Демографічна криза в Україні" (К., 2001) та Держкомстатом України за тою самою назвою (К., 2003).

До числа недоліків рецензованої праці варто віднести й величезну кількість повторів або переспівів таблиць, що, можливо, обумовлено не стільки складністю теми, скільки негараздами її структурної побудови. Наприклад, багато разів повторюється теза про насильницьку полонізацію українців, тоді як, з іншого боку, про їхню асиміляцію росіянами або не йдеться, або проголошується надто вже глухо. Те ж саме стосується етнічної належності населення Криму.

Я добре розумію, що погляди людини можуть змінюватися. Так, на початку 1960-х рр. я щиро вірив у перемогу ідей комунізму і всіляко їх пропагував. Зрештою моїм друзям аспірантам з багатонаціонального гуртожитку АН СРСР у Москві, де я мешкав, це настільки набридло, що один із них, Еміль Керімов, який згодом працював в Інституті історії Азербайджану, мені сказав: "Всеволоде, можливо, у вас в Україні колись і буде комунізм, а у нас на Кавказі – ніколи".

Але це було давно, і тому я не можу зрозуміти, чому так швидко змінилися погляди В. М. Кабузана за останні півтора десятка років, коли він у багатьох наших розмовах і своїх працях з величезною толерантністю ставився до України, підкреслюючи навіть свою генетичну спорідненість з нею.

Як у плані зазначеного тоді можна зрозуміти неодноразові вислови шановного Володимира Максимовича про "окупацію" українцями Криму або "русские этнические территории в границах Украины (часть Донбасса и пр.)" (с. 4), про "входження" в Україну російських і молдовських "теренів" (там же), про розбіжність "етнічних" кордонів з "політичними". Мабуть, не бажаючи визнавати факт існування незалежної Української держави, В. Кабузан називає державні кордони України "політичними". Абсолютно неаргументованим є висновок (с. 5 та ін.), що величезне за чисельністю українське населення Краснодарського краю,

Слобідської України, Примор'я та Казахстану швидко змінило свою етнічну приналежність за кілька років після революції тільки тому, що їхньою рідною мовою була російська, а не тому, що були підступно ліквідовані всі українські навчальні і культурні заклади.

Неаргументованими є намагання В. Кабузана не визнавати сучасні державні кордони України і змінювати їх на підставі "всебічного вивчення етнічного минулого і сучасності суміжних... теренів" (с. 6).

Складається враження, що автор майже не обізнаний також із сучасними українськими дослідженнями в галузі теорії етносу (праці В. Євтуха, О. Майбороди, О. Маліновської, Ю. Римаренка та ін.), як і з численними працями з етнічної консолідації українського народу.

Натомість увагу автора привернули меншовартісні або застарілі праці, наприклад, М. Лебедкіна, А. Шлепакова, автореферат кандидатської праці Г. Кожолянка 1977 р., тоді як той уже встиг опублікувати багатотомну монографію про Буковину. Привертаючи увагу до словакізації українського населення Закарпаття, автор ніби забуває, що не меншою була його мадяризація.

Абсолютно безпідставною виглядає теза автора про "антиісторичність" аналізу етнічної структури населення в сучасних політико-адміністративних кордонах України (с. 43). А в яких кордонах треба вивчати народ? Якщо етнічних, то вони залежали від багатьох суб'єктивних чинників і вирізнялись великою розбіжністю (див. Максименко Ф. Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. – 1927. – Ч. 3).

Амплуа політолога явно не пасує В. М. Кабузану. Його сфера діяльності – ретельно визначити, скільки було представників тих або інших етнічних спільнот і скільки залишилося. Політологи ж, як відомо, застосовують нерідко брудні методи, використовуючи зокрема й статистику. Як у зв'язку з цим не згадати поширену у дні моєї молодості ротапринтну працю якогось американського автора під назвою "Як брехати за допомогою статистики". От, скажімо, хтось пише, що рівень промислового розвитку в певній країні зріс на 200%. Це, зрозуміло, вражає, але за умов, якщо до того він, цей рівень, не був на нулі. Поза всяким сумнівом, В. Кабузан надзвичайно чесний дослідник, хоча, можливо, і він відчув на собі негативний вплив сучасних політологічних схем, поширених у Росії щодо України. Інакше як зрозуміти його вислови про "чисто русские земли в Украине" (с. 92), "русский Крым" (с. 93, 204, 409 та ін.), який було передано "без воли проживающего там населения" 1954 р. до складу України. А хто питав українців на початку 1920-х рр, коли їхні землі з 3 млн чол. (Кубань, Курщина, Приазов'я та ін.) були передані до складу

Росії? Хто питав кримських татар, коли їх було депортовано з Криму? Абсолютно правим був перший президент Академії наук України В. І. Вернадський, коли писав, що російська демократія закінчується там, де йдеться про Україну. Смішно, коли загальновизнаний авторитетний учений, яким є В. М. Кабузан, апелює щодо Криму або Севастополя до ... мера Москви Ю. Лужкова або дискутує з "трудом колишнього президента України Л.М. Кравчука", невідомо, правда, яким "трудом" (див. с. 139).

Чимало у рецензованій праці міститься й інших суб'єктивних, навіть тенденційних тез на зразок того, що "етнічне розмежування України зі своїми сусідами далеке від досконалості" (с. 137). А де воно досконале? Моноетнічних країн, як відомо, зараз узагалі практично не існує в світі.

Принцип, яким керується В. Кабузан, що "народу належить земля, на якій він живе і кількісно переважає" (с. 139), слід вважати недійовим, оскільки в певні періоди на тій або іншій території кількісно переважав один етнос, а в наступні часи – інший. Це стосується, наприклад, українсько-молдавського або українсько-польського етнічного прикордоння. Тим більше дивними виглядають вислови автора про те, що українці є окупанти в Криму, оскільки не становлять там чисельної більшості (с. 139). Але ж до скасування кріпацтва, за даними того ж В. Кабузана (на 1859 р.), у Криму було лише по 5% українців і стільки ж росіян, а більшість становило корінне населення півострова – кримські татари, які були в роки Другої світової війни незаконно депортовані, хоча згодом повністю реабілітовані. Отже, "відновлювати етнічні" території та кордони слід не лише за сучасними даними, а й на підставі історичних реалій. Але про яке вирішення територіальних проблем нині може загалом йти мова у світлі рішень Міжнародної Гельсінської угоди 1975 р. або постанов саміту країн СНД про недоторканність державних кордонів? Як у цьому плані слід розуміти тезу автора, яку ми наведемо повністю: "Пока существует проблема Крыма и русского языка, о дружбе русского и украинского народов не может быть и речи. Она может существовать только в головах политических «Геростратов». А сколько ещё новых проблем может возникнуть в будущем (Кубань, Ростовская и Донецкая области, утраченная часть Восточной Галиции, Брестская область и т.д. и т.п.). Представляется весьма сомнительным, чтобы народ Украины предпочёл существующую «незалежність» месту на кладбище (которое также далеко не всем теперь по карману)" (с. 307, 320).

Як бачимо, автор пропонує переглядати існуючі державні кордони. До чого це може призвести, свідчить досвід Нагірного Карабаху, Косово, Придністров'я та інших "гарячих точок".

А щодо референдуму про Крим, на чому наполягає В. Кабузан, то він уже відбувся 1 грудня 1991 р., коли незалежність України підтримала більшість населення півострова.

Ще один політичний сегмент рецензованої праці стосується росіян сучасної України: йдеться, на думку автора, про "дискримінаційну політику влади України" щодо російського населення і, зокрема, російської мови (с. 344, 346 та ін.). Але ж Конституція України, на яку посилається автор, гарантує "вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України", росіяни мають усі права, гарантовані особам, що належать до національних меншин.

Натомість, наприклад, в Автономній Республіці Крим, де живе майже чверть українців, діє лише 0,3% україномовних дошкільних закладів, тоді як 95,7% – російськомовних. На початку XXI ст. загалом в Україні нараховувалося понад 12% російськомовних шкіл, для них функціонувало 66 театрів, випускалося 62% загальної кількості видань. Для порівняння зазначимо, що в Російській Федерації, де живе понад 4 млн українців, кількість державних україномовних шкіл та ВНЗ, як і державних україномовних театрів та періодичних видань, становила "0". Чому б авторові не прокоментувати наведені цифри можновладцям Російської Федерації?

Є багато інших сумнівних тез, наприклад про те, що у 1939 р. порівняно з 1926 р. питома вага українців знизилася не через голодомор, а через те, що перепис 1939 р. (який узагалі вважається сфальсифікованим) "занизив чисельність і питому вагу українців" (с. 322). "Катастрофічне", за словами В. Кабузана, зниження абсолютної і відносної чисельності українців в Росії автор пояснює не ліквідацією українських національних культурних та освітніх закладів, а тим, що серед населення було багато російськомовних (С. 333–337), через що вони швидко асимілювалися.

Понад третину книги складають статистичні таблиці, розроблені автором. Саме вони, а не дещо суб'єктивні, а подекуди тенденційні висновки, становлять найбільшу цінність.

На наш погляд, зберігати добрі стосунки між Україною та Росією, – а це абсолютно необхідно, – потрібно не шляхом диктату або намаганням переглядати існуючі державні кордони, що історично склалися, а на принципах досконалого національно-державного будівництва, основаних на рівноправності і взаємній повазі. Це стосується як українців Росії, так і росіян України.

Друкується за вид.: Університет. – 2007. – № 3. – С. 109–113.

Скільки “батьків” у етнології,

або Рецензія на підручник В. Кафарського та Б. Савчука “Етнологія” (К., 2006 – 452 с.)

Інтерес до етнології (етнографії, народознавства), який посилився зі здобуттям Україною незалежності, супроводжувався появою низки монографій та навчальних посібників. Відрадно, що вони з’явилися не лише у традиційних етнологічних центрах, Києві та Львові, а й у багатьох інших містах – Чернівцях, Харкові, Одесі, Маріуполі, Тернополі, Ужгороді. Серед цих видань, на наш погляд, провідне місце займає підручник “Етнологія”, написаний івано-франківськими авторами В. Кафарським і Б. Савчуком.

Цю працю відзначає чітка структурна побудова, величезний обсяг використаних джерел, як вітчизняних, так і зарубіжних, намагання не залишити поза увагою новітні концепції або погляди.

Можна тільки уявити, з якими труднощами довелося зіткнутися авторам, враховуючи невизначеність дотепер багатьох термінів і понять, хоча б таких, як “нація”, або наявність поглядів діаметрально протилежних, часто невиразних і суперечливих як у просторовому, так і проблемно-хронологічному плані. Слід сказати, що автори загалом упоралися з цим надзвичайно складним завданням.

У підручнику всебічно розглянуті проблеми предметного поля етнології та суміжних наук, методи і функції досліджень, основні “школи” в етнології, поняття і терміни, концепції походження народів та виник-

нення їхніх назв. Значна увага приділена питанням формування етнічної та антропологічної карти людства, функціонуванню культури, етнічній психології, співвідношенню етносу і мови, функції релігії, типології символів, сутності та чинникам міжетнічних відносин і конфліктів. Підручник містить ґрунтовний словник етнологічних термінів і список рекомендованої літератури.

Загалом, високо оцінюючи рецензовану працю, дозволю собі, однак, висловити деякі зауваження і побажання.

Поза сумнівом, подібні праці вимагають наявності солідного історіографічного огляду. Наведений наразі аналіз етнологічних "шкіл" його не компенсує, внаслідок чого виникають вимушені повтори і нечіткі посилання без зазначення використаних джерел. Автори, мабуть, це зрозумівши, склали довгий список осіб, на "творчій спадщині яких ґрунтувалися при підготовці підручника", там опинились "постаті", доробок яких не узгоджено ні за часом роботи, ні за поглядами, ні за науковими уподобаннями та переконаннями, тобто "і мертві, і живі...", як-от Мід і Варзар, Грушевський і Кресіна, Школьняк і Бромлей. А ще чомусь у цей список потрапив і один із авторів – Кафарський (с. 4–5). Далі – більше! Автори кожну тезу намагаються поставити під егіду того чи іншого авторитету. Так, з їхньої легкої руки Геродот стає "батьком етнології" (с. 25), літописець Нестор – "батьком української етнології" (с. 71), а Федір Вовк – "батьком української антропології" (с. 77). Чи не забагато "батьків" у багатостраждальної етнології? Час від часу автори поповнюють або уточнюють список авторитетів (с. 6, 84).

Разом з тим, хоч як це дивно, поза увагою залишились дослідники, які справді зробили значний внесок у етнологію, такі як завідувач кафедри етнографії Ленінградського університету Рудольф Ітс; учениця Франка Боаса, авторка багатьох праць з американської етнології Юлія Аверкієва; наш земляк, уродженець м. Тальне на Черкащині, згодом професор Московського університету М. Чебоксаров; видатний мовознавець А. О. Білецький та ін. Можна зрозуміти прагнення авторів розглянути паралельно зі світовою етнологією ще й українську, так би мовити, у порівняльному плані. На наш погляд, ця спроба виявилася не зовсім вдалою, оскільки подекуди йдеться про не зовсім порівнювані речі. І тому, наприклад, перший етап становлення української етнології (етнографії), за авторами, охопив... сім століть, від XII до XIX, другий – "утвердження етнографії як окремої дисципліни" – лише 40 років, а третій, в якому було все, – "і розквіт, і занепад, і відродження" і який названо періодом "значних колізій", – розпочався у 20-х роках минулого століття і триває дотепер. Абсолютно не

зрозуміло, за якими критеріями визначалася така періодизація і кому вона потрібна. А літописцю Нестору приписане таке, що корифею, мабуть, і не снилося: він і "ідентифікував народи за принципом антитези «свої–чужі»" (розробленої, як відомо, на початку XX ст.), і проводив ідею взаємозв'язку всіх (!!!) народів і т.п.

Не завжди варто, на наш погляд, визначати етнологічні "школи" і напрямки за країнами ("французька", "англійська" тощо), оскільки відповідні ідеї поширювались у різних країнах. Скажімо, культурний релятивізм мав місце не тільки у США, а й у інших країнах, а потім набув розвитку навіть у Радянському Союзі (дискусія на сторінках журналу "Советская этнография" щодо обрядів умикання та ін.). Чи то місця не вистачало авторам, чи щось інше, але деякі наведені характеристики надто короткі, щоб не сказати дивні, як щодо З. Фройда – "лікар за професією, єврей за походженням" (с. 55). Треба принаймні поміняти місцями, бо спочатку він народився, а вже потім став лікарем.

"Батько української антропології" Ф. Вовк, як зазначають автори, визначив "український антропологічний тип" (с. 77), який указував на етнічну однорідність "малоросійського племені". Це твердження не відповідає дійсності, бо, по-перше, єдність антропологічного типу вказує не на етнічну, а на расову однорідність того чи іншого народу, по-друге, Ф. Вовк неодноразово підкреслював, що в антропологічному плані українці неоднорідні і поділяються за відповідними областями: центрально-українською, карпатською, нижньодніпровською, деснянською та ільменсько-дніпровською (див.: Українці. – Кн. 1. – Опішне, 1999. – С. 122). І загалом, не слід ототожнювати етнічні ознаки з антропологічними, які далеко не завжди збігаються.

Приймаючи вислів, що людина і людське суспільство, загалом етнос – явище "біосоціальне", аж ніяк не можна погодитися з тезою авторів, що однією з ознак етносу є "антропологічний (расовий) тип" (с. 94). Можна говорити лише про те, що спільний антропологічний тип – обов'язкова передумова виникнення етносу. Йдеться передусім про спільноти, які у вітчизняній історіографії визначалися належними до родоплемінного ладу. На думку сучасних дослідників, ці спільноти мали певну соціокультурну структуру, але етносом не були. В аспекті етногенезу їх слід віднести до доетнічного періоду розвитку людського суспільства. Тоді об'єктивною і роз'єднуючою силою і засобом єднання колективів людей була дійсна або примарна (ілюзорна) спорідненість їх членів. З цієї точки зору, в історичному контексті етногенез – це поступова трансформація кровної спорідненості у спорідненість соціокуль-

турну (див.: Академик Ю. В. Бромлей и отечественная этнология. 1960–1990-е годы. – М., 2003. – С. 19–30).

До речі, коли я запитав українського антрополога проф. С. П. Сегеду, на якого посилаються автори, як він ставиться до того, що віднедавна дехто почав вважати і антропологічний тип однією з ознак етносу, він сказав, що для антропологів це було б дуже добре, хоча, на жаль, нереально. Дійсно, про яку "расову єдність як обов'язкову ознаку етносу" може йти мова, коли навіть найбільш моноетнічні народи не зберігають такої єдності?

До честі авторів підручника слід сказати, що вони не пішли за відомим принципом, що все "до нас" було гіршим, а спокійно і аргументовано розглянули різні концепції етногенезу – як соціокультурну Ю. Бромлея, так і природно-біологізаторську Л. Гумільова, і залишили поза увагою неусталені або спірні тези. Безперечно, в обох згаданих концепціях є сильні і слабкі місця. Зараз модно критикувати Бромлея, хоч більшість сучасних дослідників, у тому числі й автори підручника, широко використовують його праці. Мені ж, як учаснику VII–XI Міжнародних конгресів антропологічних та етнологічних наук, добре відомо, з якою повагою ставилися до його праць провідні етнологи світу. Це особливо стосувалося комплексності досліджень, теорії етносу, проблем етногенезу та етнічних процесів. Разом з тим погляди Л. Гумільова теж виникли не на порожньому місці, вони увібрали в себе концепції О. Шпенглера і А. Тойнбі, які він пристосував до азіатських номадів (теорія пасіонарності, періодизація розвитку народів та ін.).

Американські індіани на початкових етапах своєї історії, про що пишуть автори підручника, не були субетнічною групою американського народу, а становили окремі народи, деякі з них (майя, ацтеки, інки) досягли високого цивілізаційного рівня розвитку. Так само далеко не всіма сучасними дослідниками "північноамериканські негри" вважаються субетнічною групою американської нації. Щодо цього дискусії точаться вже не одне десятиліття і ще не набули вирішення (с. 107). Аналогічно, суперетноси не завжди складаються зі спільнот, які пов'язані між собою економічними, релігійними, ідеологічними та іншими чинниками. Візьміть хоча б сучасних індоєвропейців різних регіонів світу.

Автори підручника внесли свій "глек" і у розробку теорій нації. Вони не пішли шляхом з'ясування "існуючого у науці та суспільній практиці поділу націй на моноетнічні, поліетнічні та політичні", а запропонували, щодо України, визначити "так званий титульний етнос" – "найстаріший (або ж автохтонний) і найчисельніший етнос" (с. 121). На відміну від України, на думку авторів, у по-

літичних країнах такого титульного етносу немає, а існує політична нація. Явне змішування понять "етнос" і "нація". І взагалі незрозуміло, куди ж треба віднести майже чверть людності України, яка не належить до титульного етносу?

Все це нагадало мені перші роки незалежної України, коли на спеціалізованих вчених радах із захисту щоразу виникало питання, на яких методологічних засадах повинна бути побудована та чи інша дисертація. У радянські часи таке питання не виникало, бо відповідь була однозначною – звичайно, на принципах марксистсько-ленінської методології. А тут і молоді здобувачі ступеня, і сивочолі члени ради раптом замислилися: "А справді, на яких?" Пам'ятаю, як один з авторитетних членів ради сказав: "На принципах правової держави". Ще б не вистачало, щоб наша методологія була позаправовою.

Щодо загалом добре написаного розділу "Етноніміка", можна було б тільки додати, що деякі з назв народів походять від антропонімів, власних імен людей (бойки та ін.), інші – від особливостей господарської діяльності (далматинці – від іллірійського "далма" – вівця), ставлення до того або іншого народу з боку його сусідів – "ескімосами", або "людьми, які їдять собаче м'ясо", їх назвали сусідні індіани. В сучасній американській етнології ескімосів називають "ін'юїти". До етнонімів, які походять від назв сторін світу, належать білоруси та білі хорвати ("білий" означало "захід"). З іншого боку, залишається незрозумілим, чому в цьому розділі залишилася поза увагою така спільнота, як русини, – з точки зору їхньої історії і сучасного русинізму. Назва "черкаси", слід зазначити, вживалася для означення тільки частини української етнічної території Наддніпрянщини.

Висловимо і деякі інші зауваження та побажання.

Щоб доводити, що один із народів має глибше етнічне коріння (с. 142), треба мати більш ґрунтовні аргументи.

Не є загальновизнаним, особливо в наш час, твердження, що у пострадянській науковій традиції зберігається поділ культури на матеріальну та духовну (с. 94). Навпаки, останнім часом ці терміни мало вживаються, оскільки матеріальну культуру вважають витвором духовної діяльності людини. Зазначений поділ існував від середини XIX ст. під впливом німецької етнографічної школи. До речі, автори практично залишили поза увагою питання розвитку "духовної культури", особливо у сфері обрядовості, що викликає постійний інтерес етнологів, так само, як і проблеми сучасного етнодемографічного розвитку, що активно впливають на формування і розвиток народів.

Походження та еволюція людини належить не до етногенезу, а антропогенезу. Останній передував першому (с. 96).

Америку і Азію з'єднував не "крижаний міст" (с. 150), а "материковий", що утворився внаслідок останнього відомого в історії Землі зледеніння – Вюрмського, коли рівень Світового океану знизився. Тоді, близько 40 тисячоліть тому, по цьому мосту в пошуках об'єктів полювання з Азії в Америку прийшли предки індіанів.

Не зрозуміло, чому, за твердженням авторів, кельтські племена зберегли свою етнічність лише в Ірландії (с. 161). Адже і дотепер збереглося чотири кельтських народи; крім ірландців, це валлійці, гели і бретонці.

Великий сумнів, внаслідок відсутності належної аргументації, викликає теза авторів підручника, що "між літописними полянами, древлянами, сіверянами та сучасними українцями простежується пряма лінія етноантропологічної спадковості" (с. 243). По-перше, ніхто конкретно не досліджував, з антропологічної точки зору, літописних полян або сіверян. По-друге, самі автори справедливо вказують на постійні впливи на формування "українського етноантропологічного стовбура" іншоетнічних морфологічних компонентів, носіями яких виступали вихідці з різних регіонів Євразії (С. 242).

У розділі "Етнологія культури" є низка вдало написаних параграфів, які стосуються функцій етнічної культури, аккультурації, збереження традицій, змісту і символіки культури. Однак і тут є певні недоробки. Викликає, зокрема, супротив теза, що виготовлення предметів матеріальної культури має "етнічну спрямованість", та ще й розраховану на певний антропологічний тип населення і "властиві йому психологічні, естетичні, етичні уявлення і норми" (С. 260). А як тоді пояснити, що гончарний круг, який значно підніс рівень продуктивності праці, з'явився одночасно у різних регіонах землі і серед різних народів, але обов'язково за відповідних природно-географічних та соціальних умов?

Досить невиразними виглядають суто етнографічні сюжети, внаслідок недостатнього використання величезної наукової літератури, де розроблені відповідні типологічні схеми. Якби автори ширше врахували праці етнографів з одягу, житла, господарської діяльності, обрядовості і загальноприйняті класифікації, не було б тез, основаних на "фольклорній традиції", про гачі (ногавиці), козацькі шаровари, і не треба було б зводити український народний костюм до образу козака Мамая (с. 273). А щодо того, що "залишається відкритим питання статусу українського «національного» костюма" (с. 274), то воно завжди залишиться відкритим, оскільки не можна одягти багатомільйонний народ в якийсь один костюм при всій повазі до козака Мамая. Можна говорити про окремі відмінності, але давно відомо, що традиційний костюм українців Наддніпрянщини відрізняється від карпат-

ського, а поліський від слобожанського або костюма Півдня. І в цьому виявляється багатство і багатобарвність українського народного одягу.

Не зрозуміло, чому "духовна" культура, мається на увазі передусім обрядовість, яка є об'єктом дослідження етнології, у підручнику практично не висвітлена. Натомість при описі української народної кулінарії чомусь зроблені посилання на француза К. Леві-Стросса, за яким їжа поділяється на "тверду" та "м'яку", – отака-то класифікація! А чому б не використати праці дійсно фахівців Л. Артюх, Г. Ґонтар та ін. Є тут і інші перли типу "асортимент продуктів української кухні мало чим відрізняється від європейського" (с. 276). Визначивши алкоголь як один із важливих елементів побуту та способу життя українців, починаючи від скіфів, з чим можна погодитися, автори дають корисні поради, а практично – рецепти щодо вироблення ковбас "на основі специфічних прийомів обробки кишок свиней та копчення" (с. 276). Але ж підручник повинен дещо відрізнятися від кулінарної книги!

Загалом добре написаний розділ про етносоціальні функції мови, хоча в ньому мало що додає параграф про становлення української мови, оскільки цій темі присвячено багато праць. Зокрема, автори навели цікавий приклад про широке побутування синонімів слова "сніг" серед ескімосів, що показує залежність мови від тих або інших реалій життя, у даному випадку суворих умов полярного клімату. Подібно цьому можна нагадати, що серед верблюдоводів-бедуїнів налічується близько ста різновидів слова "верблюд", а саме це слово походить від кореня, що асоціюється з "красою".

У підручнику розглянуто і надзвичайно складне питання розвитку етнічної психології. Коли на початку 1970-х рр. я запропонував Г. С. Костюку, директорові Інституту психології, спільно з етнологами Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії займатись дослідженням етнопсихологічних проблем України, він тільки сказав, що багатьох з тих, хто цим "цікавився", вже давно нема, а "тє далєчє". Приємно, що у підручнику широко використано праці вчених української діаспори: М. Шлемкевича, Т. Гнатенка, О. Кульчицького, В. Яніва, про яких раніше не можна було навіть згадувати. З іншого боку, риси національної психіки, поза сумнівом, вимагають масових конкретних досліджень.

У розділі "Етнологія символу" розглянуті типи етнічних символів, завдяки яким розкривається зміст етнологічного аналізу і з'ясовуються ознаки кожної спільноти. Можливо, слід було наголосити, що етнічні символи не є константою, як, наприклад, "російській" сарафан і матрьошка. Перший за своїм походженням пов'язаний із тюркським світом, другий – із Японією.

На мій погляд, авторам слід врахувати й деякі інші зауваження. Так, у підручнику є невдалі або сумнівні вислови типу “етнічна суспільність” (с. 15). Одного із засновників школи дифузіонізму В. Ріверса названо “Рівером” (с. 39). Книга Д. Макленнана вийшла друком 1876 р., а не на сто років раніше (с. 28). Леві-Брюля автори трохи українізували, назвавши “Леві-Борюлем” (с. 41).

Вимагає пояснення фраза “русько-український народ” (с. 73). Не зрозуміло, чому тільки українці є “головним продуктом” етногенезу (с. 96). Якщо бути точним, Ф. Боас розвивав вчення не релятивізму, а “культурного релятивізму” (с. 49), яке виникло під впливом проникнення в етнологію ідей теорії відносності А. Ейнштейна, а “Магріб” перекладається з арабської як “Острів заходу” (с. 175). Що таке “велика мандрівка народів” (с. 100), або “вогнище індіанської цивілізації” (с. 164), або “третій струмінь масштабної експансії тюркських племен” (с. 167)? Що означає “безперервна лінія україногенезу” (с. 193, 217) і чи може перериватися етнологічний процес внаслідок включення народу, в даному випадку українців, до Московської держави (с. 218)?

Подібні запитання вимагають пояснень.

Міжетнічне спілкування обмежують не лише такі чинники, як незнання мови і різне віровизнання, а передусім специфіка господарської діяльності в країні імміграції (с. 396). Так, до США і Канади прибули “малописьменні” українські селяни. Але доля їх у плані акультурації була різною. У США вони одразу поповнили населення промислових регіонів Сходу, заводи і шахти і у міському середовищі швидше інтегрувалися, тоді як українці – переселенці до Канади довгий час залишалися фермерами і набагато пізніше “вписалися” у новітню соціально-професійну агроструктуру канадського суспільства, що й обумовило більш стале збереження серед них етнічних традицій.

Для такого підручника абсолютно необхідні ілюстрації і карти, на зразок відомої книги Н. Чебоксарова і І. Чебоксарової. Не слід подавати українською мовою назви книг іноземних, зокрема російських, авторів. Ускладнює читання тексту та обставина, що в ньому часто не виділені рубрики. У списку етнологічних термінів є багато зайвих або сумнівних (одонтологія, передсуди етнічні, етнічні сироти та ін.).

Висловлені тут зауваження спрямовані лише на удосконалення загалом непоганої праці. Це, можливо, не стільки рецензія, скільки погляди на сучасну етнологію людини, яка віддала цій чудовій галузі знань півстоліття життя.

Друкується за вид.: Університет. – 2007. – № 6. – С. 106–112.

Хронологічний покажчик друкованих праць В. І. Наулка

1958

1. Переписи населення і національне питання // Рад. культура. – 1958. – 18 груд. – С. 4.

2. Перший перепис у Києві // Вечір. Київ. – 1958. – 24 груд. – С. 4.

3. Переписи населення і національне питання // Закарпат. правда. – 1958. – 27 груд. – С. 3.

1959

4. Всесоюзний перепис населення 1959 року і його значення для етнографічних досліджень / Бондаренко В.В., Наулко В.І. // Нар. творч. та етногр. – 1959. – № 1. – С. 14–21.

5. Етнографічна карта українського народу кінця XIX – початку XX ст. / Наулко В.І., Поріцький А.Я. // Українці. Істор.-етногр. моногр. – К.: Вид-во АН УССР, 1959. – С. 30.

1960

6. Народні знання. Метеорологія. // Українці: Істор. - етногр. моногр: у 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. І. – С. 614–621.

7. Міжнародна конференція з питань етнічної картографії // Нар. творч. та етногр. – 1960. – № 1. – С. 150–151.

8. Бригада комуністичної праці зустрічається з науковцями // Там само. – № 2. – С. 155–156.

1961

9. Добровільні народні дружини і питання громадського побуту робітників // Нар. творч. та етногр. – 1961. – № 1. – С. 77–79.

10. Народна метеорологія // Вечір. Київ. – 1961. – 3 червня. – С. 3.

1962

11. Рец.: Етнічна карта “Народи Африки” // Нар. творч. та етногр. – 1962. – № 2. – С. 149–150.

1963

12. Современный этнический состав населения Украинской ССР // Сов. этнография. – 1963. – № 5. – С. 46–59.

13. Культурно-побутове зближення радянських народів // Комунізм і побут. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 41–56.

14. Вивчення етнічного складу населення Української РСР // Нар. творч. та етногр. – 1963. – № 4. – С. 20–26.

15. Народні прикмети і завбачення погоди // Наука і життя. – 1963. – № 4. – С. 38.

16. Національний склад населення Української РСР за матеріалами переписів населення // Нар. творч. та етногр. – 1963. – № 5. – С. 24–28.

1964

17. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. – М.: Наука, 1964. – 8 с.

18. Этнический состав населения Украинской ССР (опыт статистико-картографического исследования).: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1964. – 19 с. (Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР).

19. National Composition of the Ukrainian SSR according to Population Censuses Returns // VII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Moscow, August 1964. – Moscow: Nauka, 1964. – 11 p.

20. Национальный состав населения УССР по материалам переписей населения // VI Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. – Тез. докл. – М., 1964. – С. 120–121.

21. Народы Украинской и Молдавской ССР: Карта, м-б 1:5 млн. / Винников Я.Р., Наулко В.И. // Атлас народов мира. – М., 1964. – С. 17.

22. Развитие промышленности и формирование рабочего класса в период капитализма // Народы Европейской части СССР. – М.: Наука, 1964. – Т. I. – С. 620–624.

23. Народные знания и развитие науки / Горленко В.Ф., Наулко В.И. и др. // Народы Европейской части СССР. – М.: Наука, 1964. – Т. I. –С. 733–739.

1965

24. Про карти населення // Укр. істор. журн. – 1965. – № 8. – С. 97–98.

25. Рец.: Атлас народів світу // Нар. творч. та етногр. – 1965. – № 3. – С. 90–91.

26. Підсумки археологічних і етнографічних досліджень // Там само. – № 5. – С. 57–61.

27. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико–картографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1965. – 276 с.

Рец.: *Пучков П.І.* Цікава книга з етнічної географії України // Нар. творч. та етногр. – 1966. – № 1. – С. 86–88; *Васьків В., Дашкевич Я.* Досліджено вперше // Молодь України. – 1968. – 27 верес. – С. 4; *Запорожець М.* Нова праця про етнічний склад населення України // Наша культура (Варшава). – 1967. – № 4. – С. 43–44; *Покишишевский В.В.*, Наулко В.І. Етнічний склад населення Української СРСР. Статистико–картографічне дослідження // Изв. Всесоюз. географ. общества. – 1967. – Т. 99. – С. 523.

28. Населення // Українська Радянська Соціалістична республіка. – К.: УРЕ, 1965. – С. 67–69.

1966

29. Конференція з питань зближення соціалістичних націй і інтернаціонального виховання трудящих // Нар. творч. та етногр. – 1966. – № 3. – С. 103–105.

30. Рец.: Польський етнографічний атлас // Там само. – 1966. – № 4. – С. 93–95.

31. Карта сучасного етнічного складу населення УРСР: М-б 1:500 000. – Додаток: “Географічне розміщення народів в УРСР”. – К.: Наук. думка, 1966. – 32 с.

Рец.: *Даниленко Р.В., Зеленчук В.С.* О карте современного этнического состава населения Украинской ССР // Тр. истор. - краеведч. музея Молдавской ССР. – Кишинев, 1969. – Вып. 2. – С. 171–173; *Гиряк М.* Нова карта України // Дукля (Чехословаччина). – 1967. – № 5. – С. 88–89; *Приходько М.П.* Наулко В.І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР.: М-б 1:1,5 млн. – Додаток: “Географічне розміщення народів УРСР”. – К.: Наук. думка, 1966. – 32 с. // Укр. істор. журнал. – 1967. – № 4. – С. 142; Етнічна карта України // “Радянська Україна”, “Правда України”, “Сільські вісті” та ін. – 1967. – Січень. – Кореспонденція РАТАУ.

32. Етнічний склад Української РСР у 1959 р.: Карта // Енцикл. українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 17–37.

1967

33. Про методику картографування “Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії” // Нар. творч. та етногр. – 1967. – № 3. – С. 34–40.

34. Ювілейні наукові сесії і конференції // Там само. – № 5. – С. 99–100.

35. Етнічна карта України.: М-б 1:6,5 млн. // Українська Радянська Соціалістична Республіка. – К.: УРЕ, 1967. – С. 68. – Укр., рос., англ.

36. Етнічна карта УРСР // Історія Академії Наук Української РСР. – К.: УРЕ, 1967. – Кн. І. – С. 344.

37. Грузинское население на Украине в статистических и исторических источниках // Тез. докл. Объед. научн. сессии по истории груз.-укр. взаимоотношений... – Тбилиси, 1967. – С. 44–46.

1968

38. Методика этнического картографирования городского и сельского населения.: Материалы III Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук (Токио – Киото, сент. 1968). – М.: Наука, 1968. – 9 с.

39. Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам // Из истории укр.-груз. связей. – Тбилиси: Изд-во Мецниереба, 1968. – С. 226–238.

40. The Metodics of Ethnical Cartography of City and Rural Populations // VIII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Sept. 3–10, 1968, Tokyo – Kyoto. – Tokyo, 1968.

41. The Metodics of Ethnical Cartography of City and Rural Populations // VIII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Sept. 3–10, 1968, Tokyo – Kyoto. – Vol. III. – P. 205–206.

1969

42. Региональный историко–этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии: Проспект / Гуслистый К.Г., Наулко В.И. и др. – К.: Наук. думка, 1969. – 24 с.

43. Население и культура / Корецкий Л.М., Наулко В.И. // Украина: Общий обзор / “Советский Союз”. – М.: Мысль, 1969. – С. 142–186.

Рец.: *Горішній П., Орлов А.* Велична панорама республіки // Нар. творч. та етногр. – 1970. – № 6. – С. 88–91.

44. Міжнародний форум етнографів і антропологів / Зінич В., Наулко В. // Нар. творч. та етногр. – 1969. – № 2. – С. 39–46.

45. Наукові сесії етнографів / Горленко В., Наулко В. // Там само. – № 4. – С. 107–109.

46. Етнокультурні зв’язки на Україні за матеріалами одягу / Миронов В.В., Наулко В.І. // Нар. творч. та етногр. – № 5. – С. 44–52.

47. Карта изменений административно-территориального деления Украины, Белоруссии и Молдавии.: М-б 1:1,5 млн. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1969. – 1 арк.

48. Албанці // Рад. енцикл. історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 44.

49. Асиміляція // Там само. – С. 91.

50. Демографія // Там само. – С. 534.

1970

51. National Composition of the Ukrainian SSR according to Population Census Returns // Тр. VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. – М.: Наука, 1970. – Т. 8. – С. 455–459.

52. Ювілейна сесія / Довженок Г., Наулко В. та ін. // Нар. творч. та етногр. – 1970. – № 4. – С. 104–106.

53. Естонське населення на Україні // Нар. творч. та етногр. – № 5. – С. 38–42.
54. Етнічна географія // Рад. енцикл. історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 120.

1971

55. Грузини в Україні // Молодь України. – 1971. – 26 лют. – С. 3.
56. К вопросу методики этносоциологических исследований в районах этнического смешения // Всесоюз. науч. сессия, посвящ. итогам полевых археол. и этногр. исслед. 1970 г.: Тез. докл. – Тбилиси, 1971. – С. 9–10.
57. Міграція населення // Рад. енцикл. історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 137–139.

1972

58. Межнациональные браки в Украинской ССР / Наулко В.И., Чуйко Л.В. // Материалы ко II Всесоюз. конф. по проблеме "Изменение социальной структуры советского общества". – М., 1972. – С. 54–55.
59. Культурно-бытовое сближение народов УССР / Зінич В.Т., Наулко В.И. // Сов. этнография. – 1972. – № 6. – С. 28–37.
60. До питання про сучасні етнічні процеси в деяких районах Карпатської зони // Культура та побут населення Українських Карпат: Матер. конф. – Ужгород, 1972. – С. 159–160.
61. Культурно-бытовое сближение народов Украинской ССР // Тез. докл. на сессии и пленумах, посвящ. итогам полевых исслед. в 1971 г. – М., 1972. – С. 70–75.
62. Чехи // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 493.

1973

63. Развитие межнациональных этнокультурных связей в УССР // IX Междунар. конгр. антропол. и этнол. наук. Чикаго, США, 1973. – М.: Наука, 1973. – 15 с.
64. Development of Interethnik etnocultural Relation in the Ukrainian SSR // IX ICAES. – Chicago, USA, 1973. – 14 p.
65. Development of Interethnik etnocultural Relation in the Ukrainian SSR: Abstracts // Ibidem. – 4 p.
66. Development of Interethnik etnocultural Relation in the Ukrainian SSR //Plan of the Congress: IX ICAES. – Chicago, USA, August 28 – September 18, 1973. – Chicago, 1973. – P. 96–97.

1974

67. IX Міжнародний конгрес антропологічних та етнографічних наук // Нар. творч. та етногр. – 1974. – № 2. – С. 110–111.
68. The Convergence of the People of the Ukrainian SSR in Culture and Life–Still / V. Zinich, V. Naulko // Soviet Sociology. – Waschington, 1974. – Vol. XIII, z. 1–2. – P. 36–45.

1975

69. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наук. думка, 1975. – 276 с.

Рец.: *Назарова Т*., Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наук. думка, 1975. – 275 с. // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 93–96; *Молодчиков О.В.* В.И. Наулко. Развитие межэтнических связей на Украине (историко–этнографический очерк). – К.: Наук. думка, 1975. – 276 с. // Укр. істор. журнал. – 1975. – № 8. – С. 141–142; *Покшишевский В.В.*, *Пучков П.И.*, Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко–этнографический очерк). – К, 1975. – 276 с. // Сов. этнография. – 1975. – С. 162–164: *Плисюк В., Васьків В.*, Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., Наук. думка, 1975. – 276 с. // Наука і суспільство. – 1977. – № 1. – С. 42–43; *Макарчук С.А.* Міжетнічні зв'язки як фактор прогресу народів. – В.И. Наулко. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наук. думка, 1975. – 276 с. // Нар. творч. та етногр. – 1975. – № 4. – С. 7–8; *Заседателева Л.Б.* Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко–этнографический очерк). – К.: Наук. думка, 1975. – 276 с. // РЖ. Обществ. науки в СССР. – Сер. 5. – М., 1976. – № 2. – С. 296–301; *Дахшлейгер Г.Ф.,* Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко–этнографический очерк). – К.: Наук. думка, 1975. – 276 с. // Вестник АН Казахской ССР. – Алма-Ата, 1976. – № 3. – С. 71–72; *Корзун І.П.* Развіццё міжетнічных сувязей на Украіне // Весці Акадэміі Навук БССР. – Мінск, 1976. – № 3. – С. 132–133; *Ніконенко В.*, *Стрішенець М.* Дослідження з етнографії // Вільне життя. – Тернопіль, 1975. – 27 черв. – С. 3; *Козлов С.Я.,* Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975. – 276 с. // Расы и народы. – М.: Наука, 1976. – Т. І. – С. 296–298.

70. Сучасне і традиційне у весільних обрядах угорців Закарпаття // Нар. творч. та етногр. – 1975. – № 1. – С. 51–54.

71. Этнический аспект миграционных процессов в Украинской ССР // Тез. докл. Всесоюз. конф., посвящ. этногр. изуч. современности. – Москва; Нальчик, 1975. – С. 108–110.

1976

72. Методические разработки по организации учебно-исследовательской работы студентов специальности 2008 (ист. науки) / Наулко В.И., Стрельский В.И. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1976. – 27 с.

73. Этносоциологические исследования языковых процессов в Украинской ССР // Тез. докл. сессии, посвящ. итогам полевых этногр. исслед. в 1974–1975 гг. – Душанбе, 1976. – С. 73–74.

74. Развитие межэтнических связей на Украине: Автореф. дис... доктора ист. наук. / АН СССР. Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1976. – 52 с.

1977

75. Культура и быт украинского народа / Наулко В.И., Миронов В.В. Учебн. пос. – К.: Вища шк., 1977. – 93 с.

76. Рец.: Велична панорама братньої республіки // Нар. творч. та етногр. – 1977. – № 6. – С. 80–82.

1978

77. Contemporary Processes of Ethnic Integration in the Ukrainian Soviet Socialist Republic // X International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. – Delhi, Dec. 10–21, 1978. – Moscow, 1978. – 13 p.

78. Этногенез и этническая история народов: Прогр. спецкурса для вузов. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1978. – 10 с.

79. Сучасні етнокультурні процеси в Українській РСР // Нар. творч. та етногр. – 1978. – № 4. – С. 9–19.

80. Етнографія у вищій школі: Проект програм // Там само. – № 6. – С. 80–82.

81. Рец.: Матейко К.І. Український народний одяг // РЖ. Обществ. науки в СССР. – Сер. 5. – М., 1978. – № 2. – С. 97–98.

82. Динамика численности армянского населения Украины // Тез. докл.. Всесоюз. сессии, посвящ. итогам полевых этногр. и антропол. исслед. 1976–1977 гг. – Ереван, 1978. – С. 37–38.

83. Рец.: Маланчук В.А. Развитие этнографической мысли в Галиции конца XIX – начала XX в. // РЖ Обществ. науки в СССР. – Сер. 5. – 1978. – № 3. – С. 112–113.

84. Рец.: Монографія про сучасні етнічні процеси / В.І. Наулко, Л.О. Ткаченко // Нар. творч. та етногр. – 1978. – № 6. – С. 82–84.

85. Рец.: Фундаментальное исследование / В.И. Наулко, Л.А. Ткаченко // Сов. Молдавия. – 1978. – 14 июля. – С. 4.

86. The Development of Interethnic Relations in the Ukraine // World Anthropology. Perspectives on Ethnicity. – Paris: Mouton Publishers, 1978. – P. 429–437.

1979

87. Этнокультурные процессы в Украинской ССР // Расы и народы. – М.: Наука, 1979. – Вып. 9. – С. 119–135.

88. X Міжнародний конгрес антропологічних і етнографічних наук // Нар. творч. та етногр. – 1979. – № 2. – С. 91–92.

89. Національне та інтернаціональне в сфері побуту населення Української РСР // Вісн. Київ. ун-ту. – Іст. науки. –К.: Вид–во КДУ, 1979. – Вип. 21. – С. 3–9.

90. Карта етнографічного складу населення Української РСР: М-б 1:6,5 млн. // Історія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 8, кн. 2.

91. Рец.: Рибалка И.К. История УССР. – К.: Вища шк., 1978 / Наулко В., Лях Р. // Укр. іст. журн. – 1979. – № 10. – С. 154–156.

1980

92. Рец.: Фундаментальный научный труд // Рабочая газ. – 1980. – 9 квіт. – С. 3.

93. Сравнительно-этнографическая характеристика польского населения Украинской ССР // Всесоюз. сессия по итогам полевых этногр. и антропол. исслед. 1978–1979 гг.: Тез. – Уфа.: 1980. – С. 45–46.

94. Україна: національне та інтернаціональне в культурі та побуті // Вісті з України. – 1980. – 30 жовт. – С. 6.

1982

95. Етносоціальні процеси серед канадців українського походження // Нар. творч. та етногр. – 1982. – № 2. – С. 57–65.

96. Ethnodemographic Characteristics of the Post-War Ukraine // Problems of the European Ethnography and Folklore. II Congress of the International Society for European Ethnology and Folklore. – Suzdal, Sept. 30 – Okt.6, 1982. – Moscow, 1982. – P. 105–107.

97. Рец.: Коленеко В.А. Квебекская проблема в послевоенной Канаде. – М.: Наука, 1981 / Наулко В.І., Євнух В.Б. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 6. – С. 147–148.

98. Рец.: Дослідження сучасного населення Земної кулі // Нар. творч. та етногр. – 1982. – № 4. – С. 78–79.

99. Современные этнонациональные процессы среди украинцев США и Канады // Всесоюз. сессия по итогам полевых этногр. исслед. 1980–1981 гг.: Тез. докл. – Нальчик, 1982. – С. 244–246.

1983

100. The Ethno–Social Aspects in the Development of Culture and Ways of Life in the Ukrainian SSR / by V.I. Naulko, A.V. Orlov // Studies in Etnography and Antropology. – XI International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. – Vancouver-Quebec. – Moscow, 1983. – Part I. – P. 143–152.

101. Современные этнокультурные процессы среди болгарского населения Украинской ССР / Л. Демиденко, В. Наулко // Първи международни конгрес по българистика. – София, 23 май – 3 юни 1981: Докл. – София, 1983. – 2. Етногр. и фолклор. – С. 433–445.

102. Об историко-этнографическом районировании Полесья // Полесье и этногенез славян: предварит. матер. и тез. конф. – М., 1983. – С. 42–43.

103. Сучасні дослідження хорватських етнографів // Нар. творч. та етногр. – 1983. – № 3. – С. 25–36.

104. Скільки портретів на планеті // Вечір. Київ. – 1983. – 1 лип. – С. 4.

105. Рец.: Евтух В.Б. Историография национальных отношений в США и Канаде (60–70 гг.). – К., 1982 // РЖ. Обществ. науки в СССР. – Сер. ист. – М., 1983. – № 4. – С. 112–113.

1984

106. Традиционная культура хорватов в аспекте межэтнических связей // Всесоюз. сессия по итогам этногр. и антропол. иссл.. 1982–1983 гг.: Тез. докл. – Черновцы, 1984. – Ч. 2. – С. 401–402.

107. Історико–етнографічні музеї Північно-Американського континенту // Музеї нар. архіт. та побуту. Принципи створення, пробл. розвитку... – К., 1984. – С. 21–23.

108. На основе равноправия // Трибуна лектора. – 1984. – № 9. – С. 32–34.

109. Важнейшие исторические события. // Страны и народы. – Советский Союз. Республики Прибалтики. Белоруссия. Украина. Молдавия. – М.: Мысль, 1984. – С. 218–227.

110. Культура: традиции и современность. – Там же. – С. 240–247.

111. Население. – Там же. – С. 258–270.

112. Украинская этническая группа Канады // Расы и народы. – М.: Наука, 1984. – № 14. – С. 113–130.

113. Украинцы // Укр. Сов. энцикл. – К.: УРЕ. – 1984. – Т. 11. – Кн. 2. – С. 21–23.

1985

114. Specific ethnical Features in the everyday Life of the Hungarians and Estonians living in the Ukrainian SSR // Шестой междунар. конгр. финно–угроведов. – Сыктывкар, 24–30 августа, 1985: Тез. – Сыктывкар, 1985. – С. 46.

115. Рец.: Живая современность // Раб. газ. – 1985. – 26 февр. – С. 4.

116. Рец.: Гранчак И.М., Кизченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве // РЖ. Общественные науки в СССР. – 1985. – № 3. – С. 102–104.

117. Фундаментальное исследование по истории и культуре Молдавии // Сов. Молдавия. – 1985. – 4 авг. – С. 3.

118. Население // Укр. сов. энцикл. – К.: УРЕ, 1985. – Т. 11. – Кн. 2. – С. 22–24.

1986

119. Історико–етнографічні музеї Північної Америки / Наулко В.І., Карповець Н.В. // Нар. творч. та етногр. – 1986. – № 2. – С. 64–71.

120. Этнонимы в аспекте проблем этнической истории (на материалах Украины) // Всесоюз. сессия по итогам этногр. и антропол. иссл. 1984–1985 гг.: Тез. докл. – Йошкар–Ола, 1986. – С. 95–96.

121. Культура индейцев в музеях США и Канады / Карповец Н.В., Наулко В.И. // Расы и народы. – М.: Наука, 1986. – Т. 16. – С. 189–201.

1987

122. Socio-demograpfic Aspects of Marriage and Family Development in the Ukrainian SSR / A.P. Ponomarev, V.I. Naulko // Soviet Papers for SIEF's Third Congress “The Life Cycle” (Zurich). – Moscow: Nauka, 1987. – P. 114–120.

123. Socio–demograpfic Aspects of Marriage and Family Development in the Ukrainian SSR (Thieses) / A.P. Ponomarev, V.I. Naulko // The life cycle SIEF's Third Congress. April 8–12, 1987. – Zurich, Switzerland, 1987 / Institutet fоr Folklivsforskning, Stockholm, Sweden. – P. 1–4.

124. Исторический очерк формирования молдавского населения Украины // Укр. - молд. этнокультурные взаимосвязи в период социализма. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 25–38.

125. Украинцы / Миронов В.В., Наулко В.И., Космина Т.В. // Этнография восточных славян. – М.: Наука, 1987. – С. 101–146.

126. Рец.: Культура і побут Київщини // Друг читача. – 1987. – 18 лют. – С. 4.

127. Материалы историко-этнографических музеев Северной Америки как источник изучения семейного и общественного быта // Пробл. развития культуры народов и изучения культуры по музейным коллекциям: Всесоюз. науч. конф. “Этнографическая наука и пропаганда этнографических знаний”: Тез. – Омск, 1987. – С. 139–140.

128. Влияние естественно-географических условий на культурно-бытовые особенности населения (на материалах народной архитектуры Украины) // Тез. докл. и сообщ. науч. конф. “Проблемы взаимоотношения общества и природы”. – Нальчик, 15–17 апр. 1987 г. – М., 1987. – С. 194–195.

129. Рец.: Етносоціологічне дослідження міжетнічних взаємин // Укр. іст. журн. – 1987. – № 6. – С. 145–146.

130. Рец.: Аналітичне дослідження національних відносин у зарубіжних країнах // Нар. творч. та етногр. – 1987. – № 4. – С. 70–71.

1988

131. Рец.: Символ наступності // Друг читача. – 1988. – 17 берез. – С. 4.

132. Рец.: Книга про традиції і сучасність / Наулко В.І., Сорока Т.І. // Нар. творч. та етногр. – 1988. – № 2. – С. 76–77.

133. Відповідь рецензентам / Наулко В., Попов Б. та ін.// Культура і життя. – 1988. – № 81. – С. 7.

134. Кавказ и Украина в аспекте этногенетических и культурно–бытовых связей // Всесоюз. науч. сессия по итогам этногр. и антропол. иссл. 1986–1987 гг.: Тез. докл. – Сухуми, 1988. – С. 81–82.

1989

135. Подготовка профессионального этнографа: проблемы перестройки – обсуждение статьи В.В. Пименова // Сов. этнография. – 1989. – № 3. – С. 66–68.

136. Ювілей Варшавського музею етнографії // Нар. творч. та етногр. – 1989. – № 4. – С. 38–39.

137. “Паспорт” для факультативу з етнографії та фольклору / В.І. Наулко, М.Л. Струнка // Рад. освіта. – 1989. – 4 серп. – С. 3.

138. Що вивчає етнографія // Рад. шк. – 1989. – № 10. – С. 18–25.

139. Шведские колонисты на Украине // XI Всесоюз. конф. по изуч. истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. – Архангельск, 10–17 окт. 1989. – М., 1989. – С. 67.

140. Програма факультативного курсу "Етнографія і фольклор України" для загальноосвітніх шкіл. – 8–9 класи / Наулко В.І., Струнка М.Л. // Рад. шк., 1989. – № 15. – С. 18–26.

141. Етнографія // Геогр. енцикл. України. – К., 1989. – Т. І. – С. 394.

142. Етнічна географія // Там само. – С. 392–393.

143. Етнічна спільність // Там само. – С. 393.

144. Етнічний склад населення // Там само. – С. 393.

1990

145. Этноспецифические черты в сфере духовной культуры населения Украины // Європейський симпозіум "Фольклор і сучасний світ". Київ, 23–27 травня, 1990. – К., 1990. – С. 8–9.

146. Историко-этнографическая характеристика белорусского населения Украины // Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Міжнародная канферэнцыя 24–27 мая 1990: Тез. дакл. Секцыя 2. Этнагенез славян. – Мінск, 1990. – С. 46–48.

147. Етнічний склад населення України // Рад. шк. – 1990. – № 3. – С. 37–48.

148. Карта етнічного складу населення Української РСР // Там само. – С. 97.

149. Динаміка етнічного складу населення Тернопільщини (XIX–XX ст.) // Тез. доп. та повід. 1-ї Терноп. обл. наук. іст. - краєзн. конф. Секція V. – Тернопіль, 1990. – Ч. III. – С. 2–4.

150. Этнография // Исторические дисциплины: – Краткий библиогр. справ. указатель. / АН УССР. Археогр. комиссия. – К., 1990. – С. 152–155.

151. І українці... і канадці // Літ.Україна. – 1990. – 26 лип. – С. 7.

152. Ethnographical Map of the Ukrainian SSR. 1959 // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1990. – Vol. I. – P. 340.

153. Конфессиональные и лексикологические источники определения этнического состава населения Украины / Наулко В.И., Сорока Т.И. // Всесоюз. науч. сес. по итогам полевых этногр. и антроп. исслед. 1988–1989 гг.: Тез. докл. – Алма–Ата, 1990. – С. 58–60.

154. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі. XVIII–XX ст. / Наулко В.І., Чорна Н.В. // Нар. творч. та етногр. – 1990. – № 5. – С. 3–16.

155. О названии зарубежных украинцев (в плане дискуссии) // Традиции в многонациональном обществе: Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. – Минск, 1990. – С. 129–130.

156. Украинцы вне Украинской ССР: этносоциальные процессы // Этнические и соціально-культурные процессы у народов СССР: Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. – Омск, 1990. – Кн. І. – С. 14–16.

157. Как формировался состав населения Украины // Что делать. – 1990. – № 2. – С. 7.

158. Карта “Етнічний склад населення Української РСР”. Кінець 1980-х рр. // Нар. творч. та етногр. – 1990. – № 5. – С. 4.

1991

159. Современные этнокультурные процессы среди болгарского населения Украины // Болгаристика в системе общественных наук. Вторая Всесоюз. конф. по болгаристике. – Харьков, 1991. – С. 150.

160. Динаміка етнічного складу населення західноукраїнських земель в аспекті міграційних процесів // International Conference “The Migration of Ukrainians to Western Canada after 1891”: A Contennial Conference. May 17–20, 1991. – Edmonton; Alberta, 1991. – P. 16–17; 37–38.

161. Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді / Безпалий В.А., Наулко В.І. та ін. – К.: Україна, 1991. – 238 с.

162. З історії шведсько–українських зв’язків // Пробл. іст. географії України. – К.: Наук. думка. – 1991. – С. 77–84.

163. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ сторіччі // Здоров’я та відтворення народу України: Матер. наук. конф. – К.: Здоров’я, 1991. – С. 10–13.

164. Скільки нас? // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 168–177.

165. Народні знання і світоглядні уявлення українців / В.Ф. Горленко, В.І. Наулко // Рад. шк. – 1991. – № 1. – С. 29–38.

166. З приводу однієї публікації // Літ. Україна. – 1991. – 7 лют. – С. 6.

167. Рец.: Грунтовне видання з географії, історії і культури канадських українців // Нар. творч. та етногр. – 1991. – № 4. – С. 86–89.

168. Етнічна свідомість в історичному аспекті // Етнічна самосвідомість і національна культура: Тези респ. наук.-теор. конф. – К., 1991. – С. 124–126.

169. Как формировался состав населения Украины // “Что делать”. – 1991 – № 3. – С. 7.

170. Етнографія України // Проект програм та методичні рекомендації факультативних курсів середньої загальноосвітньої школи. – К.: Рад. шк., 1991. – С. 3–42.

171. Етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в республіці // Рад. шк. – 1991. – № 4. – С. 18–25.

172. Современные сепаратистские идеи территориального расчленения Украины // Политология и социально-политические процессы в советском обществе: Тез. – Одесса, 1991. – С. 139–140.

173. Євреї на Україні, в СРСР і в світі: чисельність і розміщення / Кабузан В.М., Наулко В.І. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 6. – С. 56–68.

174. Рец.: Скрипник А.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. – К., 1989 // Сов. этнография. – 1991. – № 2. – С. 171–173.

175. Етнографічні музеї України // Декор. мистецтво – 1991. – № 4. – С. 25–27.

176. Межэтнические связи украинцев и восточно-романских народов // Межэтнические проблемы и конфликты: поиски путей их решения: Тез. докл. науч. конф. – Бишкек, 1991. – Ч. 1. – С. 48–49.

177. Програми педагогічних інститутів: Етногр. і фольклор України / Мишанич С.В., Наулко В.І., Струнка М.Л. // Респ. навч.-метод. каб. М-ва нар. освіти УРСР. – К., 1991. – 52 с.

178. Культура і побут населення України. Навч. посібн. для вузів. – К.: Либідь, 1993. – 230 с. В.І. Наулко кер. видання і автор п. 1–4 розділу 1 (С. 6–36); п. 6 розділу 3 (С. 198–214); розділу 4 (С. 215–225) і співавтор (з В.Ф. Горленком) п. 5 розділу 1 (С. 37–48) та п. 5 розділу 3 (С. 188–197).

Рец.: *Федас Й.* Від минувшини до сьогодення. Рец. на навч. посібник для вузів "Культура і побут населення України". – К.: Либідь, 1991. – 232 с. (кер. творчого колективу В. Наулко) // Друг читача. – 1991. – 27 листоп. – С. 3; *Скрипник Г.* Україна: територія, побут, звичаї. Рец. на навч. посібник для вузів "Культура і побут населення України" (кер. авторського колективу В.І. Наулко) // Літ. Україна. – 1991. – 7 листоп. – С. 7.

179. Русские на Украине // Что делать. – 1991. – № 9 (11). – С. 14.

1992

180. Сучасні етнодемографічні процеси серед поляків України // Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Тези міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський: 29–31 травня 1991). – К., 1992. – С. 67–68.

181. Передмова // Українці. Східна діаспора: Атлас. – К., 1992. – С. 2.

182. Карта "Етнічна територія українського народу в кінці XIX – на початку XX ст." / Наулко В.І., Поріцький А.Я. // Українці. Східна діаспора: Атлас. – К., 1991. – С. 3.

183. Українці за межами України // Фольклор українців поза межами України. – К., 1992. – С. 10–13.

184. Ukrainski etnograf, arheolog i antropolog F.K.Wowk / W.I. Naulko, O.O. Franko // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. – Kraków, 1992. – Z. 30. – XLI: Prace etnograficzne. – S. 119–131.

185. Рец.: Фундаментальна праця з традиційного хліборобства України // Нар. творч. та етногр. – 1992. – № 1. – С. 64–65.

186. До проблем типології українського етносу // Етнографічна спадщина і національне відродження: Тези доп. міжнар. конф. – К., 1992. – С. 22–23.

187. Етнічний склад населення Кам'янеччини за статистичними і архівними даними (XIX–XX ст.) // Пробл. етнографії, фольклору і соціальної географії. Поділля. – Кам'янець–Подільський, 1992. – С. 174–178.

188. Чехи і словаки України: динаміка чисельності і сучасні культурно-побутові процеси // X Всеукр. славіст. конф. "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської і світової культури"". – Чернівці, 1992. – С. 183.

189. Український етнос у часі і просторі // Берегиня. – 1992. – № 1. – С. 15–25.

190. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги (етнодемографічний нарис) // Нар. творч. та етногр. – 1992. – № 4. – С. 3–12.

191 Програма факультативного курсу "Культура і побут народів світу". 10–11 класи / Наулко В.І., Карповець Н.В., Струнка М.Л. – К.: Освіта, 1992. – 23 с.

192. Основні напрями діяльності Сектора фольклорно-етнографічної спадщини Відділу пам'яток духовної культури / Наулко В., Карповець Н. // Матеріали до розробки концепції діяльності Ін-ту укр. археографії АН України. – К., 1992. – С. 37–41.

1993

193. Foreword // Ukrainians of Eastern Diaspora: Atlas. – Kiev; Edmonton; Toronto, 1993. – P. 2.

194. Ethnic Territory of the Ukrainian People in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries / V. Naulko, A. Poritsky // Ibidem– P. 3.

195. Этнография // Специальные исторические дисциплины. – К.: Минвуз, 1993. – С. 315–319.

196. В. Барвинський і його праця "Досліди з поля статистики" // Від НТШ до Українського вільного університету: Міжнар. наук. конф. Пряшів-Свидник, 12–15 черв. 1991. – Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1993. – С. 269–274.

197. Особливості культури і побуту чеського і словацького населення України в аспекті міжетнічних зв'язків // Історія і культура слов'ян. – К., 1993. – С. 25–36.

198. Чехи и словаки на Украине: динамика численности и культурно-бытовые процессы // XI medzinarodny zjazd slavistov: – Zbornic resume. – Bratislava: Veda, 1993. – S. 353–354.

199. Ukrainians /V. Kubijovich, V. Naulko, A. Struminsky, A. Zhukovsky // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press Incorporated, 1993. – Vol. V. – P. 459–465.

200. Друге народження Де ля Фліза // Укр. слово. – Париж, 1993. – 2 трав. – С. 4.

201. Чиїми ж були Карпати? / В. Наулко, В. Старков // Нар. творч. та етногр. – 1993. – № 2. – С. 81–82.

202. Програма курсу "Етнографія України" для спеціальності "Народознавство" / Наулко В.І., Струнка М.Л. / Ін-т системних дослідж. освіти України. – К., 1993. – 20 с.

203. Нові відомості про Де ля Фліза / Наулко В., Матвійішин Я. // Київ. старовина. – 1993. – № 5. – С. 52–54.

204. Етнічна мапа України // Пам'ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 2–5.

205. Хто і відколи живе на Україні // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 7–11.

206. Короткий термінологічний словник // Там само. – С. 79.

207. Відомості про Де ля Фліза в архівах Франції // Медицина і українська культура: Матер. конф. Київ, 23–24 груд. 1993. – К., 1993. – С. 192–193.

208. Етнічні спільності України // Геогр. енцикл. України. – К.: УРЕ, 1993. – Т. 3. – С. 471–473.

209. Володимир Барвинський і його праця "Досліди з поля статистики" // Барвінський В. Досліди з поля статистики. – К., 1993. – С. 3–11;

210. Динаміка етнічного складу населення західноукраїнських земель в XX ст. // Барвінський В. Досліди з поля статистики. – К., 1993. – С. 40–51. (Під криптонімом – *В.Н.*).

211. Південні та західні слов'яни України в аспекті етнодемографічних проблем // Актуал. пробл. відродження мов і культур захід. та півден. слов'ян в Україні: Міжвуз. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 1993. – Одесса, 1993. – С.53–55.

212. Передмова // Культура та побут населення України: Навч. посіб. для вузів. Вид. друге, доп. і перероб. – К.: Либідь, 1993. – С. 5–6.

213. Український етнос у часі та просторі / Там само. – С. 8–13.

214. Формування української народності й нації // Там само. – С. 14–24.

215. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу // Там само. – С. 25–31.

216. Етнічний склад населення України // Там само. – С. 32–44.

217. Горленко В.Ф., Наулко В.І. / Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи // Там само. – С. 45–58.

218. Горленко В.Ф., Наулко В.І. / Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль // Там само. – С. 233–245.

219. Культура традиційна і сучасна // Там само – С. 245–246.

220. Етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в державі // Там само – С. 266–277.

221. Короткий термінологічний словник // Там само. – С. 281–283.

1994

222. Етнічна історія Поділля / Наулко В.І., Перковський А.Л. // Поділля. Істор.-етногр. дослідження. – К.: Доля, 1994. – С. 34–62; 62–69.

223. Етносоціальна характеристика сучасного населення Поділля / Наулко В.І., Климко О.І. // Там само. – С. 62–69.

224. Ukrainians // Encyclopedia of World Cultures. – Boston, 1994. – Vol. VI. Russia and Eurasia. – P. 388–395.

225. Що вивчає етнографія? // Українознавство: Посібник. – К.: Зодіак, 1994. – С. 55–68.

226. Хто живе на Україні // Там само. – С. 68–94.

227. Народні знання і світоглядні уявлення / Наулко В.І., Горленко В.Ф. // Там само. – С. 193–208.

228. Численность и территориальное размещение / Кабузан В.М., Наулко В.И., Чорная Н.В. // Украинцы. – Макет тома серии "Народы и культуры". – М., 1994. – Кн. І. – С. 230–254.

229. Современные этнодемографические изменения // Там же. – С. 279–288.

230. Етнос і мова: соціолінгвістичний і лінгвогеографічний аспекти // Укр. нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи. – К., 1994. – С. 12–13.

231. Західні і південні слов'яни України в аспекті етнодемографічних проблем // Відродження мов і культур західних і південних слов'ян в Україні. – К.: 1994. – С. 14–17.

232. Коллекции РЭМ в аспекте изучения этнографии Украины // Материалы юбил. конф. “Российский этнографический музей: история, опыт, проблемы”. – СПб, 1994. – С. 37–38.

233. Суд жерців науки зганьбив себе // Культура і життя. – 1994. – 7 травня. – С. 3.

234. Динаміка етнічного складу населення Одещини в XX ст. // Одесі – 200: Матер. міжнар. наук.-теор. конф., присвяч. 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 146–148.

235. Програма “Етнографія України для 8–9 класів” / Наулко В.І., Струнка М.Л. // Однокласник. – 1994. – № 3. – 56 с.

236. Болгаристика в архивах и фондах Санкт-Петербурга: Пробл. источниковед., историогр., истории культуры Болгарии, истории болгаристики // III Дриновские чтения: Тез. докл., 25–27 окт., 1994. – Харьков, 1994. – С. 90–91.

1995

237. Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції і України // Метаріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. I (I). – С. 35–47.

238. Південна Україна і Бессарабія у науковій та епістолярній спадщині Ф.К. Вовка // Українське Подунав’я: історія, етнографія, мова: Матеріали наук. конф. – Ізмаїл, 1995. – С. 8–9.

239. Етнографічна спадщина як джерело дослідження історії України // Історична наука на порозі XXI століття: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків. 15–17 листоп. 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 149–153.

240. Український етнос і мова : соціолінгвістичний нарис // Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995. – С. 156–197.

241. Етнографія // Енцикл. українознавства. – Мюнхен, 1995. – Т. 11. – С. 218–222.

242. Купецтво // Там само. – С. 125–127.

243. Надволжя // Там само. – С. 139–140.

244. Північна Слобожанщина // Там само. – С. 159–161.

245. Село // Там само. – С. 176–183.

246. Службовці // Там само. – С. 190–192.

247. Ткацтво // Там само. – С. 198–199.

248. Українці / Кубійович В., Струмінський Б., Жуковський А., Наулко В. // Там само. – С. 231–239.

249. Рец.: Двобій в ім’я народу // Укр. слово. – Київ; Париж, 1995. – № 12. – С. 14.

250. Рец.: Eberhardt Piotr . Przeemiany narodowosciowe na Ukraine XX wieku Warszawa, 1994 // Przeglad Wschodny. – 1995. – Z. 2. – S. 42–43.

251. Етнічна карта України // Історичний атлас Волині. – Луцьк, 1995. – С. 18.

1996

252. Етнографічна та народознавча спадщина Ф.К. Вовка / Наулко В., Франко О. // Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 675–697.

253. Творча спадщина Де ля Фліза / Наулко В., Горленко В. // Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1996. – Т. І. – С. 7–18; 172–176.

Рец.: *Собко Я*: Д.П. Де ля Фліз. Альбоми. Том перший. Сер. "Етнографічно–фольклорна". – К., 1996 // Всесвіт. – 1998. – № 3. – С. 190; Krasnowicki D. (псевдонім професора Сорбонни Даніеля Бовуа) – D.P. de la Flise, Albums. – Vol. 1. – Serie ethnographigue et folklorigue. – Kyiv, 1996. – 244 p. // Bulletin de l'Association francaise pour le developpement des etudes ukrainiennes. – 1997. – Z. 3. – P. 3–4; Joukovsky A. – Д.П. Де ля Фліз. Альбоми. Том перший. – К., 1996. – 244 с. // Bulletin de l'Association francaise pour le developpement des etudes ukrainiennes. –1997. – Z. 3. – P. 4–5; Де ля Фліз. Альбоми. Том перший. Серія "Етнографічно–фольклорна". – К., 1996. – 244 с. // Критика. – 1998. – Рік ІІ. – Ч. 4(6). – С. 23.

254. Коментарі // Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1996. – Т. І. – С. 172–173, 176.

255. Програмні дослідження культури та побуту людності України за матеріалами епістолярної спадщини Ф.К. Вовка // Політологія. Етнологія. Соціологія. : ІІІ Міжн. конгр. україністів (Харків, 26–29 серп., 1996) – Харків, 1996. – С. 92–97.

256. Греки в аспекті етнодемографічного розвитку України ХХ ст. // Україна–Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези міжн. конф. – Маріуполь, 1996. – С. 215–217.

257. Федір Вовк: До 150-річчя від дня народження. Листи С. Петлюри до Ф. Вовка // Жива вода. – 1996. – № 7. – С. 3–7.

258. Рец.: Нова праця з програмного дослідження народної культури та побуту України // Нар. творч. та етногр. – 1996. – № 1. – С.79–80.

259. Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції та України // Сучасність. – 1996. – № 10. – С. 72–79.

260. Листування Ф. Вовка з В. Кравченком / Наулко В., Старков В. // Берегиня. – 1996. – № 3/4. – С. 133–143.

261. Рец.: Цінна праця про етнічний склад населення України // Нар. творч. та етногр. – 1996. – № 4. – С. 89–91.

262. Чехи в Україні // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182.

263. Видатний етнограф та антрополог // Укр. істор. календар за 1997 рік. – К., 1996. – С. 83–84.

264. Чужинець з добрим серцем // Там само. – С. 381–382.

1997

265. Козацька тематика в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка // Запорозьке козацтво. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 256–263.

266. Південна Україна в дослідженнях Ф.К. Вовка (Волкова): за матеріалами епістолярій // Археология и этнология Восточной Европы. – Одесса, 1997. – С. 249–253.

267. Листування Ф. Вовка (з фондів архівів) // Українське архівознавство: Історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 97–102.

268. Учений надзвичайно широкого профілю / Наулко В.І., Франко О.О. // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 37–41.

269. Що доводиться чути етнографові: Листування Ф. Вовка з М. Сумцовим та Д. Яворницьким / Наулко В., Старков В. // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 37–41.

270. Неопубліковані листи Ореста Фотинського до Федора Вовка // Укр. культура в іменах і дослідженнях: Наук. зап. Рівненського ін-ту культури. – Рівне, 1997. – Вип. І. – С. 42–43.

271. Альбоми Де ля Фліза – джерело історико-краєзнавчих досліджень України // Іст. краєзнавство і культура: – Наук. доп. та повідомл. ІІІ Всеукр. наук. конф. – Харків: Рідний край, 1997. – Ч. І. – С. 193–194.

272. Зміни етнічного складу людності України в ХХ ст. // Етнонаціональний розвиток України: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 22–25 трав. 1997 р. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 190–194.

273. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті // Укр. геогр. журнал. – 1997. – № 2. – С. 17–22.

274. "Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна": Листування Ф. Вовка з М. Грушевським / Наулко В., Філіпова Ю. // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 44–66.

275. Рец.: Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право // Укр. істор. журнал. – 1997. – № 4. – С. 137–140.

276. До питання становлення української самосвідомості // Друга Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців: Матеріали. – Чернівці, 1997. – С. 72–73.

277. Нововідкриті сторінки історії українознавства: Листування Федора Вовка з Миколою Біляшівським // Нар. творч. та етногр. – 1997. – № 4. – С. 62–74.

278. Греки України: Етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси // Зап. іст.-філол. т-ва ім. Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. І. – С. 63–66.

1998

279. Україна етнонаціональна: поняття і терміни / Наулко В., Полончук М. // Укр. слово. – 1998. – 26 берез. – С. 4.

280. Співвідношення понять "нація" – "етнос" в аспекті державотворення України // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса, 1998. – С. 8–10.

281. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Гол. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.

Рец: Всеволод Наулко. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998 // Критика. – 1998. – Рік ІІ. – Ч. 4(6). – С. 22.

282. Вплив політики національно-державного будівництва на етномовні процеси серед українців "ближнього" та "далекого" зарубіжжя // Вдосконалення системи держ. управління соц.-економ. та політ. процесами в регіоні (на прикладі Півдня України): Зб. наук. праць / Укр. Академія держ. управління при Президентові України. – Одеса, 1998. – С. 229–239.

283. До питання українсько–болгарських взаємин: Листування Федора Вовка з Іваном Шишмановим // Болгар. щорічник. – К., 1998. – Т. III. – С. 100–116.

284. Етнокультурні процеси серед слов'янської людності України в XX ст. // Слов'янський щорічник. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 5–33.

285. Чехи й словаки на Україні: динаміка чисельності й культурно-побутові процеси // Zaznamy z diskusie k predmnesenym referatom. XI medzinarodny zjazd slavistov. Bratislava, 30.VIII. – 8. IX. 1993. – Bratislava, 1998. – S. 323–324.

286. Дискусія щодо обрядовості білоруського весілля // Ibidem. – S. 349.

287. Les Processus ethno-culturel au sein de la Population Slave de l'Ucraine au XX siecle // Streszczenia referatów i komunikatów. – XII miedzynarodowy kongress slawistów. Krakow, 27.VIII. – 2.IX. 1998. – Warszawa, 1998. – S. 276–277.

288. Внесок Миколи Мушинки у дослідження проблем етнічної історії українців // Благовісник праці: Наук. зб. на пошану академіка Миколи Мушинки. – Ужгород; Пряшів, 1998. – С. 15–24.

289. Видатний український етнопсихолог Володимир Янів // Нар. творч. та етногр. – 1998. – №5/6. – С. 67–68.

290. Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори України. // Матеріали міжнар. круглого столу "Болгари в Україні: в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасність)". – К., 1998. – С. 37–43.

291. Етнічний склад населення: Карта. М-б 1:4.5 млн. // Атлас України: Навчал. посібник для дев'ятого класу. – К., 1998. – С. 21.

292. Етнічна територія українського народу: Карта. М-б 1:5.5 млн. (Наулко В.І., Поріцький А.Я. // Україна. Навчальний атлас. – К., 1998. – С. 62.

293. Етнічний склад населення: – Карта. Масштаб 1:4.5 млн. (Наулко В.І., Поріцький А.Я. // Там само. – С. 63.

294. Пізнавальна книга // Друг читача. – 1988. – 18 трав. – С. 4.

295. Федір Вовк і Полтавщина // Історична пам'ять. – 1998.– № 1. – С. 176–185.

1999

296. Формування болгарської діаспори на Україні // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: Матеріали міжнар. конф. – Одеса, 1999. – С. 145–148.

297. Лист Федора Кіндратовича Вовка до Володимира Боніфатійовича Антоновича // Наук. зб. Українська Вільна академія наук у США. – Нью-Йорк, 1999. – Т. IV. – С. 247–250.

298. Русини – хто вони // Народна армія: Центр. орган Мін. оборони України. – 1999 р. – 20 квітня – С. 6.

299. До питання періодизації формування грецького етносу України // Україна–Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. (Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.): Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – С. 341–344.

300. Хто і відколи живе в Україні // Народна армія: Центр. орган Мін. оборони України. 1999. – 18–29 травня; 2–5 червня.

301. Від упорядників // Д.П. Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1999. – Т. 2. – С. 7–8.

Рец.: Берег В. Бесценное наследие // Телеграф. – 12.11 – 19.11.2001 г. – 3; Бутич І.Л. Альбоми Де Ля Фліза // Зап. НТШ – Т. 238. – Львів, 2000. – С. 320–322.

302. Sport in the Ancient Greek cities of the Nothern Black Sea region. Naulko Vsevolod, Hrechanyuk Oksana, Starkov Valerij. // Ρεριλλκψειε αμακοιηοεομ. – IX th International Congress of classical Studies. – Кавала, 24–30 VIII. – 1999. – P. 87.

303. Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори південної України // Наша школа. – 1999. – № 2/3. – С. 174–177.

304. Болгары Украины в аспекте современных этнонациональных исследований / Наулко В.И., Кравцова В.М. // Резюме докладов конференции "Этнология балканских народов". – Комрат, 1999. – № 2/3. – С. 4–6.

305. Людність: склад і розміщення: Типол. ознаки. // Українці: Іст.-етногр. монографія у 2 Т; Т. 1. – Опішне, 1999. – С. 132–160.

306. Людність: склад і розміщення. Територ. розташування. // Там само. – С. 143–144.

307. Людність: склад і розміщення. Динаміка чисельності / Кабузан В., Наулко В., Чорна Н. // Там само. – С. 145–160.

308. Де ля Фліз образився б до сліз. // Україна молода. –1999. – 14 грудня – С. 11.

309. Nationality and Linguystics Changes in Ukraine / Vsevolod Naulko, Stephen Rapawy // The Ukrainian Quarterly: – A Journal of Ukrainian and International Affairs. –New York, 1999. Volume LV. – № 2 – P. 117–150.

310. З епістолярії Лева Биковського // Пам'ять століть. – 1999. – № 6. – С. 13–16.

311. To the Question about the Rezervation of the ethical norms in the traditional Folk Culture of Ukraine // Ethicks and Traditional Folk Culture: – UNESKO. Ustav lidove kulture ve Straznici, Republic Cheque. – 1999. – P. 103–106.

312. Формування молдавського етносу і сучасні етнічні процеси в Україні // Молдавани України: історична ретроспектива і сучасність: – Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 лютого 1999 р. – Одеса, 1999. – С. 22–29.

313. У кожного своя пісня // Етногр. Буковини. – Чернівці, 1999. – Т. І. – С. 9–14.

314. Етнографічні матеріали в архівосховищах Російської Федерації // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства: Матеріали укр. - рос. наук. семінару. – К.; СПб, 1999. – С. 77–80.

315. Єдність і багатобарвність культури (замість передмови): Євген Шевченко. Українська народна тканина. – К., 1999. – С. 22–24.

316. Середньовічна тематика у рукописних альбомах Д.П. де ля Фліза / Наулко В., Кравцова О. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф., – 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 175–177.

2000

317. Нове видання з української культури: "Етнографія Буковини" // Час. – Ч. 19. – 18 травня 2000 р. – С. 11.

318. Нове видання з української культури: “Етнографія Буковини” // Час. – Ч. 20. – 26 травня 2000 р. – С. 11.

319. Нове видання з української культури: “Етнографія Буковини” // Час. – Ч. 21. – 2 червня 2000 р. – С. 11.

320. Нове видання з української культури: “Етнографія Буковини” // Час. – Ч. 22. – 9 червня 2000 р. – С. 5.

321. Сучасний етнонаціональний розвиток України. Етнополітика: освіта і культура // Етноси України: Альманах 2000. – К., 2000. – С. 5–8.

322. Сучасний етнонаціональний розвиток України: // Етноси України.– Корейський світ. // Там само. – С. 5–8.

323. Незабутній Рильський // Пам’ять століть. – 2000. – № 1/2. – С. 56–58.

324. Австрійці і німці українського Закарпаття // Буковинській іст.-етногр. вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. С. 45–47.

325. Рец.: Грунтовне дослідження з етнографії Буковини. – Кожолянко Георгій. Етнографія Буковини. – Т. 1 // Нар. творч. та етногр. – 2000. – № 2–3. – С. 137–140.

326. Вопросы православия в историко-этнографических альбомах Д.П. Де Ля Флиза // Православие и культура этноса. – Межд. науч. симп. 9–15 октября 2000 года. – М., 2000, – С. 33.

327. Сучасний етнонаціональний розвиток України: // Етноси України. – Німецький світ // К., 2000. С. 5–8.

328. Думки і спогади про часопис етнографів і фольклористів // Нар. творч. та етногр. – 2000. – № 4. – С. 129–131.

329. Сучасний етнонаціональний розвиток України // Етноси України. – Тюркський світ – С. 5–8.

330. Творча спадщина Домініка П'єра Де ля Фліза як джерело історико-етнографічних і краєзнавчих досліджень // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики – К., 2000. – Ч. 5. Історіографічні дослідження України. – Вип. 10. Зб. наук. праць на пошану академіка В.А. Смолія. – С. 37–52.

331. Численность и территориальное размещение украинцев в XVIII–XX веке // Украинцы. – М., 2000. – С. 71–80.

332. До питання етнічної ідентифікації русинів // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. К., 2000. – Кн. 1–2. – С. 199–207.

333. Нова праця з етнічної історії українських греків // Президент. вісник. – 2000 р. – 10–16 липня – С. 38.

334. Тенденції розвитку етнонаціональних процесів і міжетнічних взаємин в Україні на сучасному етапі (за матеріалами етносоціальних досліджень). / Наулко В., Кривцова В. // Проблеми міграції. – 2000. – № 1. – С. 28–36.

2001

335. Формування етнічного складу населення Півдня України в останній чверті XVIII ст. – другій половині XIX ст. // Буков. іст.-етногр. вісник. – Чернівці, 2001. – Вип. 3. – С. 77–78.

336. Питання української етнографії в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка / Наулко В., Руденко Н. // Пам'ять століть. – С. 111–115.

337. Листи Л.С. Берга до Ф.К. Вовка // Схід–Захід (історико-культурологічний збірник) – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 149–165.

338. Листування Б. Грінченко – Ф. Вовк // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 7. – 51 с.

339. Нащадки елінів вивчають новогрецьку // Уряд. кур'єр. – 2001. – 24 липня – С. 12.

340. Відоме й невідоме про італійсько-українські історичні та культурні взаємини // Вісник Нац. Акад. наук. – 2001. – № 5. – С. 68–70.

341. Листування М. Грушевський – Ф. Вовк // Листування Михайла Грушевського. – Т. ІІ. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001 – С. 94–101, 351–376.

342. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність – К., 2001. – 400 с.

Рец.: *Карабанов М.М*. Етнонацональні процеси в Україні: погляд сучасної науки // Грані. – 2002. – № 4. – С. 148–149; *Його ж.* Україна етнонаціональна. // Український кур'єр. – 2002. – 10 серпня.

343. Передмова / Наулко В., Кияк Т. – Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 3–7.

344. Співвідношення понять "нація – етнос" в аспекті державотворення України // Там само. – С. 8–13.

345. Формування сучасного етнічного складу населення України // Там само. – С. 13–45.

346. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Там само. – С. 46–69.

347. Тенденції розвитку етнонаціональних процесів в Україні на сучасному етапі за матеріалами етносоціальних лосліджень. // Там само. – С. 70–89.

348. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) // Слов'янські культури в європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 206–242.

349. Історико-культурна спадщина Запорозького козацтва в епістолярії Ф. К. Вовка і його дописувачів // Наук. зап.: Зб. праць / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Запор. відділення – К., 2001.– Т. 6.– С. 305–309.

350. Современные этнические процессы в Украине // IV Конгр. этногр. и антропол. России. – Нальчик 20–23 сент. 2001 год. – Тез. докл. – Москва, 2001. – С. 241.

351. Історико–культурна спадщина Запорозького козацтва в епістолярії Ф.К. Вовка і його дописувачів // Матеріали наук.-практ. конф. "Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва" – Нікополь, 2001. – С. 305–309.

352. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – Львів–Київ, 2001. – С. 3–5, 190–214.

353. Листи Зенона Кузелі до Федора Вовка // Борисфен. – 2001. – № 11 (125). – С. 6–8.

354. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) // Ukrajinistika na prahu nového stoleti a tisičileti. – Problemy jazika, literatury, kultury. – Sbornik přispévků. – Olomouc, 2001. – С. 263–268.

355. Автохтони // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 1. – К., 2001. – С. 135.

356. Анучин Дм. // Там само – С. 606.

357. Діяльність Михайла Грушевського в галузі української етнології та етнографії // Міжнар. наук. конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". – Чернівці, 16–18 травня 2000 р.: Доп. та повід. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 215–216.

358. Український енциклопедист з Франції // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 123–124.

359. Замість післямови // Чорний С. Українці в Євразії. – К., 2001. – С. 177–179.

360. Листи Зенона Кузелі до Федора Вовка. // Борисфен – 2001. – № 12 (126). – С. 12–13.

361. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком // Південна Україна XVI–XIX століття: Зап. Наук.-досл. лабор. Історії Півд. України ЗДУ. – 2001. – № 6. – С. 105–125.

362. Антропологія // Енциклопедія історії України / Робочий зошит: Абаза–Ашкеназі. – К., 2001. – С. 82–83.

2002

363. Козацтво – наше "вчора". А може, – і наше завтра // Півд. зоря. – Нікополь, 2002. 9 січня – С. 3.

364. Періодика як дзеркало епохи // Уряд. кур'єр. – 2002. – 12 січня – С. 8. (рец.)

365. Питання походження народів і дипломатія // Україна дипломатична. – К., 2002. – Вип. II. – С. 81–90.

366. Альбоми Д.П. де ля Фліза як джерело етнографічного дослідження України // Діалог. Україна і Франція. – 2002. – С. 130–133.

367. Листування Ф.К. Вовка (Волкова) з російськими вченими // Вісник Київ. ін-ту "Слов'янський університет" – Вип. 12. – К., 2002. – С. 196–199.

368. Традиційна народна культура польського населення України // Там само. – С. 200–210.

369. Листування М.Ф. Біляшівський – Ф.К. Вовк // Старожитності Південної України.– Вип. 8. – Запоріжжя, 2002. – 75 с.

370. Сучасний етнонаціональний розвиток України. // Етноси України: Альманах 2000. Єврейський світ – 2001. – С. 48.

371. Fundamental Work on the Etnography of Bukovyna // Jornal of Ukrainian Studies – Edmonton – 2000. – № 12. – P. 214–219.

372. Важливе джерело наукових знань (листування Б. Грінченка і Ф. Вовка) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18 – С. 141–143.

373–384. Країнознавство. – Вип. 1 Культура народів слов'янських країн. Навч. посібн. – Автори: Алексєєв Ю.М., Наулко В.І., Руденко Н.В. Країнознавство Ч. 1. Навч. посібн. для вузів. – К., 2002. – 122 с.

Рец. – *Панченко П.П., Падалка С.С.* Перший навч. посібн. з країнознавства // Проблеми історії України: факти, судження і пошуки. – К., 2002. – С. 223.

385. До 80-річчя професора Аркадія Жуковського // Українська археографія. – Щорічник. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 7–10.

386. Хто живе в Україні // Студії з українознавства: Хрестоматія. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 78–103.

387. Віженер Блез де та його книга "Опись польского королівства" // Енциклопедія історії України. – № 3. – Робочий зошит. – К., 2002 – С. 83.

2003

388. Етнологія народів світу // Навч. метод. комплекс дисципліни – К.: Вид-во КСУ, 2003. – 52 с.

389. Дем'ян де ля Фліз. Лікар, етнограф, краєзнавець // Народжені Україною. – К., 2002. – С. 534–535.

390. Сучасні етнонаціональні процеси в країнах слов'янського світу // Навч.-метод. комплекс дисципліни. – К., 2003. – Вид. Київський славістичний університет. – 14 с.

391. Культура народів слов'янських країн // Навч.-метод. комплекс дисципліни. – К., 2003. – Вид. КСУ. – 24 с.

392. Питання української етнографії в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка (Волкова). – Наулко В., Руденко Н. // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 454–456.

393. Етнодемографічний розвиток людства і Україна // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 44–45.

394. Етнічний склад населення Таврійської губернії за архівними джерелами. – Душею завжди з Україною: Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога В.Ю. Даниліва. – Київ; Торонто, 2003 – С. 323–332.

395. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. – № 3 – С. 3–12.

396. Альбомы Доминика де ля Флиза как источник исследования истории и культуры украинского народа // Zbornik powzetkow. – 13 Mednarodni Slavistični kongres. – Ljubljana, 15–21 avg. 2003. – 2 del. – Ljubljana, 2003. – S. 232.

397. Альбоми Д. де ля Фліза як джерело дослідження історії та культури українського народу // Мистецтвознавство, фольклористика та етнологія слов'янських народів. – XIII Міжн. з'їзд славістів (Любляна, Словенія). Доповіді. – К., 2003. – С. 195–202.

398. Вчений надзвичайно широкого профіля / Наулко В.І., Франко О.О. // Історичний календар – 2003. – С. 295–301.

399. Особливості традиційного одягу греків Українського Надазов'я в аспекті міжетнічних взаємин. / В. Наулко, І. Пономарьова // Вісник Київського славістичного університету – серія "Історія". – Вип. 14. – К.,2003. – С. 115–132.

400. Листування Любора Нідерле з Федором Вовком (Нові віднайдені листи) // Вісник Київського славістичного унівкрситету – серія "Історія". – Вип. 14. – К., 2003. – С. 283–300.

401. “Від Сяну і по Дон русин всюди автохтон” // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 4 – С. 15–21.

402. Этнологическая наука в Украине за годы независимости // Этнографическое обозрение – 2003. – № 6. – С. 40–48.

403. XIII Міжнародний з’їзд славістів / В. Наулко, В. Захаржевська // Вісник НАН України – 2003. – № 10. – С. 82–87.

404. Релігійна тематика в творчій спадщині Де ля Фліза / Наулко В., Старков В. // Вісник Київського славістичного університету. – Ювіл. вип., присв. 10-річчю КСУ. – К., 2003. – С. 48–54.

405. Етнодемографічний розвиток людства і слов’янський світ // Там само. – С. 18–28.

406. Листи Зенона Кузелі до Ф.К. Вовка // Питання стародавньої історії, археології й етнології. – Зб. наук. праць Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 189–209.

407. Матеріали Кабінету нацменів Етнографічної комісії ВУАН як джерело дослідження міжетнічних взаємин в Україні / Наулко Всеволод, Руденко Наталія // Пам’ять століть – 2003. – №5. – С. 107–112.

408. Коріння та крона населення України. – Бібліотека шкільного світу. – Країнознавство. Географія. Туризм. Бібліотека. – К., 2003. – С. 37–54

409. Етнодемографічний розвиток людства і Україна // Нар. Творч. та етногр. – 2003. – № 5–6. – С. 22–26.

2004

410. Давні кримсько-татарські поселення в Україні // Україна-Туреччина: минуле, сучасне, майбутнє: Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 91–93.

411. Листи М.Ф. Сумцова до М.С. Грушевського // Університет. – К., 2004. – № 2. – С. 117–128. (Співавтор Д.М. Семко).

412. Сучасна культура. Республіка Польща // Країнознавство. – Навч. посіб. – Вип. 2. – К., 2004. – С. 36–44. (Співавтор Н. Руденко).

413. Сучасна культура. Чеська Республіка // Там само – С. 85–93. (Співавтор Н. Руденко).

414. Сучасна культура. – Словацька Республіка Там само. – С. 138–147.

415. Листування Костянтина Харламповича та Михайла Грушевського (липень-грудень 1927 р.) // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 77–85. (Співавтор В. Старков).

416. Рец.: Нова книга про сучасні етнодемографічні процеси в Україні // Український географічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 66–67.

417. Нові віднайдені листи Любора Нідерле до Федора Вовка // Ukraincia i Soucasna ukrajinistika – Olomouc, 2004. – S. 385–397.

418. Богомаз Володимир Германович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 2. – К., 2004.

419. Борисенко Валентина Кирилівна // Енциклопедія сучасної України. – Т. 2. – К., 2004.

2005

420. Бромлей Юліан Володимирович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 2. – К., 2004.

421. Листи Станіслава Дністрянського до Михайла Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. – Вип. 20. – К., 2005. – С. 255–276.

422. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського // Університет. – 2005. – № 2. – С. 42–49.

423. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: Матеріали II Міжнародного наукового семінару. Чернівці 28–29 травня 2005 р. – Чернівці, 2005. – С. 340–347.

424. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського та Федора Вовка // Старожитності Південної України. – Вип. 14. – Запоріжжя, 2005. – 100 с. Упорядники і автори передмови і коментарів В. Наулко і В. Старков.

425. Листи Степана Рудницького до Михайла Грушевського // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 85–97.

426. Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського // Старожитності Південної України. – Вип. 11. – Запоріжжя, 2005. – 84 с. Упорядники та автори передмови і коментарів В. Наулко і В. Старков.

427. Листи Мирона Кордуби до Ф.К. Вовка // Університет. – 2005. – № 4. – С. 67–75.

428. Листи І.Л. Шрага до М.С. Грушевського // Вісник Київського славістичного університету – Вип. 23. – К., 2005. – С. 236–266 (Співавтор – Д.М. Семко).

429. Листи Олександра Русова до М.С. Грушевського // Праці центра пам'яткознавства. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 189–222.

430. Вовк Федір Кіндратович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – К., 2005.

431. Гіршфельд Андрій Миколайович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – К., 2005.

432. Горленко Володимир Федорович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – К., 2005.

433. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка // Університет. – 2005. – №6. – С. 55–70.

434. Листи Степана Рудницького до М. Грушевського (поч. XX ст.) // VI Міжн. конгр. україністів (Донецьк, 28.06. – 1.07.2005). – Кн. 1. – Донецьк – Київ, 2005. – С. 280–286.

2006

435. Публікація епістолярної спадщини М.С. Грушевського // Питання стародавньої та середньої історії археології й етнології. – Збірник наукових праць. – Том I (21). – Чернівці, 2006. – С. 86–89.

436. The Dynamics of the ethnical structure of population of Ukraine during XX century: historical and economic aspect // The international economic conference "Identity, Globalization and Universality in the Eastern and Central European…" – "Lucian Blaga" University of Sibiu. – Sibiu, may 2006. – Vol. I. – P. 469–474.

437. Interdemographic Processes in Present day Ukraine – site: 20-th International Congress of Historical Sciences. International Commission for Historical Demography (A1013). University of New South Wales. Sydney, 2006. ISBN Number 0-646-45719-5.

438. Зеленин Дмитрий Константинович // Енциклопедія історії України. – Т. 3.

439. Історичний вісник – Енциклопедія історії України. – Т. 3.

440. Альбоми Де ля Фліза // Українська архівна енциклопедія. А-Г. – Робочий зошит. – К., 2006. – С. 17–18.

441. Сучасний етнонаціональний розвиток слов'янських народів // Університет. – 2006. – №2 – С. 34–38.

442. Листування Михайла Грушевського з видатними науковцями та народознавцями (до 140-річниці від дня народження М.С. Грушевського) // Університет – 2006. – №3 – С. 55–66. (Співавтор – Д. Семко).

443. Листування Михайла Грушевського з видатними науковцями та народознавцями (до 140-річниці від дня народження М.С. Грушевського) // Університет – 2006. – № 4 – С. 6–25. (Співавтор – Д. Семко).

444. Ґрунтовна праця з етнічної структури людності України // Університет – 2006. – № 4 – С. 105–108.

445. Листування Михайла Грушевського з видатними науковцями та народознавцями (до 140-річниці від дня народження М.С. Грушевського) // Університет – 2006. – №5 (13) – С. 13–18. (Співавтор – Д. Семко).

446. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – Вип. 10–11. – К., 2006. – С. 631–639.

447. Кольберг Оскар // Енциклопедія історії України. – К., 2006. – Т.4.

448. XIV Міжнародний конгрес з економічної історії // Університет – 2006. – № 5 – С. 116–117.

449. Рец.:Медзінізм й ідеали європейської демократії // Вісник національної академії наук України. – 2006. – № 11. – С. 73–75.

450. Людина, яка мужньо долає життєві перешкоди (до 80-річчя від дня народження В.Т. Зінича // Народ. творч. та етногр. – 2006. – № 5. – С. 106–110.

2007

451. Наукова діяльність і реалії життя // Человек в истории и культуре. Сб. науч. работ в честь 70-летия В.Н. Станко. – Одеса;Терновка, 2007. – С. 29–32.

452. Рец.: Політологія у схемах, таблицях, визначеннях // Університет – 2007. – №1. – С. 122–123.

453. Україна. Греція. Європа: перспективи етнодемографічного розвитку в XXI столітті // Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.: Зб. матер. наук. конф. – Маріуполь, 2007. – С. 185–187.

454. Роздуми про минуле і сучасне // Університет – 2007. – № 2. – С. 5–11.

455. Ще раз про творчу спадщину Д.П. де ля Фліза // Пам'ятки. Архівний щорічник. – 2007. – Т. 7. – С. 361–367.

456. Рец.: Цікава і потрібна, але не безпомилкова праця. В.М. Кабузан "Украинцы в мире…" – М.: Наука. – 2006. – 658с. // Університет – 2007. – №3. – С. 109 – 113.

457. Домінік П'єр де ля Фліз: основні етапи життя і творчої діяльності (до 220-річчя від дня народження) // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2007. – Вип. 32. – С. 209–213.

458. Тюркскоязычное население Украины по данным первоисточников Всесоюзной переписи населения 1926 г. – 38 ICANAS (межд. конгр. стран Азии и Сев. Африки) 10–15 сент. 2007. – Ankara, 2007. – С. 485–486.

459. Сучасні тюркські етноси в Україні // Університет – 2007. – № 4. – С. 23–29.

460. Сучасні тюркські етноси в Україні // Україна – Туреччина: історія культурних зв'язків і співробітництва на сучасному етапі. Тези доп. Всеукр. наук. конф. – К., 2007. – С. 13.

461. 38-й Міжнародний конгрес Азії та Північної Африки // Університет – 2007. – № 5. – С. 5–6.

462. Незабутні зустрічі з Оленою Станіславівною Компан // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. – К., 2007. – С. 515–517.

463. Рец.:Скільки батьків у етнології або рецензія на підручник В. Кафарського і Б. Савчука "Етнологія"? (К., 2006) // Університет – 2007. – № 6. – С. 106–112.

464. Горленко Володимир Федорович // Енциклопедія сучасної України. – Т.6. – К., 2007.

465. Спогади про будинок на розі Лютеранської і Круглоуніверситетської // Київський альбом. Історичний альманах. – Вип. 5. – К., 2007. – С. 68–74.

466. Населення і людський розвиток // Національний атлас України. – К., 2007. – С. 244–245. (співавтор і експерт з наукового, технологічного і інформаційного змісту блоку "Населення". – С. 244–305).

467. Етнічні основи українського народу. – Що вивчає етнографія – 17 стор. // http// www.ukrainoznavstvo.iatp.org.ua/maindir/chapter1etnicnio.

468. Етнічні основи українського народу. – Хто живе в Україні. – 24 стор. // http// www. ukrainoznavstvo.iatp.org.ua/maindir/chapter1etnicnio.

469. Тюркська людність у сучасній Україні // Українська культура: з нових досліджень. Зб. наук. статей на пошану С.П. Павлюка з нагоди його 60-ліття. – Львів, 2007. – С. 184–190.

470. До 80-річчя проф. А. Жуковського // Наукова та видавнича діяльність Наук. Т-ва ім. Шевченка в Європі. – К., 2007. – С. 498–501.

2008

471. Навчально-методичний комплекс спецкурса “Сучасна культура слов’янських країн”. – К.: Вид-во КСУ, 2008. – 30 с.

472. Навчально-методичний комплекс спецкурса “Сучасні етнонаціональні процеси в країнах слов’янського світу”. – К.: Вид-во КСУ, 2008. – 24 с.

473. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем // Університет. – 2008. – № 1. – С. 16–17.

474. Рец.: Кусок Л.М., Ткач О.І. Політологія. Навч.-метод.посібник // Університет. – 2008. – № 1. – С. 120 – 121.

475. На перехресті життєвих і наукових доріг // Покликання служити науці і людям. Наук. зб. на пошану проф. Г. Кожолянка. – Чернівці, 2008. – С. 9–11.

476. Естонське населення на Україні: Этнография Крыма на сервере Таврического Национального университета. – http: // www.crimea.edu/etno/articles/eston/index.htm

477. Сучасний етнонаціональний розвиток країн слов’янського світу (тези доповідей на XIV з’їзд славістів) // www.msk.edu.mk/default.htm

478. Вступне слово / Наулко В., Зіневич Н. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 15. Тематичний випуск “Роми України: із минулого в майбутнє”. – К., 2008. – С. 10–15.

479. Етнічна ідентифікація і статистичний облік України // Там само. – С. 375–343.

480. Актуальні проблеми етнографії. Сучасний етнічний склад населення України // Науковий часопис Національного педагогічного університету М.П. Драгоманова. – Сер. 6. Істор. Науки. – К., 2008. – С. 3–6.

481. Роми в Україні (До Міжнародного дня ромів) // Університет. – 2008. – № 2. – С. 5–10.

482. 38 міжнародний конгрес з вивчення Азії та Північної Африки (ICANAS) // Східний світ. – 2008. – № 2. – С. 168–169.

483. Etnonational Process in Present-Day Ukraine. – 9-th SIEF Congress. – University of Ulster. – Academy for Jrish Cultural Heritages – 16-20 june 2008. – P. 48.

484. Українська етнологія: вчора, сьогодні, завтра // Університет. – 2008. – № 3. – С. 5–12.

485. Спорт в античних містах Північного Причорномор’я (назустріч XXIX Олімпійським іграм у Пекіні) // Університет. – 2008. – № 3. – С. 32–39. (Співавтори – О. Гречанюк, В. Старков)

486. Сучасний етнонаціональний розвиток країн слов’янського світу // Слов’янські обрії. Збірник наукових праць. Вип. 2. / НАН України. Український комітет славістів. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – С. 473–481.

487. З історії українсько-французьких наукових зв’язків. Листи французьких антропологів до Ф.К. Вовка (Волкова) // Університет. – 2008. – № 4. – С. 5–18.

488. Дні науки республіки Македонія в Україні // Університет. – 2008. – № 4. – С. 114–115.

489. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем (1901–1907 рр.) // Вісник Київського славістичного університету. – 2008. – № 38. – С. 214–217.

490. Динаміка етнічного складу населення Криму // Університет. – 2008. – №5. – С. 20–25.

491. Проблеми сучасної славістичної науки. XIV міжнародний з'їзд славістів // Університет. – 2008. – № 5. – С. 5–8.

492. Бібліографія основних наукових праць В. Наулка // Університет. – 2008. – № 6. – С. 109–118.

493. Курочкин Олександр // Мала енциклопедія українського народознавства. – Львів, 2007. – С. 757.

494. Горленко Володимир // Мала енциклопедія українського народознавства. – Львів, 2007. – С. 713.

495. Передмова (Наулко В., Зіневич Н.) // Роми України: із минулого в майбутнє. – К., 2008. – С. 7–24.

496. Бібліографія основних наукових праць В.І. Наулка (До 75-річчя від дня народження) // Народ. творч. та етногр. – 2008. – № 6. – С. 120–129.

497. Альбоми Де ля Фліза // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 23–24.

498. Сучасні етнічні процеси серед молдован України // Українці в Молдові. Молдовани в Україні: етносоціальні процеси. – Кишинів, 2008. – С. 18–22.

2009

499. Замість передмови // Валерій Старков. Традиційна ігрова культура населення України. – К., 2009. – С. 3–7.

500. Чернігівщина в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка // Університет. – 2009. – № 1. – С. 18–24.

501. "Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна…" // Університет. – 2009. – № 2. – С. 6–10.

502. Українська етнічна спільнота в світлі канадських переписів населення // Університет. – 2009. – №4. – С. 5-14.

503. Лозинський Йосип Іванович // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009. – С. 259–260.

504. Мошинський Казимир // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 95–96.

2010

505. Слово про друга // Університет. – 2010. – №1. – С. 73–78.

506. До 100-річчя від дня народження професора І.Д. Кундюби // Університет. – 2010. – № 1. – С. 86–87. (Співавтор – Сергій Антонюк)

507. Українська етнічна спільнота в світлі канадських переписів населення // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 19. – Кн. ІІ. – Ч. 1. Тематичний випуск "Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація". – К., 2009. – С. 336–349.

508. Етнографія // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – К., 2010. – С. 261–263.

509. Етноцид // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – К., 2010. – С. 269.

510. Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь // Університет. – 2010. – № 6. – С. 5–11.

2011

511. Современные этнонациональные процессы среди тюркских народов в Украине // Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeni – ýetinin ösü taryhy. – Ашгабат, 2011. – С. 112, 268, 471–472.

512. Етнографічні дослідження України // Віче: зб. наук. праць на пошану проф. Ю. М. Алексєєва. – К., 2011. – С. 59–62.

513. Розвиток музею народної архітектури та побуту України // Там само. – С. 59–62.

514. Золоте століття давньої землі // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 144–146.

515. "Шляхетність торкається не лише походження, чи блакитної крови, але й фахівця, доброго фахівця якого будь фаху" (про листи Марка Антоновича і трохи більше)… // Київська старовина. – 2011. – № 3. – С. 131–148.

516. Етнонаціональні процеси серед білорусів України // Університет: [науковий історико-філософський журнал / гол. ред. Алексєєв Ю.М. та ін.]. – К.: Київський славістичний ун-т. – 2011 – № 3. – С. 18–22.

517. Сло'вянські культури в європейському гуманітарному просторі (Співавтор – Драмарецький Б.) // Університет. – 2011 – № 6. – С. 5–9.

518. Рец. Туранли Ф. Г. Тюркські джерела до історії України // Гелас: науковий вісник. – Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 582–583.

2012

519. Незабутні зустрічі з Володимиром Станко // Человек в истории и культуре. – Вып. 2. – Одесса, 2012. – С. 51–53.

520. Мої університети // Університет: К.: Київський славістичний ун-т. – 2012 – № 1. – С. 46–54.

521. Сучасні етнодемографічні процеси і слов'янський світ // Слов'янські культури в європейському гуманітарному просторі. – Мат. Міжн. Наук. Конф. – Карлови Вари. – 20–22 жовтня 2011 р. – Київ. – 2012. – С. 9–20.

522. Дорогами світу // Київська старовина. – 2012. – № 1. – С. 156–166.

523. Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем // Український археографічний щорічник. – Вип. 16–17. – К., 2012. – С. 539–549.

524. Епістолярна спадщина Ф. К. Вовка – важливе джерело наукових знань // Зб. "Історія археології: дослідники та наукові центри". До 165-річчя від дня народження Ф. К. Вовка. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 25–34[1].

---

[1] У переліку не зазначені деякі праці, які друкуються.

Післямова

Представлені тут мемуарні і фахові розділи з'явилися як потреба "віддати" людям те, що, за великим рахунком, я від них "узяв": розповісти про своє життя, умови праці, різні обставини і ситуації, складні й неординарні, які виникли завдяки тим, серед кого перебував. Адже людина не народжується вченим, політиком або певною особистістю – такою її формує життя і відповідні умови існування.

Все, що було в моїй долі, я перейняв від батьків і багатьох людей, з якими зустрічався, і, природно, прагну поділитися з ними своїм життєвим досвідом, який, можливо, комусь стане в пригоді.

Я писав, що люди, які зустрічалися на моєму шляху, були різними і певною мірою породженням свого часу, своєрідно розуміючи власне життєве призначення. Незважаючи на всілякі негаразди, я не втратив віри в людей і, як то кажуть, здатності "бачити зірки в калюжах".

Подібно живим істотам, за концепцією Лева Гумільова, народи формуються, досягають певного розвитку, а згодом занепадають. Цьому я і присвятив низку своїх праць, деякі з них наведено в цьому збірнику.

У своїх спогадах я дотримувався найголовнішого – писати правду, якою б вона не була.

І ще. Я надзвичайно вдячний всім, хто сприяв моєму становленню як людини і фахівця. Йдеться про ціле покоління другої половини XX – початку XXI століття.

На жаль, плин часу надто швидкий. Правильніше “нашого часу”, оскільки “час” – категорія споконвічна. Прикро лише, що багато чого стає недосяжним, як неминучими стають і непоправні втрати. Між бажаннями і можливостями утворюється ніби непереборна перешкода.

Проте, поки живу, для мене провідною зіркою завжди будуть святе материнське слово, дороговказ учителів, щира подяка учнів.

Особливо вдячний тим, хто допомагав мені в підготовці цього збірника, хто позитивно відгукнувся на його зміст, і в цьому вбачаю найголовніше – що моя праця загалом не була марною.

ЗМІСТ

Від автора 3
Замість передмови (короткий нарис життя і творчої діяльності ювіляра) 5

Мемуарні праці

Дім на розі Лютеранської і Круглоуніверситетської 19
Сімдесят років на стадіоні “Динамо” 29
Роздуми про минуле і сучасне 33
Мої університети 40
Дорогами світу 52
Незабутній Рильський 67
Слово про друга 70
Зустрічі з Володимиром Станком. 75
Ярослав Романович Дашкевич: людина і вчений 78

Фахові публікації

Український етнос у часі і просторі 93
Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам 106
Естонці в Україні 118
Сучасне і традиційне у весільних обрядах угорців Закарпаття 126
Украинская этническая группа Канады 132
Исторический очерк формирования молдавского населения Украины . . 154
З історії шведсько-українських зв’язків 169
Особливості культури та побуту чеського і словацького населення України в аспекті міжетнічних взаємин 178
Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні 190
Сучасні дослідження хорватських етнографів 203
Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги 221

Нові відомості про Де ля Фліза в архівах Франції та України 236
Етнодемографічний розвиток людства і слов'янський світ 250
Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь 264
"Шляхетність торкається не лише походження…"
(про листи Марка Антоновича і трохи більше) 274
Українська етнологія: вчора, сьогодні, завтра 294
Питання походження народів і дипломатія 305
Передмова до листування М. Грушевський – Ф. Вовк 314
Сучасні тюркські етноси в Україні 325
Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України 334

Рецензії

Цікава і потрібна, але не безпомилкова праця 343
Скільки "батьків" у етнології 349

Хронологічний покажчик друкованих праць В. І. Наулка 357
Післямова 388

Наукове видання

Наулко Всеволод Іванович

Пошуки. Роздуми. Студії

Збірник наукових праць
до 80-річчя від дня народження

Технічний редактор
Майя Притикіна

Художній редактор
Георгій Сергєєв

Комп'ютерний дизайн
Ірина Стариковська

Формат 70×90 1/16. Папір офс. Друк офс.
Фіз. друк. арк. 24,5. Ум. друк. арк. 31,6. Обл.-вид. арк. 35,06.
Наклад 1000 прим. Зам. №